

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ – ZALĂU

ACTA MVSEI POROLISSENSIS

arheologie – restaurare – conservare

XXXVII

2015

ZALĂU
EDITURA POROLISSUM

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ ZALĂU

**ACTA
MVSEI POROLISSENSIS
XXXVII**

ARHEOLOGIE – RESTAURARE – CONSERVARE

ZALĂU
2015

EDITOR ȘEF: Dr. Corina BEJINARIU

COLEGIUL DE REDACȚIE

Dr. Horea POP – redactor șef
Dr. Ioan BEJINARIU – redactor responsabil
Dr. Dan BĂCUEȚ CRIȘAN – secretar de redacție
Dr. Marin POP – responsabil de număr
Dr. Sanda BĂCUEȚ CRIȘAN – membru
Dr. Camelia BURGHELE – membru
Dr. Emanoil PRIPON – membru

COLEGIUL EDITORIAL

Dr. Gheorghe LAZAROVICI, Universitatea Eftimie Murgu, Caransebeș, România
Dr. Tiberius BADER, Hemmingen, Baden-Wurttemberg, Germania
Conf. univ. dr. Gelu FLOREA – Departament Istorie Antică și Arheologie, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș Bolyai”, Cluj-Napoca (România)
Cercet. șt. I dr. Coriolan H. OPREANU – Institutul de Arheologie și Istoria Artei (Academia Română), Cluj-Napoca, România
Cercet. șt. II dr. Ioan STANCIU – Institutul de Arheologie și Istoria Artei (Academia Română), Cluj-Napoca, România
Prof. univ. dr. Sorin MITU – Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș Bolyai”, Cluj-Napoca, România
Prof. univ. dr. Adrian IVAN – Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș Bolyai”, Cluj-Napoca, România
Drd. Dan Octavian PAUL, Muzeul Banatului, Timișoara, România

Responsabilitatea pentru conținutul științific al articolelor, pentru formulări și calitatea rezumatelor în limbă străină revine în întregime autorilor.

ACTA MVSEI POROLISSENSIS

Anuarul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău

Orice corespondență referitoare la publicație va fi trimisă pe adresa: MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ ZALĂU, RO-450042 Zalău. Str. Unirii, nr. 9 Tel.: 004-0260-612223, fax: 004-0260-661706 e-mail: muzeul.zalau@gmail.com	Toute correspondance sera envoyée à l'adresse: MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE SI ARTA ZALAU, RO-450042 Zalău. Str. Unirii, nr. 9 Tel.: 004-0260-612223, fax: 004-0260-661706 e-mail: muzeul.zalau@gmail.com
--	--

© EDITURA POROLISSUM A MUZEULUI JUDEȚEAN
ISSN 1016-2801

Tipar: S.C. MEGA PRINT S.R.L. CLUJ-NAPOCA

CUPRINS – SUMMARY – RÉSUMÉ

NEOLITIC

AN INCISED FRAGMENT OF THE EARLY NEOLITHIC FROM MIERCUREA SIBIULUI – <i>VALEA GÂRBOVEI</i>	9
COSMIN IOAN SUCIU	
RIT SI RITUAL FUNERAR LA PORT „CORĂU”. CERCETĂRILE ANILOR 2002–2012	17
SANDA BĂCUEȚ CRIȘAN	
ETAPE ALE PRELUCRĂRII UNELTELOR DIN PIATRĂ ȘLEFUITĂ ÎN SITUL DE LA PORT- „CORĂU”	39
MIHAI DUNCA	
PHASES OF POLISHED STONE TOOLS MANUFACTURING AT PORT-“CORĂU” SITE	
FAUNAL REMAINS IDENTIFIED IN SITE OF FRUNTIȘENI (VASLUI DISTRICT) BELONGING TO STOICANI-ALDENI CULTURAL ASPECT. FIELD MISSION 2013	53
MARIANA PROCIUC, VLAD CODREA	

EPOCA METALELOR

DESPRE UN VAS CERAMIC PREISTORIC DESCOPERIT PE “MĂGURA ȘIMLEULUI” (ȘIMLEU SILVANIEI, JUD. SĂLAJ)	63
IOAN BEJINARIU	
ABOUT A PREHISTORIC CERAMIC VESSEL DISCOVERED FROM “MĂGURA ȘIMLEULUI” (ȘIMLEU SILVANIEI, SĂLAJ COUNTY)	
O NOUĂ AȘEZARE APARTINÂND BRONZULUI TÂRZIU DIN SUD-VESTUL TRANSILVANIEI ..	73
PETRE COLȚEANU, ALEXANDRU BĂRBAT	
A NEW SETTLEMENT BELONGING TO THE LATE BRONZE AGE FROM SOUTH-WEST OF TRANSYLVANIA	
DATE ON ANIMAL BONES FROM THE HALLSTATTIAN FORTIFICATION AT ȘIMLEU SILVANIEI – OBSERVATOR (SĂLAJ COUNTY)	101
GEORGETA EL SUSI	
RECONSTRUCȚIA UNUI SCUT DIN EPOCA DACICĂ. CONSIDERAȚII DE ORDIN ISTORIC, TACTIC ȘI STRUCTURAL	115
BORANGIC CĂTĂLIN, MARCU MARIUS, BARBU MARIUS	
CONTRIBUȚII LA REPERTORIEREA DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE DIN JUDEȚUL SĂLAJ: CEȘTILE DACICE	171
DOINA LUPU	

O PIESĂ DE ARMAMENT PROVENIND DE LA ARDEU	181
IOSIF VASILE FERENCZ· IONUȚ MIHAI DEALMAR SOCOL	
A WEAPON DISCOVERED IN ARDEU	

EPOCA ROMANĂ

STUDIA POROLISSENSIA (VI).....	193
IOAN PISO	
EPIGRAPHICA POROLISSENSIA (I)	215
IOAN PISO, DAN DEAC, RADU ZĂGREANU	
A ROMAN SCULPTURAL MONUMENT DISCOVERED IN <i>BARBARICUM</i> AT COȘEIU (SĂLAJ COUNTY).....	231
DAN CULIC, RADU ZĂGREANU	
HYPNOS AND THE <i>INCUBATIO</i> RITUAL AT ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA.....	241
TIMEA VARGA	
BACK ON TRACK: THE SO-CALLED “CAPRICORN <i>SIGNUM</i> ” FROM ORTELEC	253
MONICA GUI	
MONEDA ANTICĂ DE AUR DIN COLECȚIA NUMISMATICĂ A MUZEULUI JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ ZALĂU	267
EMANOIL PRIPON	
UN PINTEN DIN BRONZ, DIN EPOCA ROMANĂ, DESCOPERIT LA BĂDĂCIN, JUDEȚUL SĂLAJ	273
HOREA POP, ROBERT GINDELE	

MIGRAȚII, EV MEDIU

RĂZBOINICI AVARI ÎN NORD-VESTUL ROMÂNIEI ÎN SECOLELE VII-VIII. CONSIDERAȚII REFERITOARE LA STATUTUL POLITIC AL NORD-VESTULUI ROMÂNIEI ÎN SECOLELE VII-VIII	281
CĂLIN COSMA	
AVAR WARRIORS IN NORTH-WEST ROMANIA DURING THE VII TH - VIII TH CENTURIES. NOTES ON THE POLITICAL STATUS OF THE NORTH-WESTERN TERRITORY OF ROMANIA DURING THE VII TH - VIII TH CENTURIES	
SĂGEȚI MEDIEVALE TIMPURI DESCOPERITE ÎN DEPRESIUNEA SILVANIEI.....	307
DAN BĂCUEȚ-CRIȘAN	
EARLY MEDIAEVAL ARROWS DISCOVERED IN SYLVANIAN BASIN	
WHEN DID THE FIRST MAGYAR WARRIORS AT THE PORTA MESESINA/MESEȘ GATE ARRIVE? FROM HYPOTHESES TO ARCHAEOLOGICAL REALITIES.....	325
DAN BĂCUEȚ-CRIȘAN	
CÂND AU AJUNS PRIMII RĂZBOINICI MAGHIARI LA <i>PORTA MESESINA</i> /POARTA MESEȘEANĂ? DE LA IPOTEZE LA REALITĂȚI ARHEOLOGICE	

RESTAURARE-CONSERVARE

RESTAURAREA UNUI VAS DECORAT CU ȘERPI APLICAȚI ÎN RELIEF	339
EMANOIL PRIPON	

THE RESTORATION OF THE POT DECORATED WITH SNAKES IN RELIEF

CONSIDERAȚII ASUPRA RESTAURĂRII ȘI CONSERVĂRII UNOR ARTEFACTE DIN BRONZ DESCOPERITE LA POROLISSUM.....	345
ELISABETA MARIANCIUC, TEODORA JUGRĂSTAN	

ASPECTS ABOUT THE RESTORATION AND CONSERVATION
OF THE BRONZE ARTIFACTS FOUND AT POROLISSUM

CONCEPEREA ȘI EXECUȚIA PROIECTULUI DEPOZITULUI DE MATERIAL ARHEOLOGIC PROVENIT DIN SITUL ARHEOLOGIC DE LA SUPLACU DE BARCĂU/PORT „CORĂU”	351
MONICA DRUȚA	

PROJECT DESIGN AND IMPLEMENTATION REPOSITORY
OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL COMING FROM THE
ARCHAEOLOGICAL SITE SUPLACU DE BARCĂU/PORT „CORĂU”

IN MEMORIAM

PROF. UNIV. DR. IACOB MÂRZA (1946-2015)	363
ALEXANDRU V. MATEI (1950-2010)	365

NEOLITIC

AN INCISED FRAGMENT OF THE EARLY NEOLITHIC FROM MIERCUREA SIBIULUI – VALEA GÂRBOVEI

COSMIN IOAN SUCIU*

ABSTRACT: *In the C25 feature, belonging to the Early Neolithic settlement, from Miercurea Sibiului –Valea Gârbovei there was found an incised ceramic fragment with linear and clear signs that have analogies in what is called Danube Script. The article is stressing about the context of the discovery and the chronological moment of the ceramic fragment.*

KEYWORDS: *Early Neolithic, Starčevo-Criș, Miercurea Sibiului, Danube Script*

REZUMAT: *În complexul neolitic timpuriu C25 de la Miercurea Sibiului –Valea Gârbovei a fost descoperit un fragment incizat, cu semne liniare ordonate, care are analogii în ceea ce este cunoscut ca și Scrierea Danubiană. Studiul analizează contextul și momentul cronologic la care se situează această descoperire.*

CUVINTE-CHEIE: *Neolitic timpuriu, Starčevo-Criș, Miercurea Sibiului, Scrierea Danubiană*

INTRODUCTION

The site at Miercurea Sibiului – Valea Gârbovei is located north of Miercurea Sibiu, immediately after the Sibiu- Vințu de Jos railway lines (Fig. 1) near the Gârbovei riverbed and in the lower part of it, which is tributary to the Secaș. This meadow area has a small slope; the deepening of the Secaș riverbed leads to increased erosion of the lower level of the Gârbova, while a rise of the Secaș levels results in the creation of a sedimentation zone on the lower Gârbova. The area was considered a flood plain and no archaeological materials were found here. The site was sectioned, and in some time periods, overlapped by the Gârbova river bed and maybe Secaș. During the diagnostics of the highway, our MNIR colleagues identified Hallstatt materials in a control section. The section cut the C14 complex, which is a deepened Gáva pit.

During the preventive excavations of 2012 we identified a prehistoric bank where we excavated complexes from the Neolithic, Middle Neolithic, Eneolithic, the Iron Age and the Middle Age (Fig. 2, 3). Authorization no. 29/2012, for preventive archaeological research- with a team consisting of Florentina Marțiș, Anca Sorina Nițoi, Florina Maria Nițu, Maria Raluca Teodorescu and Anamaria Tudorie, was issued by Ministry of Culture. Present on the site excavation were only doctoral student Florentina Marțiș and myself. She received for research and publication all of the harvested lithic material for doctoral processing. Anamaria Tudorie handled the post excavation cleaning of the material. The client was the Romanian National Company of Motorways and National Roads SA and the archaeological work was sponsored by Impregilo S.p.A. Milan – Sibiu Branch.

* Muzeul Banatului Timișoara, Universitatea Lucian Blaga din Sibiu, cos_suciu@yahoo.com; cosmin.suciu@ulbsibiu.ro

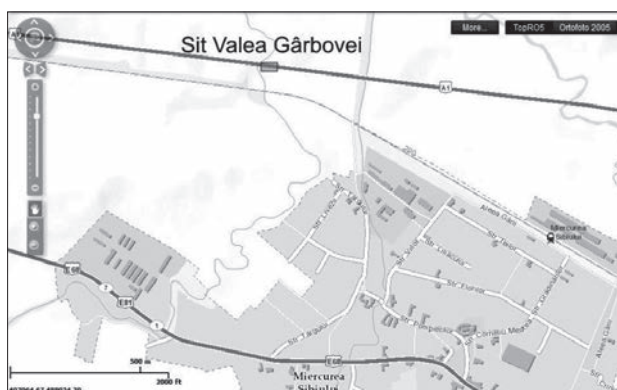

Fig. 01. Map of Miercurea Sibiului town with the exact location of the Miercurea Sibiului-Valea Gârbovei site.
<http://geoportal.ancpi.ro/geoportal/viewer/index.html> credit

Fig.02. Ortofoto plan (22.04.2012) of the site Miercurea Sibiului – Valea Gârbovei, Google Earth 2015 credit.

DESCRIPTION OF THE INCISED CERAMIC FRAGMENT AND CONTEXT OF THE DISCOVERY¹

The oldest Neolithic structure of this site – C25 (Fig. 3–13), was discovered in the northern part. The house belongs to the Starčevo-Criș culture and it is large, measured a depth of 1.5 m in the western area and over 2.2 m depth in the eastern zone. It is located in the northern part of the bank and was covered by successive layers of silt. The filling is black and clayey, with ceramic pigments and presenting yellow intrusions at the bottom. It was not fully revealed because it goes on into northern profile of the highway, outside the discharge area. The length of the dwelling is 20.37m, with a 13.17 m width. The house follows the level curve of the bank and goes down with a slow slope from south to north, but also west to east. The house is partially deepened and is in the shape of a semi-sphere (egg shell) which has contributed to the preservation of the material. After abandonment, the house was covered by layers of silt which sealed in and preserved well the archaeological material. The treading levels around the house weren't preserved, as repeated floods washed it away. Profiling showed levels of stone, pottery fragments, hearth fragments, restorable pottery and whole vessels scattered west to east (fragments of the same vessels were found in this direction, along with hearth fragments). This level is poorly preserved in the northern and western area. Under this level we have irregular spherical holes and pillar holes with ceramic materials identical to those on the treading level. The difference between the stone and ceramic levels and the bottom of the feature is between 0.10–0.4 m. The pottery is of a very high quality, with whole vessels and many restorable others, with a high proportion of ceramics with dark red engobe. There are many designs of white lines on a red

¹ The ceramic fragment was presented in a press conference at Brukenthal National Museum in 2012 and was considered at that time a *great discovery*. The National Brukenthal Museum put it at the end of 2012 in an exhibition named *Message, Magic, Myth* with the manager of the museum as a curator, but nothing about the official coordinator of the site, who is legally having the research rights of the material. The fragment was presented in a catalog edited by Brukenthal National Museum with the researches from the Sibiu-Sebeș highway too, without any description of the archaeological context. The site has a general view in an article linked to statistical analyses (Luca *et al.* 2013) where I sent the text connected with the site general description.

Unfortunately, the description of the C25 dwelling, identical with the one from my research *Report* (Suciu 2012, 15–16 – submitted by me at the end of the work) was published in a Romanian journal (Luca 2013) without even mentioning the original research *Report* in the references notes, practically taking all the credit of the excavation and research. This is a non-academic behavior and I am deeply regretting that a person that I know could use his position as a manager (he is not even the member of the research team of this particular site) to gain possession of something he is not entitled for. Not to mention that the image he used was connected with some Hallstatt features, rather than the C25 complex – that is saying everything about the degree of his knowledge in this topic.

background, but rarely with large dots or smaller, more traditional, dots. A zoomorphic figurine and a wide variety of small altar legs are also present.

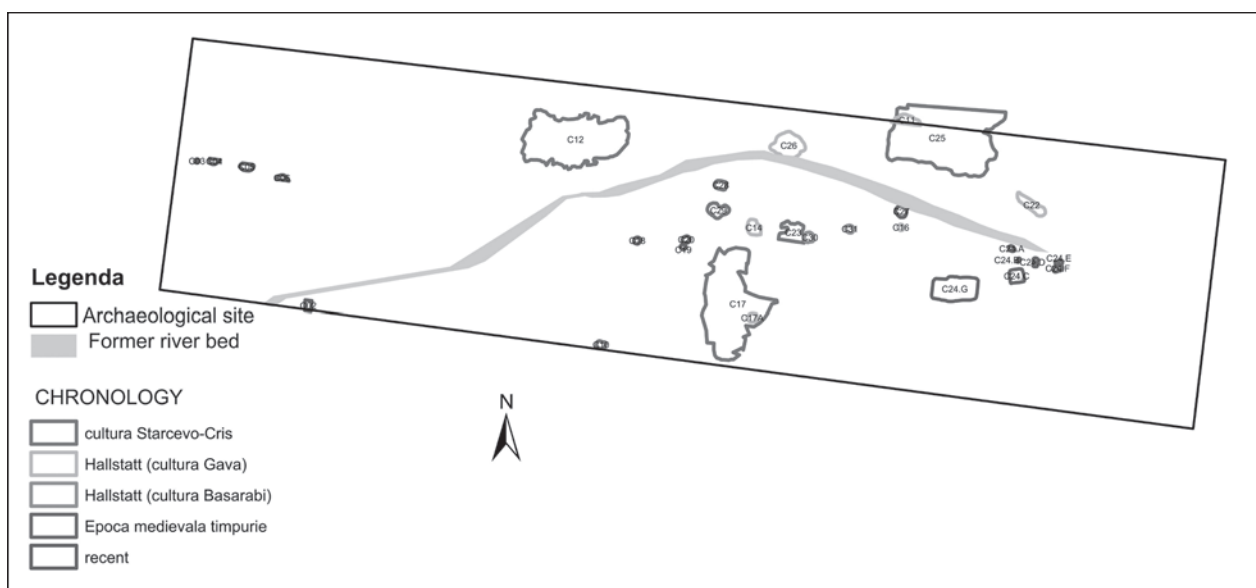

Fig. 03. General plan of the Miercurea Sibiului – Valea Gârbovei (features) (Suciu 2012, harta 8).

We have two large ovens in the west side of the building. Oven 1 (zone D), in the north part of the building, is very well preserved and at the time of the abandonment of the dwelling, ceramic fragments from the west of the house were moved, covering the lower region in the east of the dwelling. The ceramic fragments are in a smaller quantity as they are in the western part of the building.

The incised ceramic fragment in question comes from the area east of Oven 1, at the border between the area D and E. The composition of the pottery is characteristic to the Early Neolithic, with organic material (chaff) inside the paste.

Fig. 04. Northern part of C25, seen from the West, with the zones of the building (archive of the excavation).

Fig. 05. Northern part of C25, zone E, seen from the south (archive of excavation). On the west the unexcavated zone D (Oven No. 1) (archive of the excavation).

Fig. 06. Northern part of C25, seen from the east, The E area – on the bottom (archive of the excavation). The D area is not excavated (with the Owen No.1) (archive of the excavation).

RESULTS – DESCRIPTION OF THE INCISED FRAGMENT

The incised fragment (Fig. 7–9) is associated (in close proximity) with ceramic materials with dark red engobe, with fragments painted with white lines, impresso pottery but also with ceramics decorated with incised lines (networked) (Fig. 10–13).

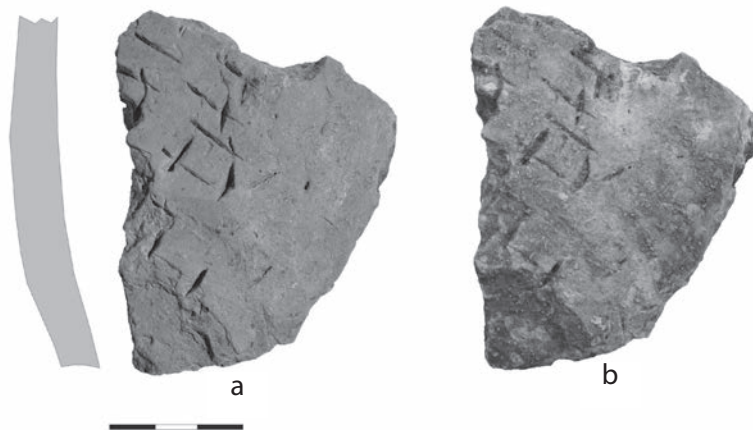

Fig. 7. The incised ceramic fragment from C25, area E (a. After cleaning, b. On the field, after the moment of recovery, in 9.05.2012) (archive of the excavation).

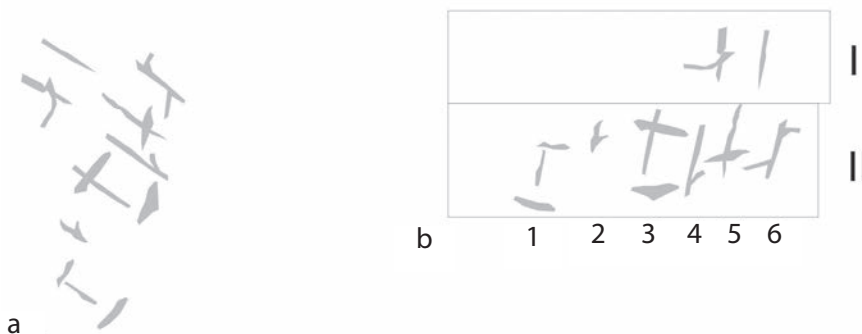

Fig. 8. Drawing of the incised signs (a. As it is; b. Horizontal with two lines – I, II and six columns 1–6).

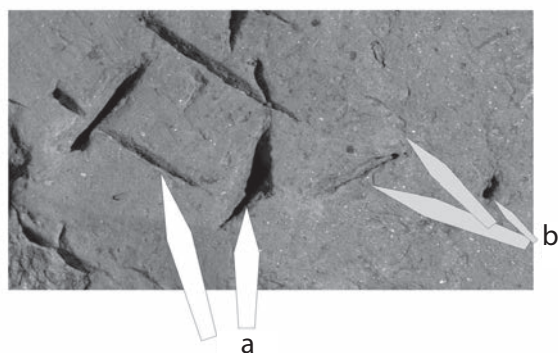

Fig. 9. Example of intentional incisions (a) and signs who come from the husk patterns (b) (archive of the excavation).

The incised fragment is 80 mm long, 66 mm wide and 11 mm thick (Fig. 7). It has the inventory mark A11162 at the Brukenthal National Museum. It is comprised of two registries of parallel marks, logically and neatly grouped. Each mark has 1 or 2 short incisions with a length between 8.34 and 13.4 mm (Fig. 8). It is black-gray on the inside and scarlet-red on the outside. The fragment is smooth, a sign of good, reductive firing. A clear difference can be observed between the incisions made by hand with a sharp object and the irregular ones, due to the presence of husk residues originating from the clay mixture (Fig. 9). The incisions are clear, linear and among the most stylized, at this chronological moment. There are clearly delimited spaced between the marks. The incised marks were made for sure before the burning of the ceramic pot.

The one who made these marks used a sharp object to create the incisions, pushing harder at the top for the vertical lines and keeping the horizontal ones relatively uniform.

Fig. 10. Materials associated, near the incised ceramic fragment. A zoomorphic calf ceramic miniature. (Archive of the excavation, left: photo Cosmin Suci, right: drawing: Florentina Marțiș).

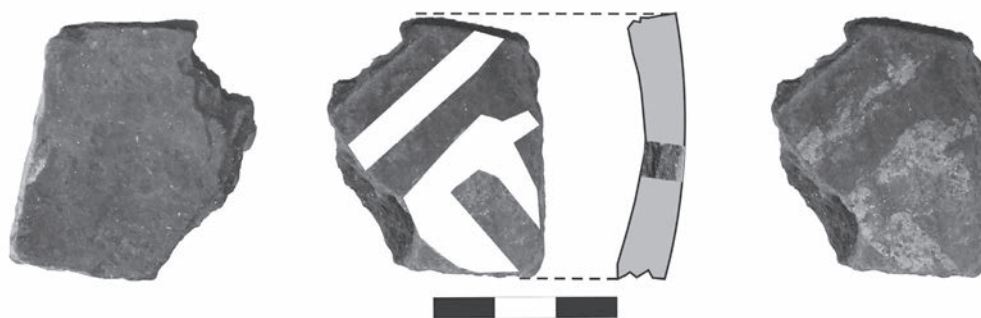

Fig. 11. Materials associated, near the incised ceramic fragment. White on red painted pottery near the incised sherd (left – interior, middle – reconstruction of the painting, right – actual status of the exterior sherd).

Fig. 12. Materials near the incised ceramic fragment. White on red painted pottery near the incised sherd (left – interior, middle – reconstruction of the painting, right – actual status of the exterior sherd).

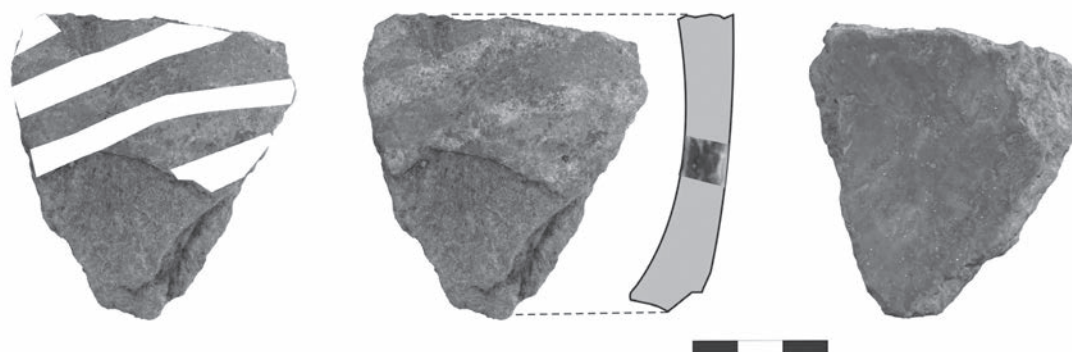

Fig.13. White on red painted pottery near the incised ceramic fragment (left – interior, middle – reconstruction of the painting, right – actual status of the exterior sherd).

CHRONOLOGICAL MARKERS

In the preliminary report, we've dated the C25 feature based mostly on the white paint, the great concentrations of red and dark red engobe types at a Starčevo-Criș I level (Suciu 2012; Suciu *et al* 2013; Luca *et al* 2013). But after analyzing the entire lot of ceramics, we have a community deeply rooted in ancient traditions but with clear Starčevo-Criș II elements².

The C25 dwelling is dated to a time when the tradition of white painted pottery is still present, but black painting and the *barbotine* style are missing.

Chronologically, based on C14 data, it is a moment belonging to Starčevo-Criș II. Three samples were taken from the C25 dwelling and taken to the AMS laboratory in Poznan (a charcoal sample, a horn fragment and a piece from a skull cap) and whose R_Combine gives us a (6858, 27) BP, an agreement of 99.5%, a mean 5738 BC, a median 5735 BC and a 5765–5712 BC interval (68.2% probability) (Fig. 14).

For greater accuracy, we eliminated the charcoal sample and got a R_Combine (based on two short-lived samples) of (6842, 32) BP, 99.7% agreement, a mean 5721 BC, a median 5722 BC and a 5745–5702 BC interval (53.3% probability) (Fig.15). The charcoal sample was collected from area H, 0.15 cm under the ceramic fragments level and probably is a little bit older, maybe from the moment of house construction (the radiocarbon data will be detailed in another study) or is a long lived sample effect. Still, if it is used, the agreement is 99,5 % and the model is working.

² How are presented at Lazarovici 1984.

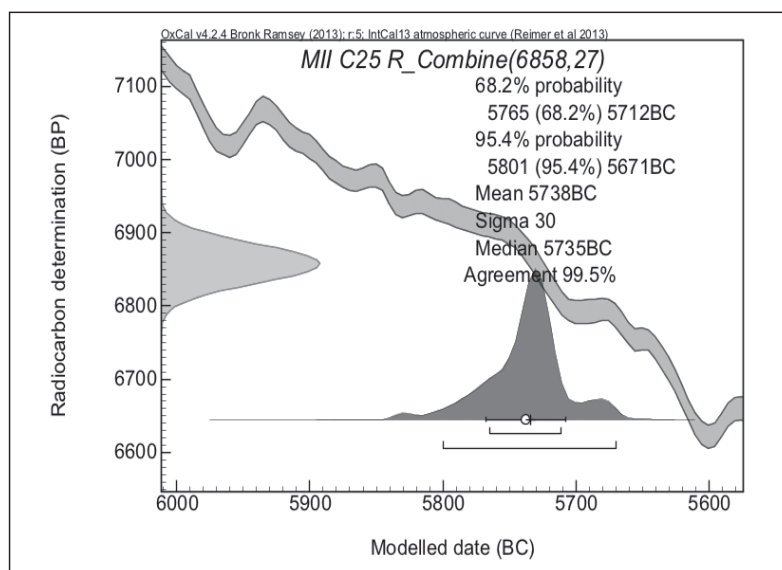

Fig. 14. R_combine (3 radiocarbon data: 2 short-lived samples +one long-lived sample -charcoal)- C25.

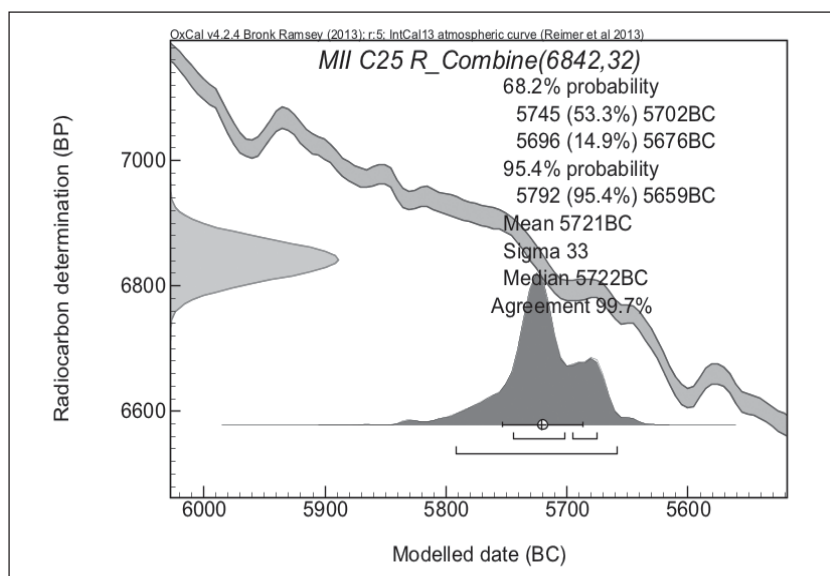

Fig. 15. R_combine (two radiocarbon short-lived samples)-C25.

DISCUSSION AND CONCLUSION

Beyond the discussion of whether or not it is writing – where we cannot say at this moment, having no philological studies – we can only present the temporal and spatial context of the pottery fragment and its possible comparisons. It is beyond the scope of this article to review all the hypotheses that have been advanced to interpret Neolithic and Eneolithic signs from the pottery.

The discovery of the incised fragment is not isolated, because the appearance of these marks is well documented for the Early Neolithic in this area, with 384 items; of which nearly 30% are on pots or ceramic fragments³. M. Merlini calls this moment *the formative phase of the Danube script*. The inscription on the fragment from Ribnjak-Bečeić⁴ and the one from Glăvăneștii Vechi⁵ are the analogies for this moment.

³ Merlini 2009, p. 13.

⁴ *Ibidem*, Fig. 9.12

⁵ *Ibidem*, Fig. 9.15.

Similar to this is the later fragment of wood with neat marks from the Dispilio registry, which was radiocarbon dated at a (6270, 38) BP moment, about 5299–5224 BC⁶.

The most probable those signs represent something more advanced than so called *tally sticks* symbols, not fitting as well into the syntax of an oral language.

In conclusion, we can say that the fragment comes from an archaeological context of the Early Neolithic, has clear, neat incisions with parallels at this chronological level.

REFERENCES

- Facorellis *et al.* 2014, Y. Facorellis, M. Sofronidou, G. Hourmouziadis, *Radiocarbon dating of the Neolithic likeside settlement of Dispilio, Kastoria, Northern Greece*, in *Radiocarbon*, Vol 56, Nr 2, 2014, p. 511–528
- Lazarovici 1984, Gh. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în România*, în *Acta MP*, VIII, p. 49–104.
- Luca 2013, S.A. Luca, *Enigmele unui fragment ceramic*, în *Magazin Istoric*, June 2013, (555), p. 27–28.
- Luca *et al.* 2013, S.A. Luca, C.I. Suci, A. Tudorie, *O schemă evolutivă a celui mai vechi val de neolitizare din sud-vestul Transilvaniei. Studiu de caz, Satu Mare*, Studii și Comunicări, Seria Arheologie, XXIX/I, p. 25–43.
- Merlini 2009, M. Merlini, *An Inquiry into the Danube Script Sibiu*, Alba Iulia, Editura Altip.
- Suci 2012, C. I. Suci, *Raport de cercetare arheologică preventivă: Miercurea Sibiului 1 (Autostrada Orăștie – Sibiu – LOT 3) Sibiu, Oraș Miercurea Sibiului, Punct: Valea Gârbovei – Autostrada Orăștie-Sibiu, lotul 3, km 49+400 – 49+550, (Manuscript)*, 18.08.2012; Registered at National Brukenthal Museum with No. 2482/20.08.2012; Registered at Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniu Național Sibiu with No. 1957/20.08.2012.
- Suci *et al.* 2013, C.I. Suci, F. Marțiș, A.S. Nițoi, F.M. Nițu, M.R. Teodorescu, A. Tudorie, *Miercurea Sibiului, Punct Valea Gârbovei – Autostrada Orăștie-Sibiu, lotul 3, km 49+400 – 49+550*, in S.A. Luca, A. Georgescu, Gh. V. Natea, M.R. Teodorescu, C. Urduzia, C.I. Munteanu, V. Palaghie, A. Luca (eds.), *Cercetarea preventivă, Provocarea arheologică a zilelor noastre*, Sibiu, 2013, p.55–56.

⁶ Facorellis *et al.* 2014, Fig.5.

RIT SI RITUAL FUNERAR LA PORT „CORĂU”. CERCETĂRILE ANILOR 2002–2012

SANDA BĂCUEȚ CRIȘAN*

ABSTRACT: *Inhumation is the predominant funeral rite in the neolithic, but the discoveries from north/west Romania indicated a communities wich use bouth tips of rites: inhumations and cremations. The identification of 21 cremation graves (Porț and Suplacu de Barcău “Corău”), which provide a more secure basis in the research of the Neo-Eneolithic phenomenon in Romania.*

KEYWORDS: *Neolithic, funerary behavior, cremations, inhumations.*

REZUMAT: *Cele 5 campanii de cercetare realizate în partea sălăjeană a sitului de la Suplacu de Barcău/Porț „Corău” au dus la identificarea unui număr de 17 morminte de incinerare care se adaugă celor de inumație, indicând un comportament funerar mai aparte al comunității de aici. Per totalul sitului au fost pomenite un număr de 21 de morminte de incinerare, unul dintre acestea putând fi atribuit și epocii fierului iar altul este incert.*

CUVINTE-CHEIE: *Neo-eneolitic, rit funerar, incinerare, inumație, inventar funerar.*

Cunoscut încă din anii 70, situl de la Suplacu de Barcău/Porț “Corău” ne-a oferit până în prezent cea mai bună imagine a unei comunități neo-eneolitice din nord-vestul României privind tipul de habitat¹, viața economică² și mai ales viața spirituală, prin prisma descoperirilor de figurine antropomorfe, dar mai ales a descoperirilor funerare³. Din acest din urmă punct de vedere cercetările arheologice au documentat prima comunitate neolitică de pe teritoriul României care a avut cu un comportament funerar diferit de restul comunităților neolitice prin utilizarea atât a ritului incinerăției cât și cel al inumației. Pe măsura desfășurării cercetărilor, descoperirile funerare au fost prezentate în literatura de specialitate, dar răspândirea lor în diferite publicații, evoluția procesului de restaurare a pieselor de inventar, proces care ne-a dat uneori o perspectivă diferită asupra numărului și tipului de vase ceramice depuse în morminte, ne-a determinat să reluăm într-un singur studiu toate descoperirile funerare identificate în zona satului Porț.

REPERTORIUL DESCOPERIRILOR

M1/2002⁴ a fost primul mormânt descoperit la Porț în anul 2002. Având ca inventar nouă vase ceramice dintre care patru forme cu picior înalt, o amfora, trei cupe fără picior, și o strachină, a fost cel mai bine păstrat mormânt de inumație de la Porț „Corău”, fiind cunoscut deja faptul că solul din zonă nu păstrează osul, majoritate mormintelor de inumație fiind identificate pe baza inventarului și eventul a a urmelor de

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, sandabacuet2001@yahoo.ro

¹ Ignat 1998, p. 25–32; Lazarovici, Lazarovici 2006, p.607–622, Băcuet Crișan 2008, p. 18–19.

² Ignat, 1998, p.33–42, 63–65; Băcuet Criș 2008, p. 20–24; Băcuet Crișan, Bejinariu, Băcuet Crișan 2013, p. 45–53.

³ Băcuet Crișan 2004, p. 87–91; 2004a, p. 71–83; Băcuet Crișan 2005, p. 5–24, Băcuet Crișan 2008, p. 25–26; Lazăr, Băcuet Crișan 2011, p. 1–68; Gligor, Băcuet Crișan 2014, p. 37–67.

⁴ Matei et alli 2003, p. 247; Băcuet Crișan 2005, p. 7; Băcuet Crișan 2008, p. 25–26, pl. 75.

dinți. Mormântul era amplasat la mică distanță de două locuințe de suprafață identificate la nivelul fundațiilor, aproximativ 1 m de la una din fundațiile L1 și 3 m. de la una din fundațiile locuinței L2 (Pl. 4).

M2/2002⁵ suprapus de M1/2002, a aparținut grupului Pișcolt, și a indicat un tip de amenajare și depunere a inventarului diferit de cele specifice sitului de la Poșt; depunerea defunctului pe un pat de cio-buri, depunerea unui număr de patru râșnițe (dintre care două la cap) și lespezi de piatră, depunerea unui vas cu grâu carbonizat la cap. Din fragmentele ceramice recuperate au fost întregite total sau parțial 4 vase ceramice, 2 vase de provizii și 2 amfore dintre care una cu pereții împinși din interior. Mormântul a străpuns o locuință adâncită sau groapă de mari dimensiuni, aparținând culturii Stračevo Criș. (Pl. V)

M3/2002- mormânt de incinerare amplasat în S1/2002. Resturile cinerare au fost depuse ⁶ într-o mică alveolă săpată în steril. A fost printre puținele morminte de incinerare care nu au avut inventar astfel că a fost atribuit fie neoliticului (după nivelul de conturare)⁷ fie epocii fierului (analogii, lipsa inventarului)⁸. Ceea ce este cert, este faptul că mormântul a aparținut unei femei tinere.

M4/2002- posibil mormânt identificat în martorul dintre casele CA și SO3, unități de cercetare aproape epuizate la preluarea săpăturii de către colectivul nostru. Au fost recuperate câteva resturi osoase și o strachină cu picior înalt de mari dimensiuni⁹.

M5/2002 deși considerat inițial ca mormânt de incinerare, datorită pereților arși și a oaselor arse descoperite, s-a dovedit a avea o cu totul altă destinație, aceea de groapă¹⁰.

Cercetarea zonei de sud– sud-est efectuată cu scopul delimitării zonei de locuire a dus la identificarea unei „aglomerate” arii de înmormântare, fiind identificate 7 morminte de incinerare amplasate pe două rânduri, confirmând o dată în plus, dacă mai era necesar, că acest rit de înmormântare a fost utilizat de comunitatea de aici.¹¹

M6/2003 a fost cercetat la m 35–36 al secțiunii SII/2003, la -0,70-0,75. Resturile cinerare împreună cu inventarul funerar au fost depuse într-o gropă de mici dimensiuni care se adâncea foarte puțin. Au fost recuperate mai multe fragmente de vase ceramice dintre care au putut fi întregite 2.

1. Cupă cu picior înalt confecționată din pastă de proastă calitate, sau solul din zona a afectat puternic suprafața vasului, aproape toate vasele depuse în mormintele din această arie au fost extrem de slab păstrate sau confecționate. Pastă degresată cu măr, ardere oxidantă slabă.

2. Cupă cu picior de mici dimensiuni, pastă degresată cu măr, ardere oxidantă slabă.

Determinările antropologice efectuate pentru acest complex au dovedit existența resturilor cinerare umane, printre acestea fiind evidențiate și resturi de animale. Cum întregul lot de oase a fost ars se poate presupune că ritualul de incinerare prevedea arderea corpului uman însoțit și de ofranda de carne. Analizele au indicat faptul că mormântul aparține unui copil- Infans I (Analize Szilard Gal)¹²

M7/2003- cercetat în S2/2003, m.43–44, la 0,35-0,40 m adâncime. S-a conturat o groapă de mici dimensiuni în care au fost depuse mai multe vase și numeroase oase calcinate. Complexul nu prezenta urme de ardere, pigmenții de cărbune identificați provenind de la resturile de incinerare¹³.

1. Vas cu picior fragmentar; 2.Strachină cu corp rotund și picior înalt; 3. Strachină cu picior înalt

4. Vas cu picior înalt; 5. Cupă; 6. Cupă; 7. Cupă, recoltată după prăbușirea profilului secțiunii.

⁵ Matei *et alii* 2003, p. 247; Băcuet Crișan 2005, p. 6–7; Băcuet Crișan 2008, p. 17.

⁶ Băcuet Crișan 2004, p. 88.

⁷ Lazăr, Băcuet Crișan 2011, p. 7.

⁸ Bejinariu, Pop, 2008, p. 35–37, pl. II/2.

⁹ Băcuet Crișan 2008, p. 26.

¹⁰ Băcuet Crișan 2008, p. 25.

¹¹ Bejinariu *et alii* 2004, p. 245–247; Băcuet Crișan 2004, p. 88–89; Băcuet Crișan 2005a, p. 55–62; Băcuet Crișan 2008, p. 26, 65; Lazăr, Băcuet Crișan 2011, p. 7–8.

¹² Băcuet Crișan 2008, p. 26.

¹³ Băcuet Crișan 2008, p. 26.

Nu întotdeauna fragmentele recuperate ne indică cu exactitate tipul de vas recuperat astfel încât uneori am preferat să utilizăm denumirea generică „vas”. Toate fragmentele recuperate prezentau în pastă măr, ardere slabă, slip căzut, dând impresia că au fost confecționate în scopul depunerii și nu al utilizării cotidiene.

M8 și **M9** au fost sesizate în profilul estic, respectiv vestic al secțiunii în caroul 33–34 la -0,70m și -0,55m. Aparțin aceluiași nivel de locuire, diferențele de adâncime fiind date de panta dealului unde a fost amplasată secțiunea¹⁴.

M8/2003

1. Strachină, 2. Vas covată de mici dimensiuni, 3. Un picior de cupă

M9/2003

1. Strachină, 2. Fragmente de la o cupă sau castron, 3. Daltă.

M10/2003 identificat tot în profilul secțiunii, la m. 29–30. Din inventar a fost recuperată o cupă cu picior de mici dimensiuni. **M11** și **M12** au fost observate de asemenea în profilul secțiunii SII.¹⁵

Din raportul colegilor clujeni care au desfășurat cercetări în același sector, dar care apare sub indicativul inițial ca Suplacu de Barcău „Corău III” iar mai apoi „Corău III”, se cunoaște un posibil mormânt de incinerare descoperit în anul 2002¹⁶.

După o întrerupere de 8 ani, cercetările au fost reluate, urmărindu-se eliberarea terenului de sarcină arheologică pentru zona care urmează a fi inundată. Au fost deschise suprafețe mari de cercetare astfel încât și datele recuperate au fost mult mai complete.

M1/2010 (C45/2010)- mormânt de înhumare foarte prost păstrat, cercetat în S3/2010 la -0,80–1 m, caroul 48–49/0,20–1,40. Nu a fost sesizată groapa mormântului, scheletul precum și inventarul fiind depuse în umplutura unui alt complex (Pl. VI/4,5). Din schelet s-au păstrat craniul, foarte prost preservat, și un fragment de os lung de la picior. La picioare au fost depuse trei vase întregibile, iar în zona capului au apărut fragmente de la un alt vas¹⁷. În caroul 48,5/0,10 la -1 m a apărut o figurina antropomorfă. Dat fiind faptul că nu a fost sesizată groapa mormântului, figurina poate avea sau nu, legătură cu acesta.

1. Amforă- culoare cărămizie, pasta semifină degresantă cu nisip și cioburi, aspect zguțuros, pe pântec de la baza gâtului sunt vag observabile urme de pictură, dungi mai groase, verticale și dungi mai subțiri care par să formeze triunghiuri cu baza în jos, uneori partea de sus a triunghiurilor pare să fie hașurată.

2. Amfora- ușor deformată, culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu măr, nisip și cioburi, la baza gâtului este prevăzută cu 2 torți ascuțite orientate în sus.

3. Castron confecționat din pastă grosieră de culoare cărămizie cu flecuri cenușii, sub buză sunt amplasați butoni-apucătoare.

4. Cupă confecționată din pastă semifină de culoare cărămizie, degresată cu nisip, pe corp sunt observabile urme de pictură cu negru în V.

În paralel cu acest complex, la aproximativ 1 m distanță, caroul 49–50/4–5 la -0,90–1m, a fost identificată o aglomerare de vase din care au putut fi recuperate trei, dar complexul nu a putut fi cercetat în întregime fiind inundat imediat după conturare. (**M6/2010, C82/2010**)

1. Cupă fragmentară confecționată din pastă semifină de culoare cărămizie la exterior, negru la interior, degresată cu nisip fin.

2. Cupă cu picior scund, confecționată din pastă grosieră de culoare brun-roșcată, degresată cu nisip, mică și pietricele, pe corp au fost amplasați 4 butoni mici, circulari.

¹⁴ Băcuet Crișan 2008, p. 26.

¹⁵ Băcuet Crișan 2008, p. 26.

¹⁶ Lazarovici *et alii* 2003, p. 307; Lazarovici, Lazarovici 2006, p. 617.

¹⁷ Băcuet Crișan *et alii* 2011, p. 216.

3. Strachină cu picior, cu buza ușor invazată de culoare cărămizie, pastă degresată cu nisip și cioburi pisate.

La mică distanță de M1 (C45/2010) a fost identificat un al mormânt de inhumație M2/2010 (C61/1)

M2/2010 (C61/1) – mormânt de inhumație, cercetat în S3/2010, caroul 50–52, la – 0,89 m. Nu a fost sesizată groapa mormântului, din schelet s-au păstrat urme de de craniu și fragmente de mandibulă. După amplasarea vaselor probabil că acestea au fost depuse de-a lungul corpului. Au fost recuperate nouă vase întregibile, unul conținând ocru roșu¹⁸ (Pl. VI/2)

1. Vas cu 4 butoni confecționat din pastă grosieră de culoare brună, degresată cu foarte multă mică, aspect zgrunțuros, aspru la pipăit.

2. Cupă confecționată din pastă semifină, culoare brun-cărămizie la exterior, neagră la interior, pastă degresată cu nisip fin și mică, aspră la pipăit.

3. Fragmente de pahar de culoare cenușie la interior, brun-cenușiu la exterior, pastă semifină degresată cu nisip și cioburi pisate. Este vasul în care a fost depus ocru roșu.

4. Cupă confecționată din pastă semifină, de culoare cărămizie la exterior, negru la interior, degresată cu nisip, aspră la pipăit.

5. Strachină cu picior, culoare cărămizie, pastă degreastă cu nisip și cioburi pisate, aspect zgrunțuros.

6. Strachină cu buza invazată cu picior înalt, urme de pictură cu negru –linii drepte pe picior. Pastă degresată cu nisip și cioburi pisate, aspră la pipăit.

7. Fragmente de cupă confecționată din pastă de culoare brun deschis, degresată cu nisip, la exterior sunt observabile urme de pictură spiralieră de culoare neagră.

8. Strachină cu buza invazată de culoare cărămizie, pastă degresată cu nisip, aspect zgrunțuros.

9. Fragmente de la un vas grosier de culoare brun-cărămiziu, fundul vasului marcat de o bandă de pictura cu negru.

M3/2010 (C61/2) – mormânt de inhumație cercetat în S3/2010, caroul 52–53/3–4, la -0,84, pe marginea de vest a complexului C61. Nu a fost sesizată groapa mormântului fiind amplasat în umplutura complexului C61. Nu au fost recuperate oase, doar fragmente de la patru vase și o daltă¹⁹ (Pl. VI/3)

1. Cupă confecționată din pastă semifină de culoare cărămizie cu flecuri cenușii la exterior, culoare cenușie la interior, degresată cu nisip fin.

2. Strachină cu picior fragmentară, culoare cărămizie, pasta semifină, degresată cu nisip și cioburi pisate

3. Fragmente de la o strachină cu picior

4. Strachină fragmentară de culoare culoare cărămizie, pasta degresată cu nisip și cioburi pisate.

5. Daltă.

Pe aceeași linie cu C61/1, la aproximativ 1,5 m de acesta, m 53–54/1–2. la –1,05 au fost identificate mai multe vase amplasate în linie-**C84/2010**. Deși nu au fost observate urme de oase credem că acestea au făcut parte din inventarul unui mormânt- **M7/2010**²⁰. Inițial pe baza observațiilor de pe șantier au fost amintite doar patru vase, în urma restaurării pieselor s-a constatat că inventarul a conștat în șapte vase.

1. Strachină cu picior înalt, culoare cărămizie, degresată cu cioburi pisate și nisip.

2. Castron cu picior, culoare cărămiziu-gălbui, pastă degresată cu nisip, cioburi și măr.

3. Cupă de culoare cărămizie cu flecuri cenușii la exterior, negru la interior, confecționată din pastă degresată cu nisip.

4 Castron confecționat din pastă grosieră de culoare brun-cenușie, degresată cu nisip și mică, suprafețe aspre la pipăit. Castronul este prevăzut cu 4 butoni.

¹⁸ Băcuet Crișan *et alli* 2011, p. 216

¹⁹ Băcuet Crișan *et alii* 2011, p. 216.

²⁰ Băcuet Crișan *et alii* 2011, p. 217.

5. Cupă confecționată din pastă grosieră de culoare cărămizie, degresată cu nisip, mică și pietricele, prevăzută sub buză cu 4 torți mici, perforate vertical.

6. Cupă fragmentară de culoare brun-cenușiu, pastă degresată cu nisip și pietricele, prevăzută cu patru butoni perforați vertical.

7. Cupă de culoare cărămizie cu flecuri cenușii, confecționată din pastă semifină degresată cu nisip și măr.

C66/2010- posibil context funerar, (mormânt sau cenotaf) din S3/2010, caroul 64–65,2/0–1. La –1 m. a fost identificată o depunere de patru vase, amplasate pe aceeași linie cu C45, C617/1, C84. Este posibil ca o parte a inventarului să fi rămas în profilul secțiunii (Pl. VI/1).

1. Cupă din pastă semifină de culoare cărămizie cu flecuri cenușii la exterior, cenușiu la interior, degresată cu nisip.

2. Cupă fragmentară de culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu nisip și măr, aspect săpunos. Sub buză a fost prevăzută cu o torțită perforată orizontal.

3. Strachină cu picior înalt, de culoare cărămiziu-gălbui, pastă semifină degresată cu nisip și cioburi pisate. Pe picior au fost trasate cu negru linii verticale.

4. Strachină bitronconică cu picior înalt, de culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu nisip fin și măr.

M4/2010 (C163/2010) – mormânt de incinerare, cercetat în S4/2010, m. 47–49. Groapa de formă patrulateră cu dimensiunile de 1,60 X 1,30 s-a conturat la –1,07m. În colțul nordic al gropii au fost depuse în linie trei vase, două cupe și o strachină, lângă acestea fiind amplasate, pachet, resturile cinerare (Pl. VII/1, 1a1, 1a2, 1b, 1c). Toate oasele precum și pământul au fost colorate cu o substanță roșie (ocru roșu)²¹.

1. Cupă, pastă semifină, culoare brun-cenușie la exterior, cenușiu la interior, degresantă cu nisip fin, urme foarte slabe de pictură cu negru sub buză.

2. Strachină cu patru loburi, pictată în interior cu patru spirale care se întind pe toată suprafața vasului, la exterior buza este marcată de o bandă de culoare neagră, de la fund spre buză sunt trasate linii groase, grupate câte două, între care sunt amplasate semicercuri. Pastă semifină degresată cu cioburi pisate și nisip, culoare brun- cărămizie, la interior urme slabe de angobă albă făinoasă.

3. Cupă fără picior, pastă fină degresată cu nisip și măr, culoare brun- cenușie, cu flecuri.

4. Resturi cinerare, culoare roșie foarte pregnantă.

M5/2010 (C68/1, 2010) identificat din S3/2010, m 58–59., la –1,60, în interiorul complexului C68, un șanțuleț care străbate secțiunea pe o lungime de 6 m, dar în acest caz au fost depuse doar resturile cinerare colorate puternic cu roșu fără inventar²².

M8/2010 (C97/2010)²³- o aglomerare de nouă vase (întregibile sau doar fragmente) amplasate în S4 caroul 8–9,2/2–3.2, la -0,60, între două șanțulețe, unul fiind probabil o continuare a C68. Vasele au fost amplasate pachet și nu au fost observate urme de schelet sau resturi cremate.

1. Pahar, confecționat din pastă semifină de culoare cărămizie cu flecuri cenușii, interior cenușiu închis, degresată cu nisip.

2. Strachină lobată cu picior, culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu cioburi pisate. Sub buza au fost amplasați patru grupări de butoni mici, cilindrici.

²¹ Băcuet Crișan *et alii* 2011, p. 216–217.

²² Băcuet Crișan *et alii* 2011, p. 216.

²³ Băcuet Crișan *et alii* 2011, p. 217.

3. Strachină cu picior, cu buza lobată, culoare cărămizie, pasta semifină degresată cu măr și cioburi. Sub buza cinci grupări de butoni mici, cilindrici, grupați câte doi.

4. Cupa cu picior, întregibilă, culoare cărămiziu- gălbuie, pastă semifină degresată cu măr și cioburi, aspect poros, pe corp sunt amplaste torți de mici dimensiuni perforate orizontal. Observabilă o discrepantă mare între grosimea pereților la cupă și subțirimea piciorului.

5. Pahar de culoare cărămizie cu flecuri cenușii, pasta semifină degresată cu nisip, interior cenușiu închis.

6. Fragmente de cupă

7–8. Fragmente de la o cupă și fundul unei străchini de mici dimensiuni

9. Fragment de vas.

M1/2011 (C45/2011)- posibil mormânt de înhumare distrus, identificat în S6/2011, caroul 36–37/0–1, la adâncimea de 0.85–1.05. Fragmentele ceramice recuperate par să provină de la o strachină.

M2/2011 (C166/2011) mormânt de înhumare? Complexul a fost cercetat în S13/2011, m. 6,8–7,8 /4–5.²⁴ Pe nivelul de conturare a fost identificată o piesă zoomorfă, un cap de vițel. La -0,71-0,75 apare un număr de șapte vase întregibile, trei vase par grupate și unul separat. În zona vaselor grupate au fost identificate urme de dentiție. La -0,95–1,00- apare o cupă cu picior scurt și un fragment de la un vas pe care a fost identificată o daltă și alte fragmente provenite de la cupe (Pl. VII/3). Toate acestea din urmă au fost amplasate în zona capului, dacă avem în vedere identificarea dentiției.

1. Cupă grosieră de culoare brun-cărămizie, pastă degresată cu nisip, mică și pietricele. Pe curbura maximă a corpului au fost amplasați patru butoni perforați vertical.

2. Cupă cu picior de culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu nisip și cioburi pisate.

3. Cupă cu picior de culoare cărămizie, confecționată din pastă semifină degresată cu nisip și cioburi, aspră la pipăit.

4. Farfurie sau strachină foarte joasă de culoare cărămizie cu flecuri cenușii, pastă degresată cu nisip și cioburi, aspect săpunos.

5. Cupă de culoare cărămizie la exterior, cenușie la interior, confecționată din pastă semifină degresată cu nisip și cioburi pisate.

6. Cupă cu picior scurt de culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu nisip cu bob mărunt, aspect zgrunțuros.

7. Cupă de culoare cărămizie la exterior, cenușie la interior, pastă semifină degresată cu nisip cu bob mărunt, aspră la pipăit.

8. Daltă înaltă deteriorată.

M3/ 2011 (C180 /2011) mormânt de incinerare, cercetat în S13/2011. La adâncimea de 1 m apare o groapă de formă patrulateră conturată foarte slab, care se adâncește foarte puțin până la 1,10. În colțul sudic al gropii au fost depuse resturile cinerare acoperite cu o substanță de culoare roșie, direct în groapă, lângă ele fiind identificate două vase de tip cupă ²⁵ (Pl. VII/4, 4a–4b).

1. Cupă cu corp bombat ardere oxidantă bună, culoare cărămizie, pastă semifină, degresată cu nisip fin și cioburi fin pisate, urme de pictură cu negru, benzi din linii subțiri în spirală. Decorul este întâlnit sub o formă mult mai bună în complexele timpurii de la Porț (Suplac I)

2. Cupă, corp bombat, culoare cărămizie cu flecuri cenușii, pastă degresată cu nisip fin și măr.

3. Resturi cinerare, urme slabe de culoare roșie.

M4/2011 (C256/2011) mormânt de incinerare. Cercetat în S15/2011, caroul 3–4/0–1. Resturile

²⁴ Băcuet Crișan *et alii* 2012, p. 246.

²⁵ Băcuet Crișan *et alii* 2012, p. 246; Gligor, Băcuet Crișan 2014, p. 51.

cinerare acoperite de o substanță de culoare roșie au fost depuse într-o groapă de mici dimensiuni, redusă la locul de depunere a resturilor cinerare. La marginea vestică a gropii, conturate la –1,07 având fundul la –1,17, apar fragmente de strachină de culoare cenușie²⁶.

M5/2011 (C273/2011). Mormânt de incinerare cercetat în S17/2011, m 9–10/4–5. Resturile cinerare au fost depuse într-o urnă, strachină, așezată într-o groapă de mici dimensiuni, 0,30 X 0,20, conturată la -0,70 fund la -0,90²⁷.

M6/2011, C276/1- Mormânt de incinerare cercetat în S17/2011, m.33,6–34/4–5 la adâncime de 0,70 a fost în cea mai mare parte afectat de o groapă, C276, astfel că resturile cinerare au fost împrăștiate²⁸. La demontarea oaselor a fost recoltat un vas întregibil, un castron care făcea parte din inventarul mormântului.

M7/2011 (C 277/2011). Mormânt de incinerare- cercetat în S17/2011, caroul 27–28/4–5, la adâncimea de 0,70m. Nu a fost conturată o groapă a mormântului, resturile cinerare cu urme de substanță roșie, au fost depuse într-o urnă acoperită cu o strachină²⁹ (Pl. VII/2).

M1/2012 (C10/2012) Mormânt de incinerare din S18/2012, careul 61–62/0–1, la -0,63 fund la -0,70. Nu s-a conturat groapa mormântului, urna fiind un vas fragmentar de tip strachină cu picior, grosieră. În strachină au fost depuse resturile cinerare acoperite cu urme slabe de substanță roșie. Urna era acoperită parțial de o strachină ușor mai mică decât aceasta, de asemenea fragmentară³⁰. (Pl. VIII/1)

M2/2012 (C11/2012) S18/2012, mormânt de inhumație identificat în S18/2012, m 2,8–3,3 la -0,75 m adâncime³¹. (Pl. VIII/2). Majoritate pieselor din inventar au fost identificate la -0,90m. Nu a fost conturată o groapă ale mormântului. Au fost identificate doar urme slabe de craniu și dinți. După amplasarea pieselor din inventar în raport cu resturile de craniu, este posibil ca acestea să fi fost poziționate în zona pieptului. La ridicarea unui vas de tip cupă amplasat cu piciorul în sus, a fost identificată o cupă de mici dimensiuni în care era depus ocră roșu.

1. Strachină cu picior, ardere oxidantă, culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu nisip și cioburi pisate, sub buză 4 butoni mici conici.

2. Fragmente de cupă fără picior, culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu măr și nisip.

3. Pahar sau cupă de mici dimensiuni, fragmentară, întregibilă, ardere oxidantă, culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu nisip și cioburi pisate.

4. Cupă cu picior fragmentară, culoare cărămizie, pastă semifină, degresată cu nisip și mică, sub buză două benzi late de culoare neagră ușor ondulate de la care pornește spre pântec o spirală. Piciorul este ornamentat printr-un mănunchi de linii subțiri ușor curbe.

5. Strachină cu picior înalt, fragmentară, lipsește mare parte din pântec și buza în totalitate. Ardere oxidantă, culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu nisip și cioburi pisate.

6. Urme de dinți

7. Ocră roșu depus în cupa de mici dimensiuni,

M3/2012 (C71/2012) o grupare de vase identificate în S20, caroul 7–8, la – 0.7–0.80 în apropierea unor instalații de foc. Nu au fost identificate urme de oase sau resturi cinerare dar tipul de vase precum și modul de amplasare sugerează un context funerar.

²⁶ Băcuet Crișan *et alii* 2012, p. 246; Gligor, Băcuet Crișan 2014, p. 51

²⁷ Băcuet Crișan *et alii* 2012, p. 246; Gligor, Băcuet Crișan 2014, p. 51

²⁸ Băcuet Crișan *et alii* 2012, p. 246; Gligor, Băcuet Crișan 2014, p. 51

²⁹ Băcuet Crișan *et alii* 2012, p. 246; Gligor, Băcuet Crișan 2014, p. 51

³⁰ Băcuet Crișan *et alii* 2013, p. 174, Băcuet Crișan 2015, p. 20.

³¹ Băcuet Crișan *et alii*. 2013, p. 174.

1. Strachină cu picior confecționată din pastă de culoare cărămie cu flecuri cenușii, pastă semifină degresată cu nisip și cioburi pisate

2. Strachină cu picior fragmentară, pastă semifină, culoare cărămie, degresată cu nisip și măr. Sub buză a fost amplasat un șir de butoni mici, conici.

3. Strachină fragmentară cu picior de culoare cărămie, pastă semifină degresată cu nisip și cioburi, aspră la pipăit.

4. Fragmente de amforă de mici dimensiuni confecționată din pastă de culoare cărămie, prevăzută cu 2 rânduri de tortițe perforate vertical.

5. Cupă fragmentară confecționată din pastă semifină de culoare cenușie la exterior, negru la interior, degresată cu nisip fin.

M4/2012 (C113/2012)- mormânt de înhumare identificat în S21/2012, caroul 26/1-2, la -1-1,10. (Pl. VIII/3, 3a-d). Similar celorlate morminte de înhumare de la Porț, scheletul a fost extrem de prost păstrat, putem spune că mai degrabă am avut urme de oase, decât oase. În imediata apropiere la m 25/1,4, la -1-1,10 m a fost identificată o protomă zoomorfă, un cap de ren? ³²

1. Strachină de mici dimensiuni, pastă semifină, culoare cărămie, degresată cu măr și nisip fin. În interior urme slabe de pictură, o spirală care pornește de la fund spre buză.

2. Pahar întreg, buza ușor deformată, culoare cărămie cu flecuri cenușii, interior cenușiu, pastă semifină degresată cu nisip fin.

3. Cupă de dimensiuni mai mici, bombată, culoare cărămie cu flecuri cenușii, interior cenușiu, pastă degresată cu nisip fin, măr și cioburi pisate.

4. Pahar, culoare cărămiziu-gălbui, cu flecuri cenușii, pastă semifină degresată cu măr, nisip, cioburi pisate, sub buză două tortițe perforate orizontal.

5. Fragment de strachină de mici dimensiuni, culoare cărămiziu-gălbui, pastă semifină, degresată cu măr, nisip, cioburi pisate, sub buză doi butoni mici cilindrici.

6. Fragmente de la o cupă de mici dimensiuni.

7. Cupă cu picior, pastă semifină, culoare cărămie degresată cu măr, nisip și cioburi,

Se remarcă, așa cum este cazul și altor morminte, faptul că din șapte vase despuse în mormânt șase sunt forme de mici dimensiuni, unele putând fi considerate chiar miniaturi ale altor forme cu rol funcțional.

M5/2012 (C135/2012)- mormânt de incinerare identificat în S22/2012, la -0,50-0,60³³. Inițial au fost întregite 10 vase ceramice iar mai apoi din fragmentele ceramice recuperate a mai fost întregit un vas astfel încât putem vorbi de cel mai bogat mormânt neolitic descoperit la Porț „Corău”, având un număr de 11 vase și două dățițe depuse în interiorul amforei descoperite întregi. Resturile cinerare au fost depuse în groapă sub un vas de tip strachină. (Pl. IX/1, 1a-g).

1. Vas covată, ardere oxidantă, culoare cărămie cu flecuri cenușii, pastă semifină degresată cu nisip fin, pe laterale, două găuri de prindere.

2. Amforă de mici dimensiuni, pasta semifină degresată cu nisip și pietricele, mică, culoare cărămie cu flecuri cenușii, gât înalt, la zona dintre gât și pântecul bombat au fost amplasate două tortițe.

3. Cupă, culoare cărămie cu flecuri cenușii, pasta semifină degresată cu nisip fin.

4. Cupă cu picior înalt de mici dimensiuni, culoare cărămie cu flecuri cenușii, pasta semifină, degresată cu nisip fin, baza piciorului ușor deformată. Sub buza și pe pântec au fost amplasate două șiruri de tortițe cu perforație orizontală.

5. Cupă de culoare cărămie cu flecuri cenușii, pasta semifină degresată cu nisip fin, sub buză a fost trasată o dungă de culoare neagră, slab păstrată.

6. Strachină, culoare cărămie, pastă semifină, degresată cu nisip fin și cioburi pisate, în patru zone,

³² Băcuet Crișan 2015, p. 21.

³³ Băcuet Crișan 2015, p. 21.

buza este lătită sub forma unor apucători, în interior urme slabe de pictura spiralieră cu negru, la exterior au fost trasate dungi negre perpendiculare pe fund sau formând un V.

7. Cupă, culoare cărămiziu-portocaliu, flecuri cenușii, pastă semifină, degresată cu nisip și măr, aspect zgrunțuros.

8. Cupă de culoare cărămizie, pastă semifină, degresată cu nisip și mică, ușor zgrunțuroasă, sub buză urme slabe de pictură cu negru, trasată de jur- împrejurul vasului.

9. Strachină cu picior, fragmentară, lipsește o parte din picior, culoare cărămizie cu flecuri cenușii, pastă semifină, degresată cu măr, nisip, cioburi pisate, sub buză sunt amplasați patru butoni mici, conici.

10. Cupă cu picior de mici dimensiuni, de același tip cu cea anterioară, dar mai mică, culoare cărămizie cu flecuri cenușii, pastă semifină degresată cu nisip fin și cioburi pisate. Prezintă două rânduri de tortițe, perforate orizontal, iar în zona de trecere la picior urme slabe de pictura cu negru, o dunga lată.

11. Cupă, culoare cărămizie pastă semifină degresată cu nisip

Remarcăm numărul mare de vase dar și forme, fiind întâlnite cupe cu sau fără picior, strachini, amfore și vase covată, în mare, aproape toate tipurile de vase tipice pentru acest nivel de locuire de la Poșt. Observăm din nou faptul că, doar cu două excepții, strachinile, cu sau fără picior, toate formele depuse sunt forme de mici dimensiuni, chiar și cele două dălți sunt de dimensiuni reduse, fapt constatat și în cazul altor morminte.

M6/2012 (C180/2012). Mormânt de inhumație distrus de C181 (fundatie de construcție). Complexul a fost identificat în S22/2012, la -1,10 într-o groapă de mari dimensiuni. S-au păstrat craniul și fragmente de oase răspândite în gropa C180 și în C181. După restaurarea materialului ceramic am constatat că au putut fi întregite trei și nu două vase de mici dimensiuni așa cum precizasem anterior³⁴.

1. Cupă cu picior fragmentară, de mici dimensiuni, culoare cărămizie, pasta semifină degresată cu măr și cioburi, sub buză un buton perforat vertical.

2. Cupă sau pahar, pastă semifină spre grosieră, culoare brun-roșcată, degresată cu nisip și mică, pietricele, aspect zgrunțuros.

3. Cupă de culoare cărămizie, la interior negru, ușor lustruită, pastă degresată cu măr și nisip, semifină.

4. Părți din schelet, craniu, dinți, oase lungi.

M7/2012 (C196/2012)- mormânt de inhumație din S23/2012, la -0,90. Scheletul foarte prost păstrat, s-au recuperat părți din craniu și câteva oase lungi, a fost afectat de o fundație de locuință de suprafață (C195). Au putut fi recuperate doar fragmente de vase.

1. Cupă fragmentară de culoare cărămizie la exterior, neagră la interior, pastă semifină degresată cu nisip, pe corp au fost amplasate tortițe mici, perforate vertical.

2. Fragmente de la un vas cu picior înalt, de culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu nisip și mică, aspect zgrunțuros.

3. Fragmente de picior înalt, de culoare cărămizie, pastă semifină degresată cu nisip și cioburi pisate.

Un context interesant de descoperire s-a dovedit a fi **C149/2012**. Modul de amplasare al vaselor ceramice precum și tipurile de vase întregi sau întregibile pot sugera un context funerar chiar și în lipsa resturilor osoase (Pl. IX/2,2a-g)

1. Cupă de mici dimensiuni cu corp bombat, întreagă, de culoare cărămizie cu flecuri cenușii în special spre buză, la interior culoare neagră. Pastă semifină degresată cu nisip, ușor aspră la pipăit.

2. Cupă de mici dimensiuni de culoare cărămizie la exterior, neagră la interior, confecționată din pastă semifină degresată cu nisip și pietricele. Pe corp urme vagi de pictură cu negru formând V-uri și o bandă neagră care marchează fundul vasului.

3. Amforă de mici dimensiuni de culoare cărămizie, confecționată din pastă semifină degresată cu

³⁴ Băcuet Crișan *et alii* 2013, p. 174,

nisip. La îmbinarea gâtului cu corpul vasului au fost amplasate două rânduri de tortițe grupate câte două, perforate vertical.

4. Pahar cu pereți drepecți, confecționat din pastă semifină de culoare cărămizie degresată cu nisip fin. Sub buză au fost amplasați 2 butoni perforați vertical.

5. Vas patrulator cu marginile marcate de nervuri, culoare cărămizie cu flecuri la exterior, negru la interior. Pastă semifină degresată cu nisip și pietricele, aspră la pipăit. În interior urme de ocru roșu.

6. Cupă fragmentară din pastă semifină degresată cu nisip, culoare cărămizie la exterior, cenușiu în interior.

7. Strachină confecționată din pastă semifină de culoare cărămizie cu flecuri cenușii, la interior urme de pictură în spirală pornind de la buză spre fund, iar la exterior dungi late care formează trapeze marcate de buline. Sub buză a fost amplasat un rând de butoni mici, circulari.

Privind retroactiv putem enumera 17 morminte de incinerație și unul incert (M4/2002) pentru care avem prea puține elemente pentru a susține cu certitudine atribuirea funerară. De asemenea anumite semne de întrebare se pot ridica și asupra M3/2002, acesta din urmă fiind incert din punctul de vedere al atribuirii cronologice, fiind lipsit de inventar. La toate acestea se adaugă un număr de trei morminte de incinerație pomenite de Doina Ignat³⁵ și unul pomenit în raportul echipei clujene³⁶. Un număr de aproximativ 21 morminte de incinerație pot fi convingătoare atunci când vorbim de practicarea acestui rit funerar de comunitățile neo-eneolitice din nord-vestul României. Din punctul de vedere al inventarului nu putem vorbi de o uniformitate a numărului de bunuri depuse. Există morminte de incinerație certe care au doar două vase cum este M3/2011 (C180), M7/2011 (C.277) și M1/2012 (C10), dar distrubuirea acestora în structura funerară este diferită. În cazul M7/2011 și M1/2012 putem vorbi de o urnă în care au fost depuse resturile cinerare și un alt vas cu rol de capac iar în cazul M3/2011 resturile cinerare au fost depuse în groapă cu vasele amplasate lângă resturile cinerare. Între cele trei morminte putem totuși vorbi de diferențe cronologice, în sensul în care M3/2011 este mai timpuriu decât celelalte două care par similare cronologic. Pe ansamblul mormintelor care au fost cercetate integral fiind recuperat întreg inventarul funerar, se remarcă mormintele cu un obiect-vas ceramic M4/2011, M5/2011, M6/2011 sau morminte cu un număr mare de obiecte cum este M7/2003 cu șapte vase ceramice sau M5/2012 cu 11 vase și două dălțițe. Două morminte de incinerație conțin și alte gen de obiecte cum sunt dălțile M9/2003 și M5/2012, două au fost lipsite de inventar, iar pentru șapte morminte s-a observat coloratura cu roșu (ocru) a oaselor. Din punct de vedere cronologic doar două dintre morminte par mai timpurii M4/2010 și M3/2011 la început de Suplac II restul putând fi atribuite în mare etapei II, clasice de locuire de tip Suplac.

Mormintele de inhumatie sunt cele mai afectate morminte din sit, doar pentru nouă morminte fiind identificate oase sau dentiție: M1/2002, M2/2002; M1/2010, M2/2010; M2/2011, M2/2010 M4/2010, M6/2010, M7/2012. Dintre acestea, două au fost afectate de alte complexe (M6, M7/2012) iar unul aparține grupului Pișcolt. Șase morminte de inhumatie pot fi luate în analiza privind numărul bunurilor depuse. În două morminte au fost depuse nouă vase și bulgări de ocru, în două au fost depuse șapte vase, mormintele fiind conectate cu două dintre descoperirile de plastică zoomorfă de la Porț, M2/2011 și M4/2012, iar în M2/2012 au fost depuse cinci vase. Neobișnuit este numărul obiectelor depuse în M1/2010, patru vase, având în vedere faptul că doar în mormintele de incinerație a mai fost depus un număr par de vase.

Amplasarea pe planuri a descoperirilor ne-a determinat să considerăm că alte patru complexe ar putea avea rol funerar, chiar și în lipsa oaselor. Acestea sunt M6/2010, M3/2010, M7/2010, C66/2010 complexe aranjate pe două rânduri în linie sau în paralel cu M1 și M2/2010 (Pl. X). La toate acestea se adaugă patru complexe care au caracteristici de mormânt în sensul inventarului, dar fără a fi identificate urme de oase. Acestea sunt CN1/2002³⁷-aglomerare de șapte vase din care șase forme cu picior și o cupă

³⁵ Ignat 1998, p.

³⁶ Lazarovici *et alii* 2003, p. 307.

³⁷ Băcuet Crișan 2008, p.176–177, Pl. 80–81.

(Pl. III), M8 (C97/2010) o aglomerare de nouă vase, M3 (C71/2012) cu șapte vase și C149/2012 de asemenea cu șapte vase. Tipurile de vase depuse sunt similare cu cele din mormintele de inhumație, cupe, vase cu picior, fapt care ne-a determinat să le atribuim valoare funerară, putând fi considerate cenotafuri. Ca ultim fapt, remarcăm depunerea în trei morminte de inhumație a bulgărilor de ocru roșu, în timp ce, la șapte morminte de incinerație s-a observat coloratura cu roșu a resturilor cinerare, devenind clară această practică în rândul comunității de la Porț/Suplacu de Barcău „Corău”. În privința amplasării mormintelor acestea au fost răspândite pe întreaga suprafață a sitului, cu aglomerări în zona de sud (M6-M12/2003) și linia de trei morminte din S17/2011 (M5, M6, M7/2011) toate fiind morminte de incinerație.

CONCLUZII

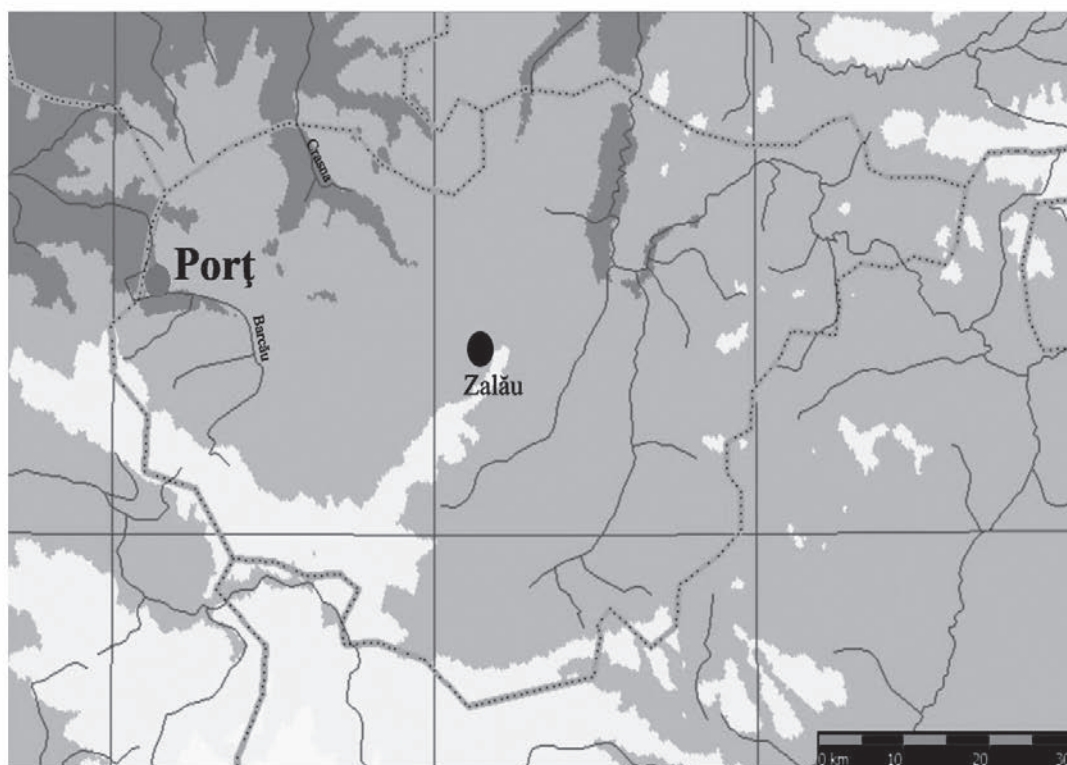
Cele aproximativ 21 de morminte de incinerație descoperite până în prezent în situl de la Porț/Suplacu de Barcău „Corău” nu mai lasă loc de îndoială cu privire la practicarea acestui rit de anumite comunități neolitice din nord-vestul României. În privința mormintelor de inhumație, cea mai mare problemă este reprezentată de proasta preservare a oaselor, astfel încât asupra unor descoperiri planează incertitudinea atribuirii funerare. În aceste condiții putem presupune că o parte a acestor complexe au reprezentat morminte de inhumație iar o altă parte ar fi putut reprezenta cenotafuri.

This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2012–3-0461

BIBLIOGRAFIE

Băcuet Crișan	2004	S. Băcuet Crișan, <i>Elemente de rit și ritual funerar în grupul Suplacu de Barcău</i> , în <i>Carpatica</i> , 31, 2004, p. 87–91.
Bacuet Crișan	2004a	S. Băcuet Crișan, <i>Burial Rites in the Neolithic in Northwest Romania</i> , în <i>JAME</i> , XLVI, 2004, p. 71–83.
Băcuet Crișan	2005	S. Băcuet Crișan, <i>Rituri și ritualuri funerare în neoliticul din nord-vestul României</i> , în <i>Marmatia</i> , 8, 2005, 1, p. 5–24.
Băcuet Crișan	2005a	S. Băcuet Crișan, <i>The Neolithic rite of cremation in the nord-west of Romania</i> , în <i>JAME</i> , XLVII, 2005, p. 55–62.
Băcuet Crișan	2008	S. Băcuet Crișan, <i>Neoliticul și eneoliticul timpuriu în Depresiunea Șimleului</i> , Muzeul Național Brukenthal XXIII, Ed. Altip, Alba Iulia/Sibiu, 2008.
Băcuet Crișan	2015	S. Băcuet Crișan, <i>Neolithic cremations graves and grave goods from Porț “Corău” (Sălaj County, Romania)</i> , în Kogălniceanu, Gligor, Curcă, Stratton (eds) <i>Homines, Funera, Astra 2. Life beyond death in ancient times. (Romanian case studies), Preeceding of the International Symposium of Funerary Archaeology</i> , Archaeopress Archaeology, 2015, p. 19–24.
Băcuet Crișan et alii	2011	S. Băcuet Crișan, I. Bejinariu; D. Băcuet Crișan; D. Culic; H. Pop, <i>Șantierul arheologic Porț „Corău”</i> , în <i>Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2010</i> , Sibiu 2011, p. 220–223
Băcuet Crișan et alii	2012	S. Băcuet Crișan, I. Bejinariu, D. Băcuet Crișan, D. Culic, H. Pop, <i>Șantierul arheologic Porț „Corău”</i> , în <i>Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2011</i> , Târgu Mureș 2012, p. 245–246.
Băcuet Crișan et alii	2013	S. Băcuet Crișan, I. Bejinariu, D. Băcuet Crișan, D. Culic, H. Pop, M. Dunca, M. 2013. <i>Șantierul arheologic Porț „Corău”</i> , în <i>Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2012</i> . Craiova, 2013, p. 173–174.
Băcuet Crișan, Bejinariu, Băcuet Crișan	2013	S. Băcuet Crișan, I. Bejinariu, D. Băcuet Crișan, <i>Aspecte de viață economică în neolitic: producția ceramică. Instalații de ars ceramică din situl de la Porț „Corău”</i> , în <i>Arheovest I, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie- In memoriam Liviu Măruia</i> , Szeged, 2013, p. 45–53
Bejinariu et alii	2004	I. Bejinariu; S. Băcuet Crișan, H. Pop; D. Băcuet Crișan, Al. V Matei; M. Andraș, <i>Șantierul arheologic Porț “Corău”</i> , în <i>Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2003</i> , Cluj-Napoca, 2004, p. 245–247

- Bejinariu, Pop 2008 I. Bejinariu, H. Pop, *Funerary Discoveries Dated at the end of the First Iron Age from South-Easter Region of the Upper Tisa Basin (Sălaj County, Romania)*, în *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe*, editori Valeriu Sirbu, Lucian Vaida, Editura Mega, 2008, p. 35–46.
- Gligor, Băcueț Crișan 2014 M. Gligor, S. Băcueț Crișan, *Inhumation versus Cremation in Transylvanian Neolithic and Eneolithic*, în *Studia Antiqua et Archaeologica XX*, 2014, p. 37–67.
- Ignat 1998 D. Ignat, Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, XVI, Ed. Mirton, Timișoara. 1998.
- Lazarovici *et alii* 2003 Gh. Lazarovici, Z. Maxim, M. Rotea, D. Ignat, P. Vrâncean, A. Tatar, *Șantierul arheologic Suplacu de Barcău „Corău”*, în *Cronica cercetărilor arheologice, campania 2002*, Covasna 2003, p. 305–309.
- Lazarovici, Lazarovici 2006 Gh. Lazarovici, C.M. Lazarovici, Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România, I, Neoliticul, Editura Trinitas, Iași 2006
- Lazăr, Băcueț Crișan 2011 C. Lazăr, S. Băcueț Crișan, *Mormintele de incinerare din perioada neolitică și eneolitică de pe teritoriul României. O analiză etnoarheologică*, în *Apulum XLVIII*, 20, 11. p.1–49.
- Matei *et alii* 2003 Al. V Matei; I. Bejinariu; S. Băcueț Crișan; D.Tamba; D. Băcueț Crișan; D. Sana, *Șantierul arheologic Porț „Corău”*, în *Cronica cercetărilor arheologice, campania 2002*, Covasna 2003, p. 246–248.

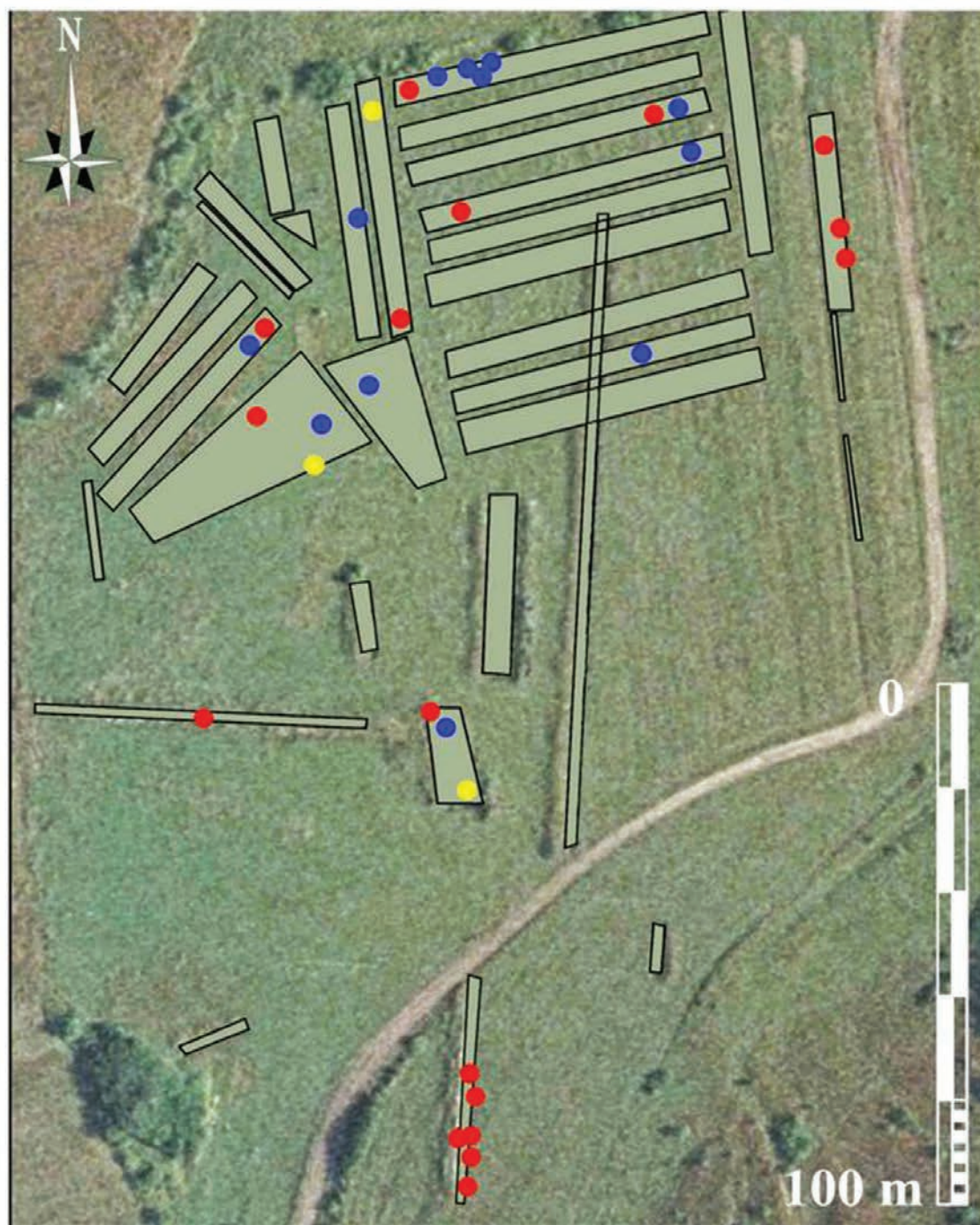

1

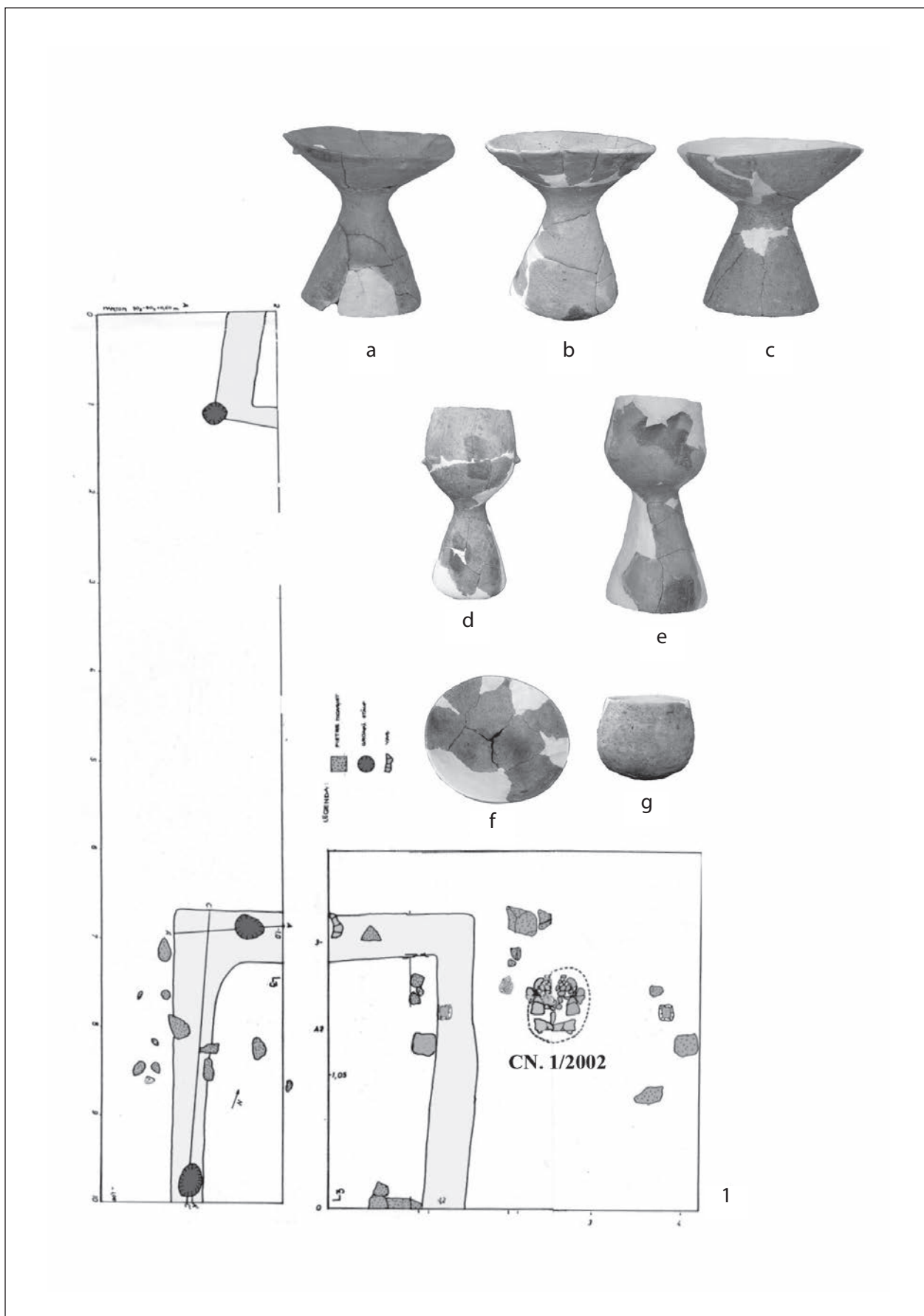
2

Pl. I. Amplasarea localității Port pe harta județului Sălaj (1). Situl de la Port/Suplacu de Barcău "Corău" (2)
Pl. I. The map of Sălaj County.(1). The site of Port/Suplacu de Barcău "Corău" (2)

● INCINERAȚIE
● CENOTAF ?
● INHUMAȚIE

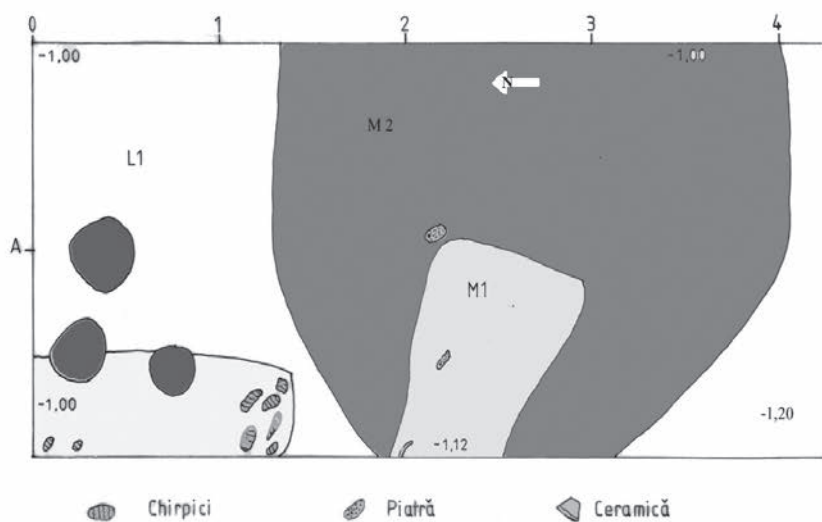
Pl. II. Port „Corău”. Amplasarea mormintelor pe ansamblul sitului.
Pl. II. Port „Corău”. Graves distribution.

Pl. III. Porț „Corău”. CN1/2002 și L3/2002 (1). Inventar CN1/2002 (a-g).
Pl. III. Porț „Corău”. Feature CN.1/2002 (cenotaph?) and dwelling L.3/2002 (1). The inventory of CN.1/2002 (a-g).

1a

1b

a

b

c

d

e

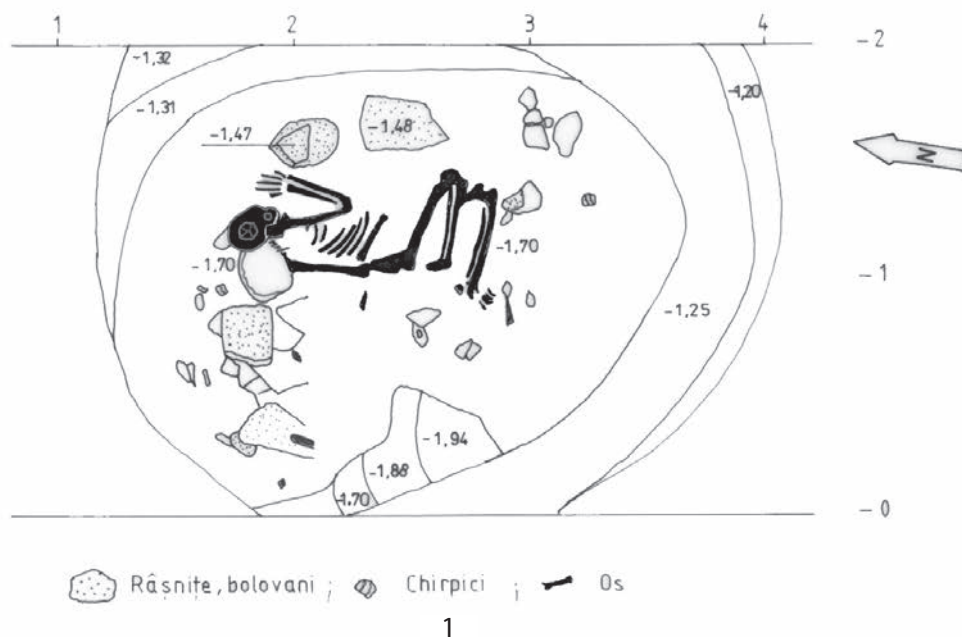
f

g

Pl. IV. Porț „Corău”. M1/2002 (1a), relația cu L1/2002 (1b). Vase din inventarul mormântului (a-g).

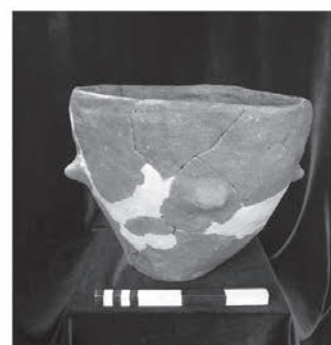
Pl. IV. Porț „Corău”. Grave M.1/2002 (1a) and the relation with dwelling L.1/2002 (1b). Grave M.1/2002 -some of the grave goods (a-g).

a

b

c

Pl. V Porț „Corău” M2/2002 (1). Vase reconstituite din „patul de cioburi” (a-c).
Pl. V. Porț „Corău”. Grave M.2/2002 (1). Grave goods from M.2/2002 (a-c).

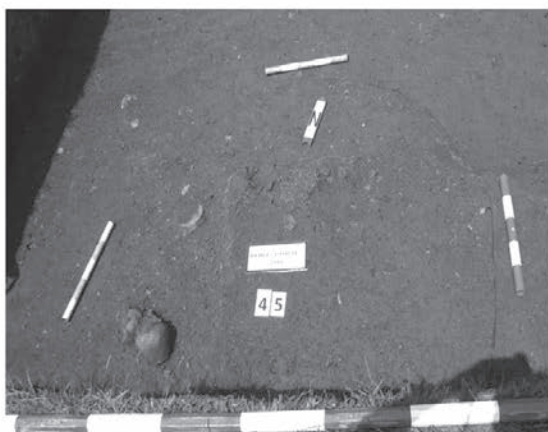
1

2

3

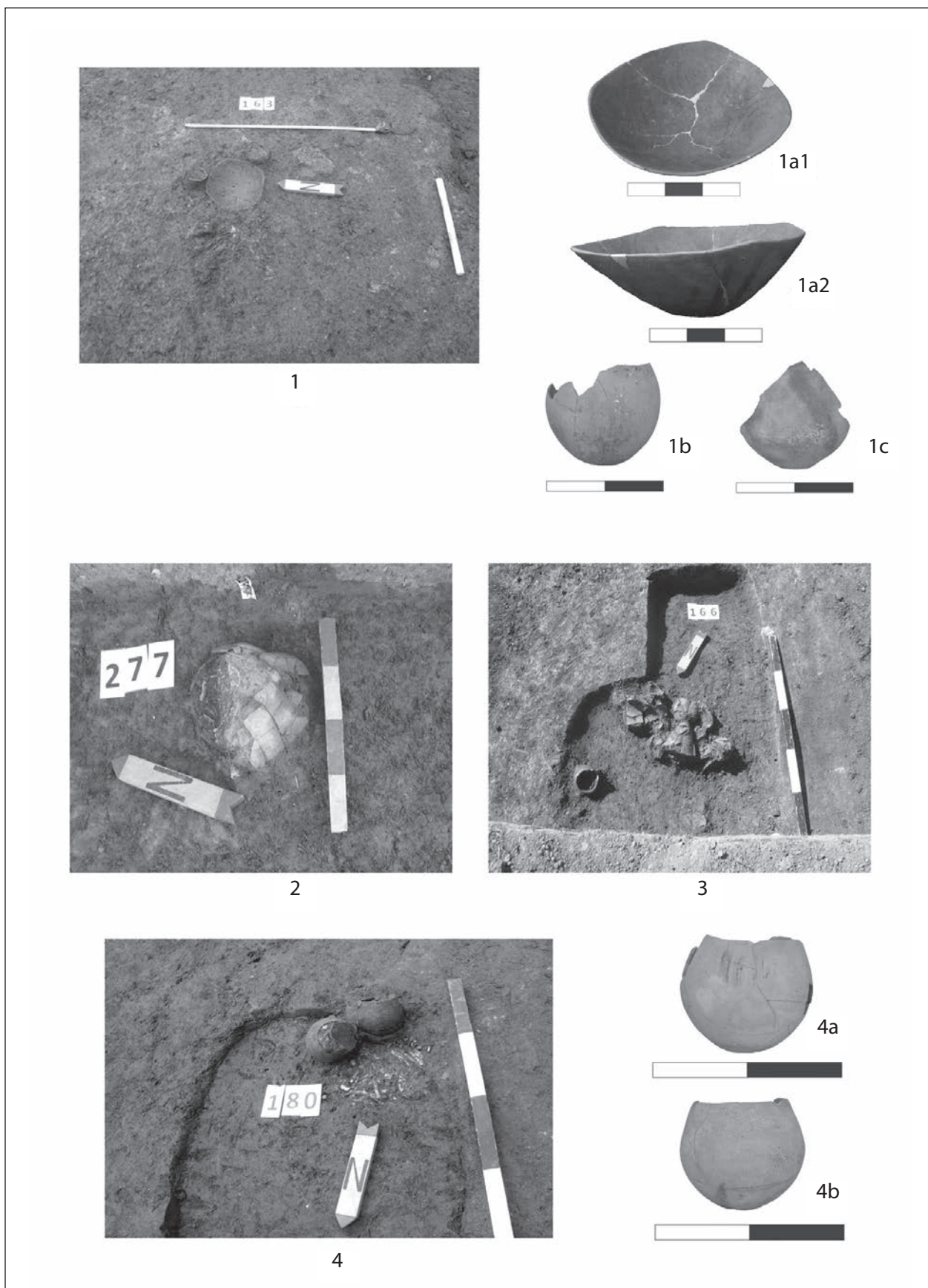
4

5

Pl. VI. Poșt „Corău”. Morminte de înhumăție certe sau posibile din 2010: C.66
(1), M2-C.61/1(2), M3-C.61/2 (3), M1-C.45 (4,5).

Pl. VI. Poșt „Corău”. Inhumation graves discovered in 2010: C.66 (1), M.2-C.61/1(2), M.3-C.61/2 (3), M.1-C.45 (4,5).

Pl. VII. Porț „Corău”. Morminte de incinerare: M4- C.163/2010 și inventarul mormântului (1, 1a1, 1a2, 1b, 1c); M7-C.277/2011 (2); M3-C.180/2011 și inventarul mormântului (4, 4a, 4b). Mormânt de înmormântare, M2-C.166/2011 (3).

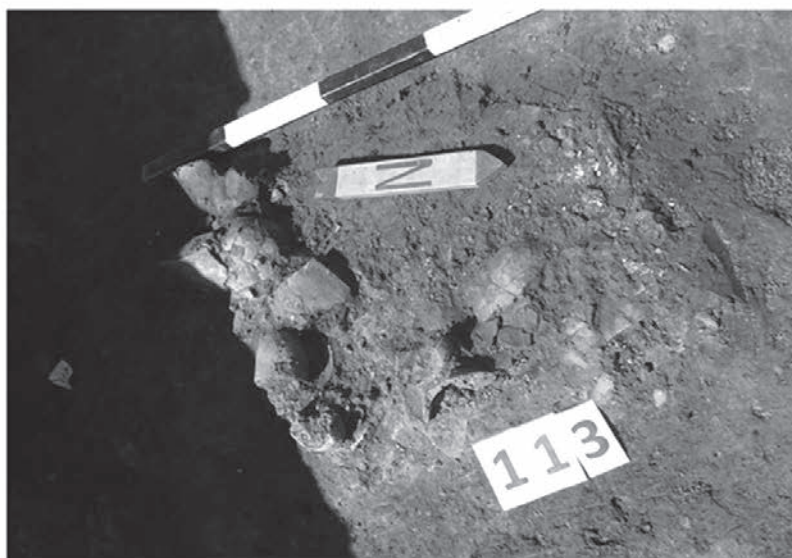
Pl. VII. Porț „Corău”. Cremation graves: M4- C.163/2010 and grave goods (1, 1a1, 1a2, 1b, 1c); M7-C.277/2011 (2); M3-C.180/2011 and grave goods (4, 4a, 4b). Inhumation grave: M2-C.166/2011 (3).

1

2

3

3a

3b

3c

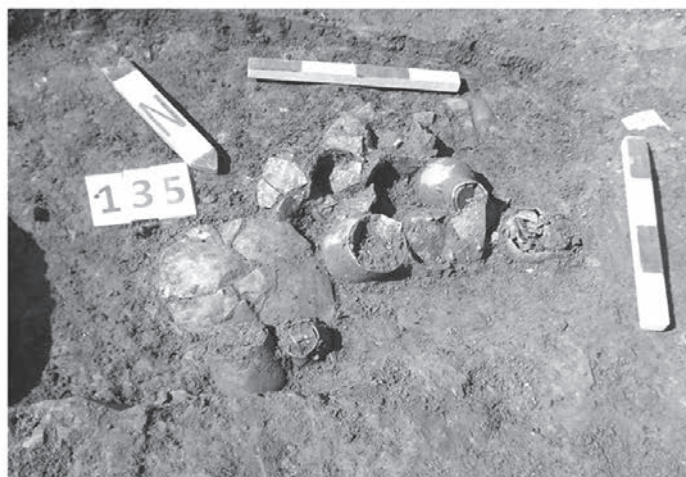

3d

Pl. VIII. Porț „Corău”. Morminte de incinerare: M1-C.10/2012 (1). Morminte de înmuție
M2-C.11/2012 (2), M4-C.113/2012. Material restaurat din C.113(3, 3a-d).

Pl. VIII. Porț „Corău”. Cremation grave: M.1-C.10/2012 (1). Inhumation graves M.2-
C.11/2012 (2) and M.4-C.113/2012. Some of inventory from grave C.113(3, 3a-d).

1

1a

1b

1c

1d

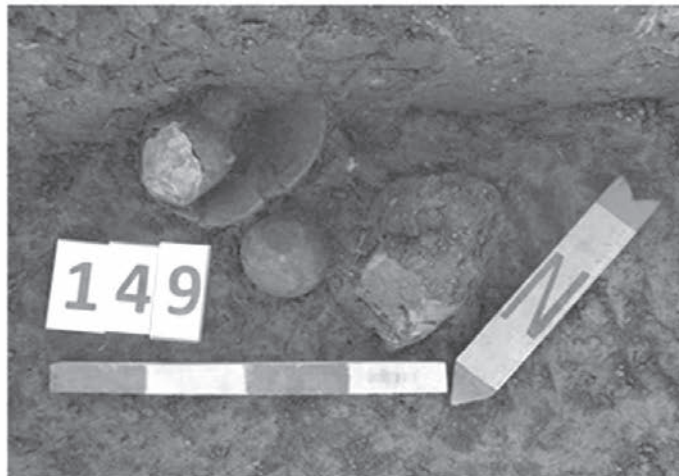
1e

1f

1g

2

2a

2b

2c

2d

2e

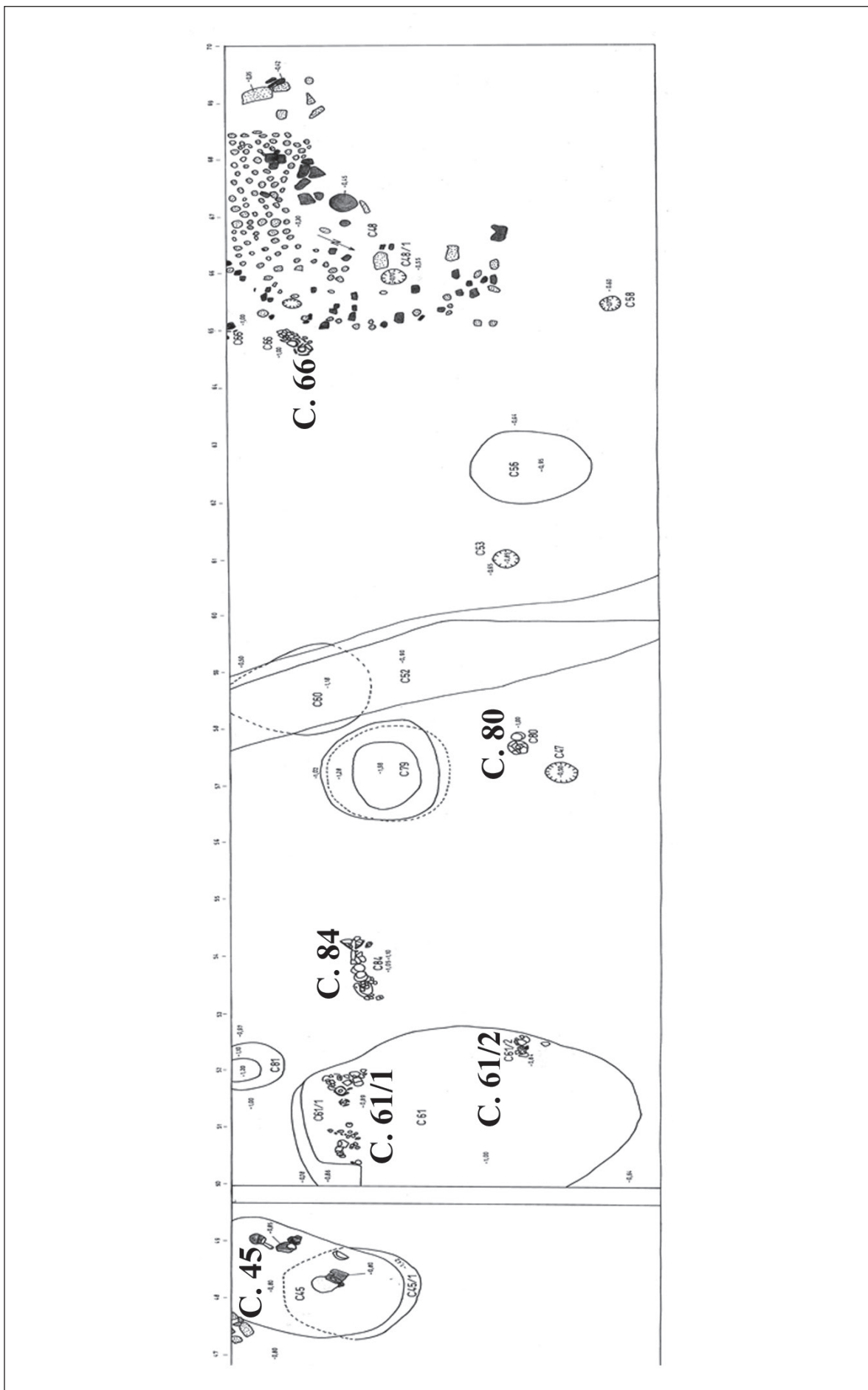
2f

2g

Pl. IX. Porț „Corău” Mormânt de incinerare M5-C.135/2012, material restaurat din C135 (1, 1a-g). C149/2012-cenotaph? (2). Material restaurat din C149 (2a-g).

Pl. IX. Porț „Corău” Cremation grave M.5-C.135/2012, some of grave goods from M.5-C135 (1, 1a-g). C.149/2012-cenotaph? (2). Pottery from C.149 (2a-g).

Pl. X. Porț „Corău”. S3/2010. Amplasarea complexelor cu caracter funerar: M1 (C.45), M2 (C.61/1), M3 (C.61/2), M7 (C.84), C.80, C.66.

Pl. X. Porț „Corău”. Trench S.3/2010. Location of the funerary features- M.1 (C.45), M.2 (C.61/1), M.3 (C.61/2), M.7 (C.84), C.80, C.66.

ETAPE ALE PRELUCRĂRII UNELTELOR DIN PIATRĂ ȘLEFUITĂ ÎN SITUL DE LA PORȚ-„CORĂU”

MIHAI DUNCA*

FAZES OF POLISHED STONE TOOLS MANUFACTURING AT PORȚ-„CORĂU” SITE

ABSTRACT: The site of Porț-„Corău” (Sălaj County) represents the same neolithic settlement as Suplacu de Barcău-„Corău” site, belonging to Suplac cultural group. In both areas, but especially at Porț, a large number of polished stone tools (about 2000), showing different working stages, were discovered. By comparing them, we could establish several fases of manufacturing, based on their products and techniques: cores obtained from percussion applied to raw material, cores showing traces of polishing and cutting, where polishing marked the part that needed to be cutted, resulting the preforme (a slab stone with similar dimensions and shape as the tool that was to be made). The preform was turned into a form mainly by polishing using a sandstone slab, but often the shape was corected with a thin hammer. Based on the symmetry, the sharpening of the cutting edge and smouthness of the piece, we could establish an initial and an advanced stage of manufacturing. As techniques, percussion and cutting were used along with polishing, the first two mainly for obtaining the preform from the raw material, the last, to turn the preforme into the final product.

KEYWORDS: polished stone, preforme, chiesel, axe, adze

REZUMAT: Siturile de la Porț-„Corău” și Suplacu de Barcău-„Corău” reprezintă aceeași așezare ce se întinde pe teritoriile județelor Sălaj, respectiv Bihor, predominând vestigiile neolitice ale grupului cultural Suplac. În ambele zone, dar mai ales la Porț, a fost descoperit un număr mare de unelte din piatră șlefuită (peste 2000), aflate în diverse stadii de prelucrare. Comparându-le, am putut stabili mai multe etape ale prelucrării, pe baza tehnicilor și a pieselor rezultate: nuclee obținute prin percuția aplicată materiei prime brute, nuclee cu urme de șlefuire și tăiere, unde porțiunea șlefuită marca zona ce trebuia să fie desprinsă, rezultând preforma (un fragment litic având dimensiuni și formă apropiate de ale uneltei ce urma să fie obținută). Preforma era transformată în unealtă prin șlefuire mai ales, folosind o placă de gresie, dar deseori și prin percuția cu un percutor mai îngust pentru corectarea conturului piesei. Pe baza simetriei, realizării tăişului și netezirii suprafețelor, piesele au putut fi împărțite în două stadii de prelucrare, incipient și avansat. În ceea ce privește tehnicile de prelucrare, percuția și tăierea au fost folosite alături de șlefuire, primele două mai ales pentru obținerea preformei din materia primă, iar ultima pentru transformarea preformei în unealtă finită.

CUVINTE-CHEIE: piatră șlefuită, preformă, daltă, topor, teslă

În literatura de specialitate se găsesc relativ puține studii despre utilajul litic șlefuit, mai ales despre tehnicile și etapele prelucrării acestuia, fapt datorat numărului mic de piese, mai ales a celor în curs de prelucrare, din siturile neolitice obișnuite. Așezările grupului Suplacu de Barcău sunt o excepție, având ca și caracteristică o dezvoltată industrie a pietrei șlefuite.¹ Încă de la primele campanii, situl de la Suplacu de Barcău-„Corău” (jud. Bihor) s-a remarcat prin numărul cel mai mare de piese litice șlefuite, iar toate comparațiile făcute de Doina Ignat au dus spre concluzia² că este vorba despre o comunitate specializată

* Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca; mihai_dunca@yahoo.com

¹ Ignat 1987, p. 12

² Ignat 1998, p.32-33

în producerea de unelte peste nevoile proprii, destinate schimbului. Așezare de la „Corău” se întinde însă și pe teritoriul județului Sălaj, în satul Porț, comuna Marca, deci situl de la Porț-„Corău” reprezintă o parte a aceleiași așezări identificată întâi în județul Bihor și investigată prin săpături sistematice, iar începând cu anul 2002 prin săpături preventive în ambele județe. În cronologia relativă, grupul Suplac se încadrează în orizontul Vinča C, și face parte din Complexul Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă-Zau- Iclod- Suplac.³

Săpăturile extinse în suprafață de la Porț au dus la recoltarea a peste 1000 de piese din piatră șlefuită în timpul campaniilor din anii 2002 și 2003⁴, aproximativ 200 în campania 2010⁵, și câte 500 în campaniile 2011 și 2012.⁶ De fiecare dată au fost găsite atât piese finite cât și în curs de prelucrare, dar și materie primă cu urme de prelucrare.

Primele analize petrografice, pe material din situl de la Suplacu de Barcău, au indicat ca sursă de materie primă⁷ Munții Plopiș, stăbătuți de râul Barcău, ce ajungea foarte aproape de așezare. Analize mai noi conchid cam același lucru, și anume că rocile provin din aluviunile râurilor Barcău și Crișul Repede.⁸ Au fost prelucrate roci foarte dure: amfibolit, porfir, cuarțit, dacit, riolit, roci dure: paragnais, șist cloritos, șist amfibolito- cloritos, gresie feldspatică, mai rar, roci moi: marnă calcaroasă, argilit, gresie argiloasă.⁹ Materia primă în stare brută, sub forma bolovanilor de râu, se întâlnește mai rar în săpătura arheologică, probabil pentru că având sursa la îndemână (vechea albie a Barcăului era lângă așezare) nu erau necesare proviziile.

O primă etapă a prelucrării consta în obținerea nucleelor prin spargerea bolovanilor de râu. Arheologia experimentală indică necesitatea folosirii unor percutoare masive de aproximativ 10–20 de kg.¹⁰ Astfel de piese nu s-au găsit în situl de la „Corău”, dar este probabil că nu rezistau la prea multe folosiri, ajungând la rândul lor în stare fragmentară, putând fi confundate cu unele nuclee. Un singur percutor sferic, având diametrul de 10 cm. (Pl. VIII, 1) ar putea să fi avut această întrebuințare. Câteva zeci de fragmente litice, cu forme neregulate, purtând doar urme de percuție, pe care le vom numi **nuclee simple**, (Pl. I, 1) au fost găsite în campaniile de la Porț-„Corău”. Cele mai multe sunt însă **nuclee cu urme de prelucrare** ce indică desprinderea unor fragmente care urmau să fie apoi prelucrate la rândul lor până la obținerea pieselor finite. Erau desprinse, prin metode pe care le vom detalia mai jos, **preformele**- fragmente litice cu dimensiuni și contur apropiate de uneltele ce trebuiau confecționate. Legătura între nuclee și preforme poate fi sesizată cel mai bine în cazul dălților, categoria cea mai numeroasă de piese litice șlefuite. Pe unele nuclee se observă una sau mai multe benzi șlefuite (Pl. II, 1,2), late de aproximativ 1–2 cm. Pe altele, sau chiar pe aceleași, se observă urme de tăiere (Pl. II, 3), partea tăiată fiind de regulă și șlefuită mai apoi. Unele preforme prezintă câte o laterală perfect șlefuită și urme de tăiere orizontale sau oblice (Pl. IV, 1,2), pe una sau pe ambele fețe. Rezultă că pe lățimea sau pe lungimea nucleului era marcat profilul lung al preformei (care de obicei are o formă patrulateră), iar în funcție de grosimea nucleului rezulta lățimea preformei. În majoritatea cazurilor preformele sunt găsite în stadiul în care poartă deja urme de șlefuire și pe fețe, pierzându-se urmele de tăiere. Desprinderea preformelor pentru topoare (Pl. IV, 3) din nuclee este mai puțin clară. Se folosea tăierea și aici, pe multe preforme se observă la capete (mai rar în lateral) sub forma unor margini drepte.

Un caz aparte îl reprezintă nucleele cu o despicătură mediană (Pl. III, 1–2) având grosimea de aproximativ un cm. în partea superioară, îngustându-se până la câțiva mm. în partea inferioară. Analizând un astfel de nucleu din partea bihoreană a sitului, Doina Ignat consideră că scobitura este obținută prin tăiere

³ Băcuet Crișan 2008, p. 52

⁴ Băcuet Crișan 2008, p. 24

⁵ Băcuet Crișan et alii 2011, p. 223

⁶ Băcuet Crișan et alii 2012, p. 247, Băcuet Crișan et alii 2013, p. 174

⁷ Ignat 1989, p.10

⁸ Lazăr et alii 2007, p. 34

⁹ Ignat 1998, p. 33

¹⁰ Morgado et alii 2013, p. 110

cu o daltă de dimensiuni mici, după care nucleul era despicat în două printr-o izbitură foarte precisă cu aceeași daltă.¹¹ Ilustrează chiar și un topor finit cu același tip de despicătură din care urmau să fie obținute două piese identice.¹² Acest din urmă caz nu a apărut în partea sălăjeană a așezării, există însă două nuclee cu scobitură mediană, dintre care unul masiv (Pl. III, 1), potrivit pentru obținerea preformelor de topoare. Față de observațiile Doinei Ignat ar fi de adăugat că respectivele despicături sunt șlefuite și nu prezintă urme de tăiere. Credem că s-a folosit tăierea inițial și apoi șlefuirea pentru adâncirea mai eficientă. Rămânem rezervați față de ipoteza că o daltă de 4–6 cm lungime putea produce o izbitură suficient de puternică pentru a despică nucleul sau o piesă.

Indiferent de situație, tăierea era o tehnică folosită pentru obținerea preformelor. Se pune problema identificării uneltelor folosite la tăierea nucleelor de piatră dură. Pentru situl de la Suplac, Doina Ignat consideră că daltă de tip înalt, prin striurile de pe lungimea și lățimea tăișului indică o mișcare în plan orizontal a piesei, deci ar fi fost utilizată la tăiere.¹³ Pentru cel mai bogat sit din punct de vedere al inventarului litic șlefuit din neoliticul grecesc, situl de la Makriyalos, C. Tsoraki presupune că tăierea se realiza cu o lamă de silex, rezultând o scobitură îngustă la început, tăiată apoi prin frecare cu o placă de piatră, folosind sau nu, cuarț și nisip.¹⁴ În siturile din zona nord-alpină au fost găsite mici plăci din piatră dură¹⁵, prezentând striuri paralele la un capăt. Aceste piese au de obicei între 5 și 12 cm. lungime și grosimea de 0,9–1,5 cm. Dintre descoperirile de la Porț-„Corău”, o placă din piatră, de formă aproximativ semicirculară, cu o margine oblică de 2–2,5 cm. lățime, și multiple striatii, (Pl. VIII, 3) ar fi putut servi la tăiere. Probabil se foloseau și lamele de silex, obsidian, mai ales pentru incizia inițială, fiind mai ascuțite decât piesele din piatră dură, însă acestea din urmă aveau rezistența mai mare, necesară străpungerii nucleelor. Pentru a încheia discuția despre obținerea preformelor, mai trebuie să ne referim la preformele pentru tesle. Majoritatea teslelor au dimensiuni asemănătoare dălților, diferă vârful înclinat, având uneori și o față concavă. Preformele teslelor poartă uneori urme de tăiere, pe fața concavă mai ales, alteori de percuție (Pl. IV, 4), dar nu este exclus ca aceasta să fi fost plană în momentul tăierii din nucleu, prin șlefuire devenind concavă. Ponderea foarte redusă a teslelor și preformelor aferente face dificilă o concluzie în acest sens.

Transformarea preformei în unealtă se făcea în principal prin șlefuire. Pentru ajustarea formei se mai recurgea la percuție cu un percutor mai mic.¹⁶ Multe preforme și piese în curs de șlefuire de la Porț prezintă urme de percuție pe părțile laterale (Pl. V, 1–3), ele fiind atenuate treptat prin polisaj. Piesele de formă patrulateră înguste și cu toate marginile rotunjite (Pl. VIII, 2) pot fi considerate percutoare potrivite pentru această etapă, urmele de percuție ale pieselor nu se potrivesc unor percutoare mai masive sau sferice. Piesele aflate în prelucrare au fost abandonate în diverse stadii. Pe baza unor criterii generale- conturarea tăișului, simetria formei, gradul de șlefuire al suprafețelor- pot fi împărțite ca **piese în stadiu incipient** (Pl. V, 1–3) și **piese în stadiu avansat** (Pl. VI, 1–3) de prelucrare. Ca și limită între preforme și piese în stadiu incipient de prelucrare am stabilit conturarea vârfului prin șlefuirea oblică a fețelor spre unul dintre capete, în paralel regularizându-se ușor și forma chiar dacă se păstrează o asimetrie a conturului pronunțată. Șlefuirea este încă sumară de obicei, piesa păstrează mult din abraziunea naturală a rocii. În stadiul avansat de prelucrare, vârful este bine conturat, tăișul este aproape ascuțit, asimetria este ușoară (între lateralele piesei), suprafețele mai au o porozitate mică sau sunt deja netede, lipsind însă luciul caracteristic pieselor finite. Se poate observa o anumită abordare în șlefuirea părților componente ale pieselor, fără a pretinde că este una standardizată: fețele, vârful, părțile laterale, talonul. Șlefuirea se realiza prin frecarea piesei de o bucată de gresie (Pl. I, 2) folosind și apă cu scopul de a preveni supraîncălzirea și fragmentarea în timpul prelucrării.

¹¹ Ignat 1989, p. 11

¹² Ignat 1989, p.14, pl. II, fig. 4

¹³ Ignat 1989, p.11

¹⁴ Tsoraki 2011, p. 238

¹⁵ Croutsch 2012, p. 110–113

¹⁶ Morgado et alii 2013, p. 115

În peștera de la Franchthi (nord-estul Peloponesului) au fost sesizate pe râșnițe urme care indică posibilitatea folosirii lor pentru șlefuirea uneltelor din piatră.¹⁷

Ultima fază a șlefuirii, menită să dea un aspect lucios, presupunea folosirea unui abraziv fin, de obicei nisip fin, lut sau chiar ocră, identificat pe o piesă din peștera Franchthi¹⁸, pe o daltă din situl de la Ternat (Brabant, Belgia)¹⁹, analogiile putând continua. Folosirea ocrului roșu, deși este rară, contează pentru că este singurul abraziv care lasă urme. De la Porț provin o daltă trapezoidală, dar și piese în prelucrare cu urme de ocră roșu.

Fără a fi o etapă obligatorie, nici chiar frecventă, perforarea (Pl. VII, 2) mai poate fi adăugată operațiunilor de mai sus. Se foloseau două metode: prima, cu un burghiu din piatră de formă conică, folosind nisipul de cuarț ca și abraziv, a doua, cu un instrument tubular din trestie sau os, frecat peste un strat subțire de nisip silicios,²⁰ în acest din urmă caz rezultând miezuri cilindrice.²¹ La Porț au fost descoperite doar patru astfel de miezuri. Au fost perforate doar topoare, de obicei în stadiul avansat de prelucrare, cele mai multe rupându-se în timpul acestei operațiuni.

În privința spațiilor destinate prelucrării pieselor șlefuite, cele mai multe au fost descoperite în nivelurile de locuire, deci putem presupune că afară se desfășurau cele mai multe operațiuni deși nu lipsesc descoperiri chiar de nuclee și preforme din unele locuințe. De obicei numărul pieselor este prea redus pentru a susține că erau niște ateliere, existând unele excepții ca de exemplu locuința de suprafață C1/2010.²²

După analiza etapelor parcurse de la materia primă la piesele finite (Pl. VII, 1–3), putem observa că șlefuirea nu este singura metodă folosită în prelucrarea uneltelor din piatră dură, în principal din cauză că nu se foloseau roci potrivite ca mărime cu viitoarele piese așa cum se credea mai demult.²³ Până la obținerea preformei, percuția și tăierea joacă un rol esențial, nelipsind șlefuirea nici în aceste etape incipiente, pentru a favoriza desprinderea preformei. Scopul esențial al șlefuirii era de a da forma dorită uneltelor, lucru mai greu de realizat decât netezirea asperităților și imprimarea lustrului, după cum ne indică sutele de piese în curs de prelucrare de la Porț-”Corău”.

Îi mulțumesc d-nei dr. Sanda Băcuet-Crișan pentru punerea la dispoziție a materialului arheologic inedit ce a stat la baza articolului.

Această lucrare este rezultatul cercetării doctorale ce a fost posibilă prin sprijinul financiar oferit prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, cofinanțat prin Fondul Social European, în cadrul proiectului POSDRU/187/1.5/S/155383, cu titlul “Calitate, excelență, mobilitate transnațională în cercetarea doctorală”.

BIBLIOGRAFIE

Băcuet-Crișan 2008	Sanda Băcuet-Crișan- <i>Neoliticul și eneoliticul timpuriu în Depresiunea Șimleului</i> , Editura Altip, Alba-Iulia, 2008
Băcuet-Crișan et alii 2011	Sanda Băcuet-Crișan, Ioan Bejinariu, Dan Băcuet-Crișan, Dan Culic, Horea Pop- Șantierul arheologic Porț-”Corău” în <i>Cronica Cercetărilor arheologice din România-campania 2010, 2011</i> , p. 220–223
Băcuet-Crișan et alii 2012	Sanda Băcuet-Crișan, Ioan Bejinariu, Dan Culic, Dan Băcuet-Crișan, Horea Pop- Șantierul arheologic Porț-”Corău” în <i>Cronica Cercetărilor arheologice din România-campania 2011, 2012</i> , p. 245–246

¹⁷ Stroulia 2003, p. 12

¹⁸ Stroulia 2003, p. 14

¹⁹ Liefferinge 2012, p. 1

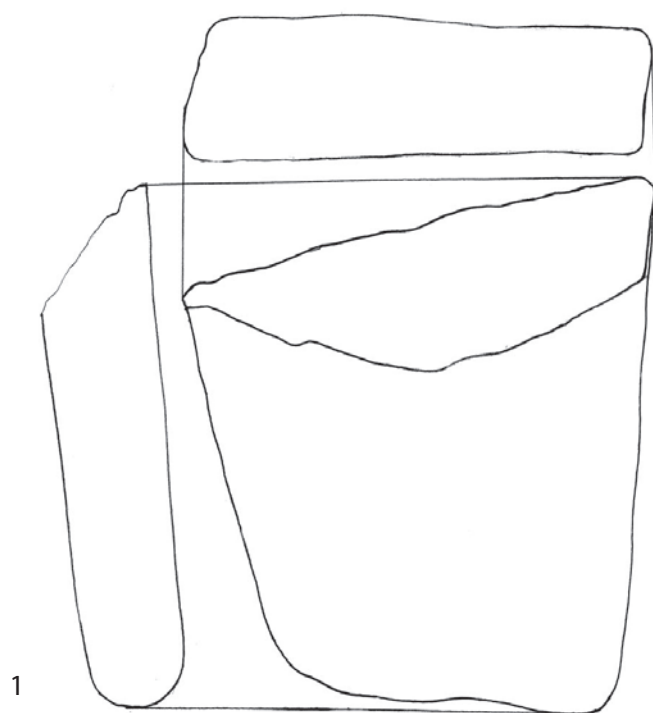
²⁰ Ignat 1998, p. 41

²¹ Ignat 1989, p. 12

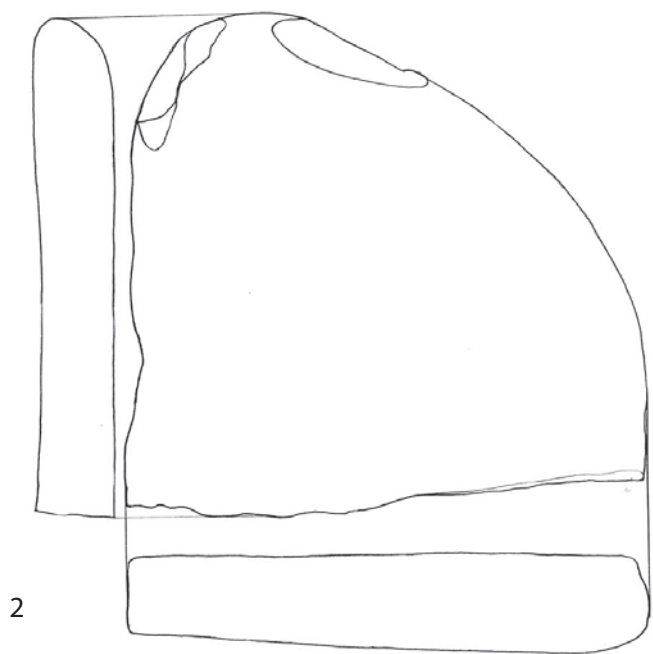
²² Băcuet-Crișan et alii 2011, p. 221

²³ Comșa 1972, p. 249

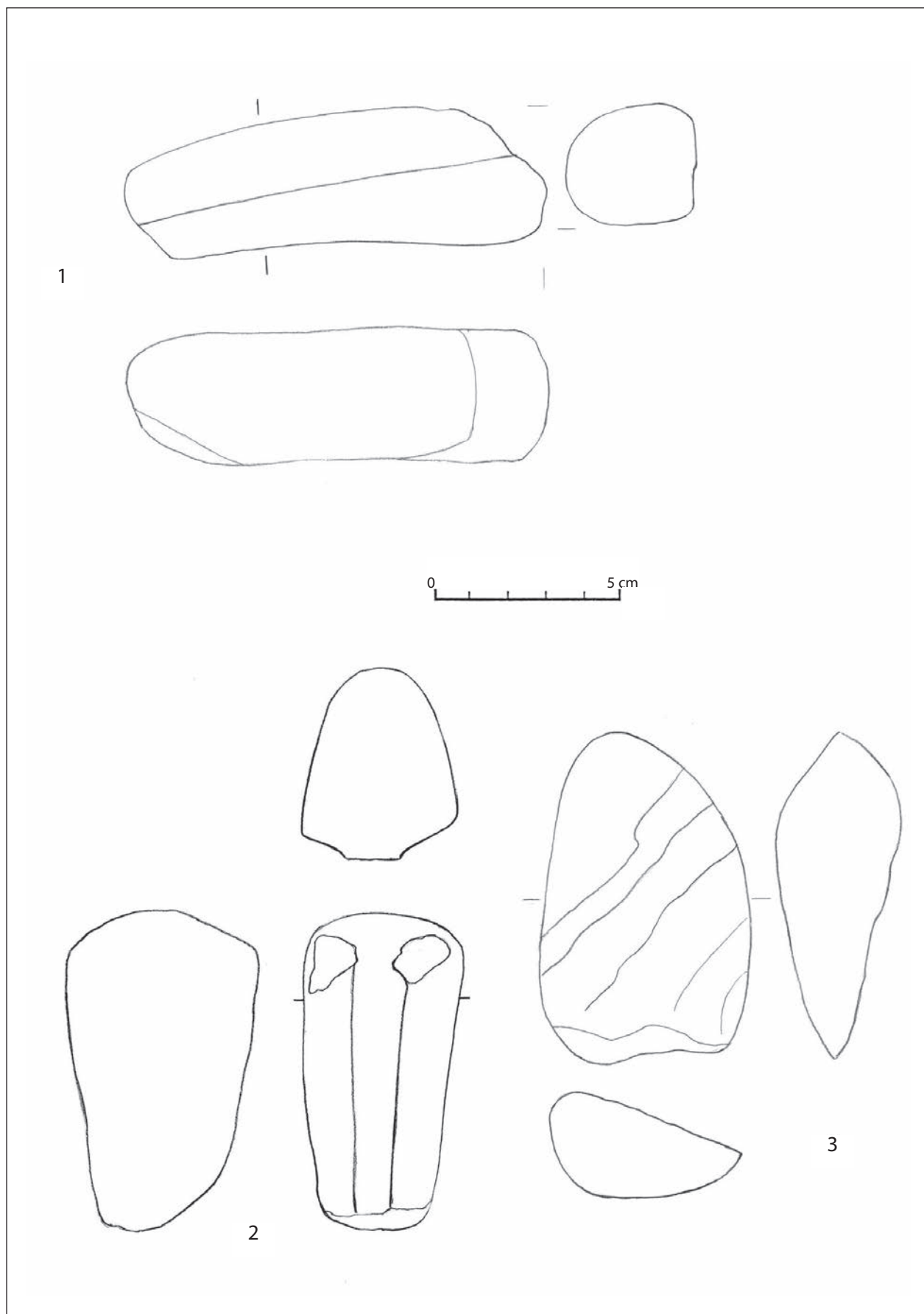
- Băcuet Crișan *et alii* 2013 Sanda Băcuet Crișan, Ioan Bejinariu, Dan Culic, Dan Băcuet Crișan, Horea Pop, Mihai Dunca- Șantierul arheologic Porț-„Corău” în *Cronica Cercetărilor arheologice din România-campania 2012, 2013*, p. 173–174
- Comșa 1972 Eugen Comșa- *Date despre uneltele de piatră șlefuită din epoca neolitică și din epoca bronzului de pe teritoriul României (Istoricul problemei, tipuri-funcționalitate)* în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 23, 2, 1972, p. 245–262
- Croutsch 2012 Christophe Croutsch- *Les plaquettes de sciage en pierre dans le Néolithique nord-alpin* în Pierre-Arnaud De Labriffe, **Éric** Thirault (coord.)- *Produire des haches au néolithique. De la matière première à l’abandon*, Société préhistorique française, 2012, p. 107–120
- Ignat 1987 Doina Ignat- *Așezarea neolitică de la Tășad (jud. Bihor) aparținând grupului Suplacu de Barcău* în *Crisia XVII*, 1987, p. 9–17
- Ignat 1989 Doina Ignat- *Metode și tehnici de prelucrare a uneltelor din piatră șlefuită în epoca neolitică*, în *Crisia XIX*, 1989, p. 29–47
- Ignat 1998 Ignat- *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Editura Mirton, Timișoara, 1998
- Lazăr *et alii* 2007 Cornelia Lazăr, Lucreția Ghergari, Corina Ionescu- *Petrografia și mineralogia unor unelte șlefuite din situl neolitic de la Suplacu de Barcău*, în *Nymphaea Folia Naturae Bihariae XXXIV*, 2007, p. 5–37
- Liefferinge 2012 Nick Van Liefferinge- *Small neolithic ‘greenstone’ axe with possible traces of red ochre from Ternat (province of Flemish Brabant, Belgium)* în *Quadrige* 7, 2012, p. 1–3
- Morgado *et alii* 2013 Antonio Morgado, Francisco Martinez- Sevilla, José Antonio Lozano- *Tallar para pulir. Experimentacion sobre la elaboracion des hachas pulimentadas de rocas oficas en el sur de Iberia*, în A. Palomo, R. Pique, X. Terrades (ed)- *Experimentacion en arqueologia. Estudio y difusion del pasado*, Girona, 2013, p. 107–116
- Stroulia 2003 Anna Stroulia- *Ground stone celts from Franchthi Cave. A close look* în *Hesperia*, 72, 2003, p. 1–30
- Tsoraki 2011 Christina Tsoraki- *Stone-working traditions in the prehistoric Aegean: The production of edge tools at Late Neolithic Makriyalos* în Vin Davis, Mark Edmonds (coord) – *Stone Axe Studies III*, Oxbow Books, 2011, p. 231–244

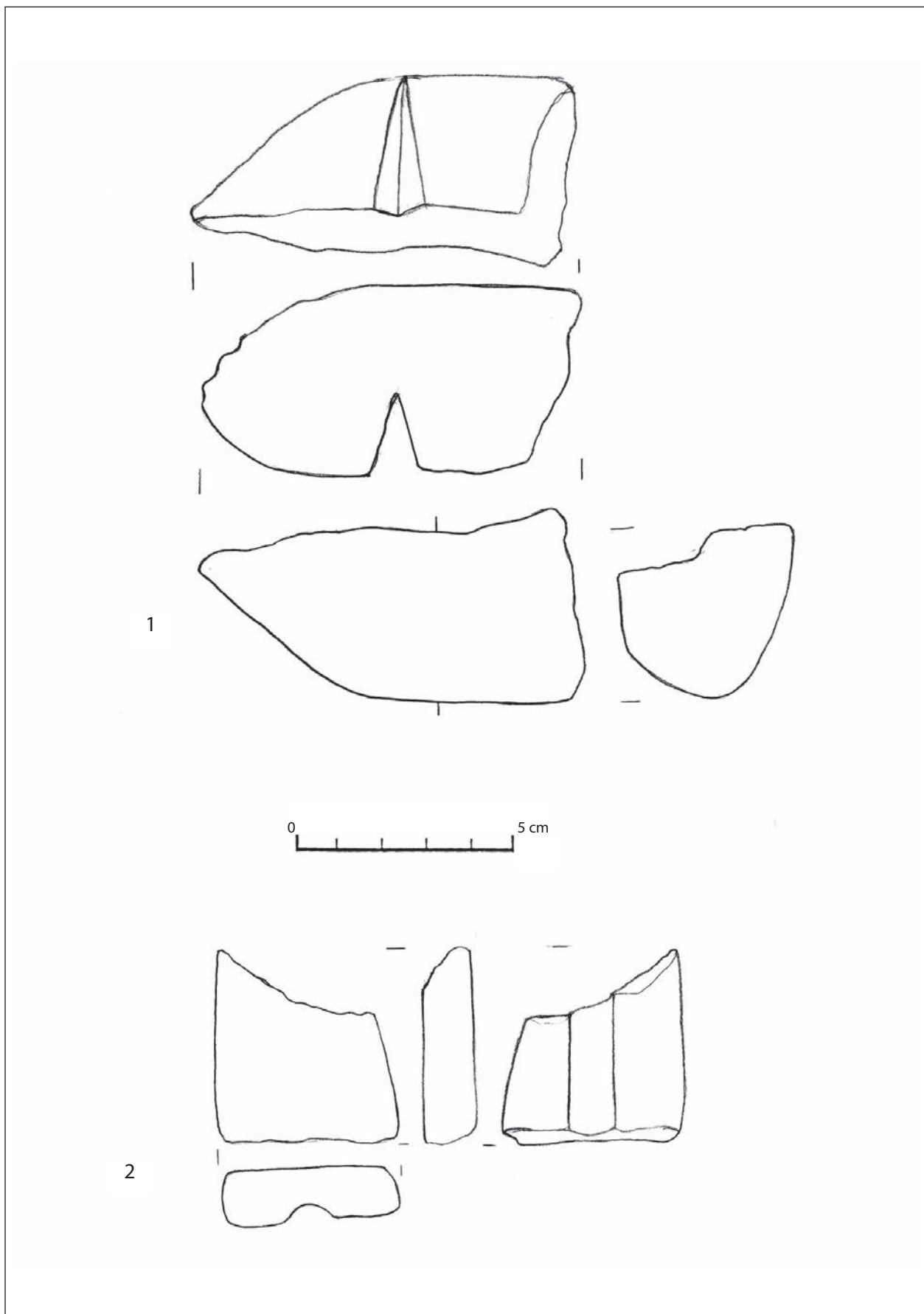
0 5 cm

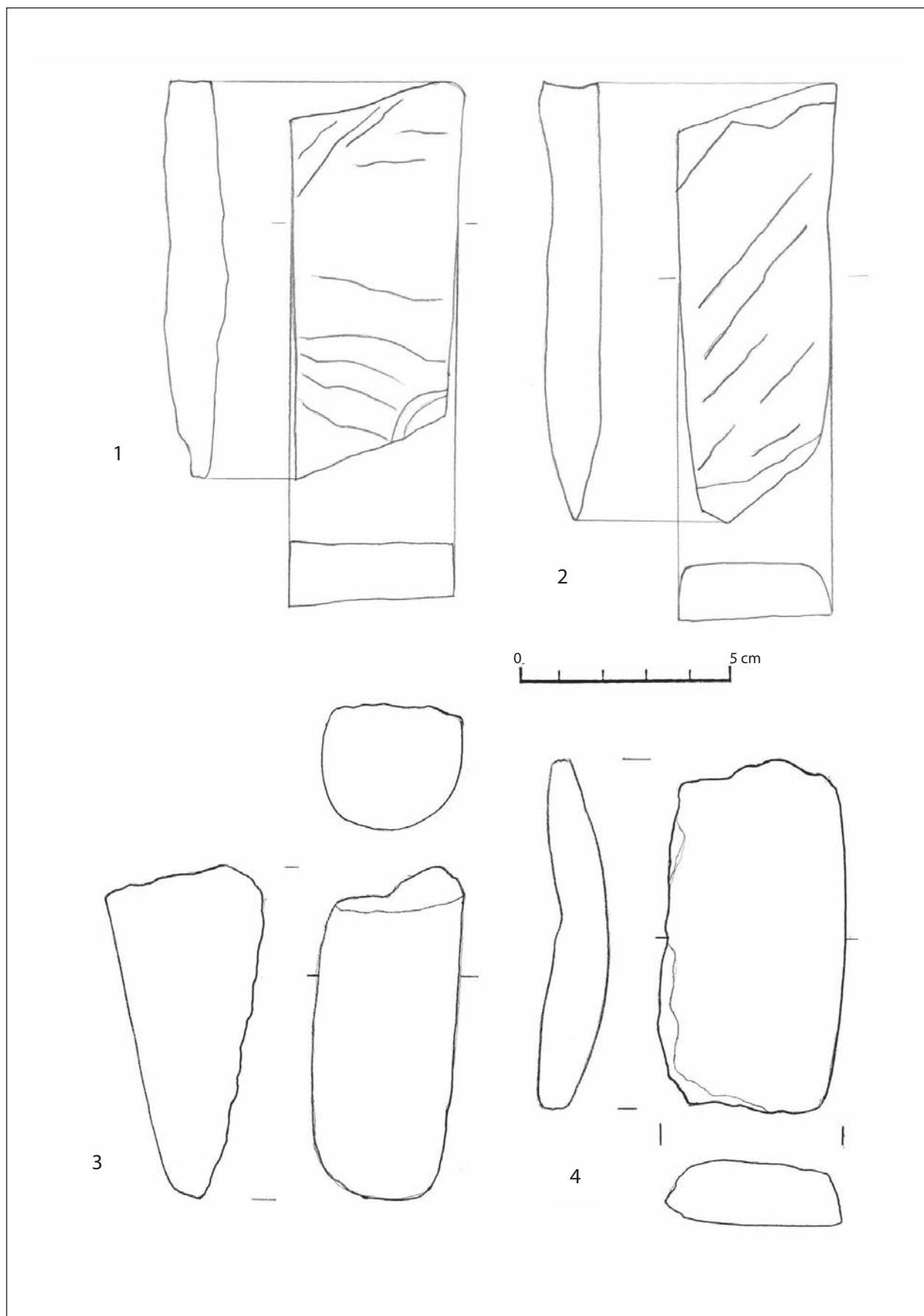
Planşa I: 1- nucleu simplu; 2- placă din gresie
Plate I: simple core; 2- sandstone slab

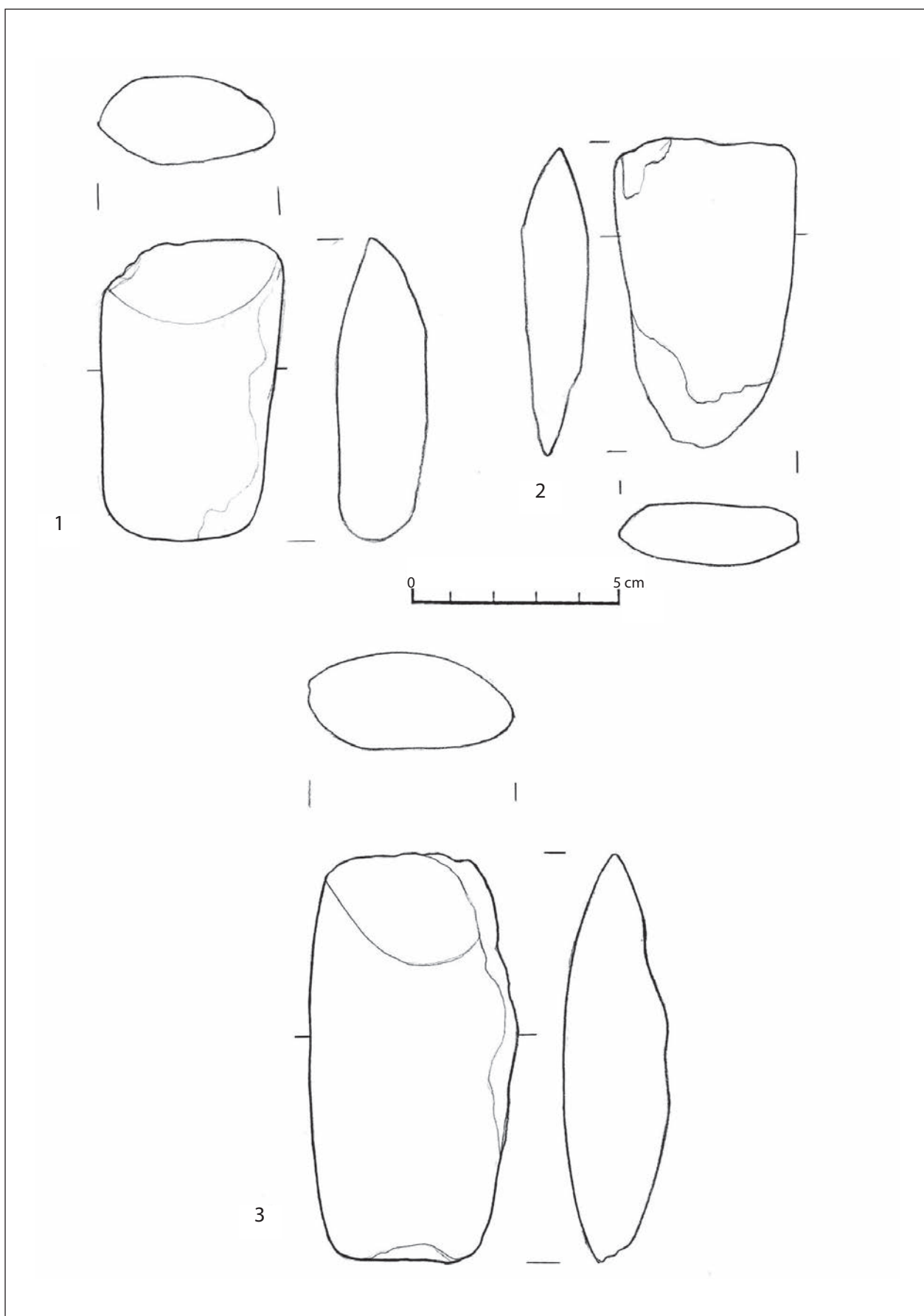
Planșa II: nuclee: 1- cu o bandă șlefuită; 2- cu două benzi șlefuite; 3- cu urme de tăiere
 Plate II: cores: 1- with one polished band; 2- with two polished bands; 3- with cutting marks

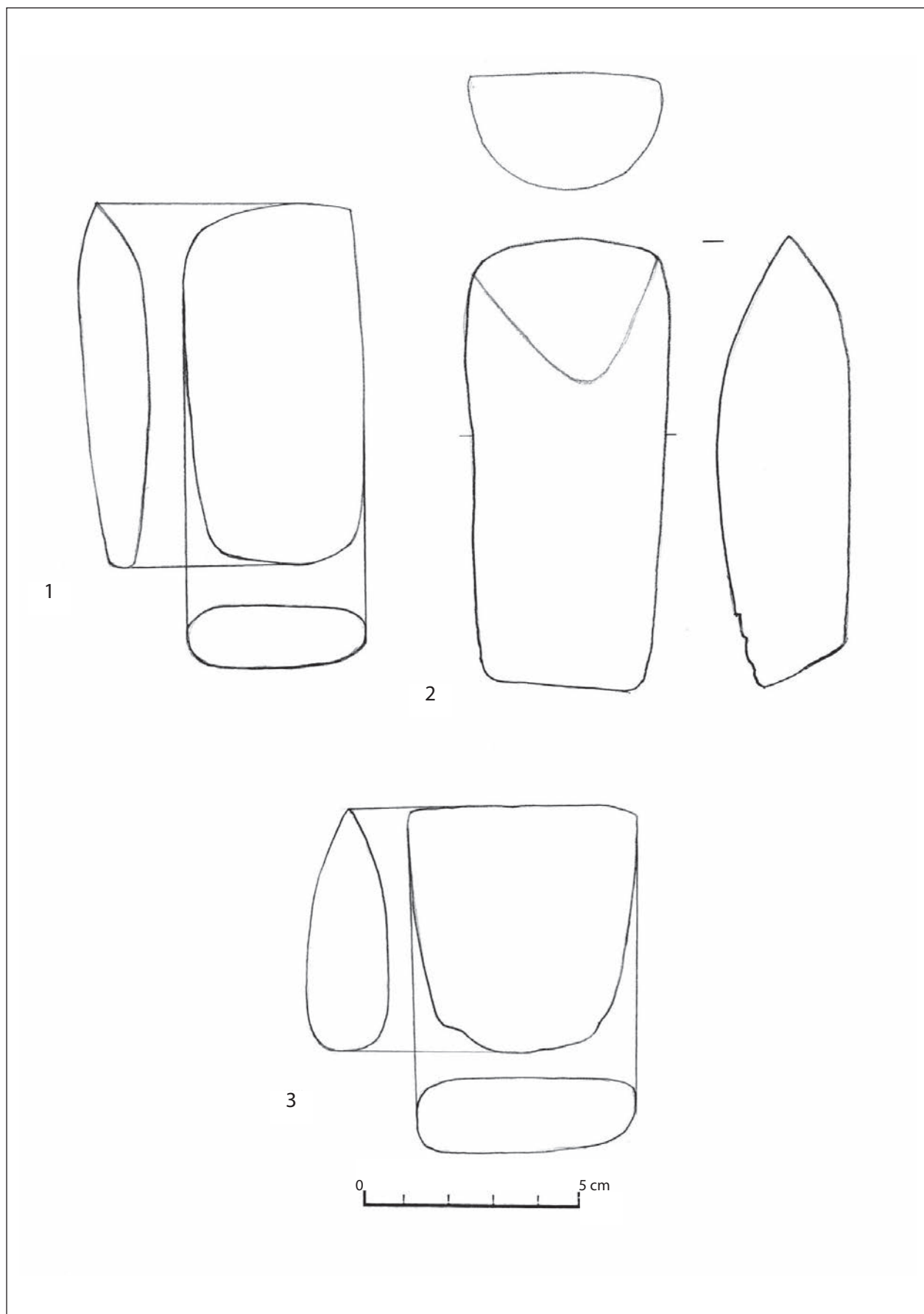
Planşa III. Nuclee cu despicătură mediană
Plate III. Cores with median split

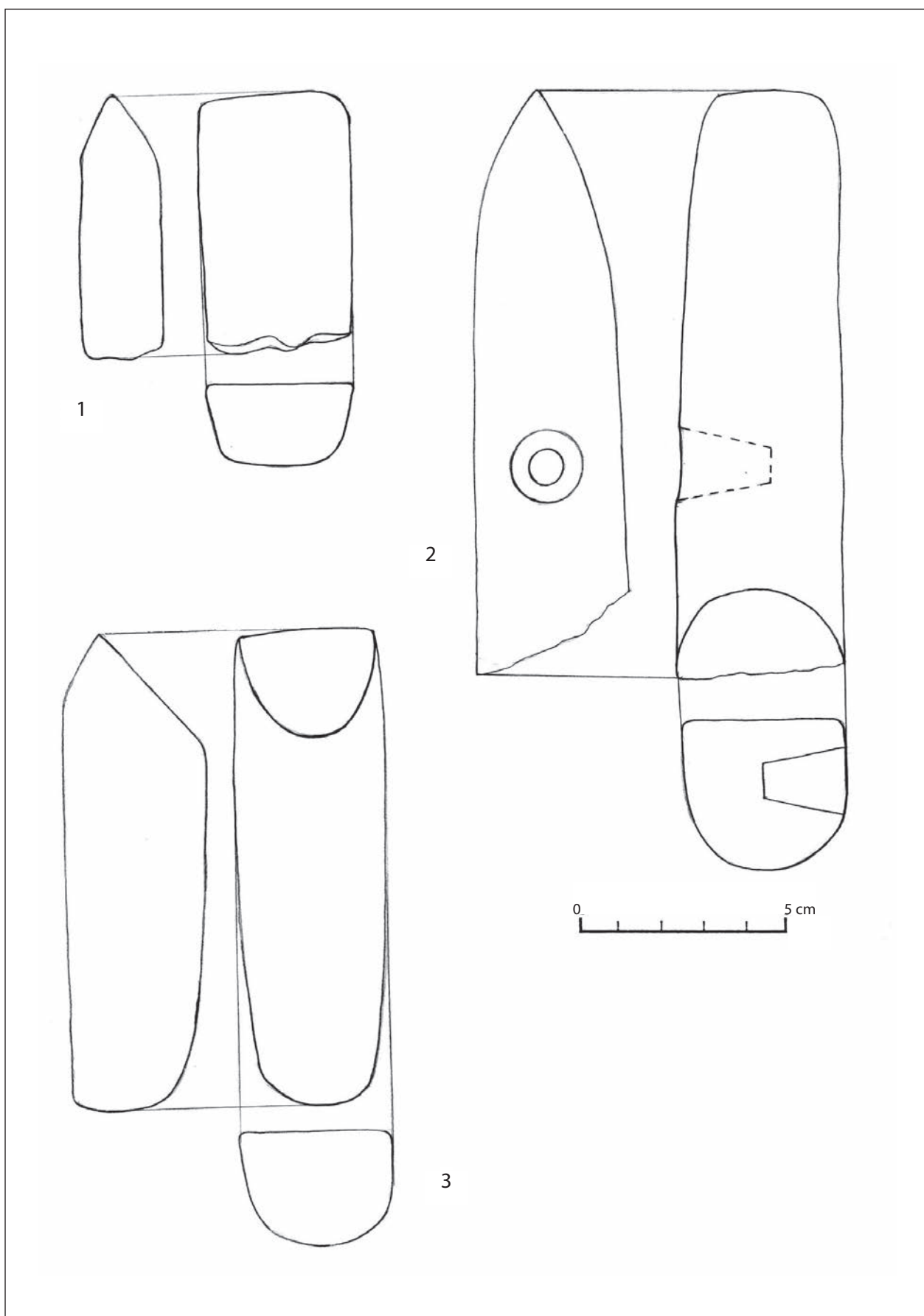
Planșa IV. Preforme: 1–2- pentru dălți, cu urme de tăiere; 3- pentru topor; 4- pentru teslă, cu urme de percuzie
 Plate IV. Preforms: 1–2- for chisels, with cutting traces; 3- for axe; 4- for adze, with percution traces

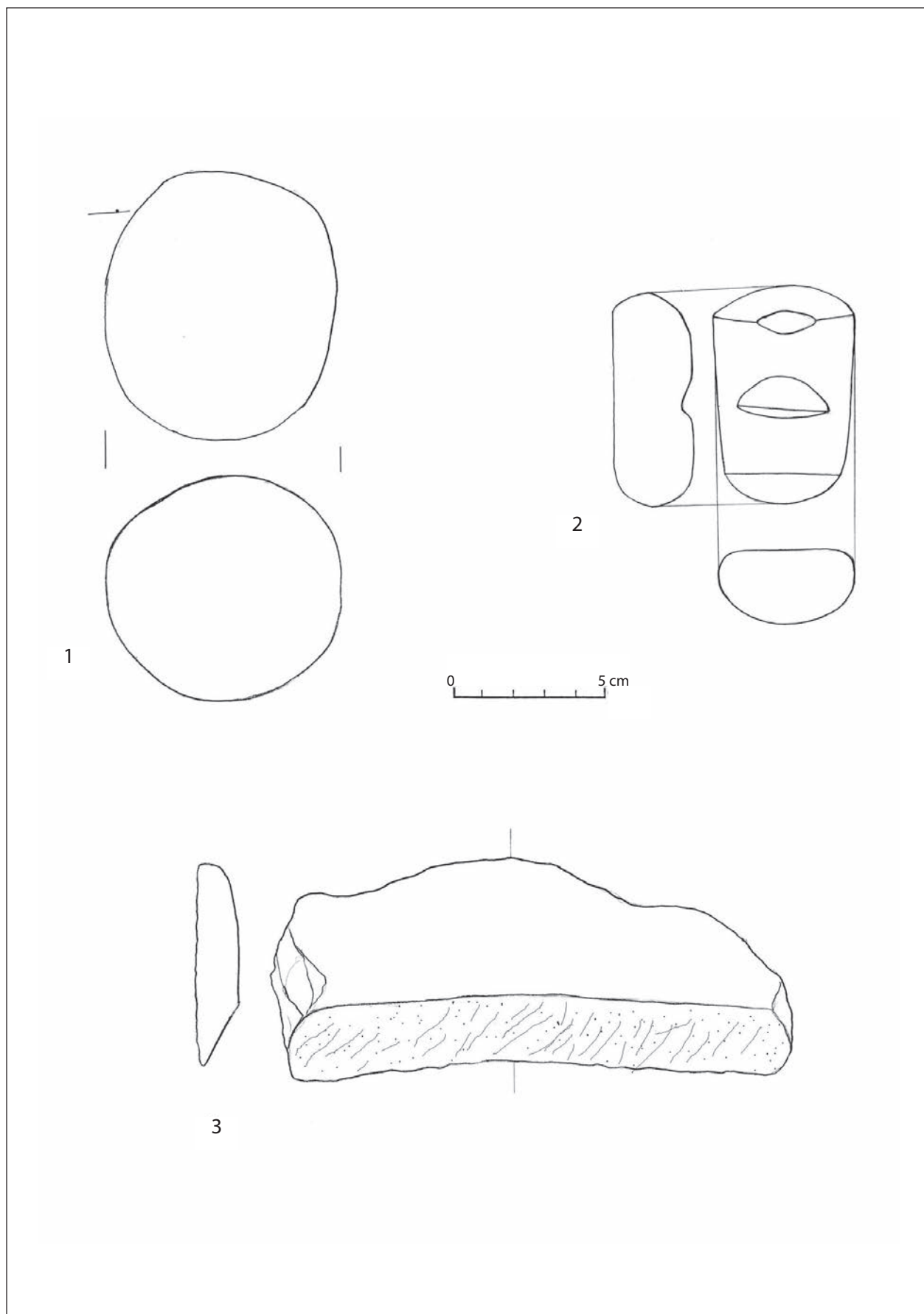
Planșa V. Piese în stadiu incipient de prelucrare, cu urme de percuție: 1- daltă; 2- teslă; 3- topor
 Plate V. Pieces in early stage of manufacture, with percussion traces: 1- chiesel; 2- adze; 3- axe

Planșa VI. Piese în stadiu avansat de prelucrare: 1- daltă; 2- topor; 3- teslă
 Plate VI. Pieses in advanced stage of manufacture: 1- chiesel; 2- axe; 3- adze

Planșa VII. Piese finite: 1- daltă; 2- topor cu perforație nefinalizată; 3- teslă
 Plate VII. Finished pieces: 1- chiesel; 2- axe with unfinished perforation; 3- adze

Planșa VIII. Unelte folosite în prelucrare: 1-2- percutoare; 3- placă din piatră pentru tăiat
Plate VIII. Tools used in the manufacture process: 1-2- hammers; 3- stone slab for cutting

FAUNAL REMAINS IDENTIFIED IN SITE OF FRUNTIȘENI (VASLUI DISTRICT) BELONGING TO STOICANI- ALDENI CULTURAL ASPECT. FIELD MISSION 2013

MARIANA PROCIUC*, VLAD CODREA**

ABSTRACT: The sample of faunal remains was collected during field mission 2013, from a section dug in a Stoicani-Aldeni settlement (Vaslui District). The identified mammals are both domestic (*Bos taurus*, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Ovis aries/Capra hircus*, *Sus domesticus*, *Canis familiaris*) and wild (*Bos primigenius*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Sus ferus*, *Lepus europaeus*, *Meles meles*, *Vulpes vulpes*). The domestic mammals were killed for meat or kept for breeding, while the wild ones were hunted for meat supply and for skin or fur.

KEYWORDS: mammals, domestic, wild, livestock, breeding.
Rezumat. Resturile faunistice analizate au fost prelevate în

cadrul săpăturii din 2013, dintr-un sit aparținând aspectului cultural Stoicani-Aldeni (județul Vaslui). Speciile de mamifere identificate aparțin atât animalelor domestice (*Bos taurus*, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Ovis aries/Capra hircus*, *Sus domesticus*, *Canis familiaris*), cât și celor sălbatice (*Bos primigenius*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Sus ferus*, *Lepus europaeus*, *Meles meles*, *Vulpes vulpes*, *Canis lupus*). Animalele domestice au fost ucise pentru carne sau ținute pentru reproducere, pe când cele sălbatice au fost vâdate pentru a suplimenta resursele de carne și pentru blana acestora.

CUVINTE-CHEIE: mamifere, domestic, sălbatic, șeptel, reproducere.

INTRODUCTION. CONTEXT.

Frunțișeni archaeological site (Fig. 1), point Fântâna babei Ștefana is located at 500 m from the village Frunțișeni (Vaslui), on the south-eastern hill Pârłitura. The site existence in this area has been announced by two locals in 2006, these two gathering from the perimeter of the site some pottery fragments which were later handed to the specialists from The Museum "Vasile Pârvan" in Bârlad¹.

By the summer of 2013, regular field work conducted in the area, allowed the recovery of large quantities of pottery, fragments of female anthropomorphic statuettes, stone and bone tools have enabled specialists to attribute to – based on specific typologies – the site the cultural aspect Stoicani- Aldeni². The excavation is carried out from a section (S1) with dimensions L = 20 m and L = 2m, oriented EV. The orientation section was imposed by both the availability perimeter and slope orientation³.

The section intersected a hearth, at a depth of -0.35 m in the west (upstream), and in the east (downstream) an accumulation of household waste including bone fragments mixed with pottery fragments,

* Babeș-Bolyai University, Geology Department, 1, Mihail Kogălniceanu, RO-400084, Cluj-Napoca, Romania, mary_prociuc@yahoo.com

* Babeș-Bolyai University, Geology Department, 1, Mihail Kogălniceanu, RO-400084, Cluj-Napoca, Romania, codre_vlad@yahoo.fr

¹ Rotaru et al. 2006.

² Rotaru 2009.

³ Prociuc et al. 2013.

fragments of female anthropomorphic statuettes, stone and bone tools. In the profile section was identified one level of housing and the household waste accumulation seeks current morphology of the land. The thickness of this layer decreases from 1m upstream, near the house at 35 cm downstream. Given the situation on the ground it can be assumed that household waste was dumped directly onto the ground outside the home, and not in a hole specially designed for this⁴.

Fig. 1. Location of the Neolithic site of Frunțișeni

The osteological material consists of scrap assigned to the following domestic mammalian species: *Bos taurus*, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Sus. Domesticus*, *Canis familiaris*, and wild: *Bos primigenius*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Sus ferus*, *Canis lupus*, *Vulpes vulpes*, *Meles meles*, *Lepus europaeus*. The material also includes remains of mollusks, fish, reptiles and birds.

MATERIAL AND METHODS

In order to assess the completeness of the database all the faunal remains were examined and registered. Anatomical and taxonomical identifications were associated with NR (Number of Remains) or NISP (Number of Identified Specimens), MNI (Minimum Number of Individuals) their calculated percentages following the specific methodology used in archaeozoology⁵. The assemblage was not sieved, which may have caused the lost of small animals bones.

RESULTS AND DISCUSSIONS

Table 1. Number of faunal remains (NR), minimum number of individuals (MNI) and their corresponding percentage from Neolithic site of Frunțișeni

Taxa	NR	%	MNI	%
<i>Bos Taurus</i>	176	15.30	13	10.08
<i>Ovis aries</i>	112	9.74	16	12.40
<i>Capra hircus</i>	174	15.13	37	28.68
<i>Ovis aries/Capra hircus</i>	153	13.30	13	10.08
<i>Sus s. domesticus</i>	132	11.48	25	19.38

⁴ Prociuc et al. 2013.

⁵ Udrescu et al. 1999; van den Driesch 1976; Payne 1971, 1973, 1985; Prummel, Frisch 1986; Fernandez 2002; Halstead et al. 2003; Gudea, Stan 2011, 2012; Prummel 1987a, 1987b, 1988a, 1988b; Forest 1997; Schmid 1972; Ducos 1968; Grant 1982; Payne 1973; Helmer 2000; Horard-Herbin 1997.

<i>Canis familiaris</i>	3	0.26	1	0.78
Total domestic mammals	750	65.22	105	81.40
<i>Bos primigenius</i>	27	2.35	3	2.33
<i>Cervus elaphus</i>	84	7.30	8	6.20
<i>Capreolus capreolus</i>	28	2.43	4	3.10
<i>Sus s. ferus</i>	37	3.22	4	3.10
<i>Lepus europaeus</i>	7	0.61	2	1.55
<i>Meles meles</i>	2	0.17	1	0.78
<i>Vulpes vulpes</i>	1	0.09	1	0.78
<i>Canis lupus</i>	3	0.26	1	0.78
Total wild mammals	189	16.43	24	18.60
<i>Bos taurus/Bos primigenius</i>	96	8.35		
<i>Sus s. domesticus/Sus s. ferus</i>	115	10.00		
Total mammals	1150	100.00	129	100.00
Mollusca	127			
Pisces	2			
Reptilia	2			
Aves	2			
Total identified	1283			
Total unidentified	1800			

The faunal remains sample consists of 1283 bone fragments assigned to wild and domestic mammals, but also to mollusks, reptiles and birds (Table 1). Almost all the bones were found as fragmentary piece, thus there are few complete bones. From a total of 1150 pieces belonging to mammals, only 939 were taxonomically identified. Out of total a number of 82 pieces show a different processing stage from chaîne opératoire.

The quantification step revealed different proportion of MNI, thus the domestic mammals are predominant (Table 1). On first place is *Capra hircus* (37 MNI), *Sus domesticus* (25 MNI), *Ovis aries* (16 MNI), *Bos taurus* (13 MNI) and *Canis familiaris* (1 MNI).

Bos taurus (cattle) ranks the first place as NR (176), but on the fourth place as MNI (13). The skull skeleton contains fragmentary mandible and upper jaw fragments with teeth (13%), isolated teeth (9.7%) and horns (1.7%). The post-cranial skeleton is better represented, but gathers only fragmentary bones which did not allow us to estimate the withers high. Many of these species bones have cut marks on their surface as results of slaughtering process, skinning, carcasses dismemberment, jointing and defleshing⁶. The slaughtering ages were estimated on teeth wear⁷ and bones fusions⁸ as shown in Fig. 2.

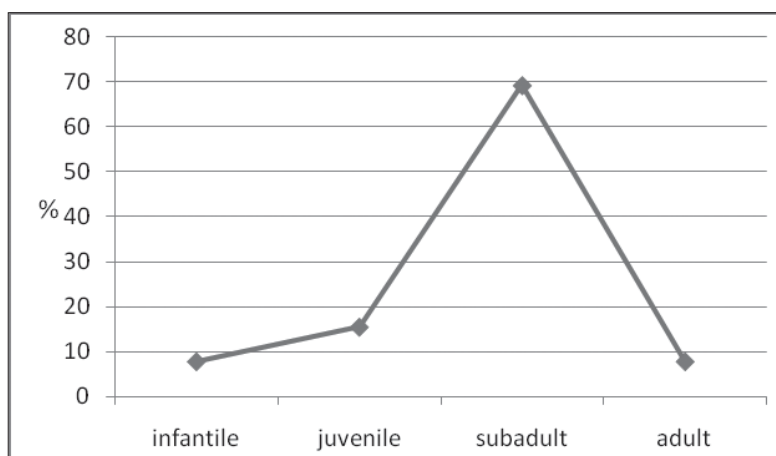

Fig. 2. The slaughtering ages curve for *Bos taurus* individuals

⁶ Prociuc, Codrea 2015.

⁷ Grant 1982.

⁸ Forest 1997.

This curve underlines that most of these individuals, young specimens, were slaughtered for meat (infantile, juvenile and sub adult) and the adults were raised for their secondary product (milk and strength) and breeding.

Ovis aries (sheep). This taxa occupies the third place in the site's paleoeconomy with 16 identified individuals. The skull bones (isolated teeth, mandibles and upper jaw with teeth) are less than the post-cranial bones. A complete astragalus and a calcaneum allowed us estimating the withers high using the Teichert's coefficients (1975), for the astragalus the calculated value is 63.9 cm and for calcaneum the value is 72.2 cm.

The slaughtering curve calculated for these individuals shows that most of individuals (infantile and juvenile) were killed for the fresh meet, the sub adults, adults and mature specimens were grown for their secondary products (milk, wool) and for breeding, to supply their livestock (Fig. 3).

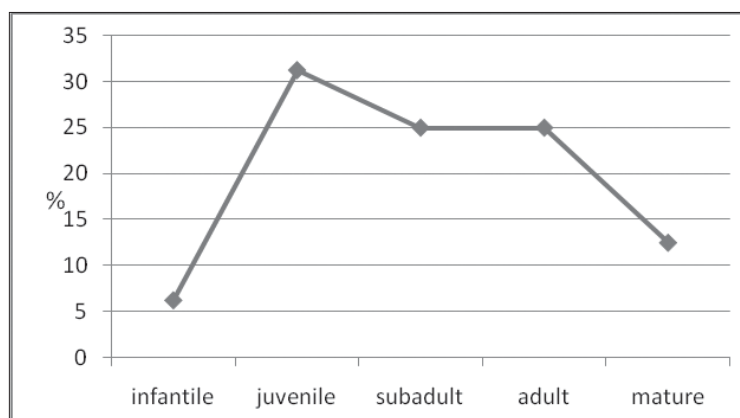

Fig. 3. The killing curve for *Ovis aries* individuals

Capra hircus (goat) taxon is described by 37 MNI. Most of the individuals were identified because of a great number of mandibles⁹ and horns. The skull skeleton is better represented than the post-cranial skeleton. Thus, 35% are mandibles with teeth, 14% are horn, 10% isolated teeth and 2% are skull fragments. The horns type is scimitar, *aegagrus* type, specific for females¹⁰ and very common for the Neolithic period in the east and south-east Romania¹¹. A complete metacarpal allowed wither high estimations (Schramm's coefficients, 1967)¹² of 60.8 cm. The killing curve (Fig. 4) exhibits that the young specimens (infantile, juvenile) were slaughtered for meat and the subadults, adults and mature were grown, as in the case of *Ovis aries*, for milk and wool and breeding for livestock supply.

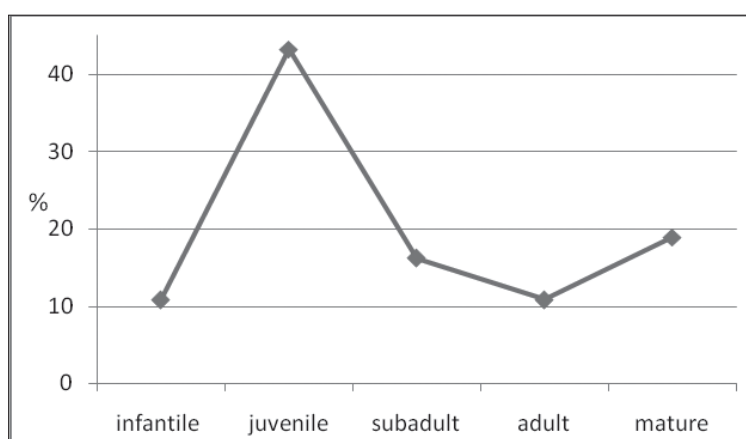

Fig. 4. The killing curve for *Capra hircus* taxa

⁹ Gillis et al. 2011.

¹⁰ Kobryn et al. 1991.

¹¹ Bălăşescu et al. 2005.

¹² Udrescu et al. 1999.

Sus domesticus (pig) occupies the second place in the paleoeconomy ranking with 25 identified individuals. The skull skeleton contains mandibles and upper jaws (36%), skull fragments (2%). Few complete bones (astragalus and calcaneum) afford the withers high estimation (Teichert's coefficients, 1990)¹³, thus the appreciated values are 75.5 cm and 65.9 cm for astragalus, and 73.2 for calcaneum. The assessed slaughtering curve (Fig. 5), exhibit that the specimens were killed when they reached the maximum body mass. A reasonable explanation for that small number of subadults and adults individuals is that they were raised for livestock supply.

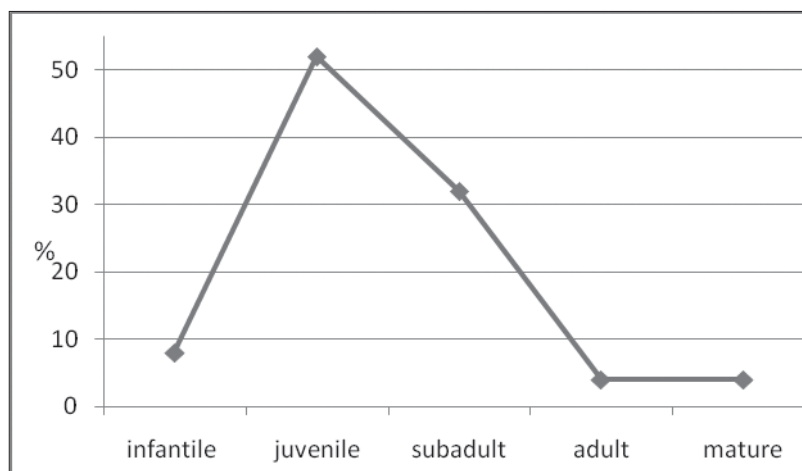

Fig. 5. Slaughtering curve for *Sus domesticus*

Canis familiaris (dog) has 3 remains assigned to 1 individual (one right fragmentary mandible, one right maxilla and a complete femur). The identified specimens were estimated as adults due to the presence of the permanent dentition on maxilla and mandibles and different use wear stages observed on teeth. The complete femora allowed us to estimate the withers high around 48.6 cm using Harcourt's (1974) coefficients.

Bos primigenius (aurochs) reaches the third place in the wild mammals rank. The bone number allowed us to identify 3 adults/mature individuals. All the bones are complete merged. The low number of bones entails insufficient information about this taxon from Neolithic period.

Cervus elaphus (red deer) conquers the first place in the wild mammals rank with the 8 identified individuals. The skull skeleton consists of mandibles with teeth, isolated teeth and fragments of horns. Some complete bones enabled the wither high estimation following the Godynicki's coefficients for metacarpal¹⁴ and Wilkens's coefficients¹⁵ for calcaneum, thus for metacarpal the value is 127.63 cm and for calcaneum we have three values 137.8 cm, 108.55 cm and 128.05 cm.

Capreolus capreolus (roe deer) is situated on second place, together with *Sus ferus* regarding the identified individuals (4). Due to the teeth wear and the completed merge of the bones we estimated the individuals as adults.

Sus ferus (wild boar). We estimate 4 individuals as mature 2 male and 2 female, the difference between the two them is based on the tusk characteristics. The complete bones afford the withers high estimation according to Teichert's coefficients, therefore the values for astragalus are 92.4 cm and 91.28 cm and for metacarpal the value is 100.9 cm.

Lepus europaeus (rabbit) has 7 remains assigned to 2MNI. It is possible that this species might be hunted for meat or for its fur which was used for clothes.

¹³ Udrescu et al. 1999.

¹⁴ Chaix, Méniel, 1996.

¹⁵ Wilkens 2002.

Meles meles (badger) has only 2 remains assigned to 1MNI. In some cases the presence of this animal in the settlement could be random since he could dig a tunnel as shelter post sedimentation, and he could die there¹⁶.

Vulpes vulpes (fox) has only one bone assigned an ulna. This taxon together with *Meles meles* is present in almost all the settlements.

Canis lupus (wolf). To this taxa were assigned 3 bone fragments (one right mandible, one o left fragmentary mandible and an ulna) allocated to 1 individual. We can claim that this species was killed for fur or because he threatened people's animals.

Sus domesticus/Sus ferus is the note for the Suinae remains that could not been distributed to one specific taxa. For the same reason we use the notation for *Bos taurus/Bos primigenius* regarding the Bovidae remains and *Ovis aries/Capra hircus* for sheep/goath.

CONCLUSIONS

Past studies regarding the Stoicani-Aldeni communities about faunal remains are only a list with the identified taxa. This work is a complex study about one settlement belonging to this community and a piece of puzzle in the reconstruction of their lifestyle.

The high number of domestic mammals remains shows that the main activity with an important impact in the community paleoeconomy is the animal breeding. The domestic mammals were grown especially for meat but also for their secondary products and livestock supply. The exceed of goat/sheep remains might suggest a nomadic community, traveling short distances providing food for their animals. In this context the pig remains suggest sedentariness, but the low quantity of remains can confirm our theory about short distance migration.

The hunting activity occupies a second place in the paleoeconomy ranking being practiced for keeping the livestock steady. Furthermore the big mammals were killed for skins and fur as raw material for clothes¹⁷. The high number of red deer remains shows that this species had a large occurrence being the source of an active hunting. Thereby the red deer and the wild boar are very important paleoenvironmental markers specific for wooded surroundings.

ACKNOWLEDGEMENTS

A This paper is a result of doctoral research made possible by the financial support of the Sectoral Operational Programme for Human Resources Development 2007–2013, co-financed by the European Social Fund, under the project POSDRU/159/1.5/S/133391 – “**Doctoral and postdoctoral excellence programs for training highly qualified human resources for research in the fields of Life Sciences, Environment and Earth**”.

REFERENCES

Bălăşescu, Radu, Moise	2005	Bălăşescu, A., Radu, V., Moise, D., <i>Omul şi mediul animal între mileniile VII–IV î.e.n. la Dunărea de Jos</i> , Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2005
Chaix, Meniel	1996	Chaix, L., Meniel, P., <i>Éléments d'archaéozoologie</i> , Paris, 1996.
Ducos	1968	Ducos, P., <i>L'origin des animaux domestiques en Palestine</i> , Publication de l'Institut de Préhistoire de l'Université de Bordeaux, 6, 1968.

¹⁶ Prociuc, Codrea 2014.

¹⁷ Prociuc, Codrea 2015.

- Fernandez 2002 Fernandez, H., *Determination spécifique des restes osseux de chevre (Capra hircus) et de mouton (Ovis aries): application aux caprines du site de Sion-Ritz*. In I. Chenale-Velarde (edit.), La faune du site neolitique de Sion-Ritz (Valais, Suisse), Histoire d'un élevage villageois il y a 5000 ans, BAR International Series, 1801, 2002, pp. 116–143.
- Forest 1997 Forest, V., *Donnes biologiques et donnees zootechniques anciennes. Essai de mise en equivalence*, Revue de Médecine Vétérinaire, 148, 12, 1997, pp. 951–958.
- Gillis, Chaix, Vigne 2011 Gillis, R., Chaix, L., Vigne, J. D., *An assessment of morphological criteria for discriminating sheep and goat mandibles on a large prehistoric archaeological assemblage (Kerma, Sudan)*. JAS, 38(9), 2011, pp. 2324–2339.
- Grant 1982 Grant, A., *The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates*. In B. Wilson, C. Grigson, S. Payne (eds.), Ageing and sexing animal bones from archaeological sites, BAR, British series, 109, 1982, pp. 91–108
- Gudea, Stan 2011 Gudea, A., Stan, F., *The discriminative macroscopical identification of the bones of sheep (Ovis aries), goat (Capra hircus) and roe deer (Capreollus capreollus). 1. Elements of the forelimb skeleton*, Bulletin UASVM, Cluj Veterinary Medicine 68, 2011, pp. 171–178.
- Gudea, Stan 2012 Gudea, A., Stan, F., *The discriminative macroscopical identification of the bones of sheep (Ovis aries), goat (Capra hircus) and roe deer (Capreollus capreollus). 2. Elements of the hindlimb skeleton*, Bulletin UASVM, Cluj Veterinary Medicine 69 (1–2), 2012, pp. 107–114.
- Halstead, Collins, Isaakidou 2003 Halstead, P., Collins, P., Isaakidou, V., *Sorting the sheep from the goats: morphological distinctions between the mandibles and mandibular teeth of adult Ovis and Capra*, Journal of Archaeological Science, 29, 5, 2003, pp. 545–554.
- Harcourt 1974 Harcourt, R.A., *The dog in the Prehistoric and Early Historic Britain*, Journal of Archaeological Science, 1, 1974, pp. 151–175.
- Helmer 2000 Helmer, D., *Discrimination des genres Ovis et Capra a l'aide des prémolaires inférieures 3et 4 et interprétation des âges d'abattage: l'exemple de Dikili Tash (Grèce)*, Ibex Journal of Mountain Ecology 5- Anthropozoologica 31, 2000, pp. 29–38.
- Horard-Herbin 1997 Horard-Herbin, M.-J., *Le village celte des Arènes à Levroux. L'élevage et les productions animales dans l'économie de la fin du second Age du Fer*, 12eme supplément à la Revue du Centre de la France, Levroux 4, 1997.
- Kobryn, Lasota-Moskalewska, Swiezynski 1991 Kobryn H., Lasota-Moskalewska, A., Swiezynski, K., *Scimitar and twisted horncores in domestic goats from Middle-Age*, Acta Theriologica 36 (1–2), 1991, pp.163–170.
- Payne 1971 Payne, S., *A metrical distinction between sheep and goat metacarpals*, in P.J. Ucko, G.W. Dimbleby (eds.), *The domestication and exploitation of plants and animales*, Londra, 1971, pp. 295–305.
- Payne 1973 Payne, S., *Kill-of patterns in sheep and goath: the mandibles from Asvan Kale*, Anatolian Studies, 23, 1973, pp. 281–303
- Payne 1985 Payne, S., *Morphological distinction between the mandibular teeth of young sheep, Ovis and goats, Capra*, Journal of Archaeological Science, 12, 1985, pp.139–147.
- Prociuc, Codrea 2014 Prociuc, M., Codrea, V., *Archaeozoology and palaeontology of the Subpiatră Cave (Bihor County, Romania)*, REDIVA, 2, 2014, pp.11–28.
- Prociuc, Codrea 2015 Prociuc, M., Codrea, V., *Osteological evidence of butchering technique found in the Neolithic site of Frunțișeni (Vaslui County)*, Journal of Archaeological Science:Reports, 3, 2015, pp. 571–580.
- Rociuc et alii 2013 Rociuc, M., Rotaru, M., Ursachi, L., Onel, C., Oancă, M., *Cercetările de salvare din situl neo-eneoliytic Stoicani- Aldeni de la Frunțișeni, jud. Vaslui, Elanul*, 142, 2013, pp.17–20.
- Prummel 1987 Prummel, W., *Atlas for identification of foetal skeletal elements of cattle, horse, sheep and pig, Part 1*, Archaeozoologia, 1, 1, 1987a, pp. 23–30.
- Prummel 1987 Prummel, W., *Atlas for identification of foetal skeletal elements of cattle, horse, sheep and pig, Part 2*, Archaeozoologia, 1, 2, 1987b, pp. 11–41.
- Prummel 1988a Prummel, W., *Distinguishing features on postcranial skeletal elements of cattle, Bos primigenius f. Taurus, and red deer, Cervus elaphus*, Archäologisch-Zoologischen Arbeitsgruppe Schelswig-Kiel 12, 1988a, 52p..
- Prummel 1988b Prummel, W., *Distinguishing features on postcranial skeletal elements of cattle, Bos primigenius f. Taurus, and red deer, Cervus elaphus*, Archäologisch-Zoologischen Arbeitsgruppe Schelswig-Kiel, 12, 1988b, 52p
- Prummel, Frisch 1986 Prummel, W., Frisch, H. -J., *A guide for distinction of species, sex and body side in bones of sheep and goat*, Journal of Archaeological Science, 13, 1986, pp. 567–577.

Rotaru	2009	Rotaru, M., <i>O aşezare a faciesului neo-eneolitic Stoicani-Aldeni descoperită la Frunţişeni, judeţul Vaslui</i> , Antichităţile Elanului, 2, 2009, pp. 57–69.
Rotaru, Onel, Varvara, Baci,	2006	Rotaru, M., Onel, C., Varvara, F., Baci, I., <i>O aşezare a faciesului neo-eneolitic Stoicani-Aldeni descoperită la Frunţişeni, judeţul Vaslui</i> . Elanul, 58, 2006, pp.1–4.
Schmid	1972	Schmid, E., <i>Atlas of Animal Bones, for Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists</i> , Elsevier Publishing Company, 1972.
Udrescu, Bejenaru, Tărcan	1999	Udrescu, M., Bejenaru, L., Tărcan, C., <i>Introducere în arheozoologie</i> , Iaşi 1999
Driesch	1976	Driesch, von den A., <i>Guide to the measurement of animal bones from archaeological sites</i> , Harvard University, 1976.
Wilkens	2002	Wilkens, B., <i>Archaeozoologia</i> , Università degli Studi di Sassari, CD-rom, 2002.

EPOCA METALELOR

DESPRE UN VAS CERAMIC PREISTORIC DESCOPERIT PE “MĂGURA ȘIMLEULUI” (ȘIMLEU SILVANIEI, JUD. SĂLAJ)

IOAN BEJINARIU*

ABOUT A PREHISTORIC CERAMIC VESSEL DISCOVERED FROM “MĂGURA ȘIMLEULUI” (ȘIMLEU SILVANIEI, SĂLAJ COUNTY)

ABSTRACT: *With the occasion of the archaeological excavations carried out on “Măgura Șimleului” (Pl. 1/1) starting with the year 1994, there were discovered several times, pottery fragments of the Coțofeni culture. In this study we would like to draw attention on a fragment belonging to a cup or a bowl with a hollow foot. The foot of the vessel has a decoration which is composed out of a register made out of two horizontal lines, parallel, disposed both on the inferior but also on the superior part. Several vertical lines link the two horizontal ones. The decoration is entirely made in the excision technique and has some marks of incrustation. On the horizontal strap of the superior part there are some sorts of rhombs, while on the inferior as on the vertical ones a sort of wide “zig-zags” (Pl. 2/1). The foot of the vessel has a height of 10 cm and 11.2 cm in diameter. Another fragment decorated in the same technique (Pl. 1/2) was discovered in 2002 about 50 m north from the first one. The pottery type of the cup/bowl with a hollow foot and the excision technique used and the ornaments are characteristic to the*

Vučedol culture. The discovered pottery fragment has to be put in connection with the Coțofeni discoveries found on the “Observator” hill and represents a clue in dating these discoveries in the final step, Coțofeni IIIc of this culture, as it was recently defined by the studies of C. I. Popa and N. C. Rîșcuța. In the area of Șimleu Depression there are until now five points with discoveries which attests the prolonging of the evolution of the Coțofeni culture through its final phase – Coțofeni IIIc. These discovery points are Giurtelecu Șimleului “Coasta lui Damian”, Meseșenii de Sus “Osoiu Măcăului”, Bădăcin “Dealul Cornet”, Plopiș “Șes Nojești”, to which we can add Șimleu Silvaniei “Observator”.

KEYWORDS: *North-Western Romania, Eneolithic Final Stage/ Early Bronze Age, Pottery, Vessels with feet, Vučedol culture.*

CUVINTE-CHEIE: *nord-vestul României, Eneolitic final / Bronz timpuriu; vase cu picior, cultura Vučedol.*

INTRODUCERE

Cercetările arheologice sistematice demarate încă din 1992 în zona orașului Șimleu Silvaniei (Pl. 1/1), completate după anul 2000 de săpături cu caracter preventiv sau de salvare, precum și cu cercetări de suprafață¹ au adus noi date pentru completarea imaginii evoluției cultural-istorice a acestei zone în decursul mileniilor. Dinamica și intensitatea locuirii umane a zonei Șimleului în decursul mileniilor transpune încă din numeroasele mențiuni de la sfârșitul secolului al XIX-lea despre descoperiri întâmplătoare², constând din inventarul unor morminte sau vase ceramice ori artefacte din metal.

* Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău, bion_1867@yahoo.com

¹ Pentru un stadiu al descoperirilor epocii bronzului în zona Șimleului menționăm: Bejinariu 2011, 73–89; Pop – Csók 2011, 92–102.

² O prezentare sintetică a „vechilor” descoperiri din zona Șimleu Silvaniei, împreună cu bibliografia a apărut în anul 2006: Pop

Situl arheologic care a beneficiat de cele mai ample cercetări cu caracter sistematic (1994–1996, 1999–2003, 2006, 2008–2011), completate de cercetări cu caracter preventiv în anul 2015 este cel localizat pe platourile superioare ale „Măgurii Șimleului”. Este vorba despre o vastă zonă ce se desfășoară la nord de locul cel mai înalt al Măgurii, numit „Observator” (alt. max. 597 m). Cercetările efectuate în acest sector al Măgurii au vizat în principal vasta așezare fortificată din prima epocă a fierului³ precum și așezarea fortificată din perioada Latène D⁴. O primă constatare, apărută chiar după primele campanii de cercetare, a fost aceea că zona înaltă a „Măgurii Șimleului” a fost locuită pe parcursul mai multor etape ale preistoriei și istoriei vechi, până în pragul Evului Mediu. Câteva fragmente ceramice au un decor caracteristic culturii Coțofeni, constituind un indiciu al unei prezențe umane în această zonă pe parcursul unei anumite perioade din evoluția acestei culturi. Din păcate nu au fost descoperite complexe arheologice cu materiale Coțofeni. Toate aceste fragmente au fost descoperite în poziție secundară, în stratul de cultură aferent locuirilor ulterioare evoluției culturii Coțofeni. Ne-au atras însă atenția în mod deosebit câteva fragmente ce provin de la vase cu picior, precum și un alt fragment ceramic cu decor excizat. Toate acestea au apărut fără a fi asociate cu materiale cu decor Coțofeni.

DESCRIEREA DESCOPERIRILOR

Este vorba, în primul rând despre un picior de vas, provenind, probabil de la o cupă sau un castron. Piesa măsoară 10 cm în înălțime și 11,2 cm diametrul maxim. Piciorul de vas este lucrat dintr-o pastă de bună calitate în amestec cu cioburi pisate. La interior este de culoare neagră, iar la exterior cafenie. Suprafețele sunt bine netezite, iar arderea este profundă. Piesa se remarcă însă prin decorul său ce constă dintr-un registru compus din două benzi orizontale, paralele, dispuse una la partea inferioară, iar cealaltă la cea superioară a piciorului de vas. Mai multe benzi verticale fac legătura între cele două registre orizontale. Decorul este realizat în întregime în tehnica exciziei. În această manieră pe banda orizontală din partea superioară sunt realizate un soi de romburi, iar pe cea din partea inferioară, precum și pe cele verticale un soi de „zig-zag” lat. Pe alocuri se observă urme de încrustație cu o substanță albă (Pl. 2/1). Piciorul de vas descris măsoară 10 cm în înălțime și 11,2 cm diametrul maxim. Celelalte două picioare de vas (Pl. 2/2) sunt lucrate dintr-o pastă similară celui descris mai sus, însă, din păcate, niciunul nu era decorat.

Un alt fragment ceramic pe care apare o bandă în zig-zag (Pl. 1/2) excizată a fost descoperit cu prilejul campaniei de cercetări din anul 2002 la circa 50 m spre nord de locul unde fusese descoperit piciorul de vas descris. Fragmentul ceramic are același aspect al suprafețelor ca și în cazul piesei descrise mai sus și este greu de precizat dacă provine de la același vas sau este vorba despre un alt recipient

Decorul excizat care apare pe primul picior de vas descoperit la Șimleu Silvaniei constituie cel mai bun indiciu pentru a putea preciza perioada de timp căreia îi aparține acest vas și eventual celelalte două nedecorate. Este vorba despre perioada eneoliticului final – începutul epocii bronzului, când acest gen de decor – excizie + încrustație – caracteristic pentru cultura Vučedol⁵ se răspândește și în alte medii culturale contemporane cu aceasta sau formate pe fondul Vučedol⁶.

Fragmentele descoperite pe „Măgura Șimleului” provin de la un tip ceramic – cupe / castroane cu picior, care în perioada eneoliticului final, respectiv la începutul epocii bronzului se regăsesc în multe dintre mediile culturale din Bazinul Carpatic⁷. În cadrul repertoriului ceramic caracteristic culturii Coțofeni,

et alii 2006.

³ *Idem op.cit.* 45–66; Sana 2010.

⁴ Pop 2006, 39–43.

⁵ Tasić 1967, 94; Dimitrijević 1997, 7–8.

⁶ Roman – Némethi 1986, 214.

⁷ Kalicz 1968, 82; *Idem* 1984, 96, pl. XX; Schreiber-Kalicz 1984, pl. XXXIV; Bóna 1992, 11–12; Schuster 1995, 45–53; Gogâltan 1996, 44, pl. I/8,10; Kacsó 1997, 426, 428–429, nota 11, fig. 1/1, 3/5; Kulcsár 1998, 31–34; *Idem* 1999, 115–139; *Idem* 2002, 448; Bondár 1994, 10–11; *Idem* 2001, 76; Figler 1994, fig. 7/1–11; Kulcsár – Szeverényi 2013, 77–79.

cupele cu picior sunt foarte rar întâlnite⁸ și au fost menționate, până acum, doar în contexte aparținând etapei târzii a culturii⁹. În ciuda numărului relativ mare al decoperirilor de cupe / castroane cu picior din perioadele menționate din zona Bazinului Carpatic, exemplarele care au piciorul decorat, precum piesa de la Șimleu Silvaniei sunt destul de puține. Cele mai numeroase provin din descoperiri atribuite culturii Vučedol¹⁰, dar apar mai rar în descoperiri atribuite fazei vechi a grupeii Glockenbecher – Csepel¹¹ sau în cele de tip Somogyvár¹².

Așa cum precizam, piciorul decorat de vas pe care-l prezentăm se afla în poziție secundară, într-un context arheologic din altă perioadă. Deși nu se asocia cu materialele Coțofeni credem că trebuie pus în legătură cu acestea. Asocierea unor materiale Coțofeni târzii cu cele de factură Vučedol este bine documentată prin descoperiri (inclusiv materiale asociate în complexe) mai ales pe linia Dunării¹³, însă o serie de apariții, printre care se numără cea de la Șimleu Silvaniei „*Observer*” evidențiază propagarea unor elemente și influențe vučedoliene mult mai la nord¹⁴. Dealtfel influențele vučedoliene sunt clar detectabile și în decorul unor produse ceramice atribuite fazei finale a culturii Coțofeni, în accepțiunea acestei faze, recent formulată de către C. I. Popa¹⁵ și N. C. Rîșcuța¹⁶. Acest aspect este sesizabil printre altele, în apariția unor ornamente care imită excizia: Dubova-Cuina Turcului¹⁷, Băile Herculane – *Peștera Hoților*¹⁸, Românești – *Peștera*¹⁹, Tășad – *Cetățaua*²⁰, Prihodiște – *Peștera Prihodiște*²¹, etc.

Deși cercetările arheologice din zona „*Observer*” a Măgurii Șimleului au vizat o suprafață considerabilă a sitului (circa 0,65 ha) raritatea ceramicii cu decor Coțofeni și implicit lipsa complexelor ne determină să luăm în considerare o prezență sporadică, poate cu caracter sezonier a unor locuitori ai comunităților Coțofeni târzii identificate în zona Măgurii. Cele mai apropiate așezări sunt cea cercetată la Giurtelecu Șimleului „*Coasta lui Damian*”²², respectiv cea identificată la Bădăcin „*Dealul Cornet*”²³ ambele situate pe promontorii care se dezvoltă din masivul Măgura Șimleului.

În zona Depresiunii Șimleului au fost descoperite, până acum patru puncte cu materiale ceramice atribuite etapei finale a culturii Coțofeni, cărora li se alătură descoperirile de la Șimleu Silvaniei „*Observer*”. Alături de cele menționate mai sus, alte descoperiri provin de la Meseșenii de Sus „*Osoiu Măcăului*”²⁴ și Plopiș „*Șes Nojești*”²⁵. Cu excepția sitului de la Plopiș, toate celelalte stațiuni sunt amplasate în locuri înalte, greu accesibile (Șimleu Silvaniei), precum și la limita unor promontorii (Giurtelecu Șimleului, Bădăcin, Meseșenii de Sus). Se conturează, așadar o zonă din sud-vestul Sălajului unde prezența comunităților Coțofeni se prelungește și pe parcursul fazei finale a culturii. Apariția acestor stațiuni, cărora li se alătură și altele din zona Banatului, sud-vestului Transilvaniei ori Crișanei, ce aparțin tot ultimei etape evolutive a culturii Coțofeni se datorează unor dislocări de populație, într-o perioadă de instabilitate etnică accen-

⁸ Roman 1976, 55, pl. 88/1; Ciugudean 2000, 26.

⁹ Popa 2012, 159–160, fig. 12/1–4; Popa – Fazecaș 2013, 60–61, pl. 12/7.

¹⁰ Dimitrijevič *op. cit.*, pl. 7/4,6,

¹¹ Schreiber – Kalicz *op. cit.*, pl. XXXIV.

¹² Dimitrijevič *op. cit.*, pl. 28/2–3.

¹³ Popa *op. cit.*, 225; Crăciunescu – Văcuță 2011, 9–15, pl. I/15, II/4a-c cu decor excizat asemănător celui de pe piciorul de vas de la Șimleu Silvaniei.

¹⁴ Popa 1997–1998, 71–72; Popa – Fazecaș *op. cit.*, 58; Rîșcuța *et alii* 2012, 70.

¹⁵ Popa 2009, 951–965; *Idem* 2012, 209.

¹⁶ Rîșcuța *et alii op. cit.*, 59–89.

¹⁷ Roman *op. cit.*, 210, pl. 113/8

¹⁸ *Idem op. cit.*, 210, 113/4.

¹⁹ *Idem op. cit.*, 204, pl. 107/14.

²⁰ Popa – Fazecaș *op. cit.*, 84, pl. 17/3.

²¹ Rîșcuța *et alii op. cit.*, 87, pl. XIII/2.

²² Bejinariu 2005, 51–93.

²³ Băcuet-Crișan S. 1998, 37–41; Bejinariu *op. cit.*, 62, nr. 2

²⁴ Bejinariu *op. cit.*, 64, nr. 22.

²⁵ *Idem op. cit.*, 65, nr. 35.

tuată²⁶. Aceste mișcări ar fi însoțite nu doar de difuzarea unor elemente de cultură materială, vizibil manifestate mai ales în apariția unor noi forme de vase și ornamente ale ceramicii ci și a unor noi manifestări în ceea ce privește cultul morților, și anume înmormântările în tumuli cu manta de piatră²⁷. Pe baza datelor existente până acum, se apreciază că această ultimă etapă a evoluției Coțofeni (subfaza III c) nu durează o perioadă prea lungă de timp. Mai toate indiciile (stațiuni puține, multe dispuse în zone izolate, inclusiv în peșteri, locuire de scurtă durată, etc.) ar indica o potențială perioadă de instabilitate.

* * *

În ultimele 2–3 decenii s-au intensificat cercetările ce au vizat monumentele arheologice ale culturii Coțofeni. Cu siguranță cele mai ample proiecte de cercetare s-au derulat în zona sud-vestică a Transilvaniei. Merită a fi menționate strădaniile colegilor H. Ciugudean, C. I. Popa și N. C. Rișcuța care au avut în primul rând meritul de a îmbogăți baza de date disponibile²⁸ pentru cunoașterea diverselor aspecte particulare ale acestei culturi. În egală măsură, demersul acestora a vizat însă depășirea nivelului primar al analizei materialului arheologic (înregistrarea datelor despre habitat și componentele sale, ceramica și decorul acesteia, artefactele din lut, piatră, os sau metal, etc.) și totodată au adunat informații furnizate de cercetările pluridisciplinare²⁹. În ultimă instanță, acest gen de abordare a permis surprinderea unor aspecte ale sistemului de subzistență caracteristic acestei culturi în anumite zone, dar și înțelegerea, fie chiar parțială, a strategiilor de exploatare a resurselor³⁰. Toate aceste acumulări au permis și o restructurare a informației existente, dar și abordarea unor aspecte mai puțin clare legate de cultura Coțofeni. În acest context una dintre întrebările care revine frecvent în ultima vreme este aceea, dacă, în actualul stadiu al cercetărilor mai poate fi considerată cultura Coțofeni drept o cultură a perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului sau trebuie definitiv renunțat la acest concept și atunci cultura Coțofeni aparține fie eneoliticului final, fie începutului epocii bronzului?

În 1976, în monografia culturii Coțofeni, P. I. Roman preciza încă de la început: *...”conștienți de golurile existente în documentare [...] eforturile noastre s-au concentrat în găsirea unor criterii mai stabile care să permită, în viitor, studierea acestui fenomen cu mai multă siguranță.”*³¹. Același autor preciza că, în ciuda faptului că fenomenul Coțofeni evoluează într-o vreme, în paralel cu culturi ale bronzului timpuriu din Peninsula Balcanică și de la Dunărea mijlocie, totuși acesta aparține perioadei de tranziție. Unele dintre argumentele sale pentru plasarea evoluției culturii Coțofeni în perioada de tranziție (ex. apariția la o etapă post-Coțofeni a securilor cu gaură de înmănușare) nu mai pot fi, actualmente, invocate, iar constatarea referitoare la renunțarea la elementele de cultură materială proprii eneoliticului și adoptarea treptată a celor ce vor caracteriza culturile epocii bronzului nu a putut fi argumentată suficient de clar în acel stadiu al cercetărilor.³²

La aproape două decenii și jumătate după P. I. Roman, H. Ciugudean abordează într-o altă lucrare cu caracter monografic problematica culturii Coțofeni din zona Transilvaniei și a Banatului. Pentru progresul cercetărilor ni se pare semnificativ catalogul descoperirilor, care deja, la acel moment număra aproape 700 de situri Coțofeni cunoscute în cele două regiuni.³³ Ciugudean, remarcând lipsa unor indicii clare pentru o producție locală a unor tipuri de artefacte din metal caracteristice Bronzului Timpuriu (topoare cu gaură de înmănușare transversală), considera aceasta un motiv pentru a nu susține, cel puțin la acel moment, plasarea culturii Coțofeni în epoca bronzului. Autorul sesiza însă că în faza III a culturii se manifestă o serie

²⁶ Rișcuța et alii op. cit., 69–70; Popa 2012, 197–198.

²⁷ Idem op. cit., 70; Rișcuța 2013, 62.

²⁸ Se cuvin a fi citate și cele câteva repertorii zonale sau județene care au vizat descoperirile culturii Coțofeni din zona intracarpatică: Marinescu 1994, 9–20; Bejinariu op. cit., 62–67; Gogâltan – Molnár-Kovács 2009, 143–145.

²⁹ Ciută 2009, 167–173; Idem 2012, 102–120.

³⁰ Ciugudean op. cit., 19–21.

³¹ Roman op. cit. 7.

³² Roman op. cit. 76; Roman – Némethi 1978, 58–62.

³³ Ciugudean op. cit. 62–86.

de elemente („tip de habitat, strategii de subzistență, ritual funerar, revigorarea metalurgiei cuprului”) care diferențiază această fază de cele precedente ale culturii Coțofeni.³⁴

Printre argumentele potrivnice includerii culturii Coțofeni între manifestările caracteristice epocii bronzului, ambii autori menționează lipsa dovezilor privind producerea locală a securilor cu gaură de înmănușare transversală în perioada corespunzătoare evoluției acestei culturi. Începuturile producerii acestui gen de topoare, în mod tradițional puse în legătură cu manifestările timpurii ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic au fost documentate arheologic în zona Caucazului și sudul Rusiei încă în a 2-a jumătate a mileniului al IV-lea î. Hrs³⁵. Tehnica producerii în tipare bivalve a acestui tip de securi se răspândește rapid spre vest, iar o serie de descoperiri dovedesc cu prisosință producerea lor, în zona Balcanilor sau în estul Bazinului Carpatic, încă din perioada anterioară Bronzului Timpuriu. Spre deosebire de spațiul caucazian și sud-rus unde aceste topoare apar preponderent în context funerar, presupuse morminte de războinici, în zona Bazinului Carpatic le regăsim mai ales în depuneri izolate („depozite”, inclusiv „depozite de o piesă”)³⁶, fără a putea preciza posibile legături sigure cu așezările ori comunitățile care le-au depus. Această practică, a depunerii topoarelor preponderent în depozite și mult mai rar în morminte, continuă în partea estică a Bazinului Carpatic și pe parcursul epocii bronzului.

Dintre componentele culturii materiale a fenomenului Coțofeni, ceramica este evident categoria cea mai numeroasă. Se observă în cazul acestei categorii creșterea frecvenței apariției unor forme, ceștile mai ales, dar și a cănilor, respectiv a ulcioarelor sau amforelor începând cu faza a II a culturii. Aceste tipuri pot fi puse în legătură cu prepararea, păstrarea și distribuirea ori consumul unor lichide (lapte, bere, vin, etc.)³⁷ iar creșterea lor numerică semnifică o evidentă diversificare la nivelul strategiilor de subzistență proprii comunităților Coțofeni.

C. I. Popa remarca că pe parcursul primei faze de evoluție modelul economic și de locuire al comunităților Coțofeni este apropiat de cel al comunităților eneolitice, în timp ce, deja din faza următoare, dar mai pregnant începând cu faza a III – a cei doi parametri se modifică vizibil și prezintă trăsături comune cu tipul de economie și de habitat specifice începutului epocii bronzului de la nordul Dunării.³⁸ În ciuda acestor evidențe, cărora li se alătură noile trenduri, detectabile în alte domenii, adică modificări în comportamentul funerar, plastică / simbolism, dar și în tehnologia prelucrării metalului³⁹, colegul menționat considera că „situația oferită de realitățile lumii coțofeniene nu cadrează caracteristicilor definitorii ale epocii bronzului”.⁴⁰

În cadrul preocupărilor de definire a caracteristicilor perioadei timpurii a epocii bronzului și, evident, de precizare a momentului debutului primelor fenomene ale acestei perioade în România, Al. Vulpe⁴¹ plasează începutul Bronzului Timpuriu pe la mijlocul mileniului IV î. Hrs. racordând situația de la noi cu evoluția cronologică a lumii egeene. Invocând modificările structurale petrecute, autorul justifică teoria că debutul bronzului timpuriu se plasează odată cu apariția „blocului cultural Baden – Coțofeni” și deja, din acel moment principalele caracteristici ale epocii bronzului pot fi sesizate.⁴² F. Gogâltan crede însă că principiile teoretice în baza cărora întreaga evoluție a „blocului cultural Baden – Coțofeni” a fost inclusă în epoca bronzului sunt valabile, în opinia sa, doar pentru etapele finale din evoluția acestor culturi.⁴³

Cu ocazia publicării raportului asupra cercetărilor arheologice efectuate în peștera de la Prihodiște aflată în nord-vestul județului Hunedoara, N. C. Rîșcuța atribuia descoperirile de aici unui „orizont Coțofeni final marcat de puternice influențe vučedoliene”.⁴⁴ Menționează că în zona Transilvaniei de sud-vest, descoperiri

³⁴ Ciugudean *op. cit.*, 51.

³⁵ Dani – Kis-Varga 2000, 27–30; Hansen 2009 147–150; Szeverényi 2013, 663–667; Kulcsár – Szeverényi *op. cit.*, 80–81.

³⁶ Hansen *op. cit.* 154; Kulcsár – Szeverényi *op. cit.*, 81–82.

³⁷ Bailey 2002, 253.

³⁸ Popa 2012, 194.

³⁹ Popa 2011, 39–43; Spasić 2010, 158–161.

⁴⁰ Popa 2009, 104–105.

⁴¹ Vulpe 1997, 37–46.

⁴² *Idem* 2001, 223.

⁴³ Gogâltan 1999, 54.

⁴⁴ Rîșcuța – Cosac 2004, 249

de acest gen, atribuite ultimei perioade de evoluție a manifestărilor Coțofeni „*precedă grupele culturale ale bronzului timpuriu*”.⁴⁵

În acest context al discuției menționăm și observația colegului Rișcuța, că la sud de Dunăre, descoperirile reunite sub titulatura de grup Bubanj-Hum II⁴⁶ în care se regăsesc multe dintre elementele definitorii manifestărilor Coțofeni târzii din Banat și Transilvania sunt încadrate în Bronzul Timpuriu II din Bulgaria.⁴⁷

S-au scurs, așadar, patru decenii de la apariția monografiei datorate profesorului P. I. Roman, care în baza datelor lacunare disponibile a încercat să traseze, așa cum preciza autorul, criterii mai stabile pentru cercetarea viitoare a fenomenului Coțofeni. Se pare însă că, în ciuda avansului incontestabil al cercetărilor, cei care au aprofundat studierea fenomenului Coțofeni ezită să precizeze, în mod tranșant, coordonatele pe care se înscrie evoluția acestuia. Majoritatea sunt de acord că în mod vizibil, în fazele târzii ale culturii Coțofeni parametrii evoluției sunt mai apropiați de cei care caracterizează realitățile Bronzului Timpuriu. În ciuda acestor constatări, cele mai multe relativ bine fundamentate, poziția arheologilor este mai degrabă prudentă. Credem că această poziționare este impusă de mai multe aspecte. Una ar consta în faptul că realitățile Bronzului Timpuriu, luând în considerare pe cele tradițional incluse în această etapă din Transilvania și Banat, cele post-Coțofeni, nu sunt încă suficient de bine studiate, fapt ce ar permite o analiză comparativă a caracterului evoluției. Această observație este valabilă și pentru zona sud-vestică a Transilvaniei unde, cu siguranță, avansul cercetărilor este incontestabil, atât în ceea ce privește evoluția târzie a culturii Coțofeni cât și descoperirile ulterioare acesteia. În alte zone situația este chiar mai puțin satisfăcătoare. Bunăoară, în cazul concret al Depresiunii Șimleului, abordat la începutul acestui articol, după descoperirile atribuite fazei finale a culturii Coțofeni nu cunoaștem mai nimic până la începutul Bronzului Mijlociu.

BIBLIOGRAFIE

Bailey 2002	D. W. Bailey, Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity , London – New York 2002.
Băcuet-Crișan S. 1998	S. Băcuet-Crișan, <i>Un cărucior de lut descoperit la Bădăcin (jud. Sălaj)</i> , în APULVM , XXXV, 1998, 37–41.
Bejinariu 2005	I. Bejinariu, <i>Cercetările arheologice de la Giurtelecu Șimleului – „Coasta lui Damian”. (III) Descoperirile culturii Coțofeni</i> , în Sargetia , XXXIII, 2005, 51–93.
Bejinariu 2011	I. Bejinariu, <i>Noi descoperiri ale culturii Wietenberg din zona orașului Șimleu Silvaniei</i> , în AMP , XXXIII, 2011, 73–89.
Bóna 1992	I. Bóna, <i>Bronzezeitliche Tell-kulturen in Ungarn</i> , în: W. Meier-Arendt (hrsg.) Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen am Donau und Theiß , Frankfurt am Main 1992, 9–39.
Bondár 1994	M. Bondár, <i>Eine frühbronzezeitliche Siedlung in Börzönce, Komitat Zala (Vorbericht)</i> , în Zalai Múzeum , 5, 1994, 9–19.
Bondár 2001	M. Bondár, <i>Adatok a Délnyugat-Dunántúl kora bronzkori kutatási problémáihoz</i> , în Zalai Múzeum , 10, 2001, 67–79.
Ciugudean 2000	H. Ciugudean, Eneoliticul final în Transilvania și Banat. Cultura Coțofeni , Timișoara 2000.
Ciută 2009	E. B. Ciută, <i>Cultivators or Shepherds? New Archaeobotanical data regarding Plants Cultivation within Aeneolithic – Bronze Age Communities located in the Romanian Intracarpethian Area</i> , în Acta Terrae Septemcastrensis , VIII, 2009, 167–177.
Ciută 2012	B. Ciută, Plant species within the diet of Prehistoric communities from Transylvania , Cluj-Napoca 2012.
Crăciunescu – Văcuță 2011	G. Crăciunescu, G.E. Văcuță, <i>O locuință Coțofeni de la Gârla Mare, județul Mehedinți</i> , în Sargetia , S.N., II (XXXVIII), 2011, 9–15.

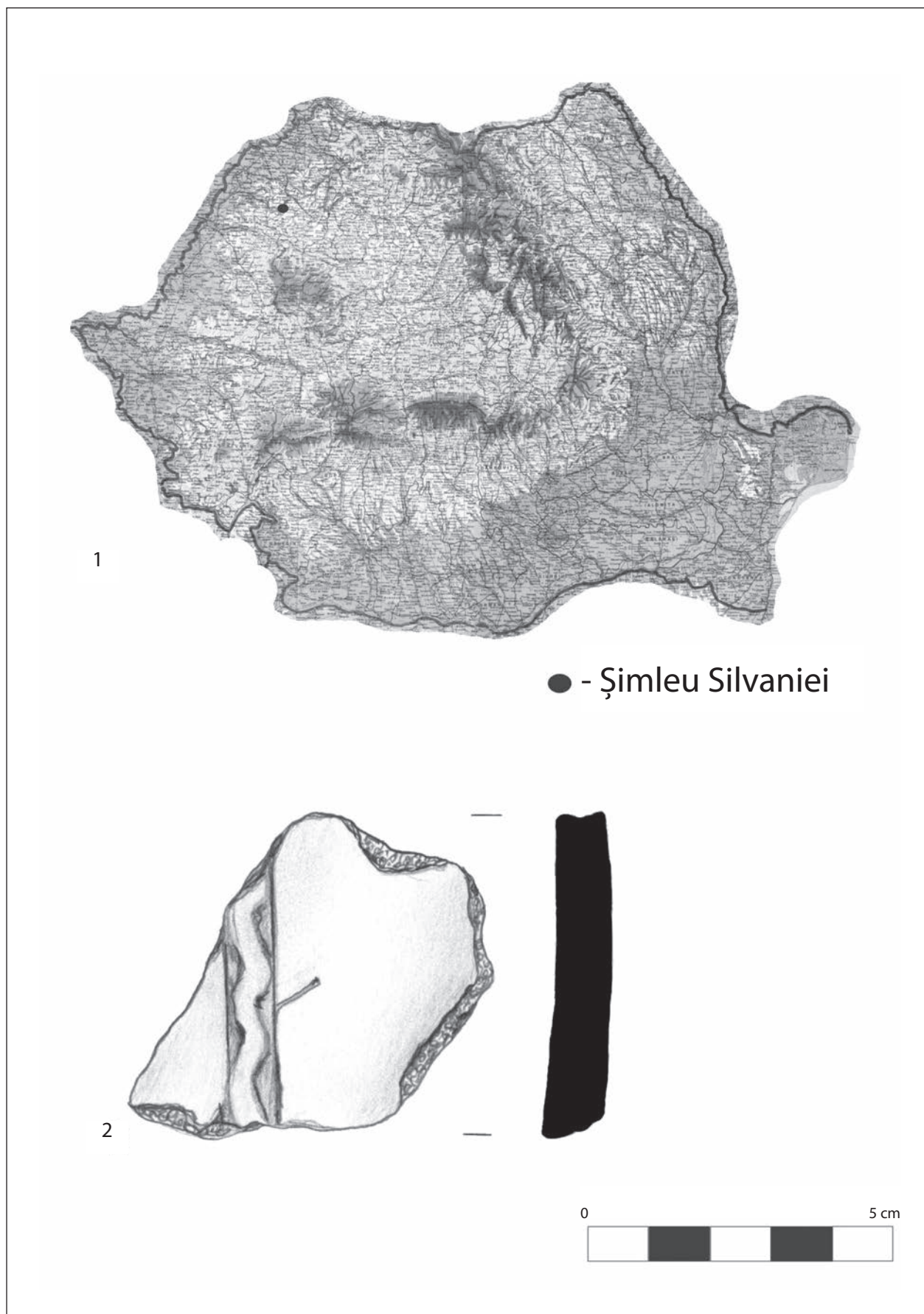
⁴⁵ Rișcuța et alii 2012, 73.

⁴⁶ Garašanin 1997, 143–148.

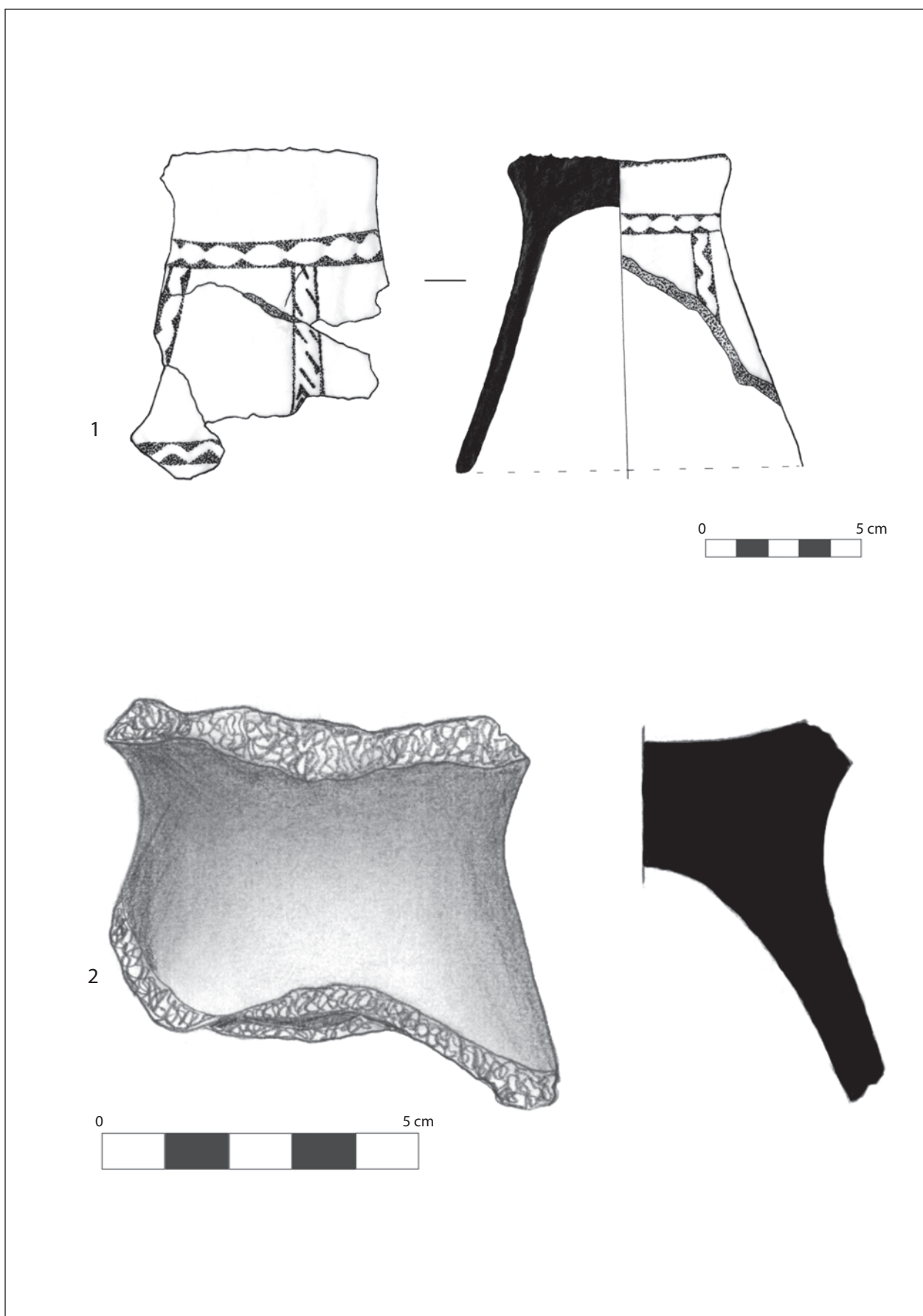
⁴⁷ Rișcuța et alii op. cit. 71–72.

- Dani – Kis-Varga 2000 J. Dani, M. Kis-Varga, *Fajsi típusú rézbaltá Hajdúdorog- Szállásföldről*, în **Ösrég. Levelek**, 2, 2000, 27–30.
- Dimitrijević 1997 B. Dimitrijević, **Uloga Vučedolske kulture u genezi njezinih nasljednika**, (magistarski rad, mentor: prof.dr. M. Zaninović), Zagreb 1997.
- Figler 1994 A. Figler, *Die Fragen der Frühbronzezeit in Nord-west- Transdanubien*, în **Zalai Múzeum**, 5, 1994, 21–38.
- Garašanin 1997 M. Garašanin, *Zu den Problemen der Gruppe Bubanj-Hum II*, în: C. Becker, M. L. Dunkelman, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder, B. Teržan (hrsg.) **Χρόνοσ. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord-und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel**, Espelkamp 1997, 143–148.
- Gogâltan 1996 F. Gogâltan, *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în: N. Tasić (ed.) **The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.**, Beograd – Vršac 1996.
- Gogâltan 1999 F. Gogâltan, **Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal**, Timișoara 1999.
- Gogâltan – Molnár-Kovács 2009 F. Gogâltan, Zs. Molnár-Kovács, *Locuirea Coțofeni / The Coțofeni settlement*, în: S. Mustață, F. Gogâltan, S. Cociș, A. Ursuțiu (eds.) **Cercetări arheologice preventive la Florești – Polus Center, județul Cluj (2007) / Rescue excavations at Florești –Polus Center, Cluj county (2007)**, Cluj-Napoca 2009, 27–202.
- Hansen 2009 Sv. Hansen, *Kupferzeitliche Äxte zwischen dem 5. und 3. Jahrtausend in Südosteuropa*, în **AnBanatului**, S.N. arheologie-istorie, XVII, 2009, 141–160.
- Kacsó 1997 C. Kacsó, *Contribuții la cunoașterea bronzului timpuriu din nord-vestul Transilvaniei. Descoperirile Makó de la Ciumești, Berea și Foieni*, în **AMN**, 34, 1, 1997, 425–434.
- Kalicz 1968 N. Kalicz, **Die Frühbronzezeit Nordostungarn**, Budapest 1968.
- Kalicz 1984 N. Kalicz, *Die Makó-Kultur*, în N. Tasić (hrsg.) **Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans**, Beograd 1984, 93–108.
- Kulcsár 1998 G. Kulcsár, *The distribution of the Makó-culture in south-eastern Hungary*, în: H. Ciugudean, F. Gogâltan (eds.) **The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin**. Proceedings of the International Symposium in Alba Iulia, 24–28 September 1997, Alba Iulia 1998.
- Kulcsár 1999 G. Kulcsár, *Kora bronzkori belső talpas tálak a Dunántúlon*, în **Savaria, P.A.**, 24/3, 1998–1999 (1999), 115–139.
- Kulcsár 2002 G. Kulcsár, *Die Makó-Kosihy-Caka-Kultur im Spiegel einiger Bestattungen*, în **Antaeus**, 25, 2002, 441–475.
- Kulcsár – Szeverényi 2013 G. Kulcsár, V. Szeverényi, *Transition to the Bronze Age: Issues of Continuity and Discontinuity in the first half of the third Millenium BC in the Carpathian Basin*, în: V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverényi (eds.) **Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millenium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions**, Budapest 2013.
- Marinescu 1994 G. Marinescu, *Cercetări și descoperiri arheologice aparținând bronzului timpuriu (cultura Coțofeni) în nord-estul Transilvaniei*, în **RevBistriței**, VIII, 1994, 9–20.
- Pop 2006 H. Pop, **Fortificațiile dacice din vestul și nord-vestul României**, Cluj-Napoca 2006.
- Pop – Csók 2011 H. Pop, Zs. Csók, *Necropola tumulară de la Șimleu Silvaniei – județul Sălaj*, în **AMP**, XXXIII, 2011, 92–102.
- Pop et alii 2006 H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, D. Sana, Zs. Csók, **Șimleu Silvaniei. Monografie arheologică I. Istoricul cercetărilor**, Cluj-Napoca 2006.
- Popa 1997–1998 C. I. Popa, *Contribuții la cunoașterea perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în bazinele Cugirului (II)*, în **Sargetia**, XXVII/1, 1997–1998, 51–102.
- Popa 2009 C. I. Popa, **Cultura Coțofeni. Cu privire specială asupra Transilvaniei**, teză de doctorat, coord. șt. prof. univ. dr. Iuliu Paul, Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia, Alba Iulia 2009.
- Popa 2011 C. I. Popa, *Obiecte de metal din locuirea Coțofeni de la Bănița – Peștera Bolii (jud. Hunedoara)*, în **Crisia**, XLI, 2011, 37–51.
- Popa 2012 C. I. Popa, **Contribuții la preistoria Văii Sebeșului. Locuiri Coțofeni din zona deluroasă**, Alba Iulia 2012.
- Popa – Fazecaș 2013 C. I. Popa, G. Fazecaș, *Contribuții la cunoașterea etapei finale a culturii Coțofeni în Crișana. Așezarea de la Tășad (jud. Bihor)*, în **APULVM**, L, 2013, 47–85.
- Rișcuța 2013 N.C. Rișcuța, *Manifestări ale Bronzului Timpuriu în Depresiunea Bradului*, în **Sargetia**, IV (XL), S.N., 2013, 57–72.

- Rișcuța – Cosac 2004 N. C. Rișcuța, M. Cosac, *Șantierul arheologic Prihodiște, com. Vața de Jos, jud. Hunedoara. Punct: Peștera Prihodiște*, în: M.V. Angelescu, I. Oberländer-Târnoaveanu, F. Vasilescu (eds.) **CCA Campania 2003**, cIMeC 2004, 248–249.
- Rișcuța et alii 2012 N.C. Rișcuța, M. Cosac, R. Pavel, *Cercetările arheologice din Peștera Prihodiște (com. Vața de Jos, jud. Hunedoara) și câteva considerații privind etapa finală a culturii Coțofeni*, în **Sargetia**, III (XXXIX), S.N., 2012, 59–89.
- Roman 1976 P. I. Roman, **Cultura Coțofeni**, București 1976.
- Roman – Némethi 1978 P. I. Roman, I. Némethi, **Cultura Baden în România**, București 1978.
- Roman – Némethi 1986 P. I. Roman, I. Némethi, *Descoperiri din perioada timpurie (pre-Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României*, în **SCIVA**, 37, 3, 1986, 198–232.
- Sana 2010 D. V. Sana, **Prima epocă a fierului în Depresiunea Șimleului și zonele învecinate. Descoperirile de tip Gáva** (teză de doctorat, coord.șt. prof. univ. dr. F. Drașoveanu), Alba Iulia 2010.
- Schreiber-Kalicz 1984 R. Schreiber-Kalicz, *Komplex der Nagyrév-Kultur, Kulturen der Frühbronzezeit...*, 133–190.
- Schuster 1995 C. Schuster, *Zu den Fußschalen der Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit und Frühbronzezeit aus Rumanien*, în **TD**, XVI, 1995, 45–53.
- Spasić 2010 M. Spasić, *Coțofeni communities at their south-western frontier and their relationship with Kostolac population in Serbia*, în **Dacia**, N.S., LIV, 2010, 157–175.
- Szeverényi 2013 V. Szeverényi, *The Earliest Copper Shaft-Hole Axes in the Carpathian Basin: Interaction, Chronology and Transformations of Meaning*, în: Al. Anders, G. Kulcsár, G. Kalla, V. Kiss, G.V. Szabó (eds.), **Moments in time. Papers presented to Pál Raczky on this 60th Birthday**, Ősrégészeti Tanulmányok / Prehistoric Studies, Budapest 2013, 661–669.
- Tasić 1967 N. Tasić, **Badenski i Vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji / Der Baden und Vučedoler kultur-komplex in Jugoslawien**, Beograd – Novi Sad 1967.
- Vulpe 1997 A. Vulpe, *Contribuții privind începutul și definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România*, în: **In honorem emeritate Ligiae Bârză. Timpul istoriei I. Memorie și patrimoniu**, volum îngrijit de: M. Cihă, V. Nistor, D. Zaharia, București 1997.
- Vulpe 2001 A. Vulpe, *Epoca bronzului*, în: **Istoria Românilor, vol. I Moștenirea Timpurilor îndepărtate**, Acad. M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (coord.), București 2001, 216–237.

Planșa 1. 1. Localizarea orașului Șimleu Silvaniei pe harta României / Șimleu Silvaniei town on the Romania map; 2. Fragment ceramic cu decor excizat descoperit pe „Măgura Șimleului” (Șimleu Silvaniei) / Ceramic fragment with excision decoration from “Măgura Șimleului” – hill (Șimleu Silvaniei).

Planșa 2. Picior de vas cu decor excizat descoperit pe „Măgura Șimleului” (Șimleu Silvaniei) / Vessel hollow – foot with excision decoration from “Măgura Șimleului” – hill (Șimleu Silvaniei); 2. Picior de vas nedecorat descoperit pe „Măgura Șimleului” (Șimleu Silvaniei) / Vessel hollow – foot undecorated from “Măgura Șimleului” – hill (Șimleu Silvaniei).

O NOUĂ AȘEZARE APARTINÂND BRONZULUI TÂRZIU DIN SUD-VESTUL TRANSILVANIEI

PETRE COLȚEANU*, ALEXANDRU BĂRBAT**

A NEW SETTLEMENT BELONGING TO THE LATE BRONZE AGE FROM SOUTH-WEST OF TRANSYLVANIA

REZUMAT: Cercetările arheologice preventive, alături de cele de suprafață, întreprinse în ultima perioadă în diferite puncte din arealul de sud-vest al Transilvaniei, au oferit posibilitatea identificării unor noi situri arheologice, unele dintre ele completând informațiile mai vechi despre secvențe cronologice sau culturale insuficient cunoscute. În acest articol prezentăm un lot de materiale arheologice care, din punct de vedere cronologic, se plasează la finalul Bronzului Târziu BT. II, la nivelul etapelor Reinecke Müller-Karpe Ha. A₁-Ha. A₂, care a fost descoperit în urma diagnosticului arheologic pentru lotul IV al autostrăzii Lugoj-Deva, în apropierea localității Brănișca, județul Hunedoara. Materialul arheologic descris în rândurile următoare, deși nu este unul foarte diversificat, contribuie la cunoașterea realităților cronologice și culturale din zona depresionară a Mureșului inferior la finalul epocii bronzului, ceramica descoperită prezentând afinități cu ceea ce în literatura arheologică se consideră că reprezintă grupul Susani sau mai nou descoperirile de tip Susani-Simeria.

CUVINTE-CHEIE: diagnostic arheologic, groapă clopot,

ceramică, Hallstatt timpuriu, grupul cultural Susani sau descoperiri de tip Susani-Simeria

SUMMARY: The archaeological rescue research and field surveys, carried out recently in different points from south-western Transylvania, allowed us to find new archaeological sites, many of them adding up older information about poorly known chronological or cultural aspects. In this article we present a lot of archaeological materials belonging to the Late Bronze Age period, BT. II, Reinecke Müller-Karpe Ha. A₁-Ha. A₂, found during the archaeological diagnose for the Lugoj-Deva Highway, Lot 4, near Brănișca, Hunedoara County. The archaeological material describe in next following lines, not so diversified, gave us some new insights to the chronological and cultural relations in the Lower Mureș Valley at the end of Bronze Age and the pottery discovered is similar to what in the literature is known as Susani group or, recently, Susani-Simeria discoveries.

KEYWORDS: archaeological diagnostic, bell-shaped pit, pottery, Early Hallstatt, Susani group or Susani-Simeria discoveries

INTRODUCERE

Realizarea diagnosticului arheologic intruziv pentru lotul IV al Coridorului IV Pan-European, Autostrada Lugoj-Deva, în toamna anului 2013 (lunile august-septembrie), a oferit oportunitatea cercetării unor situri arheologice inedite în județul Hunedoara, în zona culoarului depresionar al Mureșului inferior¹.

* Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, petre_colteanu@yahoo.com

** Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, ion_alexandru-barbat@yahoo.com

¹ Diagnosticul arheologic, în baza autorizației cu numărul 215/2013, a fost realizat de către arheologi: dr. Paul Damian (în calitate de responsabil proiect – Muzeul Național de Istorie a României București), dr. Mihaela Simion, dr. Constantin Băjenaru (Compania Națională de Autostrăzi și Drumuri Naționale România București), Costin Daniel Țuțuianu, dr. Cătălin Cristescu, dr. Ioan Alexandru Bărbat (Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva), Petre Colțeanu, Andrei Heroiu (SC Vanderlay SRL) în calitate de membrii ai colectivului de cercetare.

Este și cazul sitului din proximitatea satului Brănișca (comuna Brănișca, județul Hunedoara), din punctul „Pescărie Vest”², care până la momentul realizării diagnosticului arheologic era necunoscut³ (Fig. 1–2).

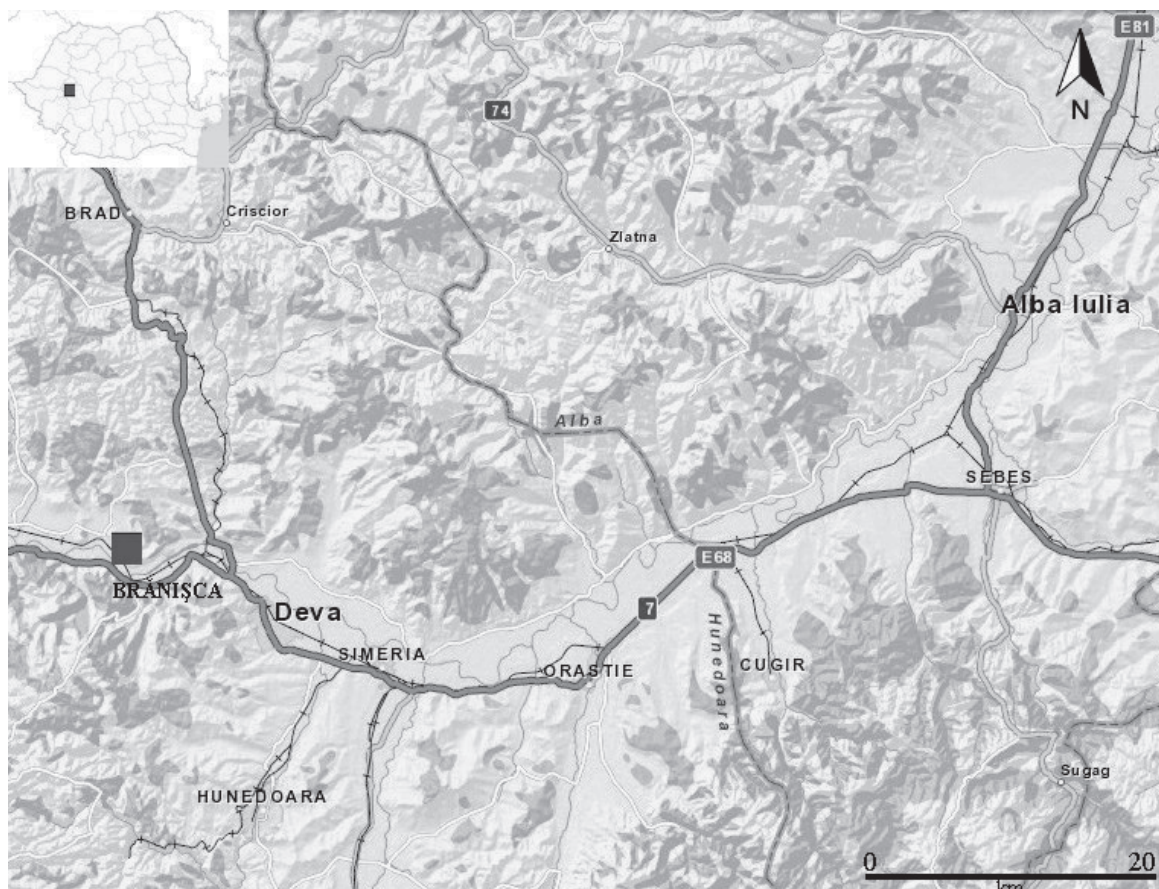

Figura 1. Localitatea Brănișca în sud-vestul Transilvaniei
(hartă prelucrată după: <http://www.gisportal.ro/romania/>)

Figure 1. Brănișca in South-Western Transylvania (processed map after: <http://www.gisportal.ro/romania/>)

ASPECTE ALE CADRULUI GEOGRAFIC

Situl identificat prin sondajele de diagnostic arheologic, orientate est-vest sau nord-sud, ne-au permis delimitarea lui pe o lungime de aproximativ 200 m din ductul tronsonului de autostradă și pe o lățime de 40 m, între km. 88+450–88+625 ai viitoarei autostrăzi Lugoj-Deva (Fig. 4)⁴.

Din punct de vedere fizico-geografic, situl de la Brănișca „Pescărie Vest” se află în culoarul depresionar al Mureșului inferior (Fig. 3, 5). Sectorul geografic studiat, fiind alcătuit din bazine depresionare și îngustări asemenea unor defileuri, toate dispuse la nordul Munților Poiana Ruscă și în sudul Munților Apuseni⁵. Sistemul de terase al râului Mureș în arealul amintit cuprinde patru nivele: a) lunca; b) terasele inferioare; c) terasele mijlocii și d) terasele superioare⁶, iar vechimea acestora pornește din Pleistocenul Inferior⁷.

² Vleja *et al* 2015, p. 171–172; Datorită lipsei unui toponim în zona respectivă, inclusiv după analiza hărților de secol XVIII, XIX și XX și consultarea localnicilor, am decis utilizarea pentru al doilea sit de pe tronsonul autostrăzii, unul legat de activitatea zonei de agrement din apropiere (pescărie), respectiv „Pescărie Vest”.

³ Aducem mulțumiri responsabilului de proiect dr. Paul Damian (MNIR București), pentru posibilitatea publicării rezultatelor cercetărilor arheologice (diagnostic) întreprinse în situl Brănișca „Pescărie Vest” în toamna anului 2013.

⁴ În afara perimetrului afectat de noua arteră rutieră, firește, situl continuând, ca urmare a fragmentelor ceramice observate pe terenurile agricole din jur.

⁵ Ujvári 1972, p. 299, 312; Grigore 1987, p. 428; Oncu 2000, p. 15, 17–18, 21; Rus 2006, p. 13.

⁶ Oncu 2000, p. 39; Rus 2006, p. 13.

⁷ Grigore 1987, p. 428.

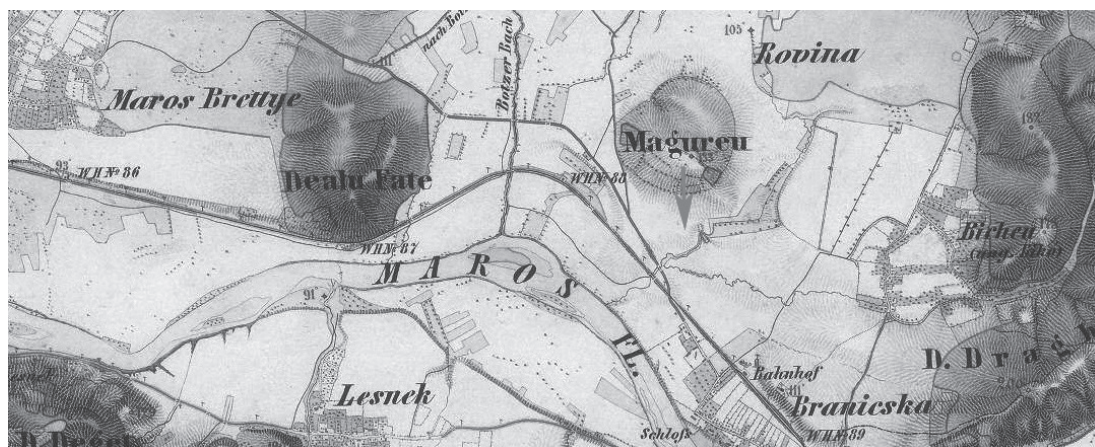

Figura 2. Localizarea sitului Brănișca „Pescărie Vest” pe o hartă austriacă din secolul al XIX-lea (hartă prelucrată după: <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey>)
 Figure 2. The placement of Brănișca „Pescărie Vest” site in an Austrian map from the XIXth century (processed map after: <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey>)

Raportându-ne la unitățile de relief prezente în culoarul depresionar al Mureșului inferior, situl de la Brănișca „Pescărie Vest” se găsește în regiunea depresionară a Iliei care are o lungime de 22 km și o lățime a luncii care variază între 4 și 8 km⁸ (Fig. 1–3). Limitele acestei unități fizico-geografice sunt următoarele: la est defileul Brănișca, la vest defileul Tătăraști-Zam, la nord Munții Apuseni și la sud Munții Poiana Ruscă⁹. Datorită dezvoltării pe orizontală a luncii Mureșului, la o altitudine de 175–160 m, zona se prezintă asemenea unui șes aluvionar cu o lățime de 3–5 km și o pantă redusă (sub 0,01%)¹⁰.

În privința caracteristicilor teraselor, bibliografia de specialitate amintește procese de glacizare în cazul celor inferioare, de unde și impresia că depresiunea este lipsită de aceste forme ale reliefului¹¹. Terasile superioare cuprind aliniamentul dealurilor și măgurilor retezate – „Prislop” (limita dintre comunele Brănișca și Ilia), „Măgura Sârbilor” (la nordul satului Bretea Mureșană), „Măguraua” (limita dintre localitățile Brănișca, Boz și Târnăvița), majoritatea cu o suprafață nu foarte mare și destul de prost conservate¹².

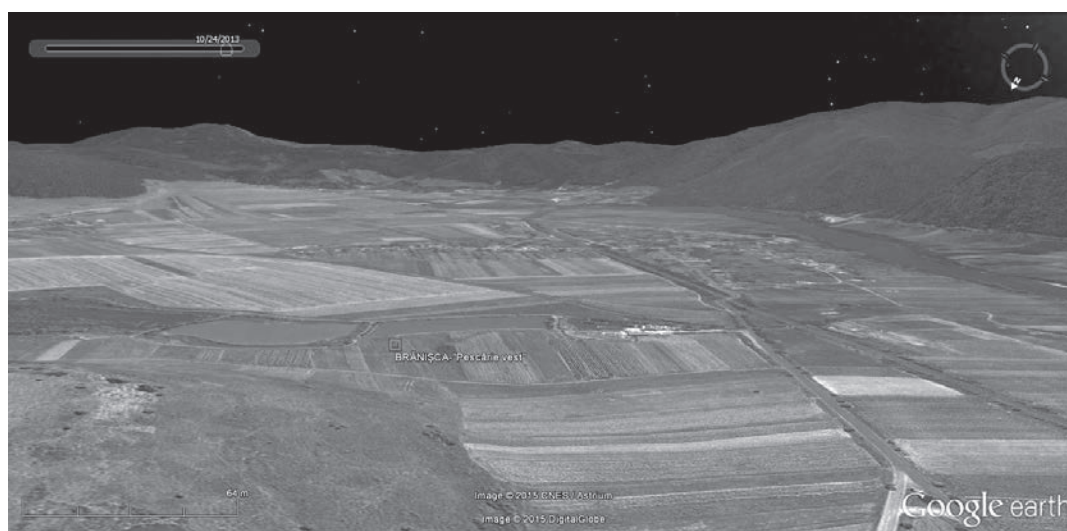

Figura 3. Vedere din satelit asupra sitului arheologic Brănișca „Pescărie Vest” (hartă prelucrată după: [earthgoogle.com](http://earth.google.com))
 Figure 3. Satellitary view over the Brănișca „Pescărie Vest” archaeological site (processed map after: [earthgoogle.com](http://earth.google.com))

⁸ Oncu 2000, p. 44–46; Rus 2006, p. 15.

⁹ Oncu 2000, p. 45–46; Rus 2006, p. 15.

¹⁰ Oncu 2000, p. 46; Rus 2006, p. 16.

¹¹ Oncu 2000, p. 46; Rus 2006, p. 16.

¹² Rus 2006, p. 13–14.

LOCALIZAREA ÎN TEREN A SITULUI BRĂNIȘCA „PESCĂRIE VEST”

În teren, punctul arheologic recent identificat, poate fi localizat în partea de vest a unui complex de agrement format din patru lacuri (pescării), pe partea dreaptă a drumului județean Băița-Ilia (DJ 706A), la o distanță de 200 m față de ductul șoselei actuale și la aproximativ 400 m de ultimele case din localitatea Brănișca¹³ (Fig. 2–3, 5). Partea de nord-vest este mărginită de un deal¹⁴, care în contextul formelor de relief din vecinătate, lasă impresia că situl este amplasat într-o zonă depresionară (căldare), practic, în depresiunea Ilia. Așezarea preistorică nou descoperită în partea de est era mărginită de cursul unui pârâu care avea direcția de curgere nord-sud, aflat în vecinătatea satului Târnăvița¹⁵ (Fig. 2). Stabilirea unor comunități preistorice în acest areal, la finele Bronzului Târziu, fiind influențată și de geomorfologia teraselor mult mai bine dezvoltate pe sectorul drept al Mureșului, unde au ocupat terase mijlocii și intermediare ca altitudine, în cazul de față pe malul drept al fostului pârâu Târnăvița.

Nr.	X – nord	Y – est
1	494318,69758	327185,11559
2	494327,92171	327174,72916
3	494340,62193	327160,12454
4	494372,45019	327122,95981
5	494404,42495	327085,78284
6	494432,80304	327053,23959
7	494457,02127	327075,54902
8	494447,27209	327088,28993
9	494399,62263	327150,74748
10	494360,53119	327205,80244
11	494354,48039	327215,78898
12	494316,58623	327187,37897

Figura 4. Brănișca „Pescărie Vest”. Inventarul de coordonate Stereo 70
Figure 4. Brănișca „Pescărie Vest”. Inventory of Stereo 70 coordinates

Figura 5. Brănișca „Pescărie Vest”. Situl arheologic
Figure 5. Brănișca „Pescărie Vest”. The archaeological site

¹³ Coordonatele geografice (GPS) ale sitului în partea centrală, raportat la zona afectată de tronsonul de autostradă, sunt: latitudine N 45° 55' 38.6", longitudine E 22° 46' 8.8" și altitudine 181.7 m.

¹⁴ Conform hărților austriece din secolul al XIX-lea, toponimul acestui promontoriu care mărginește la nord-vest situl este notat „Magureu”, „Măgureu”, „Măgureua” (<http://mapire.eu/en/>; adresă accesată la data de: 21.12.2014); După Planurile Directoare de Tragere de la începutul secolului XX, toponimul este „Măguraua” (<http://earth.unibuc.ro/harti/>; adresă accesată la data de: 21.12.2014)

¹⁵ În momentul de față zona de agrement modernă cu cele patru lacuri corespunde cu vechea albie a pârâului Târnăvița.

ISTORICUL CERCETĂRIILOR

Situl de la Brănișca „Pescărie Vest” a fost cercetat pentru prima dată în timpul unei periegeze pentru tronsonul rutier la nivel de autostradă, dintre municipiile Lugoj și Deva, în lunile august-septembrie ale anului 2008, unde, datorită vegetației abundente, nu au fost identificate materiale arheologice¹⁶. Cu toate acestea, aspectul terasei și descoperirea unor materiale arheologice în partea de est a bazei de agrement moderne, au impus includerea acestuia în aria de protecție a unui sit învecinat¹⁷.

Cu ocazia diagnosticului arheologic pentru lotul IV al viitoarei autostrăzi Lugoj-Deva realizat în toamna anului 2013, între km. 88+450–88+625, a fost identificată o așezare aparținând Bronzului Târziu, cercetarea efectuându-se șase luni mai târziu (2014)¹⁸.

Tot în apropiere de noua așezare preistorică de la Brănișca, din punctul denumit convențional „Pescărie Vest”, se află și situl cu descoperiri aparținând Neoliticului Târziu și Eneoliticului – „Pă Hotară/Pe Hotar”, intrat de peste patru decenii în literatura de specialitate¹⁹. Distanța în linie dreaptă din zona centrală a celor două stațiuni arheologice este de aproximativ 1,5 km, siturile menționate fiind despărțite de un deal cu toponimul „Măguraua”.

STRATIGRAFIA SITULUI ȘI A CONTEXTELOR ARHEOLOGICE

Pe toată lungimea sitului au fost executate secțiuni stratigrafice realizate mecanic, iar în momentul descoperirii unor complexe arheologice (cazul sondajului S₂₅₉), cercetarea s-a efectuat manual (Fig. 5, 8). Lungimea și orientarea unităților de săpătură a fost determinată de particularitățile reliefului și de marcajele topografice din teren. Astfel, pentru delimitarea sitului au fost practicate nouă secțiuni de diagnostic arheologic, majoritatea oferind aceeași situație stratigrafică (Fig. 6–7):

- S₂₅₈:
1. 0–0,25 m, strat brun deschis, arabil (afânat)
 2. 0,25–0,60 m strat arheologic de culoare brună cu urme de chirpici, cărbune și fragmente ceramice (compact), argilos și amestecat cu nisip
 3. 0,60–1,40 m strat gălbui cu concrețiuni calcaroase, nisipos, compact, steril din punct de vedere arheologic

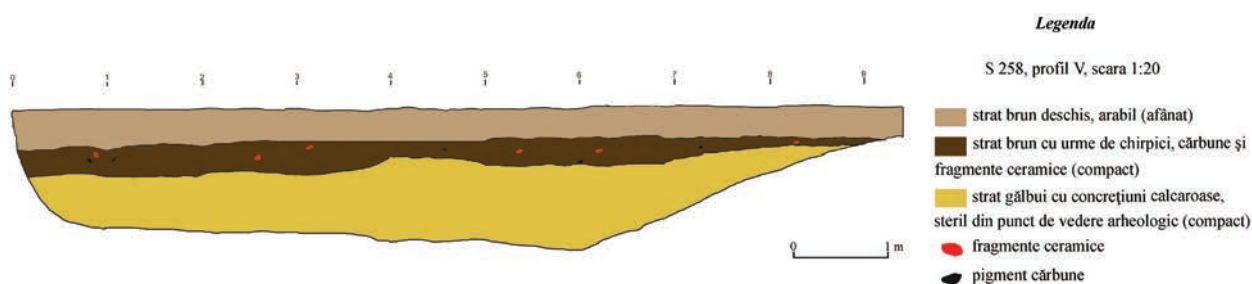

Figura 6. Brănișca „Pescărie Vest”. Profilul de vest al secțiunii S₂₅₈

Figure 6. Brănișca „Pescărie Vest”. The western profile of S₂₅₈

¹⁶ Rișcuța et al 2011, p. 74, plan 8.

¹⁷ Tincu, Marc 2008, p. 56; Diaconescu 2008, p. 72, nota 13; Diaconescu 2009, p. 93, 316, 428, nota 432, imaginea 19; Rișcuța et al 2011, p. 59–61, 66–67, 74, 94–106, 124–130, pl. 15–27, 45–51, Plan 1, 8, Anexa 2; În acest areal din extravilanul localității Brănișca au fost efectuate periegeze în cursul anului 2008 de către arheologi de la Muzeul Castelul Corvinilor Hunedoara și Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva.

¹⁸ Vleja et al 2015, p. 171–172.

¹⁹ Lazarovici, Kalmar-Maxim 1991, p. 128–131, fig. 32–33; Drașovean 1996, p. 98; Maxim 1999, p. 146; Luca 2008, p. 37–38, Harta 9; Tincu, Marc 2008, p. 55–56, 61, pl. I, fig. 1–2; În registrele de inventar general ale muzeului devenau sunt menționate materiale ceramice, litice și plastică aparținând Neoliticului Târziu și Eneoliticului adunate din cercetări de teren în anul 1981, din punctul „Pe Dâmburi”.

S₂₅₉: 1. 0–0,25 m, strat brun deschis – vegetal (afânat)

2. 0,25 m–0,55/0,70 m, strat arheologic de culoare brun-negricioasă cu materiale ceramice, osteologice și pigment de chirpici

3. 0,55/0,70 m–1,10/1,40 m, strat gălbui, nisipos, compact, steril din punct de vedere arheologic

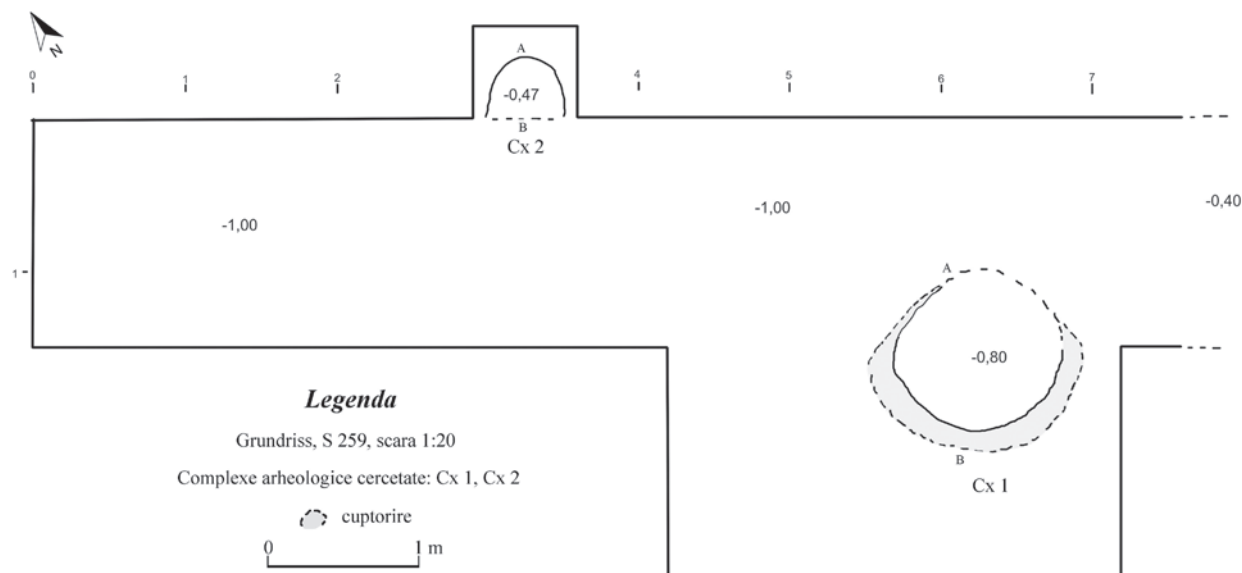

Figura 7. Brănișca „Pescărie Vest”. Planul secțiunii S₂₅₉
 Figure 7. Brănișca „Pescărie Vest”. The plan of S₂₅₉

Figura 8. Brănișca „Pescărie Vest”. Secțiunea S₂₅₉
 Figure 8. Brănișca „Pescărie Vest”. The trench S₂₅₉

În urma executării sondajelor de diagnostic arheologic în suprafața S_{259} (Fig. 7–8), orientată est-vest, pe lungimea sitului, în jumătatea de nord a tronsonului de autostradă, la km. 88+525 au fost surprinse două complexe arheologice, pe marginile de nord și sud, notate Cx 1 (Fig. 9–13) și Cx 2 (Fig. 9, 14):

Cx 1. Complexul s-a conturat la 0,25 m față de nivelul actual de călcare, în profilul de sud al sondajului de diagnostic arheologic S_{259} , sub forma unei pete de culoare brun închis cu materiale arheologice și pigmenți de chirpici și cărbune, având forma aproape circulară și un diametru de 1 m (Fig. 7–8). Cercetarea a relevat umplutura compactă a complexului, care se desprindea foarte greu de pe pereții gropii, ce conținea uneori fragmente de chirpici cu amprente de nuiile de culoare cărămizie. În urma secționării complexului pe axa nord-sud (Fig. 9, 11) s-a observat că pereții sunt cuptoriți (groapa având un profil trapezoidal), iar după cercetarea parțială a gropii s-a constatat că cea mai mare parte a inventarului arheologic se afla în partea inferioară și era reprezentat din: ceramică (fragmentară sau vase întregibile depuse), frecător din piatră (așezat cu partea activă în jos), bucăți de gresie spartă și un ac din bronz fragmentar. De la nivelul de conturare, adâncimea finală a complexului este de 0,75 m. Modul de dispunere al inventarului gropii lasă impresia că materialul arheologic a fost depus pe aproape toată suprafața circulară a părții inferioare a complexului (Fig. 9–10, 12–13), exceptând partea sud-vestică a acestuia, unde lipsește inventarul ceramic. Aceste caracteristici ar putea pleda pentru încadrarea complexului în categoria gropilor cu depuneri (?).

Cx 2. Complexul s-a conturat la 0,25 m față de nivelul actual de călcare, în profilul de nord al sondajului de diagnostic arheologic S_{259} , sub forma unei pete de culoare brun-cărămizie, de formă ovală, cu diametre de 0,50 și 0,60 m (Fig. 8–9). Conturarea gropii s-a realizat pe baza bucăților de chirpici prezente în umplutura complexului, din care unele cu amprente de nuiile (Fig. 14a). La secționare s-a observat că groapa prezintă o umplutură uniformă alcătuită din: chirpici (cu amprente de nuiile și fără amprente) (predomină), cărbune și ceramică (cantitate redusă și fragmentară) (Fig. 14b). Adâncimea finală a gropii de la nivelul de conturare a fost de 0,47 m. Caracteristicile inventarului, adâncimea și diametrul complexului ar putea indica apartenența la categoria gropilor de stâlp (?).

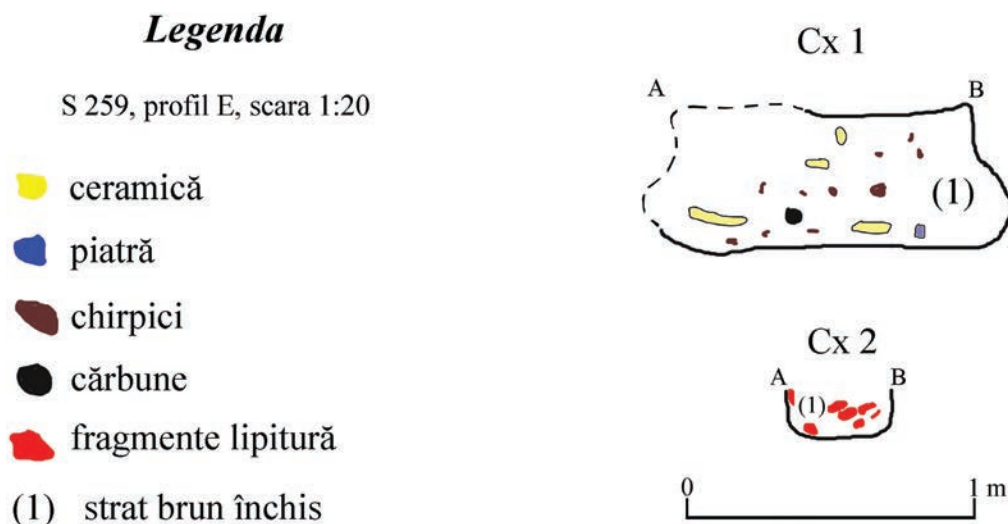

Figura 9. Brănișca „Pescărie Vest”. Profilul de est al complexelor Cx 1/ S_{259} și Cx 2/ S_{259}
Figure 9. Brănișca „Pescărie Vest”. Eastern profile of Cx 1/ S_{259} and Cx 2/ S_{259} features

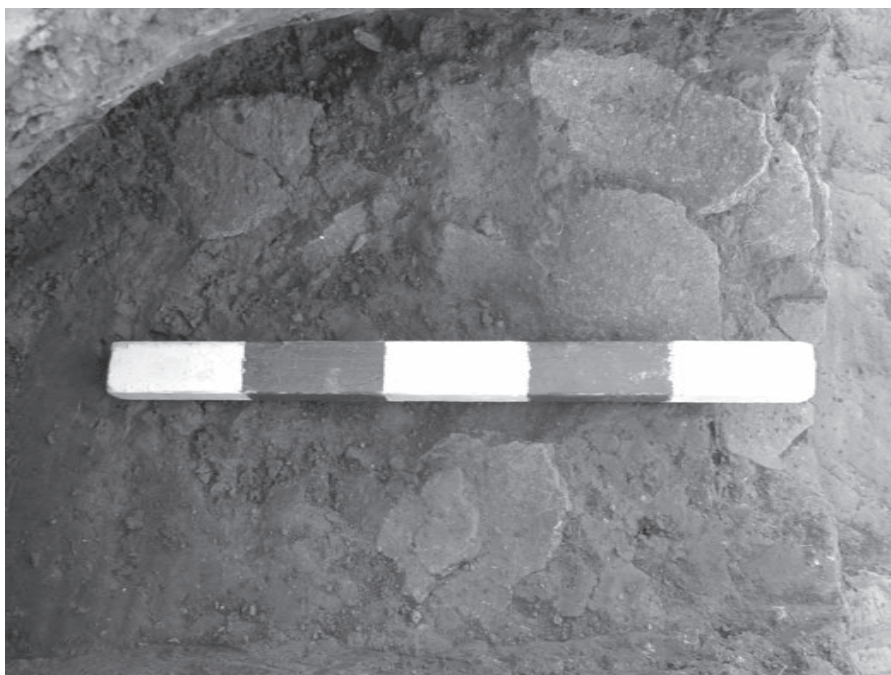

Figura 10. Brănișca „Pescărie Vest”. Detaliu cu „patul de fragmente ceramice” din Cx 1
Figure 10. Brănișca „Pescărie Vest”. Detail of the „sherds bed” from Cx 1

Figura 11. Brănișca „Pescărie Vest”. Complexul Cx 1 în timpul cercetării arheologice
Figure 11. Brănișca „Pescărie Vest”. Cx 1 during the archaeological research

Figura 12. Brănișca „Pescărie Vest”. Complexul Cx 1 în timpul cercetării arheologice
Figure 12. Brănișca „Pescărie Vest”. Cx 1 during the archaeological research

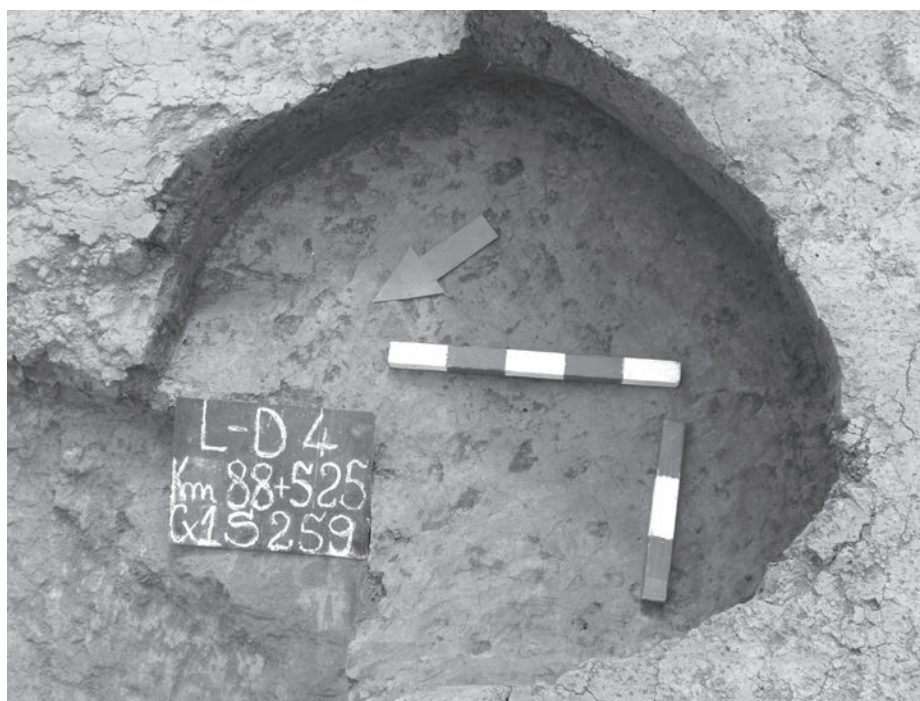

Figura 13. Brănișca „Pescărie Vest”. Complexul Cx 1 la finalizarea cercetării arheologice
Figure 13. Brănișca „Pescărie Vest”. Cx 1 feature at the end of the archaeological research

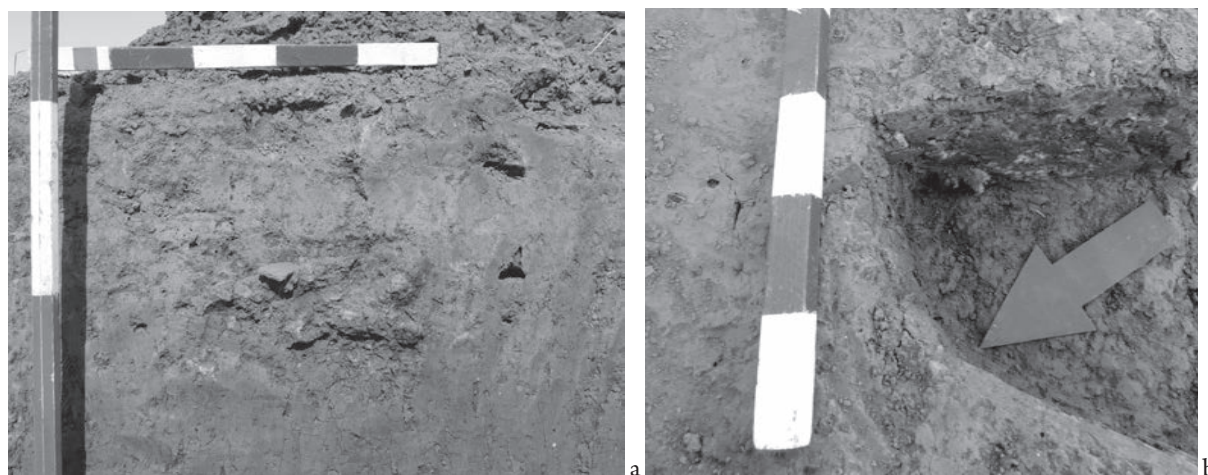

Figura 14. Brănișca „Pescărie Vest”. Complexul Cx 2 în timpul cercetării arheologice (a-b)

Figure 14. Brănișca „Pescărie Vest”. Cx 2 feature during the archaeological research (a-b)

DESCRIEREA INVENTARULUI ARHEOLOGIC

Materialul arheologic descoperit în cele două complexe nu este unul foarte diversificat, cele mai reprezentative artefacte care vor constitui obiectul studiului nostru, fiind identificate în Cx 1, restul materialelor ceramice din Cx 2 sunt extrem de fragmentate, făcând dificilă determinarea lor din punct de vedere arheologic, dar nu și cronologic. Aici am dori să precizăm că ceramica din Cx 2 prezintă similitudini din punct de vedere al confecționării (pasta ceramicii, netezirea, arderea) cu artefactele similare din Cx 1, fapt care ne determină să atribuim, probabil, aceluiași mediu cultural, inventarul arheologic din complexul amintit (Cx 2).

Astfel, pentru complexul Cx 1, cele mai relevante materiale arheologice sunt următoarele: ceramica (forme întregibile și fragmentare) (Pl. I/1–4, II/1–6, III/1–5), utilajul litic (cioplit și șlefuit) (Pl. III/3, 5), o piesă de bronz fragmentară și un obiect miniatural (Pl. III/4).

Ceramica (prezentare generală)

Prezența în zona sitului a unor soluri cu o aciditate ușor ridicată și-a pus amprenta asupra materialului arheologic și arheozoologic, o confirmare venind și în urma rezultatelor cercetărilor arheologice preventive din primăvara anului 2014²⁰. Astfel, marea majoritate a materialului ceramic prezentând un aspect grosier. Analizând macroscopic ceramica au fost deosebite două categorii, din care ceramica grosieră și semifină ocupă un loc semnificativ din punct de vedere cantitativ în comparație cu piesele ceramice fine, inexistente în sondajul de diagnostic arheologic S₂₅₉.

Ceramica grosieră conține drept degresanți, de regulă, nisip cu bobul mărunț sau mare, dar și pietricele sau rocă mărunțită (cum ar fi fragmente de gresie, din care unele cu diametrul de 11,77 mm) de unde și asprimea pereților în momentul atingerii acestora (Pl. I/1–4, IV/1–3). Mai rar au fost utilizate materiale ceramice în scopul degresării pastei vasului și materii organice cum ar fi pleava tocată și mărunțită. Asupra suprafețelor vaselor ceramice au fost constatate încercări de netezire ale acestora care nu au reușit întotdeauna în totalitate. La această grupă ceramică ornamentele sunt mai puțin întâlnite, cum ar fi împunsăturile asemenea unor mici alveole, dispuse orizontal în partea superioară a vaselor (Pl. I/3). Pe un fragment, neilustrat în articolul de față, au fost distinse și câteva incizii care sugerau ideea unei ghirlande (Pl. IV/2) și urmele unor pliseuri, slab vizibile. Barbotina, deși este în general socotită un element decorativ, în cazul de față este stropită, slab reliefată, având un rol mai degrabă practic, acela de tratare a suprafețelor vasului (Pl. I/4). Arderea a fost reductantă, incompletă sau slab oxidantă, de unde și miezul de culoare neagră,

²⁰ Vleja *et al* 2015, p. 171–172.

brună, cenușie și mai rar cărămiziu-gălbui. Suprafața vaselor ceramice a căpătat în urma arderii culoarea brună închisă (Pl. I/1–2) sau deschisă (Pl. I/4), cărămizie sau cenușie (Pl. I/3). Nu de puține ori astfel de forme ceramice fiind însoțite de urme de ardere secundară, mai exact flecuri cenușii sau cărămizii (Pl. I/2).

Ceramica semifină prezintă aproximativ aceeași pondere cu cea grosieră, diferențele notabile între aceste grupe ceramice fiind date de tehnologia de confecționare. Astfel, pentru ceramica semifină, luturile au fost degresate cu nisip cu bobul mărunț, accidental fiind întâlnite și pietricele (Pl. II/1–6, III/1–2, IV/4–12). Netezirea bună a pereților vaselor, dar și ornamentarea ceramicii, concomitent cu asocierea categoriei semifine a ceramicii cu formele deschise cum sunt străchinile (Pl. III/1–2) sau castroanele (Pl. II/1–2), reprezintă câteva trăsături ale unei grupe aparte a ceramicii. În tehnicile de ornamentare au fost prevăzute decoruri obținute prin incizie (Pl. II/1–2, 6, IV/4–6), canelură (pliseuri) (Pl. II/3–5, IV/7–10) și prin adăugarea pe suprafața vasului a unor aplicații plastice, de cele mai multe ori de formă conică (Pl. II/1, IV/11–12). Inciziile realizate pe suprafața vaselor sunt puțin adânci dispuse orizontal (Pl. II/1–2, IV/4) sau în ghirlandă (Pl. II/2, IV/5), uneori aproape insesizabile (Pl. II/1) și au fost preferate în ornamentarea părții inferioare a vaselor sau în porțiunea umărului/diametrului maxim al vasului. Tot în tehnica inciziei, dar de această dată prezentă pe umărul vasului, imediat sub buză, este decorul în val, dispus ușor oblic, compus din două linii (Pl. II/6, IV/6). Canelurile sunt înguste asemenea unor pliseuri și au fost utilizate în ornamentarea umărului formelor ceramice, până în partea mediană a acestora, fiind organizate vertical (Pl. II/3, IV/9) sau în ghirlande (Pl. II/4–5, IV/7, 10). Arderea ceramicii este bună și a avut loc în mediu reductant și oxidant, aspectul miezului ceramic fiind preponderent negru sau cenușiu, mai rar gălbui-cărămiziu. Spre deosebire de ceramica grosieră, menționăm că ceramica semifină prezintă pe suprafața pereților o angobă subțire, de cele mai multe ori exfoliată și care a fost lustruită. De altfel, tot la această categorie ceramică remarcăm preponderența nuanțelor cromatice de negru-cenușiu (Pl. II/1–6), mai rar fiind prezente culori cum sunt cele brune și anume brun-gălbui (Pl. III/1) sau gălbui-cărămizii (Pl. III/2). Uneori și pe aceste tipuri ceramice sunt întâlnite urme de ardere secundară, prin prezența unor flecuri de culoare brună (Pl. II/1) sau cenușie (Pl. III/1–2).

Utilajul litic

O primă piesă este reprezentată de o așchie din cuarțit (Pl. III/5), care în timpul cioplierii s-a desprins neregulat, date fiind proprietățile mecanice ale acestei roci și a modului în care se pretează la debitaj. Un al doilea artefact aparține grupei uneltelor șlefuite, cum este și frecătorul din piatră (Pl. III/3) descoperit în partea inferioară a gropii cu partea activă în jos. Analizarea rocii din punct de vedere petrografic a evidențiat faptul că este o materie primă locală, din punct de vedere chimic, raportul $\text{Na}_2\text{O} + \text{K}_2\text{O} / \text{SiO}_2$ situând roca în categoria celor neutre de tipul andezit-dacit²¹ (Fig. 15).

Forma naturală a rocii, alungite, a constituit motivul utilizării unor astfel de piese în activitățile cotidiene din epocă, cum ar fi spre exemplu râșnitul. Urmele de întrebuințare ale frecătorului, cu excepția unei singure fețe, erau foarte prost păstrate, roca fiind alterată din punct de vedere geologic. Nu în ultimul rând, precizăm că particularitățile tipologice ale uneltei ne confirmă folosirea acesteia în preistorie la mărunțitul/măcinatul semințelor, pigmentilor etc.

Piesă din bronz

Singurul obiect din bronz, un ac puternic deteriorat de aciditatea solului, nu a permis în momentul descoperirii păstrarea acestuia, fapt pentru care nu îl putem ilustra în articolul de față. Amintim doar că făcea parte din categoria acelor specifice perioadei târzii a epocii bronzului, având o măciulie semisferică în capăt.

²¹ Ne exprimăm și pe această cale grațitudinea față de colegul nostru lect. dr. ing. Csaba Romuald Lorinț, Universitatea Petroșani, Facultatea de Mine, pentru analizele petrografice întreprinse asupra utilajului litic șlefuit.

Alte categorii de obiecte

La această secțiune putem include o piesă miniaturală (Pl. III/4) cu o formă rotundă de culoare gălbui-cărămizie, lucrată ușor rudimentar, neglijent netezită pe o parte și având o ciupitură realizată cu degetele pe fața opusă. La mijloc, în secțiune, pe aproximativ jumătate din suprafața obiectului miniatural, se află o adâncitură, efectuată în momentul confecționării sau apărută în timpul procesului de ardere. În opinia noastră, un astfel de artefact ar putea reprezenta rezultatul unei activități ludice în modelarea lutului (?).

Din Cx 2, ca urmare a fragmentării puternice a materialului ceramic, este de luat în considerare doar o unealtă din piatră cioplită (Pl. III/6), respectiv un gratoar amenajat pe o așchie din silex de culoare brună cu vinișoare brun închise. Roca din care a fost confecționată unealta preistorică prezintă afinități cu varietățile de silex locale specifice părții de nord a Munților Poiana Ruscă și de sud a Metaliferilor.

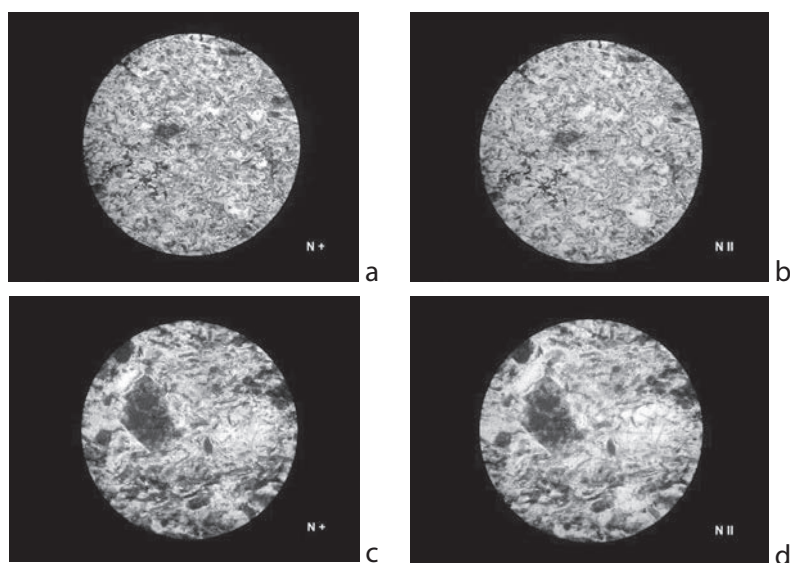

Figura 15. Secțiuni subțiri ale frecătorului din piatră șlefuită (a-d)

Figure 15. Thin sections of the polished stone grinder (a-d)

PROBLEME DE CRONOLOGIE ȘI APARTENENȚĂ CULTURALĂ

Înainte oricăror precizări legate de apartenența cronologică și culturală a complexului Cx 1 din S₂₅₉ de la Brănișca „Pescărie Vest”, dorim să reamintim necesitatea analizării cât mai atente a gropilor (câmpurilor de gropi) cu materiale ceramice întregibile sau fragmentare din așezările de epoca bronzului, cu atât mai mult cu cât asemănările între astfel de complexe merg uneori până la identitate.

Desigur, nu doar ceramica sau piesa din bronz vine în sprijinul atribuirii complexului spre finalul epocii bronzului, forma gropii (clopotită cu profil trapezoidal) și maniera în care au fost depuse obiectele în cadrul acesteia, respectiv în partea inferioară, ne poate oferi un indiciu referitor la tipul de complex și conexiunile sale cronologice și culturale. În urma cercetării complexului Cx 1 constatam un aspect interesant și anume „culcarea” și concentrarea formele ceramice întregi sau întregibile la baza gropii, inclusiv a două obiecte cu caracter special, un frecător din piatră care a fost dispus cu partea activă în jos și un ac din bronz fragmentar (Fig. 8–9, 11). Fără a putea stabili cu exactitate caracterul gropii, pe care, în momentul de față, îl putem doar presupune, respectiv acela de „groapă cu depuneri” (?), observăm că în bibliografia de specialitate sunt prezente o serie de analogii pentru acest tip de complex, adeseori prezent în epoca bronzului. Dintre abordările recente discutate pe larg asupra acestei probleme le amintim pe cele editate de F. Gogâltan²² și I. Bejinariu²³.

²² Gogâltan 2014, p. 35–53.

²³ Bejinariu 2014, p. 296–297, 301–304.

Dacă caracteristicile gropii înclină spre datarea acestuia în epoca bronzului, materialul ceramic, fragmentar, nu foarte bogat și diversificat, a fost suficient pentru precizarea principalelor repere cronologice și culturale ale sitului de la Brănișca „Pescărie Vest”²⁴.

Morfologia tipurilor ceramice ne-a permis stabilirea unor legături cu descoperiri din zona apropiată sau îndepărtată sitului de la Brănișca „Pescărie Vest”. Astfel, singura formă ceramică întregibilă, castronul tronconic cu proeminențe conice, cu buza evazată, cu fundul drept, având umărul ușor reliefat (Pl. II/1), prezintă analogii la Deva „Viile Noi”²⁵, „Cimitirul Ceangăilor”²⁶ (considerate în trecut Igrița sau apropiate acestora, iar mai recent atribuite descoperirilor de tip Deva-Românești)²⁷ și Petea „Csengersima”²⁸ (descoperiri din faza Lăpuș II-Gáva I). Ușor diferite față de forma noastră ceramică, dar pe care considerăm util să le amintim, sunt câteva tipuri ceramice din mediul cultural Susani de la Susani „Grămurada lui Ticu”²⁹ sau din descoperirile de tip Susani-Simeria din punctul Simeria „În Coastă”³⁰.

Prezența a două buze invazate, de mici dimensiuni (Pl. III/1–2), ce provin probabil de la recipiente ceramice de genul castroanelor și străchinilor, ne asigură corespondențe tipologice cu materialul ceramic aparținând grupului cultural Igrița relevat în peșterile de la Igrița și Izbândiș³¹. Pentru descoperirile din zona Devei, considerate de I. Andrițoiu ca fiind „înrudite” cu cele de tip Igrița, menționăm câteva tipuri ceramice similare celor amintite anterior la Deva „Viile Noi”³² și Simeria „În Coastă”³³. De la Vețel, din punctul „Între Drumuri”, provine un lot important de fragmente ceramice care au fost încadrate în perioada Bronzului Târziu, unde putem deosebi existența unor forme ceramice cu buza invazată similare cu cele de la Brănișca „Pescărie Vest”³⁴. După cum reiese din artefactele ceramice publicate de la Vețel „Între Drumuri”, se poate vorbi de existența a cel puțin două etape de locuire de la finalul epocii bronzului în acest punct, ambele încadrându-se în ceea ce recent a fost definit pentru spațiul de sud-vest al Transilvaniei și de nord-est a Banatului, drept descoperiri de tip Deva-Românești³⁵ și Susani-Simeria³⁶. O altă buză invazată dintr-un sit de la sfârșitul epocii bronzului din vecinătatea orașului Simeria, care prezintă aceleași caracteristici morfologice, provine de la Râpaș din punctul „La Grivoni/La Fermă”³⁷. Același tip ceramic amintit mai sus este de găsit și în cadrul grupului cultural Susani în nivelul II al așezării de la Susani „Deluț”³⁸, dar și în punctul „Grămurada lui Ticu”³⁹.

Fără a extinde mai mult discuția privind analogiile acestor grupe ceramice, observăm o atentă analiză a lor în cadrul tezei de doctorat elaborate de G. Szabó, unde pentru descoperirile de tip Proto-Gáva⁴⁰ din zona Tisei, la momentul Bz. D-Ha. A₁, au fost deosebite două tipuri principale, notate XX și XXI, fiecare

²⁴ Privitor la cronologia generală a așezării de epoca bronzului de la Brănișca „Pescărie Vest”, precizăm că doar în urma cercetărilor din primăvara anului 2015 am reușit să avem o imagine reală despre orizonturile cronologice și culturale care se succed în cadrul sitului; Vleja *et al* 2015, p. 171–172.

²⁵ Andrițoiu 1982–1983, p. 128, 135, pl. 4/1; Andrițoiu 1992, p. 71, 229, pl. 61/1; Popa, Totoianu 2010, p. 285, pl. 78/4.

²⁶ Andrițoiu 1982–1983, p. 128, 135, pl. 4/4; Andrițoiu 1992, p. 71, 229, pl. 61/4; Popa, Totoianu 2010, p. 285, pl. 78/7.

²⁷ Popa, Totoianu 2010, p. 226.

²⁸ Marta 2009, p. 275, 317, pl. 6/2Ac, 40/16.

²⁹ Stratan, Vulpe 1977, p. 37–38, 47–48, Taf. 5/216–217, 14/127; Gumă 1993, p. 170, pl. XX/1; Gumă 1995, p. 121, pl. III/3.

³⁰ Bassa, Mărghitan 1967, p. 106, fig. 1; Bassa 1970, p. 228, fig. 4/1; Popa, Totoianu 2010, p. 232, 287, pl. 80/4.

³¹ Emödi 1980, p. 246, 248, 259, fig. 19/156–159, 162, 22/184; Chidioșan, Emödi 1982, p. 68–70, fig. 3/4, 4/1–2, 4–5; Chidioșan, Emödi 1983, p. 21, 28, fig. 5/7.

³² Andrițoiu 1982–1983, p. 128, 136–137, pl. 5/3–4, 9; Andrițoiu 1992, p. 71, 230, pl. 62/3–4, 9.

³³ Andrițoiu 1976, p. 396, 409, pl. 5/3; Andrițoiu 1982–1983, p. 128, 136, pl. 5/5–6; Andrițoiu 1992, p. 71, 230, pl. 62/5–6.

³⁴ Barbu, Ion 2009, p. 17, 24, fig. 8/10; Barbu, Barbu 2012, p. 35–37, 51, 53–54, pl. XI/17–18, XIII/7–8, 11–16, XIV/1–2.

³⁵ Popa, Totoianu 2010, p. 226.

³⁶ Popa, Totoianu 2010, p. 229.

³⁷ Marc 2010, p. 43, 61, pl. XV/a.

³⁸ Stratan, Vulpe 1977, p. 31–33, Taf. 28/18–21; Popa, Totoianu 2010, p. 231.

³⁹ Stratan, Vulpe 1977, p. 46–53, Taf. 10/79–92, 11/100–117, 12/118–121, 13/122–125, 14/126; Gumă 1993, p. 169, pl. XVIII/1, 3, 6, 18, XX/2, 4, 6, 8; Gumă 1995, p. 104, 121, pl. III/6, 19–21, 25.

⁴⁰ Szabó 1996, p. 9–109; Szabó 2002; Ciugudean 2009a, p. 66; Ciugudean 2009b, p. 314; Ciugudean 2010, p. 167; Ciugudean 2011, p. 69.

cu mai multe variante⁴¹. Același autor tratează și apariția acestor categorii ceramice în descoperirile Gáva timpurii din același areal geografic⁴², iar aici ar fi amintit profilul unei buze de la Brănișca „Pescărie Vest” (Pl. III/1) ce este aproape identică cu una de la Nagyálló⁴³.

De la un vas cu profilul în „S” provine un fragment din care se păstrează o parte din buză, o toartă și pornirea spre zona diametrului maxim al recipientului ceramic (Pl. I/1). Cele mai apropiate corespondențe tipologice le-am întâlnit la Izbândiș în mediul cultural Igrița⁴⁴ și la Petea „Csengersima”, în materialele ceramice care ilustrează faza Lăpuș II-Gáva I⁴⁵.

O altă formă fragmentară cu buza evazată și cu umărul decorat prin alveole dispuse într-un șir orizontal (Pl. I/3, IV/3) prezintă analogii atât pentru profilul buzei cât și pentru motivistică la Veșel „Între Drumuri”, la un orizont cronologic specific descoperirilor de tip Susani-Simeria⁴⁶. Apropiată ca morfologie, dar cu buza mai puțin răsfrântă în afară, este și o piesă ceramică decorată cu mici alveole identificată în așezarea aparținând Bronzului Târziu de la Șibot „La Baltă”⁴⁷.

Fără a constitui neapărat un ornament, ci mai degrabă o manieră de tratare a suprafețelor vaselor ceramice, barbotina stropită (Pl. I/4, IV/1) întâlnită pe un fragment ceramic de la Brănișca „Pescărie Vest” cunoaște o analogie într-o așezare Gáva timpurie din zona apropiată și anume la Alba Iulia „Str. Brândușei”⁴⁸. Apariția barbotinei în sud-vestul Transilvaniei, la nivelul etapei Ha. A, a fost pusă pe seama grupului Cugir-Band, susținându-se ipoteza transmiterii ornamentelor barbotinate și comunităților de tip Gáva⁴⁹.

Din grupa decorurilor realizate prin adâncire pe ceramica semifină, canelurile înguste asemenea unor pliseruri sunt cel mai des folosite în ornamentarea ceramicii descoperite groapa denumită Cx 1/2013 din așezarea de la Brănișca „Pescărie Vest”, fiind urmate de cele incizate.

Canelurile înguste sunt asociate cu vase de tipul cănilor sau castroanelor cu buza evazată, iar organizarea lor pe verticală pe umărul vaselor (Pl. II/3, IV/9) ne indică legături foarte bune în așezările grupului cultural Susani sau în descoperirile de tip Susani-Simeria de la Susani „Grămurada lui Ticu”⁵⁰. Prezența unei astfel de ornamentații este de găsit și pe olăria ceramicii considerate de tip Proto-Gáva⁵¹, un exemplu fiind pe un vas bitronconic de la Tiszapüspöki-Karancs-Háromág⁵².

Elementele decorative sub forma ghirlandei (Pl. II/4–5, IV/7, 10) au fost executate pe aceleași categorii ceramice amintite anterior, la același orizont cultural, în așezările de la Deva „Viule Noi”⁵³ și Susani „Grămurada lui Ticu”⁵⁴.

Tehnica inciziei, cu toate că a fost mai puțin folosită în comparație cu canelura, este prezentă pe unele forme ceramice similare tipologic celor decorate prin canelură, ba mai mult, ornamentele incizate respectând aceleași canoane cu cele realizate prin canelare. Un astfel de caz este cel al unui castron a cărui parte superioară lipsește decorat cu incizii duble deasupra bazei vasului, dar și în maniera ghirlandei în apropierea umărului (Pl. II/2, IV/4–5). Similitudinile pentru astfel de forme ceramice sunt de căutat în orizonturile culturale anterioare, respectiv Valea Timișului II-Susani „Deluț”-Românești sau de tip Balta Sărată târzii

⁴¹ Szabó 2002, fig. 8/XX, 9/XXI.A.1, XXI.A.2, XXI.B., 10/XXI.C.1, XXI.C.2, XXI.D.1, XXI.D.3.

⁴² Szabó 2002, fig. 33/XXI.A.1, XXI.C.1.

⁴³ Kemenczei 1982, p. 73, 77, 84, Abb. 3/6.

⁴⁴ Chidioșan, Emödi 1983, p. 21, 27, fig. 4/2.

⁴⁵ Marta 2009, p. 67, 174–175, 274, 277, 338, typological plate 5, 8, pl. 61/6.

⁴⁶ Barbu, Ion 2009, p. 17, 24, fig. 8/1; Barbu, Barbu 2012, p. 37, 54, pl. XIV/3–4.

⁴⁷ Popa, Totoianu 2010, p. 196, 271, pl. 64/3.

⁴⁸ Popa, Bounegru, Mihai 2004, p. 151, 155, fig. 3/6, 10; Popa, Totoianu 2010, p. 213, 250, notele 1233 și 1556.

⁴⁹ Popa, Totoianu 2010, p. 214; Ciugudean 2011, p. 72.

⁵⁰ Stratan, Vulpe 1977, p. 47–48, 51, Taf. 4/5, 18/143, 145, 21/167, 170; Gumă 1993, p. 170–171, pl. XVIII/2, XIX/14, 18; Gumă 1995, p. 104, 121, pl. III/23, 42.

⁵¹ Szabó 2002, fig. 6/XIV.A.1/4, 26, 17/3/4.

⁵² Szabó 2002, p. 25–26, fig. 121/4.

⁵³ Andrițoiu 1969, p. 41, fig. 4/2, 5; Andrițoiu 1982–1983, p. 130, 135, pl. 4/1, 5; Popa, Totoianu 2010, p. 234, 237, fig. 17/2–3.

⁵⁴ Stratan, Vulpe 1977, p. 46–53, Taf. 4/2, 4, 7/56, 9/55, 57–58, 64–65, 67, 70–71, 75, 21/163–166, 168–169, 22/171–174; Gumă 1993, p. 171, pl. XIX/3, 5, 8, 10, XXI/10, 23; Gumă 1995, p. 104, 121, pl. III/15, 28, 31, 39.

(III–IV) de la Românești „Peștera cu Apă”⁵⁵, Sacu „Țărinioară”⁵⁶, Susani „Grămurada lui Ticu”⁵⁷ și Valea Timișului „Rovină”⁵⁸.

Aceleași ornamente au fost înregistrate și pe ceramica specifică Bronzului Târziu din sud-vestul Transilvaniei, nu cu mult timp în urmă considerată apropiată celei de tip Igrița, iar mai recent definitorie pentru descoperirile de tip Deva-Românești de la Deva „Cimitirul Ceangăilor”⁵⁹, „Micro 15”⁶⁰, „Viile Noi”⁶¹ și Vețel „Luncă”⁶².

Aceeași formă amintită prezintă în motivele decorative caracteristici comune și cu tipurile ceramice din tumulul de la Susani „Grămurada lui Ticu”, cu toate că în acest caz vorbim de caneluri fine sau înguste, pe când descoperirea noastră de la Brănișca „Pescărie Vest” conține incizii înguste și puțin adânci, desigur, dispuse asemenea decorurilor canelate amintite anterior⁶³. Apropierea celor două motive decorative realizate prin adâncire ar putea avea o explicație în contextul cronologic și cultural în care sunt înglobate elemente din registre ornamentale anterioare într-o nouă manifestare culturală, cum este grupul cultural Susani sau descoperirile de tip Susani-Simeria, pe fondul stingerii ultimelor componente de tip Balta Sărată sau din orizonturile Valea Timișului II-Susani „Deluț”-Românești și Deva-Românești.

Deși aparent singulare, alăturarea unor elemente decorative vechi la unele mai noi nu sunt izolate, la Battonya, într-o așezare aparținând descoperirilor de tip Proto-Gáva, întâlnim în cadrul aceluiași context arheologic asociate trei tipuri ceramice ce corespund tipologic cu materialul ceramic identificat în complexul Cx 1 de la Brănișca „Pescărie Vest”⁶⁴. Astfel de expresii ale culturii materiale, fiind puse în literatura arheologică, pe seama influențelor de tip Susani în zona Mureșului inferior⁶⁵.

O a doua piesă ceramică incizată (Pl. II/6, IV/6) ne atrage atenția în mod deosebit prin decorul vălurit alcătuit din două linii pe umărul vasului, a cărui repere în zona apropiată sunt în conexiune cu elementele de tip Gáva timpurii (I) din zonă, cum ar fi cele de la Alba Iulia „Str. Brândușei”⁶⁶ și „Monolit/Recea”⁶⁷, la nivel de Ha. A₁ (final) și Ha. A₂ (început). De pe teritoriul de nord-est al Ungariei, din așezările Gáva I de la Nagykálló⁶⁸ și Prüggy⁶⁹ provin un număr considerabil de materiale ceramice cu ornamente vălurite, unele dintre ele aproape identice cu modelul incizat și vălurit de pe fragmentul ceramic de la Brănișca „Pescărie Vest”. De altfel, G. Szabó înregistrează pentru Gáva I la catalogul tipologic al ornamentelor adâncite peste 15 tipuri de motive sub forma inciziilor vălurite, o parte dintre ele fiind comparabile cu fragmentul ceramic de la „Pescărie Vest”, după cum ne indică o descoperire de la Kaba-Bitőzug⁷⁰.

Așadar, după cum ne indică și trimiterile tipologice de mai sus, noi considerăm că artefactele ceramice

⁵⁵ Gumă 1993, p. 164, pl. VII/3; Rogozea 1994, p. 156–157, 159–163, pl. III/9, IV/10, V/4, VI/1; Gumă 1997, p. 64, 246–247, pl. LXXII/3, LXXIII/2; Petrescu 2000, p. 67–68, 262, 264, pl. XV/2, XVII/3.

⁵⁶ Gumă 1997, p. 54, 242–243, pl. LXVIII/2–3, 8, LXIX/12, 14.

⁵⁷ Stratan, Vulpe 1977, p. 30, Taf. 27/8, 12–13; Gumă 1993, p. 164; Gumă 1997, p. 54, 64, 244, pl. LXX/17, 19, 23; Se apreciază că materialul de tip Balta Sărată târziu din mantaua tumului de la Susani „Grămurada lui Ticu” provine din punctul „Deluț”.

⁵⁸ Petrovszky, Gumă 1979, p. 64, 103, 106, pl. XXX, XXXIII/2; Gumă 1993, p. 164, pl. I/2, 9; Gumă 1997, p. 54, 239–240, pl. LXV/3, 7, LXVI/2, 9.

⁵⁹ Andrițoiu 1982–1983, p. 129, 136, pl. 5/12; Andrițoiu 1992, p. 71, 230, pl. 62/12; Popa, Totoianu 2010, p. 285, pl. 78/11.

⁶⁰ Popa, Totoianu 2010, p. 226, 231, fig. 15.

⁶¹ Andrițoiu 1969, p. 41, fig. 4/1; Andrițoiu 1982–1983, p. 128–130, 135–136, pl. 4/1–2, 5, 5/23; Andrițoiu 1992, p. 70–72, 229–230, pl. 61/1–2, 5, 62/23; Popa, Totoianu 2010, p. 285, pl. 78/2, 4.

⁶² Barbu, Ion 2009, p. 16, 23, fig. 7/1; Barbu, Barbu 2012, p. 35, 50, pl. X/11–12.

⁶³ Stratan, Vulpe 1977, p. 46–53, Taf. 5/215, 7/56, 9/57–58, 64–65, 67, 70–71, 12/121, 14/126–127, 19/150, 21/165–166, 169; Gumă 1993, p. 171, pl. XIX/5, 12, XX/1, 4, 8; Gumă 1995, p. 104, 121, pl. III/3, 5, 9–11, 15.

⁶⁴ Szabó 2004, p. 112, fig. 12/3, 5, 7–8; Este vorba despre prezența a două străchini cu buza invazată și a două căni, din care una cu decor canelat organizat în arcade, iar următoarea cu unul incizat în stilul unor ghirlande.

⁶⁵ Szabó 1999, p. 99.

⁶⁶ Popa, Bounegru, Mihai 2004, p. 151, 155, fig. 3/4, 7, 12; Popa, Totoianu 2010, p. 250, nota 1556.

⁶⁷ Ciugudean 2009a, p. 67, 81, Taf. VIII/4; Ciugudean 2009b, p. 318, 328, pl. VIII/4.

⁶⁸ Kemenczei 1982, p. 80, 83, 87–88, Abb. 5/10, 7/12, 9/2.

⁶⁹ Kemenczei 1984, p. 161–162, 359–362, 366–367, Taf. CXLIX/9, 12, CL/19, CLI/13, CLII/4, CLVI/17, CLVII/25.

⁷⁰ Szabó 2002, fig. 180/7.

prezente în Cx 1 au cele mai apropiate legături în grupele culturale de la sfârșitul Bronzului Târziu, pentru aceasta pledând tradiționala „fosilă directoare” – ceramica.

Ornamentele obținute din caneluri înguste, dar mai ales maniera în care sunt dispuse decorurile pe umărul vasului alături de fragmentele ceramice prevăzute cu incizii vălurite și barbotină stropită, reprezintă principalele criterii care ne permit încadrare cronologică și culturală a complexelor Cx 1 și Cx 2 de la Brănișca „Pescărie Vest”. Aici am mai adăuga și alte elemente importante pentru stabilirea momentului cronologic al celor două gropi, respectiv un perete de vas „etajat” și decoruri realizate prin incizii înguste și foarte fine, care sunt dispuse orizontal înspre partea inferioară a vaselor ceramice de tipul castroanelor sau sub forma unor ghirlande în apropierea umărului.

Astfel, noi considerăm că complexele Cx 1 și Cx 2 cercetate la Brănișca „Pescărie Vest” în S₂₅₉/2013 aparțin perioadei de sfârșit a Ha. A₁ și de început a Ha. A₂, materialul ceramic prezentând asemănări în cadrul descoperirilor aparținând grupului cultural Susani sau mai recent în cele considerate de tip Susani-Simeria. Ambele orizonturi culturale, în lumina cunoștințelor actuale, evoluând în special în zona de nord-est a Banatului și de sud-vest a Transilvaniei.

Privitor la prima entitate culturală nominalizată – grupul Susani⁷¹, din literatura de specialitate se cunoaște că a fost definit pe baza materialelor descoperite în cadrul tumulului din punctul „Grămurada lui Ticu” aflat în vecinătatea localității Susani⁷². Pe raza aceleiași localități, în locul numit „Deluț”, aflându-se așezarea celor care probabil au ridicat tumulul⁷³. Cronologia pentru acest orizont cultural a fost stabilită de către M. Gumă pe baza unui vas descoperit la Fizeș care conținea un depozit de bronzuri specific seriei Cincu-Suseni, care evoluează din a doua jumătate a fazei Ha. A₁ și până în prima jumătate a Ha. A₂, forma ceramică amintită fiind apropiată tipologic celor descoperite în tumulul de la Susani⁷⁴. Corelând cele două descoperiri, același autor menționat a ajuns la concluzia că evoluția acestui grup cultural în zona de nord-est a Banatului, nu poate fi mai devreme de a doua jumătate a etapei Ha. A₁ și nici mai târziu de a doua jumătate sau de sfârșitul fazei Ha. A₂⁷⁵.

În contextul racordării cronologiei Bronzului Târziu pentru spațiul central și de sud-vest al Transilvaniei cu cea deja existentă de multă vreme pentru Bazinul Carpatic, H. Ciugudean consideră că grupa Susani este contemporană cu faza timpurie (I) a culturii Gáva, iar evoluția acestora are loc la momentul Ha. A₁-Ha. A₂ în ceea ce reprezintă Bronzul târziu IIB⁷⁶ sau mai recent în etapa IIIa⁷⁷.

Dacă pentru cronologia relativă a grupului cultural Susani la momentul Ha. A₁-Ha. A₂, putem afirma că există un anumit consens, o serie de cercetători exprimând puncte comune de vedere privind această problemă, nu aproape același lucru îl putem susține și pentru formarea acestei grupe culturale, după cum o să vedem în continuare. Astfel, pentru M. Gumă, „tranziția de la epoca bronzului la prima epocă a fierului” în nord-estul Banatului este marcată de apariția grupei Susani, a cărei geneză se petrece pe fondul Balta Sărată târziu/orizontul Valea Timișului II-Susani „Deluț”-Românești, la care s-au adăugat elemente de tip Igrița⁷⁸, Cruceni-Belegiș II, tumulare târzii dinspre Câmpia Pannonică și influențe Gáva⁷⁹.

⁷¹ Stratan, Vulpe 1977, p. 60; Stratan, Vulpe 1982, p. 230.

⁷² Legat de toponimul sitului de la Susani, vezi discuția lui F. Medeleț și I. Stratan privind microtoponimul [Grămurada] lui Ticu folosit de I. Stratan și A. Vulpe, în loc de [Grămadura] lui Ticu; Medeleț, Bugilan 1987, p. 90; Gumă 1993, p. 164–165.

⁷³ Stratan, Vulpe 1977, p. 28–30; Stratan, Vulpe 1982, p. 222–223; Medeleț, Bugilan 1987, p. 169–170; Luca 2010, p. 111.

⁷⁴ Petrescu-Dimbovița 1977, p. 29, 31, 80–121; Bozu 1982, p. 137–153; Gumă 1993, p. 169; Gumă 1995, p. 104–105; Popa, Totoianu 2010, p. 235, nota 1437.

⁷⁵ Gumă 1993, p. 170; Gumă 1995, p. 104–105, 137, pl. XIX; Popa, Totoianu 2010, p. 229, 235, 248, tabel 1; Hegyi 2014, p. 319–320; (A. Hegy, în contextul reinterpretării manifestărilor culturale de la sfârșitul epocii bronzului din zona Banatului, propune prelungirea manifestărilor grupului Susani până la începutul etapei Ha. B₁).

⁷⁶ Ciugudean 2009a, p. 70; Ciugudean 2009b, p. 332.

⁷⁷ Ciugudean 2010, p. 172; Ciugudean 2011, p. 80–81, nota 128, fig. 3.

⁷⁸ De o cu totul altă părere este V. Vasiliev care consideră că mai sunt necesare argumente pentru a dovedi participarea grupului cultural Igrița la apariția grupei Susani; Vasiliev 2004, p. 138; Popa, Totoianu 2010, p. 230.

⁷⁹ Gumă 1993, p. 165, 168–170; Gumă 1995, p. 104; Gumă 1997, p. 64–66; Petrescu 2000, p. 68; Vasiliev 2004, p. 138; Popa,

Aproximativ aceleași opinii privind începuturile grupului cultural Susani se regăsesc și într-un articol recent publicat de A. Szentmiklosi, acesta nuanțând faptul că grupurile Susani și Bobda reprezintă „regionalizări ale ultimei etape (III) a culturii Cruceni-Belegiș”, subliniind că o contribuție la nașterea grupei Susani a fost, probabil, și cu aportul culturii Gáva⁸⁰. În același studiu se aduceau argumente împotriva includerii descoperirilor de la Susani în „cultura Belegiș”, așa cum o făcuse O. Levițki⁸¹ sau pentru utilizarea termenului de grup „Bobda-Susani”, după cum propunea M. Șandor-Chicideanu⁸², cum de altfel nici definirea utilizată de A. László, de „complex Bobda II-Susani-Belegiș II”, nu era tocmai potrivită⁸³.

Mai nou, în contextul reanalizării puținelor materiale ceramice publicate sau analizate din spațiul de sud-vest al Transilvaniei, considerate în literatura arheologică că aparțin cronologic Bronzului Târziu, mai cu seamă în intervalul Ha. A₁-Ha. A₂, C. I. Popa și R. Totoianu propun pentru o parte dintre acestea, utilizarea sintagmei de descoperiri de tip Susani-Simeria⁸⁴.

În ceea ce ne privește, în stadiul actual al cercetărilor, putem opta și pentru folosirea acestei terminologii, mai ales că o bună parte din evoluția grupului Susani sau a descoperirilor de tip Susani-Simeria se desfășoară în partea de sud-vest a Transilvaniei și de nord-est a Banatului. Pe de altă parte, nu trebuie scăpat din vedere faptul că definirea grupei Susani s-a realizat în special pe baza formelor ceramice descoperite în tumulul de la Susani „Grămurada lui Ticu”⁸⁵ și mai puțin pe rezultatele cercetării arheologice ale unor așezări din apropierea tumulului sau cel puțin din același areal geografic, cu toate că au fost publicate și materiale din vecinătatea tumulului și anume de la Susani „Deluț”⁸⁶.

Ca urmare a numărului restrâns de materiale ceramice publicate pe complexe arheologice specifice descoperirilor cu ceramică neagră și canelată din arealul geografic amintit mai sus de la nivelul etapelor Reinecke Müller-Karpe Ha. A₁-Ha. A₂, considerăm oportună integrarea complexului Cx 1 de la Brănișca „Pescărie Vest” în evoluția generală a Bronzului Târziu din zona Bazinului Carpatic, respectiv raportarea la descoperirile din spațiul Ungariei considerate Proto-Gáva sau de tip Gáva I. În această privință ar fi de accentuat un aspect important privind asocierea dintre anumite categorii de materiale ceramice în cadrul aceluiași context arheologic: decoruri canelate dispuse pe vase de tipul castroanelor cu umărul bine reliefat – forme caracteristice descoperirilor de tip Proto-Gáva și Susani/Susani-Simeria cu elemente incizate și vălurite ce apar în etapa timpurie (I) a culturii Gáva la rândul lor în conexiune cu fragmente ceramice cu suprafața acoperită cu barbotină stropită, prezență ce reflectă contactul cu grupul Cugir-Band (?). Aici am mai putea adăuga și unele elemente decorative de tradiție mai veche, cu sunt decorurile incizate dispuse în ghirlandă care, ilustrează, așa cum am arătat în momentul prezentării analogiilor, componenta Balta Sărată târzie, definită prin orizonturile de descoperiri de tip Valea Timișului II-Susani „Deluț”-Românești sau Deva-Românești.

O concluzie privind asocierea dintre anumite tipuri de materiale ceramice prezente în complexul Cx 1 ne poate indica existența unor interacțiuni între grupurile de populații din centrul și sud-vestul Transilvaniei cu cele din Câmpia Pannonică, când, la nivelul Ha. A₂, după unii autori, ar fi avut loc o „uniformizare culturală pe spații largi”⁸⁷. Una dintre cauzele acestui proces cultural sesizat într-un areal geografic extins, fiind pusă în legătură cu identificarea unor materii prime necesare în metalurgia bronzurilor sau ca o consecință a schimburilor/contactelor dintre diferite centre de putere⁸⁸. În contextul acestor fenomene

Totoianu 2010, p. 224–226; Hegy 2014, p. 319.

⁸⁰ Szentmiklosi 2010, p. 81, 94–95.

⁸¹ Levițki 1994, p. 72, 83, 85; Szentmiklosi 2010, p. 94.

⁸² Șandor-Chicideanu 2003, p. 149; Szentmiklosi 2010, p. 95.

⁸³ László 1994, p. 127; Szentmiklosi 2010, p. 96.

⁸⁴ Popa, Totoianu 2010, p. 229–230.

⁸⁵ Gumă 1993, p. 164–165.

⁸⁶ Stratan, Vulpe 1977, p. 31–32, Taf. 28/18–21; Popa, Totoianu 2010, p. 231.

⁸⁷ Kacsó 1997, p. 89; Szabó 1999, p. 98; Popa, Totoianu 2010, p. 246.

⁸⁸ Szabó 1999, p. 100.

culturale poate ar trebui situate și o serie de așezări din perioada târzie a epocii bronzului din Banat și Transilvania, nu în puține din acestea piesele din bronz fiind aproape nelipsite⁸⁹.

Nu în ultimul rând dorim să reamintim că cercetarea arheologică preventivă din primăvara anului 2014 în situl de la Brănișca „Pescărie Vest” a condus la descoperirea unui depozit de bronzuri⁹⁰ cu analogii foarte bune la Cornuțel⁹¹. Importanța descoperirii constă și în faptul că din punct de vedere stratigrafic depozitul a fost identificat în partea superioară a unei gropi cu materiale de tradiție Balta Sărată târzie (Cx 44), iar tocmai apariția grupului cultural Susani sau a descoperirilor de tip Susani-Simeria se apreciază că este asociată cu astfel de depozite de bronzuri⁹². Depozitul de bronzuri descoperit ne oferă un reper cronologic foarte important în contextul pătrunderii unor elemente culturale vestice în acest spațiu geografic, probabil asemenea unui „șoc cultural” care va determina închegarea și apariția unor noi manifestări culturale la finalul Bronzului Târziu din sud-vestul Transilvaniei.

CONCLUZII

În contextul celor mai recente cercetări arheologice, putem considera că zona de nord-est a Banatului și de sud-vest a Transilvaniei reprezintă arealul geografic specific acestei manifestări culturale, definită în trecut drept grup cultural Susani⁹³ sau mai recent prin sintagma descoperiri de tip Susani-Simeria⁹⁴. În stadiul actual al cunoștințelor, orizontul cultural amintit ar putea ocupa din punct de vedere cronologic o secvență situată între a doua jumătate a Ha. A₁ și a doua jumătate a Ha. A₂ (Bronz târziu IIB⁹⁵ – IIIa⁹⁶).

Față de ultimele repertorii ale punctelor cu descoperiri specifice sau în legătură cu grupul cultural Susani⁹⁷ sau, cum mai nou este definită această entitate culturală, Susani-Simeria⁹⁸, noile cercetări arheologice (de suprafață, sub formă de diagnostic sau preventive) în zona culoarului depresionar al Mureșului inferior au relevat un număr semnificativ de situri, totodată, permițând și conturarea unui areal mult mai bine delimitat, unde astfel de comunități își aveau habitatul.

Astfel, raportându-ne la particularitățile geografice ale arealului amintit, în contextul descoperirilor recente, precizăm că evoluția grupului cultural Susani sau răspândirea descoperirilor de tip Susani-Simeria ar fi acoperit un spațiu aflat astăzi la granița dintre zona de nord-est a Banatului și de sud-vest a Transilvaniei, pe care îl delimităm în momentul actual al cercetărilor astfel: sudul Munților Apuseni (nord), arealul geografic din jurul Munților Poiana Ruscă (sud, sud-vest, jumătatea de nord), valea Cugirului (est) și probabil o parte din Câmpia Banatului (vest) (Fig. 16).

În stadiul actual al cercetărilor, repertoriul a ceea ce se consideră în momentul de față că reprezintă grupul cultural Susani sau descoperirile de tip Susani-Simeria, pentru spațiul geografic avut în atenție, ar putea fi organizat astfel:

1. Depozite de bronzuri corelate cu apariția și evoluția grupului cultural Susani: Cornuțel⁹⁹ și Fizeș¹⁰⁰.
2. Așezări specifice grupului cultural Susani sau descoperirilor de tip Susani-Simeria: Abucea¹⁰¹, Aurel

⁸⁹ Kacsó 1997, p. 89; Popa, Totoianu 2010, p. 241.

⁹⁰ Vleja *et al* 2015, p. 172.

⁹¹ Stratan 1977, p. 523–528; Gumă 1993, p. 165–166; Gumă 1995, p. 103, 105; Gumă 1997, p. 64–65; Luca 2010, p. 78.

⁹² Gumă 1995, p. 105.

⁹³ Gumă 1993, p. 169; Gumă 1995, p. 104–105; Popa, Totoianu 2010, p. 235, nota 1437.

⁹⁴ Popa, Totoianu 2010, p. 229.

⁹⁵ Gumă 1993, p. 169–170; Gumă 1995, p. 104–105; Ciugudean 2009a, p. 70; Ciugudean 2009b, p. 332; Popa, Totoianu 2010, p. 235, 244–246, 248, tabel 1.

⁹⁶ Ciugudean 2010, p. 172; Ciugudean 2011, p. 80–81, nota 128, fig. 3.

⁹⁷ Gumă 1995, p. 105, 135, pl. XVII.

⁹⁸ Popa, Totoianu 2010, p. 229, 234–235, 242, fig. 16.

⁹⁹ Stratan 1977, p. 523–528; Gumă 1993, p. 165–166; Gumă 1995, p. 103, 105; Gumă 1997, p. 64–65; Luca 2010, p. 78.

¹⁰⁰ Bozu 1982, p. 137–153; Gumă 1993, p. 169–170; Gumă 1995, p. 104–105; Luca 2010, p. 111.

¹⁰¹ Rîșcuța *et al* 2009, p. 370; Rîșcuța *et al* 2011, p. 57; Prezentarea cercetărilor recente de la Abucea a fost efectuată în premieră

Vlaicu „Obreza”¹⁰², Bătești¹⁰³, Brănișca „Pescărie Est”¹⁰⁴, „Pescărie Vest”¹⁰⁵, Deva „Viile Noi”¹⁰⁶, Gothatea¹⁰⁷, Margina „Dealul Trâmbiței”¹⁰⁸, Râpaș „La Grivoni/La Fermă”¹⁰⁹, Simeria „În Coastă”¹¹⁰, „Sub Vii”¹¹¹, Susani „Deluț”¹¹², Șoimuș „Teleghi”¹¹³ și Vețel „Între Drumuri”¹¹⁴.

3. Structuri funerare/cult specifice grupului cultural Susani sau descoperirilor de tip Susani-Simeria: Susani „Grămurada lui Ticu”¹¹⁵.

4. Așezări aparținând Bronzului Târziu în care au fost constatate materiale ceramice apropiate celor din grupul cultural Susani sau descoperirilor de tip Susani-Simeria: Caransebeș „Balta Sărată”¹¹⁶, Hunedoara „Dealul Sânpetru”¹¹⁷, Periam¹¹⁸ și Rapoltu Mare „Seghi”¹¹⁹.

MULȚUMIRI

Studiu realizat în cadrul proiectului: POSDRU/159/1.5/S/140863; „Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice. Rețea de cercetare multiregională” (CCPE).

Suntem recunoscători colegilor dr. Ioan Bejinariu (Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău), dr. Cristian Ioan Popa (Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia) și dr. Nicolae Cătălin Rișcuța (Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva) pentru discuțiile purtate asupra problematicei descoperirilor aparținând ultimelor manifestări ale Bronzului Târziu din sud-vestul Transilvaniei, dezbateri care au avut o pondere semnificativă în definitivarea acestui material.

de către dr. C. Cristescu (MCDR Deva) la Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice de la Pitești (mai 2015), unde a fost confirmată existența unui orizont cronologic aparținând grupului cultural Susani sau descoperirilor de tip Susani-Simeria.

¹⁰² Damian *et al* 2012, p. 280; Borș *et al* 2013, p. 211–212; Borș, Rumeș-Irimuș, Rumeș-Irimuș 2014, p. 279, 287–289; Materialele ceramice selectiv ilustrate la figurile 9–11 pot corespunde din punct de vedere tipologic și cronologic cu manifestările Noua târzie, cu cele ale grupului Cugir-Band, dar și cu orizontul descoperirilor de tip Susani-Simeria.

¹⁰³ Bejinariu *et al* 2015, p. 168.

¹⁰⁴ Simion *et al* 2015, p. 170–171; Descoperirea unor complexe arheologice înspre marginea de vest a așezării preistorice din acel punct s-ar putea lega de situl din punctul „Pescărie Vest”.

¹⁰⁵ Vleja *et al* 2015, p. 171–172.

¹⁰⁶ Floca 1969, p. 15; Andrițoiu 1969, p. 37–46; Stratan, Vulpe 1982, p. 231; Andrițoiu 1982–1983, p. 125–126, 130–131; Andrițoiu 1988–1991, p. 30; Andrițoiu 1992, p. 69–70, 72; Andrițoiu 1996, p. 224; Luca 2008, p. 67; Popa, Totoianu 2010, p. 234.

¹⁰⁷ Rișcuța *et al* 2009, p. 370; Rișcuța *et al* 2011, p. 58; Informații amabile privind existența unor materiale aparținând grupului cultural Susani sau descoperirilor de tip Susani-Simeria, pe traseul autostrăzii Lugoj-Deva, pe raza localității Gothatea, ne-au fost oferite de către dr. A. Măgureanu (Institutul de Arheologie București), căruia îi mulțumim și pe această cale.

¹⁰⁸ Bejinariu *et al* 2015, p. 168.

¹⁰⁹ Marc 2010, p. 43; La materialul ceramic publicat, mai menționăm complexe arheologice specifice orizonturilor culturale de tip Cugir-Band și Susani-Simeria identificate în urma unei cercetări arheologice preventive din vara anului 2010.

¹¹⁰ Bassa, Mărghită 1967, p. 105–109; Floca 1969, p. 17; Bassa 1970, p. 225–232; Andrițoiu 1974–1975, p. 396–397; Andrițoiu 1976, p. 396–397; Andrițoiu 1982–1983, p. 125, 130–131; Andrițoiu 1992, p. 69–70, 72; Andrițoiu 1996, p. 224; Giurgiu Ardeu 1995–1996, p. 213–214; Andrițoiu 1996, p. 224; Stăncescu 2003, p. 72–73; Ursuțiu *et al* 2008, p. 280–281; Luca 2008, p. 158; Ursuțiu, Țuțuianu, Stăncescu 2009, p. 195–196; Țuțuianu, Mitar, Barbu 2010, p. 308–309; Popa, Totoianu 2010, p. 229, 232.

¹¹¹ Andrițoiu 1976, p. 396–397; Luca 2008, p. 158; Popa, Totoianu 2010, p. 232.

¹¹² Stratan, Vulpe 1977, p. 31–32; Gumă 1995, p. 104–105; Popa, Totoianu 2010, p. 231; Luca 2010, p. 239.

¹¹³ Luca 2008, p. 165; Schuster *et al* 2012, p. 292.

¹¹⁴ Barbu, Ion 2009, p. 13, 16–17; Barbu, Barbu 2012, p. 36–38.

¹¹⁵ Stratan, Vulpe 1977, p. 28–60; Stratan, Vulpe 1982, p. 222–231; Gumă 1993, p. 168–169; Gumă 1995, p. 104–105; Luca 2010, p. 239.

¹¹⁶ Gumă 1993, p. 168; Gumă 1995, p. 105; Pentru mormântul de incinerare de la Caransebeș „Balta Sărată”, M. Gumă este de părere că reprezintă o etapă finală a grupului cultural Susani, sincronă cu descoperirile de tip Gáva, la sfârșitul Ha. A.

¹¹⁷ Luca 1999, p. 63–64; Sârbu *et al* 2005, p. 181–182; Luca 2008, p. 95; Ciugudean 2010, p. 167; Popa, Totoianu 2010, p. 236–237.

¹¹⁸ Roska 1942, p. 223; Popa, Totoianu 2010, p. 231; Situația câinii de la Periam poate fi similară celei de la Battonya, unde în mediul Proto-Gáva a fost identificată o formă aproximativ identică atât în privința formei cât și a decorului, vezi: Szabó 2004, p. 112, fig. 12/7.

¹¹⁹ Popa, Totoianu 2010, p. 230.

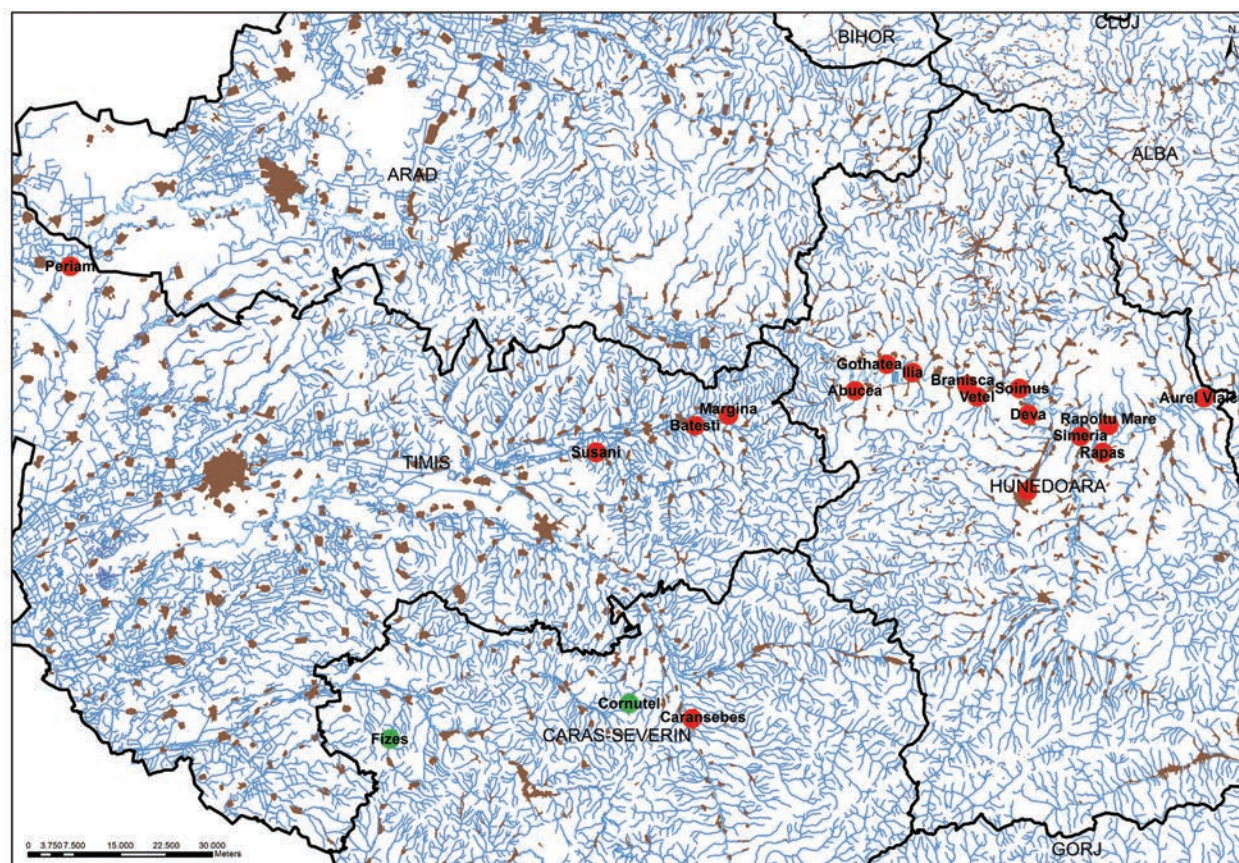

Figura 16. Grupul cultural Susani sau descoperiri de tip Susani-Simeria ●; Depozite de bronzuri ●

Figure 16. Susani group or Susani-Simeria discoveries ●; Bronze hoards ●

BIBLIOGRAFIE

- Andrițoiu 1969 I. Andrițoiu, *O nouă așezare din epoca bronzului la Deva*, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 37–46.
- Andrițoiu 1974–1975 I. Andrițoiu, *Mărturii ale dezvoltării societății omenești pe teritoriul Devei*, în *vremurile străvechi*, în *Sargetia*, XI–XII, 1974–1975, p. 393–405.
- Andrițoiu 1976 I. Andrițoiu, *Descoperiri arheologice pe valea Streiului inferior*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 393–413.
- Andrițoiu 1982–1983 I. Andrițoiu, *Considerații asupra unor materiale arheologice aparținând bronzului târziu descoperite în împrejurimile Devei*, în *Sargetia*, XVI–XVII, 1982–1983, p. 125–137.
- Andrițoiu 1988–1991 I. Andrițoiu, *Istoricul și stadiul actual al cercetărilor privind epoca bronzului în sud-vestul Transilvaniei*, în *Sargetia*, 21–24, 1988–1991, p. 25–31.
- Andrițoiu 1992 I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, BT, II, București, 1992.
- Andrițoiu 1996 I. Andrițoiu, *Considération concernant la fin de l'âge du Bronze dans le sud-ouest de la Transylvanie*, în P. Roman (ed.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, Bucharest, 1996, p. 224–225.
- Barbu, Ion 2009 M. Barbu, M. Ion, *Contribuții la repertoriul descoperirilor aparținând epocii bronzului și celei hallstattiene pe teritoriul comunei Vețel*, în *CȘ*, VIII, 2009, p. 13–25.
- Barbu, Barbu 2012 M. Barbu, M. M. Barbu, *Un sit arheologic complex pe valea Mureșului – Luncă – În vie (Vețel, Hunedoara)*, în *Sargetia* SN, III, 2012, p. 27–58.
- Bassa 1970 B. Bassa, *Șantierul Simeria*, în *MCA*, IX, 1970, p. 225–232.
- Bassa, Mărghită 1967 B. Bassa, L. Mărghită, *Așezarea hallstattiană de la Săulești*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 105–109.
- Bejinariu 2014 I. Bejinariu, *O depunere de vase ceramice din bronzul târziu din zona Sălajului*, în S. Forțiu, A. Cîntar (ed.), *Arheovest II, -In Honorem Gheorghe Lazarovici-, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 6 decembrie 2014*, Szeged, 2014, p. 295–309.
- Bejinariu et al 2015 I. Bejinariu, D. A. Băcuț, H. Pop, D. A. Deac, D. V. Sana, V. Ș. Georgescu, A. Heroiu, *Autostrada Lugoj-Deva, lot 2, Km. 46+550 – 46+900, sat Margina, com. Margina jud. Timiș. Punct „Dealul Trâmbeței”*, în CCA, campania 2014, Pitești, 2015, p. 167–169.

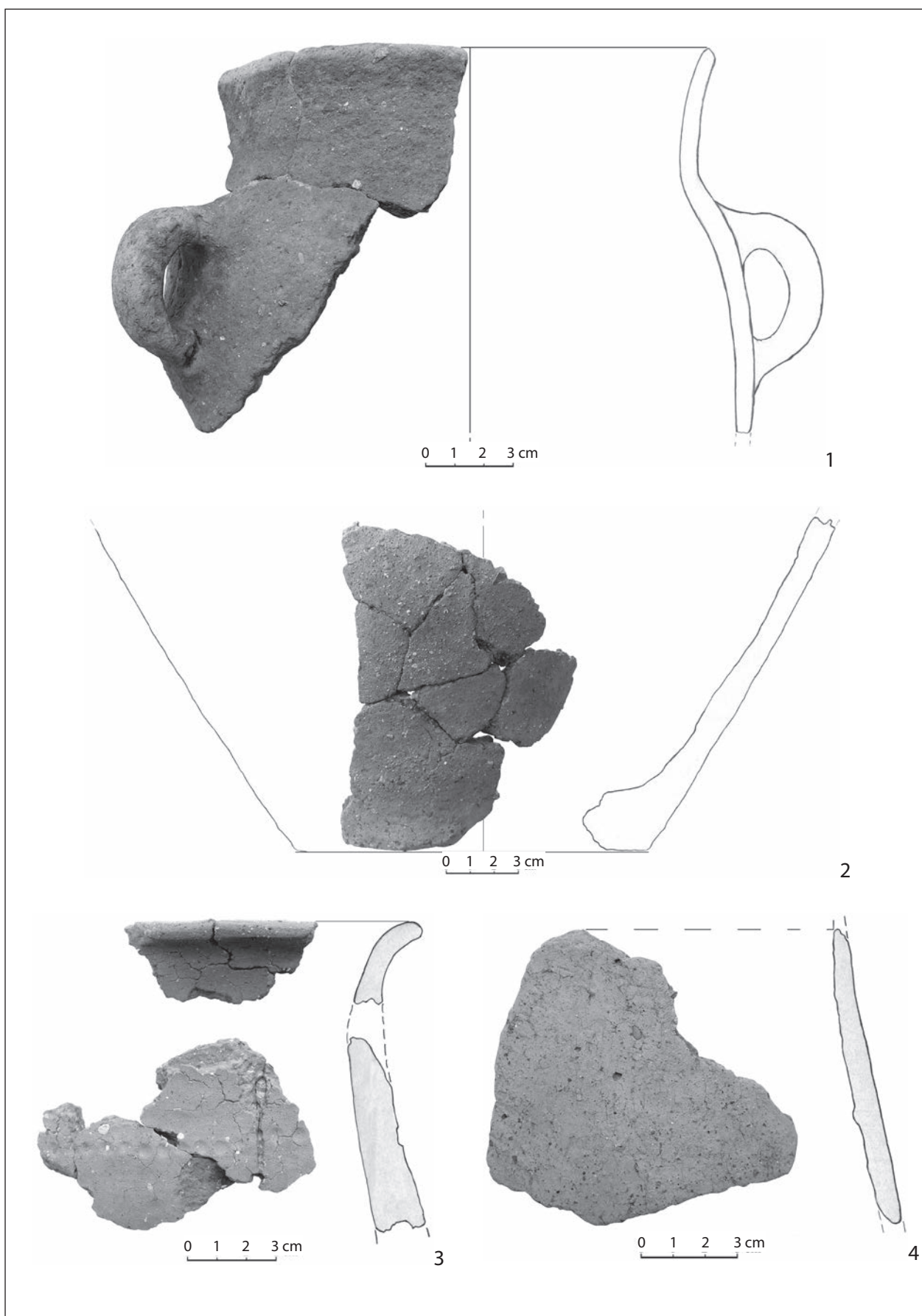
- Borș, Rumega-Irimuș, Rumega-Irimuș 2014 C. Borș, L. Rumega-Irimuș, V. Rumega-Irimuș, *Noi date privind epoca târzie a bronzului pe valea mijlocie a Mureșului. Situl de la Aurel Vlaicu-Obreza, jud. Hunedoara*, în S. Forțiu, A. Cîntar (ed.), *Arheovest II*, -In Honorem Gheorghe Lazarovici-, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 6 decembrie 2014, Szeged, 2014, p. 273–294.
- Borș et al 2013 C. Borș, S. Dobrotă, L. Irimuș, V. Rumega, C. Rișcuța, C. D. Țuțuianu, *Aurel Vlaicu, oraș Geoagiu, jud. Hunedoara. Punct: Obreza (Autostrada Orăștie-Sibiu, lot 1, Sit 2, km. 4+900 – 5+150)*, în CCA, campania 2012, Craiova, 2013, p. 211–212.
- Bozu 1982 Ovidiu Bozu, *Depozitul de bronzuri de la Fizeș (jud. Caraș-Severin)*, în *StComCaransebeș*, IV, 1982, p. 137–153.
- Ciugudean 2009a H. Ciugudean, *Bemerkungen zur Chronologie der befestigten Siedlung von Teleac*, în *AnB SN*, XVII, 2009, p. 65–85.
- Ciugudean 2009b H. Ciugudean, *Câteva observații privind cronologia așezării fortificate de la Teleac*, în *Apulum*, XLVI, 2009, p. 332.
- Ciugudean 2010 H. Ciugudean, *The Late Bronze Age in Transylvania (With Primary Focus on the Central and Southern Areas)*, în *StComSM*, XXVI/1, 2010, p. 157–202.
- Ciugudean 2011 H. Ciugudean, *Periodizarea culturii Gáva în Transilvania în lumina noilor cercetări*, în *Apulum*, XLVIII, 2011, p. 69–102.
- Chidioșan, Emödi 1982 N. Chidioșan, I. Emödi, *Grupul cultural Igrița de la sfârșitul epocii bronzului*, în *Crisia*, XII, 1982, p. 61–86.
- Chidioșan, Emödi 1983 N. Chidioșan, I. Emödi, *Descoperirile arheologice din peștera Izbândiș (comuna Șuncuiuș) aparținând grupului cultural Igrița*, în *Crisia*, XIII, 1983, p. 17–32.
- Damian et al 2012 P. Damian, I. Bocan, E. Dumitrașcu, D. L. Ene, S. E. I. Ene, M. Streinu, *Autostrada Orăștie-Sibiu, Lot 1 (Orăștie-Sebeș), km 00+000 – 24+110, jud. Hunedoara, Alba*, în CCA, campania 2011, Târgu Mureș, 2012, p. 280.
- Diaconescu 2008 D. Diaconescu, *Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Tiszapolgár de pe teritoriul României*, în *Corviniana*, XII, 2008, p. 67–120.
- Diaconescu 2009 D. Diaconescu, *Cultura Tiszapolgár în România*, BB, XLI, Sibiu, 2009.
- Drașovean 1996 F. Drașovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, BHAB, I, Timișoara, 1996.
- Emödi 1980 I. Emödi, *Necropola de la sfârșitul epocii bronzului din peștera Igrița*, în *SCIVA*, tom 31, 2, 1980, p. 229–273.
- Floca 1969 O. Floca, *Harta arheologică a municipiului Deva*, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 7–36.
- Giurgiu Ardeu 1995–1996 A. Giurgiu Ardeu, *Contribuții privind stadiul cercetării hallstattului timpuriu în spațiul intracarpatic*, în *Sargetia*, XXVI/1, 1995–1996, p. 189–226.
- Gogâltan 2014 F. Gogâltan, *Drinking with the Gods? The Problem of Bronze Age Pot Deposits in Transylvania*, în *StudiaUBB – Historia*, 59/ 1, 2014, p. 35–82.
- Grigore 1987 M. Grigore, *Culoarul Mureșului*, în *Geografia României*, III, Carpații Românești și Depresiunea Transilvaniei (coord. D. Oancea, V. Velcea), București, 1987, p. 426–430.
- Gumă 1993 M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, BT, IV, București, 1993.
- Gumă 1995 M. Gumă, *The End of the Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in South-Western Romania, Western Serbia and Nord-Western Bulgaria. A Short Review*, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1–2, 1995, p. 99–137.
- Gumă 1997 M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat, orizonturi cronologice și manifestări culturale*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- Hegy 2014 A. Hegyi, *Perioada de tranziție la epoca fierului în Banat. Aspecte privind cronologia*, în S. Forțiu, A. Cîntar (ed.), *Arheovest II*, -In Honorem Gheorghe Lazarovici-, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 6 decembrie 2014, Szeged, 2014, p. 311–322.
- Kacsó 1997 C. Kacsó, *Faza finală a culturii Otomani și evoluția culturală ulterioară acesteia în nord-vestul României*, în *StComSM*, XIV, 1997, p. 85–110.
- Kemenczei 1982 T. Kemenczei, *Die Siedlungsfunde der Gáva-Kultur aus Nagykovács*, în *FoliaArch*, XXXIII, 1982, p. 73–95.
- Kemenczei 1984 T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, AH, 51, Budapest, 1984.
- László 1994 A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, BT, VI, București, 1994.
- Lazarovici, Kalmar-Maxim 1991 G. Lazarovici, Z. Kalmar-Maxim, *Aspectul Turdaș*, în G. Lazarovici, F. Drașovean (ed.), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991, p. 122–132.
- Levițki 1994 O. Levițki, *Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, BT, VII, București, 1994.

- Luca 1999 S. A. Luca, *Contribuții la istoria veche a Hunedoarei, Săpăturile arheologice sistematice din Grădina-Castelului, -campaniile anilor 1996–1998*, BAHC, I, Hunedoara, 1999.
- Luca 2008 S. A. Luca (coord.), *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, BB, XXVI, Sibiu, 2008.
- Luca 2010 S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc, -repertoriu*-, BB, XLVI, Sibiu-Alba Iulia, 2010.
- Marc 2010 A. T. Marc, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Hunedoara. Descoperiri recente pe raza comunei Turdaș*, în *Sargetia* SN, I, 2010, p. 39–63.
- Marta 2009 L. Marta, *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima*, Satu Mare, 2009.
- Maxim 1999 Z. Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania, Date arheologice și matematico statistice*, BMN, XIX, Cluj-Napoca, 1999.
- Medeleț, Bugilan 1987 F. Medeleț, I. Bugilan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, în *Banatica*, 9, 1987, p. 87–198.
- Oncu 2000 M. Oncu, *Culoarul Mureșului, sectorul Deva-Zam, studiu geocologic*, Cluj-Napoca, 2000.
- Petrescu 2000 S. M. Petrescu, *Locuirea umană a peșterilor din Banat până în epoca romană*, BHAB, XXVII, Timișoara, 2000.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, BA, XXX, București, 1977.
- Petrovsky, Gumă 1979 R. Petrovsky, M. Gumă, *Un nou grup cultural al epocii bronzului în sud-vestul României – descoperirile de tip Balta Sărată*, în *StComCaransebeș*, III, 1979, p. 53–110.
- Popa, Totoianu 2010 C. I. Popa, R. Totoianu, *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile și noile cercetări)*, BMS, I, Sebeș, 2010.
- Popa, Bounegru, Mihai 2004 C. I. Popa, G. Bounegru, P. A. Mihai, *Raport asupra săpăturii de salvare de la Alba Iulia-Str. Brândușei, F.N.*, în *PA*, IV, 2004, p. 150–155.
- Rișcuța et al 2009 N. C. Rișcuța, A. T. Marc, I. L. Barbu, A. Bărbat, *Proiectul Autostrada – Culoarul IV, tronsonul Deva-Lugoj și Orăștie-Sibiu*, în *CCA*, campania 2008, Târgoviște, 2009, p. 369–370.
- Rișcuța et al 2011 N. C. Rișcuța, A. T. Marc, I. L. Barbu, I. A. Bărbat, *Cercetări arheologice în județul Hunedoara pe traseul autostrăzii (tronsoanele Lugoj – Deva și Orăștie – Sibiu)*, în *Sargetia* SN, II, 2011, p. 59–61.
- Rogozea 1994 P. Rogozea, *New Archaeological Finds in the Cave from Românești, Timiș County*, BMA, I, Alba Iulia, 1994, p. 155–166.
- Roska 1942 M. Roska, *Erdély Régészeti Repertórium*, Kolozsvár, 1942.
- Rus 2006 D. Rus, *Culoarul Mureșului sectorul Brănișca-Păuliș, studiu geografico-uman*, Cluj-Napoca, 2006.
- Sârbu et al 2005 V. Sârbu, S. A. Luca, S. Purice, C. Roman, N. Cerișer, *Hunedoara, jud. Hunedoara. Punct: Dealul Sânpetru*, în *CCA*, campania 2004, Cluj-Napoca, 2005, p. 181–182.
- Schuster et al 2012 C. Schuster, R. Petcu, R. Petcu, A. Heroiu, V. Rumega, A. P. Crețu, M. Dimache, L. Irimuş, S. Dobrotă, D. Vasilescu, T. Mandanache, D. Prisecaru, G. Neagu, A. Ștefănescu, E. Dumitrașcu (sector A), N. C. Rișcuța, G. Băeștean, I. A. Bărbat, A. T. Marc (sector B), *Șoimuș, com. Șoimuș, jud. Hunedoara (Varianta de ocolire Deva-Orăștie). Punct: Șoimuș 1 (Avicola) km. 29+750–30+300*, în *CCA*, campania 2011, Târgu-Mureș, 2012, p. 291–292, 459.
- Simion et al 2009 M. Simion, C. Țuțuianu, F. Munteanu, A. Heroiu, *Brănișca, com. Brănișca, jud. Hunedoara. Punct: Pescărie Est (Autostrada Lugoj – Deva, lotul nr. 4, situl nr. 3, km 88+750 – 89+000)*, în *CCA*, campania 2014, Pitești, 2015, p. 170–171.
- Stăncescu 2003 R. Stăncescu, *Scurt istoric al cercetărilor privind prima epocă a fierului în sud-vestul Transilvaniei*, în *Sargetia*, XXXI, 2003, p. 71–83.
- Stratan 1977 I. Stratan, *O nouă descoperire hallstattiană din Banat*, în *SCIV*, tom 15, 4, 1977, p. 523–528.
- Stratan, Vulpe 1977 I. Stratan, A. Vulpe, *Der Hügel von Susani*, în *PZ*, 52/1, 1977, p. 28–60.
- Stratan, Vulpe 1982 I. Stratan, A. Vulpe, *Le tumulus thrace de Susani (Contributions à la connaissance du Hallstatt ancien en Banat)*, în R. Vulpe (ed.), *Le Monde Thrace, Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, Milano, 1982, p. 222–231.
- Szabó 1996 V. G. Szabó, *A Csorva-Csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletgyűjtés alapján*, în *MFME – StudArch*, 2, 1996, p. 9–109.
- Szabó 1999 V. G. Szabó, *Á bronzkor Csongrád megyében (történeti vázlat a későül régészeti állandó kiállítás kapcsán)*, în *Múzeumi Füzetek*, 2, 1999, p. 51–117.
- Szabó 2002 G. Szabó, *Tanulmányok az Alföld késő bronzkori történetéről. A proto-Gáva periódus és a Gáva-kultúra időszakának emlékei a Tisza-vidéken*, PhD értekezés (ms), Budapest, 2002.
- Szabó 2004 V. G. Szabó, *A tiszacsegei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához*, în *MFME – StudArch*, X, 2004, p. 81–113.
- Szentmiklosi 2010 A. Szentmiklosi, *Considerații privind terminologia utilizată în definirea culturii Cruceni-Belegiș*, în *Banatica*, 20/1, 2010, p. 67–127.

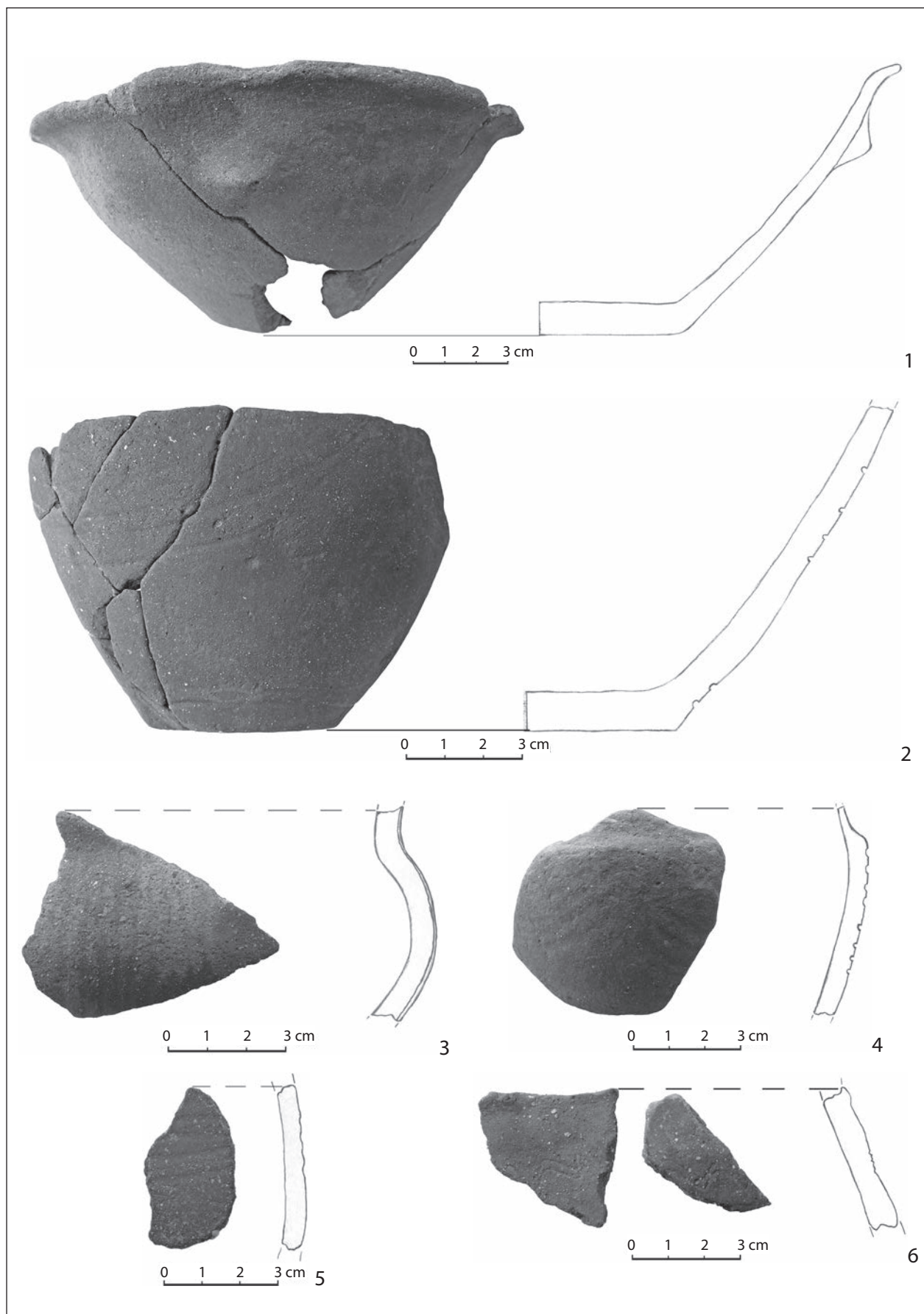
- Șandor-Chicideanu 2003 M. Șandor-Chicideanu, *Cultura Țuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, I–II, Cluj-Napoca, 2003.
- Tincu, Marc 2008 S. Tincu, A. Marc, *Discuții pe marginea a două statuete antropomorfe descoperite în așezarea de la Brănișca-Pe hotar (Județul Hunedoara)*, în *Corviniana*, XII, 2008, p. 55–65.
- Țuțuianu, Mitar, Barbu 2010 C. D. Țuțuianu, C. Mitar, I. Barbu, *Simeria, județul Hunedoara. Punct: Cimitirul Ortodox*, în CCA, campania 2009, Suceava, 2010, p. 308–310.
- Ujvári 1972 I. Ujvári, *Geografia apelor României*, București, 1972.
- Ursuțiu, Țuțuianu, Stăncescu 2009 A. Ursuțiu, C. D. Țuțuianu, R. Stăncescu, *Simeria, jud. Hunedoara. Punct: În Coastă*, în CCA, campania 2008, Târgoviște, 2009, p. 195–196.
- Ursuțiu et al 2008 A. Ursuțiu, C. D. Țuțuianu, R. Stăncescu, I. Barbu, I. Kelemen, S. Gal, *Simeria, jud. Hunedoara. Punct: În Coastă*, în CCA, campania 2007, Iași, 2008, p. 280–281.
- Vasiliev 2004 V. Vasiliev, *Despre grupul cultural Igrîța*, în *ActaMP*, XXVI, 2004, p. 133–140.
- Vleja et al 2015 D. Vleja, I. A. Bărbat, V. O. Opreș, P. Colțeanu, F. Vasilescu, *Brănișca, com. Brănișca, jud. Hunedoara. Punct: Pescărie Vest (Autostrada Lugoj – Deva, lotul nr. 4, situl nr. 2, km 88+450 – 88+625)*, în CCA, campania 2014, Pitești, 2015, p. 171–173.

ABREVIERI

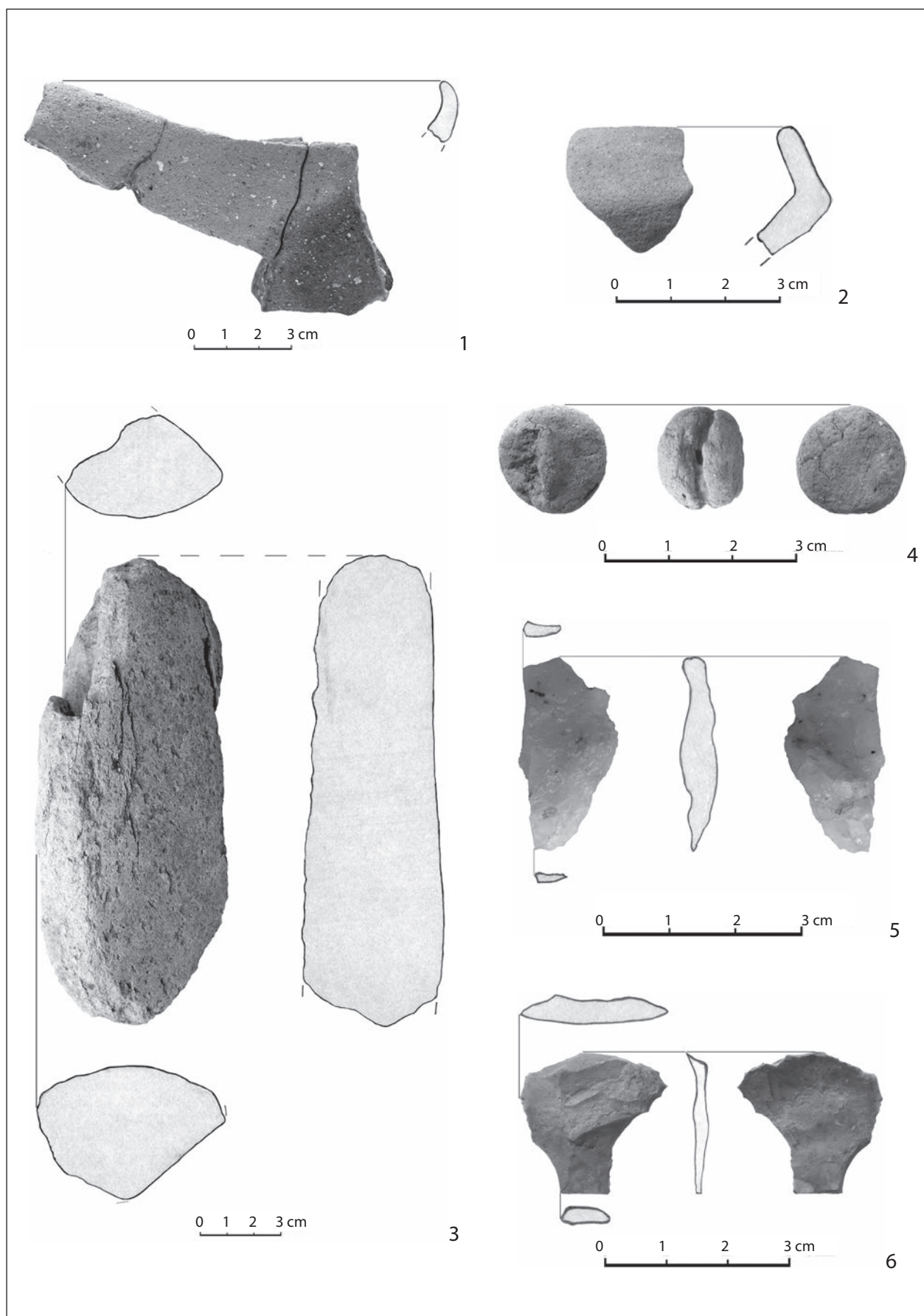
ActaMP	Acta Musei Porolissensis. Zalău
AnB (SN)	Analele Banatului, serie nouă. Timișoara
Apulum	Acta Musei Apulensis. Alba Iulia
AH	Archaeologia Hungarica. Budapest
BAHC	Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis. Hunedoara
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan. Reșița
BB	Bibliotheca Brukenthal. Sibiu
BHAB	Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Timișoara
BMA	Bibliotheca Musei Apulensis. Alba Iulia
BMN	Bibliotheca Musei Napocensis. Cluj-Napoca
BMS	Bibliotheca Musei Sabesiensis. Sebeș
BT	Bibliotheca Thracologica. București
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice
Corviniana	Acta Musei Corvinensis. Hunedoara
Crisia	Crisia. Oradea
CȘ	Comunicări Științifice. Collegium Mediense Mediaș
FoliaArch	Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum. Budapest
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice
MFME – StudArch	Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Studia Archaeologica. Szeged
Múzeumi Füzetek	Múzeumi Füzetek. Csongrád.
PA	Patrimonium Apulense. Alba Iulia
PZ	Praehistorische Zeitschrift. Berlin
Sargetia (SN)	Acta Musei Devensis. Deva
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie. București
StComCaransebeș	Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie. Caransebeș
StComSM	Studii și Comunicări. Satu Mare
StudiaUBB – Historia	Studia Universitatis Babeș-Bolyai Historia. Cluj-Napoca
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica. București

Planșa I. Brănișca „Pescărie Vest”. Materiale ceramice descoperite în S₂₅₉/2013, Cx 1 (1-4)
 Plate I. Brănișca „Pescărie Vest”. Pottery found in S₂₅₉/2013, Cx 1 (1-4)

Planșa II. Brănișca „Pescărie Vest”. Materiale ceramice descoperite în S₂₅₉/2013, Cx 1 (1-6)
 Plate II. Brănișca „Pescărie Vest”. Pottery found in S₂₅₉/2013, Cx 1 (1-6)

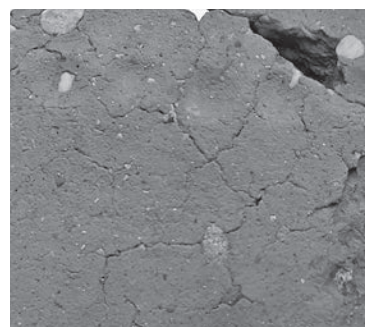
Planșa III. Brănișca „Pescărie Vest”. Materiale ceramice și litice descoperite în S₂₅₉/2013, Cx 1 (1–5) și Cx 2 (6)
 Plate III. Brănișca „Pescărie Vest”. Pottery and lithics found in S₂₅₉/2013, Cx 1 (1–5) and Cx 2 (6)

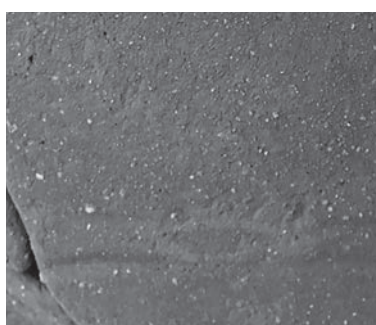
1

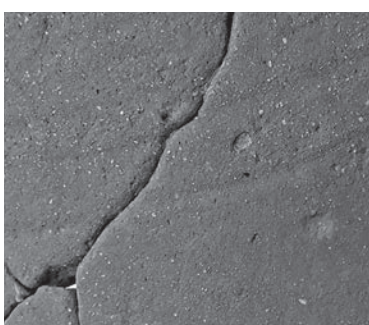
2

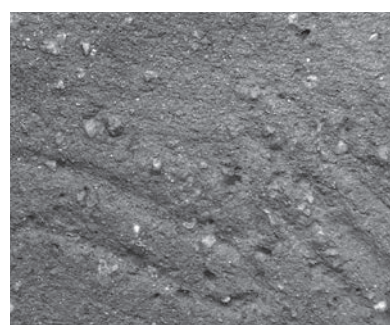
3

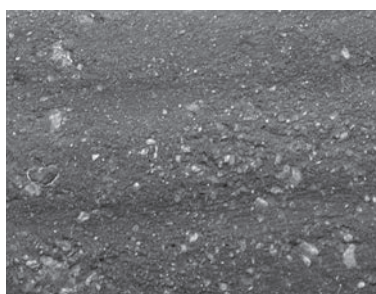
4

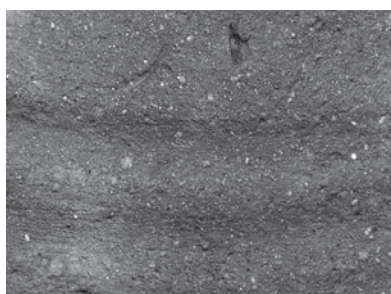
5

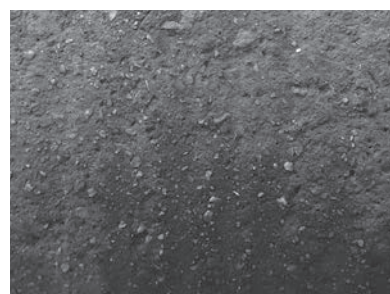
6

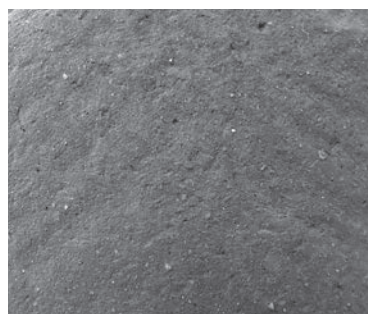
7

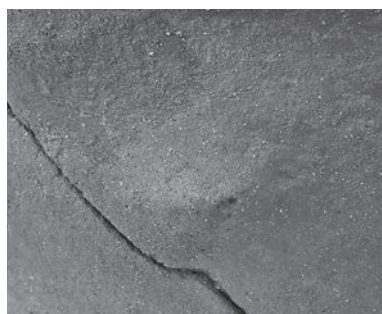
8

9

10

11

12

Planșa IV. Brănișca „Pescărie Vest”. Catalogul ornamentelor ceramicii din Cx 1
Plate IV. Brănișca „Pescărie Vest”. Catalogue of the pottery ornaments from Cx 1

DATE ON ANIMAL BONES FROM THE HALLSTATTIAN FORTIFICATION AT ȘIMLEU SILVANIEI – OBSERVATOR (SĂLAJ COUNTY)

GEORGETA EL SUSI

SUMMARY: *The fauna remainders were brought to light during several campaigns, carried out with interruptions among 1996–2008. That is a sample of 539 fragments exclusively derived from mammals, being collected from dwellings and waste pits, postholes, Table 3–7). Within the pit no. 1 under the metal workshop was found a dog skeleton. It is about a specimen with a stature of 49.23 cm (Table 2). Domestic/ wild ratio with a value of 92.68/ 7.32% (as NISP) or 87.3/ 12.68% (as MNI) rather suggests a reduced weight of meat and other products from hunting (skins, furs). Apparently, the red deer was little exploited, his percentage cannot exceed 5–5.6%, and the boar has a value close to red deer (4.22% as individuals). The aurochs and roe deer have insignificant proportions (1.41% as individuals). In the domestic sector, the pig prevails with 31.85%, followed by cattle with 29.94% and ovicaprids with 23.57% (Table 1). Pork and mutton were the main sources of meat and to a lesser extent beef. Sheep/ goats and cattle were killed, especially after the reducing of “economic performance” used mainly for milk, draught power (cattle), wool (sheep). There were no seasonal cuts, being practiced all year round, depending on the needs of the community. The horse may have used in food. His percentage is around 5.41%. It seems that the community should not have a flourishing economy, but of subsistence one, with a smaller share of animal protein.*

KEYWORDS: Hallstattian fortification, ritual pit, animal remains, dog skeleton, animal economy

REZUMAT: *Materialul osteologic analizat provine din mai multe campanii arheologice, derulate cu întreruperi, între 1996–2008. Este vorba de un eșantion de 539 fragmente, exclusiv de la mamifere, recoltate din locuințe și gropi (de par, menajere, rituale, Tab. 3–7). Din groapa nr. 1, de sub atelierul metalurgic provine un schelet de câine. Este vorba de un exemplar cu talia de 49.23 cm (Tab. 2). Raportul specii domestice/ sălbatice cu o valoare de 92.68/ 7.32% ca resturi sau 87.3/ 12.68% ca indivizi sugerează ponderea redusă a cărnii și altor produse obținute din vânat (piei, blănuri). Se pare că cerbul era exploatat într-o mică măsură, ponderea sa nu trece de 5–5.6%, mistrețul pare să aibă o valoare apropiată de cerb (4.22% ca indivizi). Bourul și căpriorul au ponderi nesemnificative (1.41% ca indivizi). În sectorul domestic, porcul prevalează cu 31.85%, urmat de vite cu 29.94% și ovicaprine cu 23.57% (Tab.1). Suinele erau furnizorul principal de carne, la fel rumegătoarele mici și într-o măsură mai mică bovinele. Ovicaprinele și vitele erau tăiate, mai ales după ce-și reduceau „performanțele economice”, fiind utilizate mai ales pentru lapte, forță de muncă (vitele), lână (ovicaprinele). Nu existau tăieri sezoniere, ele se practicau pe tot parcursul anului, în funcție de necesitățile comunității. Cabalinele posibil să fi avut și ele o utilizare în alimentație, procentul lor este de 5.41%. Se pare că comunitatea nu avea o economie prea înfloritoare ci una de subzistență, cu o pondere mai mică a proteinelor de origine animală.*

CUVINTE-CHEIE: fortificație hallstattiană, groapă rituală, resturi de animale, schelet de câine, economie animalieră

The point *Observator/ Observatory* is the top of Măgura Șimleului (596 m), a complex of hills which dominates the north-western side of Șimleului Depression. At its foot to the south, on the shore of Crasna River lies the Șimleu Silvaniei town. Throughout field research started in 1990 a fortified Hallstattian settlement was identified, with an area of about 35 ha and a plan adapted to land configuration. It has been dated

in Ha B1-Ha C (Gáva culture), being reused during the Dacian (1st century BC) and Early Middle Age epochs¹. The sample in question comes from several archaeological campaigns, carried out with interruptions among 1996–2008. Few remainders were collected; we are talking about 539 fragments, representing only the mammal class. They originate in dwellings, household annexes, some of them classified as „*simple domestic deposits, used at an earlier time, probably as storage pits up to damage*”².

The bonny material was harvested in several campaigns, totalling 539 bones from 71 individuals. The 1994’ excavations³ provided 168 bones, half of them recovered in a dwelling (L1/1994) and various pits. The 1999 and 2000’ campaigns furnished only three bones from two dwellings (Tab. 4). The 2001’ campaign⁴ produced 221 bones, of which 135 are from the fortification ditch, the other ones from the filling of a dwelling, a metal workshop and various pits noted by cx. 1, 4, and 110. Only three pieces originating in two post holes (cx. 160 and 169) unearthed during 2003’s campaign. Just 104 animal bones were collected during 2006’s campaign⁵. They come from dwellings, households (cx. 8, 62, 63, 65) and pits with different destinations: cx. 24, 27, 31, 60, 76 (post holes). 40 bones were provided by 2008’s campaign⁶, from a household annex (cx. 47) and two pits denoted by cx. 13, 56. Although it has been dug a lot in the site, the bony material is reduced, as researchers of the site were observing too, “*one reconfirmed the older assertion relating to the cvasi-absence of bones in the pits from the first Iron Age at Observator*”⁷. About 96 remnants were provided by dwelling, L1/1994; 51 of them were calcined, the rest having some burning spots. The house was circular, with a diameter of 3 m, steeped in the sterile about 0.65 m. A human skeleton of an individual killed, once with the violent end of the habitation was found in the NW corner⁸. Of the 96 remainders in the house, only 33 were identified. They come from two cows 30–36 months old (slaughtered perhaps in autumn/ winter) and another 8–10 years old, a pig of 2–3 years old, a sheep of 2–3 years old, a horse, a roe deer and an adult stag. Evidently a few components preserved from their skeletons, e.g. a pair of lower jaws and a proximal tibia from a horse, the rest of the sample either reaching elsewhere, or get rid of cleanliness and thrown out. Usually the houses provided few wastes: a jaw bone from horse, with reddish

Table 1 – Frequencies of species at Șimleu – Observator

Taxa	Nr. frgm.	%	MNI	25.35
<i>Bos taurus</i>	94	29.94	18	30.99
<i>Sus s. domesticus</i>	100	31.85	22	21.13
<i>Ovis/Capra</i>	74	23.57	15	5.63
<i>Equus caballus</i>	17	5.41	4	4.22
<i>Canis familiaris</i>	6	1.91	3	87.32
Domestic mammals	291	92.68	62	5.63
<i>Cervus elaphus</i>	16	5.1	4	4.22
<i>Sus s. ferrus</i>	3	0.96	3	1.41
<i>Capreolus capreolus</i>	2	0.63	1	1.41
<i>Bos primigenius</i>	2	0.63	1	12.68
Wilds mammals	23	7.32	9	100
Identified	314	100	71	25.35
Ribs	10			30.99
Frgm. from large taxa	132			21.13
Frgm. from small taxa	83			5.63
Total sample	539			4.22

¹ Pop et alii 2002, 304

² *Ibidem*

³ Bejinaru, Pop 1995, 89–90

⁴ *Ibidem*

⁵ Pop et alii 2007

⁶ Pop et alii 2009, 210–211

⁷ Pop, Bejinaru, Pupeză 2004, 332

⁸ Bejinaru 1995, 89

pigmentation was found in L4/2000. The same housing area denoted L1/ 2001 and equipped with pit supplies, fireplace, oven for domestic use⁹ furnished a pig rib and a splinter from a small sized-species. An interesting construction, a metallurgical workshop, with two phases of filling was discovered in 2001. “A part of a human skeleton was found in a shallow pit in the floor of the workshop”¹⁰. Alternatively, we identified bones from a dog skeleton, at the depth of 1.74–1.90 m, in the pit no. 1, beneath the workshop. It is dated in the earlier stage of the building. We do not know whether is the same skeleton (with inaccurate identification in this case) or there is a human skeleton, besides the fixed one. The dog skeleton is incomplete, including the long bones of the limbs, a few ribs, and metapodii from feet (the present parties are coloured in grey on Fig. 1). Femora, left tibia, right innominate, the sacrum, the last two lumbar vertebrae, a fibula and a rib were taken from the depth of 1.74 m. The right tibia, the radius, two thoracic vertebrae, nine ribs, metatarsal (IInd left, IIIrd left, IVth right+left.) and metacarpals (IIIrd right, Vth right) unearthed from the depth of 1.8–1.9 m. The left innominate and a part of the righteous come from the pit no. 110 in the workshop, at a depth of 1.40. The dog stands up 49.23 cm at the shoulder with a medium robustness. The animal was older, with exostoses on the radius-ulna junction. Some greenish spots on the distal tibia due to contact

Table 2 – Measurements of complete bones from Șimleu – Observator

	Cattle	Sheep		Dog						
Bone	Mt	Mc	Mc	Radius	Radius	Ulna	Femur	Femur	Tibia	Tibia
Right/left	L	L	L	R	L	L	R	L	R	L
GL	205	117.5	107	150	150	175.5	174	174	171.5	171.5
SDO						21				
Bp	48.5	21	22	16	16		34.5	34.5	30.5	30
SD	25.5	12	12	12.5	13		12.5	12.5	12	12
Bd	53.5	22	23.5	19	19		29	29	20.5	20.5
I. slenderness	12.44	10.21	11.21	8.33	8.7		7.18	7.18	7	7
Tall (cm)	117.26	56.98	51.89	45.6	46	48.31	53.34	53.3	49.97	49.97

with a bronze object. The pit no.110 also contained an incisor and a fragmentary neurocranium from a dog, a small ruminant ischium and a splinter. Bones were probably „lost” in the filling of the complex. Pit no. 1 also contained, in addition to dog bones, two canines from pig and a cattle femurus. To mention the filling of the workshop belongs to two stages. From the lower stratum of the deposit, in addition to Canis skeleton 4 not assigned splinters and 5 cattle bones were also found. 56 bones originated in the upper layer, most of them from small sized-animals, pig, sheep and goat. They come from seven individuals (three pigs, four sheep). Bones of large specimens, cattle, horse; red deer are few, raising just 3 individuals (Fig. 5). It is nothing out of the ordinary that elements of smaller species or minor points from large animals running, in workshop and other buildings. Gr. 25/1994 supposed as ritual pit¹¹ includes the following elements: two jaw bone fragments from sub-adult cattle (milk premolars unchanged) gathered from the bed. A human ball joint recovered at 0.40 –1 m depth. Between 1–1.50 m collected many burned splinters, among them a symphysis from a cattle mandible. From 1.20 m depth come a proximal phalanx, an eroded molar and a splinter from cattle. From 1.50 m comes a breach of a large bodied-animal, possibly cattle. A vessel at a depth of 1–1.26 m contained three undetermined animal bones.

The bones are very fragmented, poorly preserved due to soil acidity, many remnants are calcined and deformed by fire, and some of them are chewed by animals. As a consequence of these destructive factors, out of the 539 quantified fragments, 225 bones (about 42 %) are not specified. According to statistics (Table 1) domestic mammals are quoted with 92.68% as NISP (fragments) and 87.32% as MNI (individuals). Pig rank the first by its 100 fragments (29.94%) originating in 22 presumed specimens (30.99%). Pig

⁹ Sana 2006, 52–53

¹⁰ Idem, 57

¹¹ Ibidem

outnumbers cattle with 3.5% as the MNI, and with two percent as NISP. The pig share is higher on MNI, due to the big number of jaw bones, better maintained under conditions of an acid soil. On the other hand, smaller elements, in this case, maxillaries and isolated teeth are more common in dwellings and post holes. Instead, the large bones are spread out mainly in the trench of fortification and less in housing. And finally, to remember the spatial relation of the fortification, the milieu favouring the rise of the pig with less effort than cattle. Anatomical distribution of bones (Table 5) shows a prevalence of skull and dentition elements with 28% and a poor representation of the distal parts of the limbs (feet). The fleshy parts of the body, including belts, stylopodium, zeugopodium („hams”) are well represented, accounting for about 23%. Overall the proportions between body parts are balanced except the distal limbs (Fig. 3). It is not possible to estimate the height and body shape of domestic swine, most of the bones originating in immature specimens. Slaughter ages show a rate of 4.54% individuals below three months. 50% of individuals were slaughtered between 1–2 years and 45.46% over this boundary. Approximately 22.73% were killed between 2–4 years. For 22.73% of specimens cannot state the precise age, only that they exceeded two years. Running through, the pig was slaughtered after one year, when it hit a certain body weight, the young specimens being protected. To note a fragmentary tusk from a boar with using marks.

The cattle come in second place with 94 bones (29.94%) from 18 individuals (25.35%). Distribution of bones, according to body regions, highlights the prevalence of cephalic elements by 26.6%, the dry parts of the limbs being noted by 23.4% (Table 6). The column items, the pelvic belt and hind legs (pelvis, femur and tibia) record reduced frequencies (15–17%). From the trench of fortification got a distal metatarsus with exostoses, from an older individual. From a pit house (cx. 8/2006) comes a female horn core of *brahyceros* type, with the following dimensions of the base: 42/35/130 mm. Sizing the widths of bones (a few really) a cattle population with many gracile specimens (probably females) and few robust ones (males) was set up. In the feature S1/2001/ IInd phase of fortification unearthed a metatarsus of 205 mm, estimating a stature of 109.28 cm (a cow). The value falls within the expected limits for that time in our regions. I think, in this epoch the cattle were small, with few specimens something higher and more robust, possibly males. For instance, an average of 102.97 cm estimated at Mediaș – *Cetate*¹², and close value of 103 cm at Remetea Mare – *Gomila lui Gabor* (the Banat Plain)¹³. In the Gáva habitation from Remetea Mare – *Gomila lui Pituș* settled an average of 107.67 cm for females, 118.82 cm for males, and 120.6 cm for an ox. All in all, I got a mean of 112.09 cm¹⁴. Only in the Hallstattian sites at Bozna (Sălaj County) and Teleac cattle bones from large-sized individuals supposed (?)¹⁵. A relatively recent study on bovine metapodii, from Hallstattian settlements along the territory of Serbia offered a uniform database for height at the withers in that epoch¹⁶. Accordingly, averages of 106.8/122.5 cm (metacarpus/ metatarsus) obtained at Gomolava V, 116.64/118.4 cm at Kalakača, 112.59/108.4 cm at Feudvar and 110.56/111.2 cm at Vasica – *Gradina na Bosut*¹⁷. Therefore cattle of the first Iron Age in Serbia also emphasize low limits of the waist, cows outnumbering the bulls. At the same chronological landing the mean is 112.1 cm in Hungarian sites¹⁸ and 109.3 cm in Slovakia¹⁹.

Of 18 presumed cattle individuals, 22.22% were slaughtered below 2 years, 27.78% between 2–3 years and 50 onwards. 27.78% of mature individuals reached 8–10 years and even later. Therefore retaining the few slaughters of calves and heifers, just one third. Beef from immature individuals was used in a diminished proportion excepting animals with reduced economic performance. Concluding that, cattle were mainly employed until an advanced stage for milk and traction.

¹² Bindea, Haimovici 2004, 119

¹³ El Susi 1997, 50

¹⁴ El Susi 1996, 288–290

¹⁵ See C. Lisovski-Cheleşanu, apud Vasiliev 1993, 50

¹⁶ Blajić 2008, 133–175

¹⁷ Blajić 2008, 139, tab. 11, 14

¹⁸ Bökönyi 1974, 123

¹⁹ Bökönyi 1991, apud Blajić 2008, 139

The sheep/goat share is 23.57% as fragments and 21.13% as individuals, occupying the third place in the meat supplying. Of 74 bones, seven come from goat, 28 from sheep and 39 could not be accurately specified. The body distribution of bones shows a quite superiority of the skull elements and a poor representation of the column and pelvic belt (Tab. 7). Large discrepancies between the representations of various regions were not registered. The goat sample originates in individuals of 22–24 months (dead in winter), 4–5 years and over 1–2 years. The nine individuals of sheep were slaughtered according to the following schedule: two between 2–6 months (spring/summer), two between 6–12 months (summer/fall), one between 18–24 months, and another around 22–24 months (winter), one between 2–3 years and two between 18–30 months (Fig. 2). Including the material without assignment, the 15 individuals were slaughtered as it follows: 40% during the first year, 20% in the second, 13.33% between 2–4 years and 26.67% over 1.5–2.5 years (Fig. 4). For sure they were kept for milk, meat and wool, the slaughters took place all year round. So there is evidence for indwelling throughout the year, out of discussion a seasonal dwelling.

Two metacarpals of 117.5 mm (the upper layer of workshop) and 107 mm (IInd phase of the fortification) supported estimates of 56.98 and 51.89 cm withers heights. They are small values characteristic to females, also taking on the slenderness indices (Tab. 2). In general the Hallstattian sheep is small and gracile, whether it is about of Gáva or Basarabi sites-type. Values of 57–60 cm estimated at Bernadea (Basarabi settlement in Transylvania)²⁰. On the contrary, at Mediaș – Cetate estimated an average of 67.48 cm²¹ and 63.95 cm at Zau de Câmpie²². A variation of 59.4–63.8, average 61.1 cm established in case of Remetea Mare – Gomila lui Pituț²³. The same small sheep-sized with heights of 56.6, 60.61 and 62.71 cm were otherwise highlighted at Kalakača and Vasica (Serbia)²⁴.

17 bones totalling 5.41% derived from at least four horses (5.63%). A pair of mandibles assigned to an individual 6–7 years old (M3 starting erosion) was found in the dwelling L1/1994²⁵. A mandible fragment with M3 erupting, suggesting a specimen, dead / killed (?) between 2.5–5 years recovered from the house L4/2000²⁶. The timing of slaughter was not specified in case of two individuals with bones in the workshop and the former level of fortification. Definitely the horse was used in supply, 41.17% of the leftovers originate in meaty regions and about 59% in skull and distal limbs (not meaty) (Table 3). Two

Table 3 – Distribution of bony items from horse in complexes

Element	Cx. 29	L1/1994/	L4/2000/	Workshop	Trench	I st phase fortific.	Cx. 60
Viscerocranium+dentes sup.		4		1			
Mandibula+dentes inf.			1				1
Scapula						1	
Humerus					1		1
Radius					1		
Metacarpus				1			
Pelvis		1					
Femur		1					
Tibia				1			
Phalanx 1	2						
TOTAL	2	6	1	3	2	1	2

²⁰ El Susi 2001, 240

²¹ Probably the analyzed group included more males, as an explanation for the increased value

²² Bindea 2008, 154

²³ El Susi 1996, 293–296

²⁴ Bökönyi 1981, 107

²⁵ Hillson 2005, 241

²⁶ Hillson 2005, 240

phalanges from the complex no. 29, with GL – 83 mm and 39.76 – the slenderness index belong to a specimen with semi-thin extremities, probably a riding animal. Such copies were identified in Mediaș and Zau de Câmpie²⁷. One cannot clarify about the height at the withers of the horse from Șimleul Silvaniei, but it is known from literature that horses of medium size are frequent, few animals going over 140 cm. For example, an animal of 140.3 cm height and a range size of 134.3–142.7 cm (mean–139.2 cm) were estimated at Mediaș²⁸ and Remetea Mare – *Gomila lui Pituș*. On that point the values are raised than Kalakača, emphasizing a range size of 123.7–141.2 cm. At Kalakača was obtained a local breed with small individuals, by crossbreeding between the Eastern and Western horses in the Serbian Danube region, during the Iron Age²⁹. At Gomolava V medium-sized specimens of 132, 136 and 140.2 cm were identified³⁰. In contrast, the horse from Remetea Mare contained taller exemplars with semigracile and gracile extremities. It seems the horse was used at riding, transport and food.

Besides the incomplete skeleton from the workshop, other dog bones were found. Accordingly, a left maxilla with P4 – 18.5 mm from another specimen was found in the pit noted by cx. 2/2001. A left maxilla and a mandible found in cx. 8/2006 originates in a third individual. The P4 is 18 mm in length. The dog from Șimleul Silvaniei is not excessively big; a similar specimen was identified at Zau de Câmpie (49.1 cm)³¹, at Vărădia – *Chilii* (SW Banat) finding an outsized dog of 51.3, 52.5 and 55.2 cm³². Large and robust specimens like a boxer, Dalmatian or German shepherd were found in Kalakača (56.70 cm or 60.4 cm). Specimens below 50 cm were also emphasized³³. Dogs in the first Iron Age on Romanian territory were of medium-size, with few large individuals as the Dacia epoch.

The hunted mammals account for 23 fragments (7.32 %) from nine specimens: four red deer, three wild pigs, an aurochs and a roe deer. Of the 16 red deer bones (5.1 %), 7 originate in skull. They are mandible apophysis, according them four specimens appreciated. Teething has been preserved in a single case; it is a half mandible with M3 fully erupted, entering into erosion, suggesting an animal 3–4 years old. A radius with the distal epiphysis just fused seems to belong to it³⁴. It is a male, according to the following sizes of the mandible: P2-M3/ M1-M3/ M3 of 139/86/37.5 mm. Another stag is above 2–3 years old (the proximal tibia fused), and for other two specimens could not specify the stage. A tibia with the distal breadth of 57/38 mm, a distal humerus and an upper tusk come from three wild boars. The depths where the bones were removed from being different, each piece suggests an individual.

A proximal metacarpal with Bp/Dp of 74.4/ 42.5 mm, an upper molar heavily eroded suggest a mature aurochs specimen. The remains were recovered in the upper layer of the fortification trench. A burned metacarpal and a medium phalanx originate in a roe deer; the individual was 1.5 years old at the time of seizure.

CONCLUSIONS

Although the faunal sample is small, it provides useful information on certain species between X–VII centuries BC related to Gáva culture, in the Șimleu Depression. Domestic/wild report with a value of 7.32/92.68% as NISP or 87.3/12.68% as MNI rather suggests a reduced weight of meat and other products acquired from the game (skins, furs). It appears that the stag was exploited to a minor extent, its share does

²⁷ Bindea 2008, 168

²⁸ *Ibidem*

²⁹ Bökönyi 1981, 110

³⁰ Blajić 1988, 106

³¹ Bindea 2008, 173

³² El Susi 1996, 326, tab. 89

³³ Bökönyi 1981, 111

³⁴ Hillson 2005, 235, tab. 3.56

not exceed 5 –5.6 %, the wild boar seems to deliver a value close to stag (4.22% just as MNI). Aurochs and roe deer, open landscape elements have insignificant shares (1.41% as MNI). One does not keep out an under-representation of wild taxa, thinking the position of the site in a hilly region, with a propitious environment for the game. In addition, paleo-environmental data highlight an expand of the forest (related to a wetter climate) in the north-western parts of Transylvania at that epoch³⁵. In the domestic sector, the pig was the primary provider of meat as well small ruminants and to lesser extent cattle. Sheep and cattle were slaughtered, especially after reducing „economic performance”, being used primarily for milk, labour (cattle), wool (sheep). In that site were no seasonal slaughters, they were used all year round, depending on community’ needs. Horse meat may have been occasionally eaten. It appears the community did not have a very thriving economy, merely a subsistence one, with a smaller rate of animal protein. The putting of that dog skeleton within the metallurgical workshop, probably have had a particular meaning. The exploit of other animal resources, as fish, birds and, molluscs besides mammals have not been stressed.

We do not intend to resume and debate the percentages of species in the Iron Age settlements in Transylvania. That argued many times³⁶ and latterly in a doctoral dissertation³⁷. Presently there are many Hallstattian settlements with fauna analyses. Unfortunately, the samples are not large to give a firm basis for rendering. Most of them do not overlap 500 pieces. Due to scanty of samples, always seem discrepancies between NISP and MNI evaluations, and put the users of information in difficulty. So far, all these sites show some common traits following: they have produced inconsistent assemblages; cattle, sheep, pig, goat usually occur, sometimes horse and/ or dog; were identified wild mammals as well, their share fluctuating from one site to another, independent of ambient conditions. Exploitation of other food resources, from fishing, capture of birds and mollusc harvesting was little practiced, though all of the habitations developed near the waters. By now, one cannot shape clear-cut „economic schedules”; the ratios of cattle, pig and horse largely vary among sites. In the current phase of research, we “juggle with numbers”. Just some analysis based on large samples can offer a well-defined starting point for the epoch. At any time, the samples are helpful from other reasons. They bring interesting data on morphology and body conformation of animals; in this respect the samples bring a lot of information. On the other hand, the finding of some special worked bones, like those from Vlaha-Pad³⁸ enriches the repertoire of the tools from Hallstatt. In another train of thoughts, a new taxon such as the chicken was found in the Iron Age site from Vlaha-Pad (Transylvania)³⁹. Currently, the earliest definite evidence for the Central Europe comes from the Hallstattian site (phase B3) at Ostrov-Zápy, Czech Republic⁴⁰. The taxon also appears in the Hallstattian settlement (C-D) from Doroslovo (Serbia), regarded as an early occurrence in the Balkans⁴¹. The discovery from Vlach-Pad becomes the more interesting, the more such bones were not identified in Hallstattian sites on the Romanian territory. We hope the further research at Șimleul Silvaniei to offer us new faunal samples and more consistent data on the topics covered in this article.

LITERATURE

Bejinaru, Pop 1995	I. Bejinaru, H. Pop, <i>Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei – Observator</i> , Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1994, 29, Cluj-Napoca, 1995, 89–90
Bindea, Haimovici 2004	Diana Bindea, S. Haimovici, <i>Resturile paleofaunistice din așezarea hallstattiană timpurie de la Mediaș – „Cetate”</i> , Corviniana, VIII, p. 117–125

³⁵ Feurdean 2005, 439–444

³⁶ See bibliography of the article

³⁷ Kelemen 2012b, 1–33

³⁸ Kelemen 2012a, 134

³⁹ Kelemen 2012b, 19

⁴⁰ Kyselý 2010, p. 29

⁴¹ Bökönyi 1981, 107

- Bindea 2008 Diana Bindea, *Arheozoologia Transilvaniei în pre-și protoistorie*, Editura Teognost, Cluj-Napoca, 2008, 463 p
- Blažić 1988 Svetlana Blažić, *Faunal Remains from Gomolava V, Internationales Symposium „Gomolava Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und Antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas”*, Internationales Symposium, Ruma, 105–107
- Blažić 2008 S. Blažić *The Variation of Metapodial bones in the species Bos taurus L. (domestic cattle)*, *Work of Museum of Vojvodina*, Vojvodinas Museum's Annually, 50, Novi Sad, 133–175
- Bökönyi 1974 S. Bökönyi, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bökönyi 1981 S. Bökönyi, *Eisenzeitliche Tierhaltung und Jagd im Jugoslawischen Donau Gebiet*, in P. Medovic (ed.), *Die Ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten*, *Materijali*, 19, Symposium Novi Sad, 1981, 105–119
- El Susi 1996 Georgeta El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î. Chr. I d. Chr. Studii arheozoologice, Bibliotheca Historica et Arheologica Banatica*, T 3, Timișoara, Editura Mirton, 440 p.
- El Susi 1997 Georgeta El Susi, *Resturile de faună dintr-o locuință hallstattiană de la Remetea Mare – Gomila lui Gabor*, jud. Timiș, *Analele Banatului*, V, 53–55
- El Susi 2001 Georgeta El Susi, *Studiul resturilor de faună din așezarea hallstattiană de la Bernadea (com. Bahnea, jud. Mureș)*, *Thraco-Dacica*, T. 22, 1–2, 238–246.
- Feurdean 2005 A. Feurdean, *Holocene forest dynamics in northwestern Romania*, *The Holocene*, 15, 435–446
- Hillson 2005 S. Hillson, *Teeth, Manuals in Archaeology*, IInd edition, Cambridge, 2005, 388 p.
- Kelemen 2012a Imola Kelemen, *The Archaeozoological Analysis of the Animal Bones Discovered in the Early Iron Age Pit at Vlaha–Pad in S. Berecki (ed.)*, *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș*, 7–9 oct. 2011, Editura Mega, 133–139
- Kelemen 2012b Imola Kelemen, *Rolul animalelor în viața populațiilor de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în Transilvania*, Rezumat teză de doctorat, Iași 2012, 1–33, www.academia.edu
- R. Kysely 2010 *Review of the oldest evidence of domestic fowl Gallus gallus f. domestica from the Czech Republic in its European context*, *Acta Zoologica Cracoviensia*, 53A, 1–2, 9–34
- Pop et alii 2002 H. Pop, I. Bejinaru, D. Băcuet-Crișan, Sanda Băcuet-Crișan, *Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei „Observator”*, *Cronica Cercetărilor Arheologice*. Campania 2001, 36, Buziaș, 2002, 304–306
- Pop, Bejinaru, Pupeză 2004 H. Pop, I. Bejinaru, P. Pipeză, *Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei „Observator”*, *Cronica Cercetărilor Arheologice*. Campania 2003, 38, Cluj-Napoca, 2004, 332–335
- Pop et alii 2007 H. Pop, I. Bejinariu, E. Pripon, D. V. Sana, *Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei „Observator”*, *Cronica Cercetărilor Arheologice*. Campania 2006, Mangalia, 41,
- Pop et alii 2009 H. Pop, D. V. Sana, Ioana Marchiș, D. Culic, *Șantierul arheologic Șimleu Silvaniei „Observator”*, *Cronica Cercetărilor Arheologice*. Campania 2008, Târgoviște, Valahica, 21–22, 210–212
- Sana 2006 D. Sana, *Descoperiri ale primei epoci a fierului*, in H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, D. Sana, Zs. Csók, *Șimleu Silvaniei. Monografie arheologică, I. Istoricul cercetărilor*, Cluj-Napoca, 2006, 45–66.
- Vasiliev, Aldea, Ciugudeanu 1991 V. Vasiliev, I. A. Aldea, H. Ciugudeanu, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, 1991, Editura Dacia, Cluj-Napoca
- Vasiliev 1993 V. Vasiliev, *Așezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Bozna (Jud. Sălaj)*, *Ephemeris Napocensis*, 3, 43–67

Table 4 – Distribution of the identified taxa in complex

Trench	S1/ 1994	S1/ 1994	S1/ 1994	S1/ 1994	S1/ 1995	S1/ 1995	S1/ 1994	S1/ 1994	S1/ 1994	S1/ 1994	S3/ 2000	S1/ 2001	S1/ 2001	S1/ 2001	S2/ 2001	S2/ 2002	S2/ 2001	S2/ 2001
Complex	Cx. 25	Cx. 29	L1/ 1994	Cx. 47	Cx. 58	Cx. 92/ 1999	Cx. 94/ 1999	L2/ 1999	L4/ 2000	G1/2001 under workshop	Metal workshop	Cx. 110	Ditch	1 st phase of fortific	II nd phase of fortific	Cx. 2/ 2001		
	Bos taurus		13	1	1	1	1	1		1	8		13	5	14	1		L/ 2001
	Sus s. domesticus		2	5		1	1	1		2	15	2	5	4	14	1		1
	Ovis/Capra	6	9	1							16	1	3	6	9			
	Equus caballus	2	6				1				3		2	1				
Canis familiaris										1*		2**				1		
Domestics	5	10	30	7	1	1	2	1	1	4	42	5	23	16	37	3	1	
Cervus elaphus		1	2								2			2	6	2		
Sus s. ferrus															1			
Capreolus capreolus			1												1			
Bos primigenius													2					
Wilds		1	3								2		2	2	8	2		
Identified	5	11	33	7	1	1	2	1	1	4	44	5	25	18	45	5	1	
Ribs													3		4			
Frgm. from large sp.	1	1	51								14		14	5	9	4		
Frgm. from small sp.		5	12	38		1					7	1	3		9		1	
Total sample	6	17	96	45	1	1	2	2	1	4	65	6	45	23	67	9	2	

L – dwelling; Cx. – complex (pit); * – a dog skeleton; ** from dog skeleton in the workshop

Table 4– (continued)

Trench	S1/ 2003	S1/ 2003	C1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	C3/ 2006	S1/ 2008	S1/ 2008	S5/ 2008
Complex		Cx. 160	Cx. 169	Cx. 24	Cx. 27	Cx. 31	Cx. 60	Cx. 62	Cx. 63	Cx. 65	Cx. 66	Cx. 77	Cx. 8	Cx. 13	Cx. 56	Cx. 47	
						1			5	1	1		10	3	7	1	
	1			1	1			1	1	10	3	2	15	2	7	2	
					1				3	4			7		7	1	
							2										
													2				
Domestics	1			1	2	1	2	1	9	15	4	2	34	5	21	4	

Trench	S1/ 2003	S1/ 2003	C1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	S1/ 2006	C3/ 2006	S1/ 2008	S1/ 2008	S5/ 2008
Cervus elaphus												1			
Sus s. ferrus												1			1
Capreolus capreolus															
Bos primigenius															
Wilds												2			1
Identified	1		1	2	1	2	1	1	9	15	4	2	5	21	5
Ribs					3										
Frgm.from large sp.	1	1			4							19	4	3	1
Frgm.from small sp.										4		1			1
Total sample	2	1	1	2	8	2	1	1	9	19	4	2	9	24	7

Table 5 – Distribution of bone items from pig in complex

Element	L1/ 1994	Cx. 47	Cx. 92/ 1999	Cx. 94/ 1999	L2/ 1999	G1/ 2001	Workshop	Cx. 110	Trench	I st phase of fortific.	II nd phase of fortific.	Cx. 2	L/ 2001
Neurocr.							2	1					
Viscerocr.+dentes sup.							2			1	1		
Mandibula+dentes inf.					1	1	3	1		1	1		
Atlas													
Vertebra													
Costae	1	3							1		2		1
Scapula		2				1	3				1		
Humerus							2		2		1		
Radius											1	1	
Ulna													
Metacarpus	1			1			1						
Pelvis			1								3		
Femur							1		1		2		
Tibia									1	2	2		
Talus													
Phalanx I							1						
TOTAL	2	5	1	1	1	1	15	2	5	4	14	1	1

Table 5 – (continued)

Element	Cx. 160	Cx. 24	Cx. 27	Cx. 62	Cx. 63	Cx. 65	Cx. 66	Cx. 76	Cx. 8	Cx. 13	Cx. 56	Cx. 47	Total
Neurocranium													3
Viscerocr.+dentes sup.	1					1			2				8
Mandibula+dentes inf.				1		1	1	1	1	1	1	2	17
Atlas									1				1
Vertebra							2				1		3
Costae		1						1	3		4		17
Scapula			1			1			3				12
Humerus						1			2				8
Radius													2
Ulna									1				1
Metacarpus													3
Pelvis						1				1	1		7
Femur						1							5
Tibia					1	3			2				11
Talus						1							1
Phalanx I													1
TOTAL	1	1	1	1	1	10	3	2	15	2	7	2	100

Table 6 – Distribution of bone items from cattle in complex

Complex	Cx. 25	Cx. 29	L1/ 1994	Cx. 47	Cx. 58	Cx. 94/ 1999	G1/ 2001	Work- shop.	Tr.	I st ph. fortific.	II nd ph. fortific.	Cx. 2	Cx. 31	Cx.63	Cx. 65	Cx. 66	Cx. 8	Cx. 13	Cx. 56	Cx. 47	Total	
Neurocranium ossa corni									1								1				2	
Viscerocranium dentes sup.	1		4					1	2		1						1	1			11	
Mandibula+ dentes inf.	2	1	1		1			2	2	1	1						1				12	
Vertebra									1											2	1	4
Costae			2						1		3						1			1		8
Scapula			1						1					1			1		1			5
Humerus	1							1	2		1						1		1			7
Radius										1	1						2		1			6
Ulna														1								1
Metacarpus														1			1					2

Complex	Cx. 25	Cx. 29	L1/ 1994	Cx. 47	Cx. 58	Cx. 94/ 1999	G1/ 2001	Work- shop.	Tr.	I st ph. fortific.	II nd ph. fortific.	Cx. 2	Cx. 31	Cx. 63	Cx. 65	Cx. 66	Cx. 8	Cx. 13	Cx. 56	Cx. 47	Total
Pelvis			2								1							1			4
Femur			1			1	1	1			2			1				1			8
Tibia								1	1		2										4
Talus			1					1	1	1			1								5
Metatarsus+ ossa metatarsi		1		1					1	1	2	1				1			1		9
Metapodii															1						1
Phalanx 1	1		1							1											3
Phalanx 2								1										1			2
TOTAL	5	2	13	1	1	1	1	8	13	5	14	1	1	5	1	1	10	3	7	1	94

Table 7 – Distribution of bone items from small ruminants in complex

Element	Cx. 29	L1/ 1994	Cx. 47	Work- shop.	Cx. 110	Trench	I st ph. fortific.	II nd ph. fortific.	Cx. 27	Cx. 63	Cx. 65	Cx. 8	Cx. 56	Cx. 47	Total
Viscerocr.+dentes sup.								1				1			2
Mandibula+dentes inf.				5		1		2		1	3	2	1	1	16
Vertebra		2													2
Costae	1		1				1			2		2	3		10
Scapula	1	1						1							3
Humerus				2		1	1								4
Radius	1	1		3		1	1	1	1				1		10
Metacarpus				1			2	3							6
Pelvis		2		1	1										4
Femur				1								1			2
Tibia		1						1			1		2		5
Talus	1														1
Calcaneus	1	1													2
Metatarsus	1			2			1					1			5
Metapodii				1											1
Phalanx 1		1													1
TOTAL	6	9	1	16	1	3	6	9	1	3	4	7	7	1	74

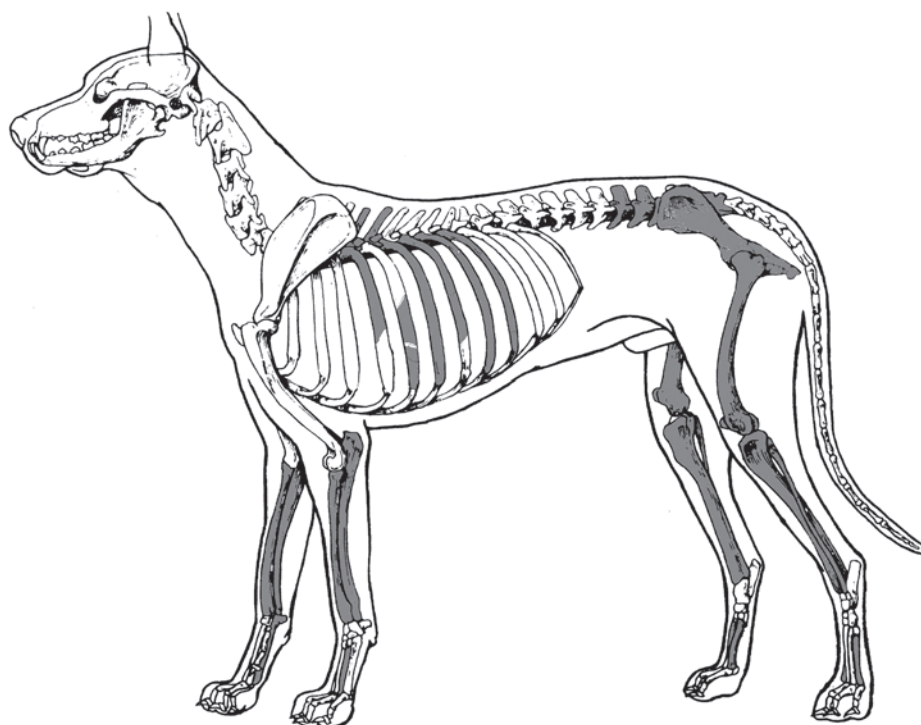

Fig. 1 – Drawing by gray the preserved bones from dog skeleton

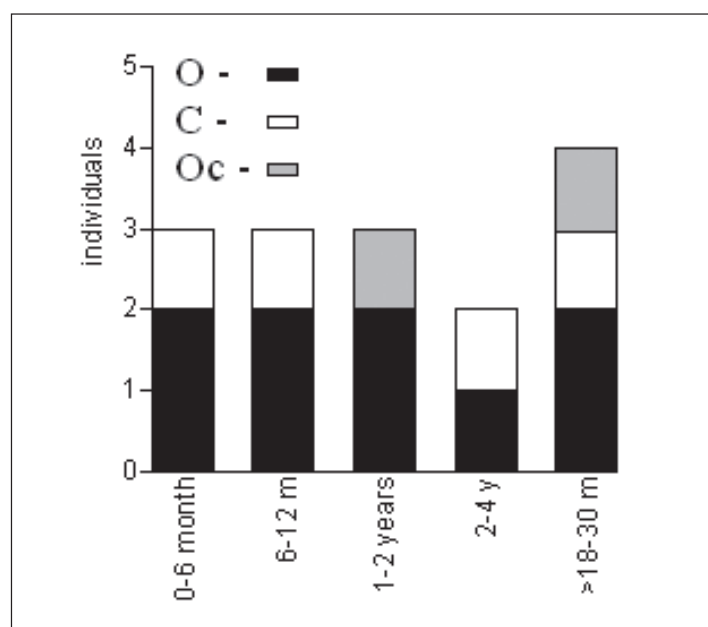

Fig. 2 – Kill-off patterns in sheep/ goat

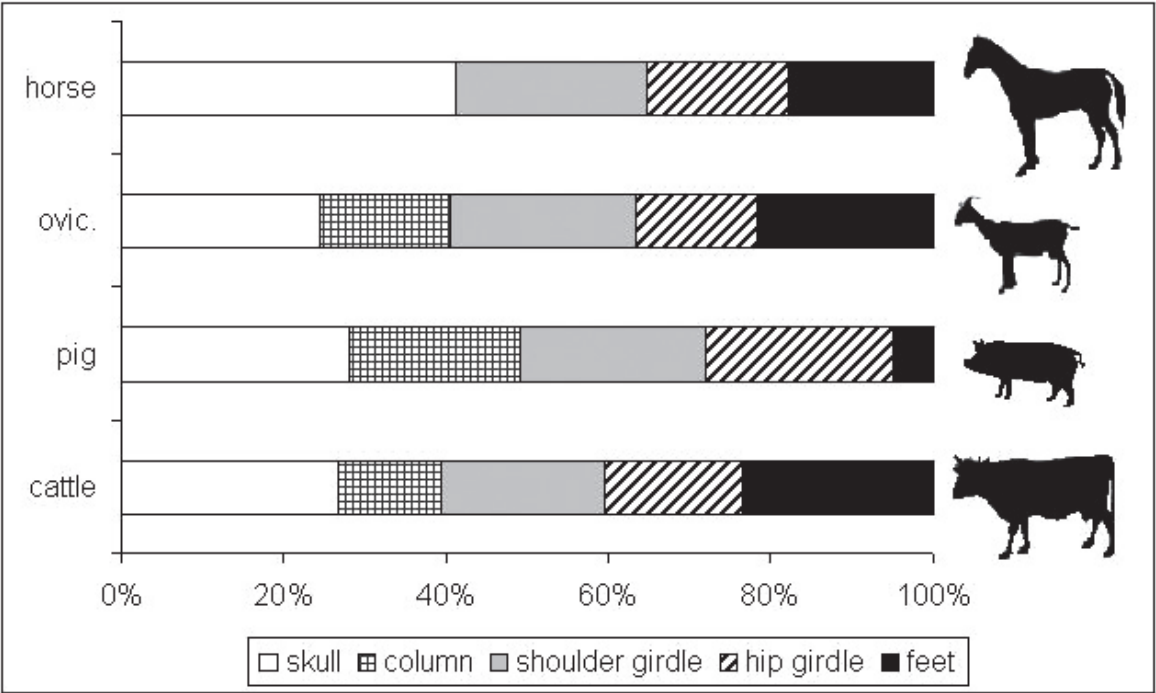

Fig. 3 – Body parts frequencies in cattle, small ruminants, pig, and horse

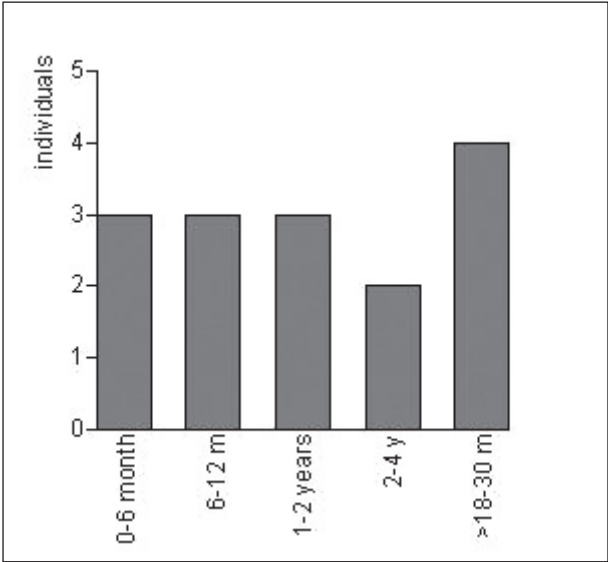

Fig. 4 – Kill-off patterns in cattle

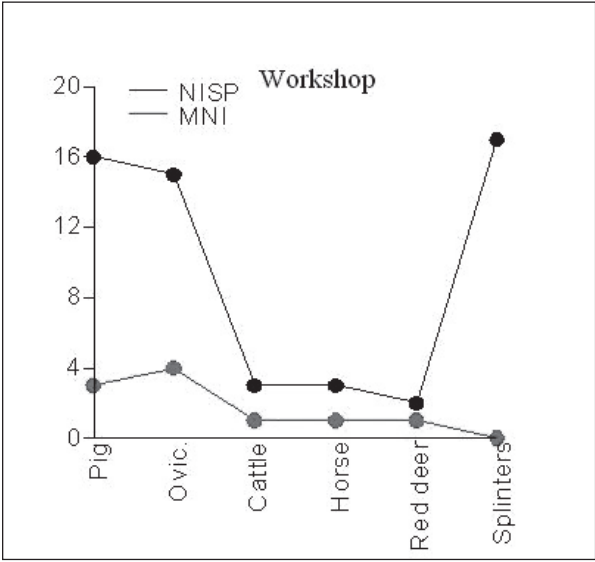

Fig. 5 – NISP and MNI frequencies in the metallurgical workshop

RECONSTRUCȚIA UNUI SCUT DIN EPOCA DACICĂ. CONSIDERAȚII DE ORDIN ISTORIC, TACTIC ȘI STRUCTURAL

BORANGIC CĂTĂLIN*, MARCU MARIUS**, BARBU MARIUS***

ABSTRACT: The main objective of this study is presenting the steps for the reconstruction of a shield, used by the Dacian warriors in the timeframe between 2nd century BC and 2nd century AD using methods specific to the experimental archaeology. The initiative was documented for several sources. The main source is from archaeological discoveries at the North of the Danube, for which, all the archaeological documents regarding the subject were studied. The historical files of these pieces of Dacian armoury were completed by consulting all known iconographical sources, such shields being represented on public Roman monuments (Trajan's Column, Tropaeum Traiani at Adamclisi), objects of Roman or local art objects and coins. Also, analogies from other cultural and geographical spaces contemporary with the subject, were used.

The result of the experiment was the creation of different shields, in order to test their endurance, their practical utility and the fighting methods. The reconstruction covered all the components: wooden body, metallic edge, nails, leather and especially the central piece called umbo, and it was manufactured using only tools technically compatible with the Dacian era.

Putting together all the results from the experiment, we could sketch the role of the shield in the entire equipment of a professional warrior and of this warrior's in the social structure to which he belonged. The oval shield completes the arsenal of an adaptable warrior, but they made it to their own military and cultural needs and experience. The evolution of the morphology and technical characteristics of the Dacian shields seems to concentrate on traditions originating from several directions. On one side, the oval shape

and the presence of the umbo, would indicate an occidental, Celtic origin. On the other side, the replacement of the grip inside the umbo with straps for the arm and the handling of the entire shield with a handle attached to the interior side of the wooden board seem to have oriental roots, brought to the North of the Danube through a Greek or Thracian connection.

KEYWORDS: reconstruction, experimental archaeology, shield, umbo, dacians

REZUMAT: Prezentul studiu a avut ca scop principal reconstrucția unui scut folosit de către războinicii daci în perioada cuprinsă între secolul II î.Hr. și secolul II p.Hr., prin metode specifice arheologiei experimentale. Documentarea pentru acest demers a avut ca sursă principală descoperirile arheologice din nordul Dunării, pentru care au fost cercetate toate documentele arheologice privitoare la subiect, descoperite în spațiul discutat. Completarea dosarului istoric al acestor piese de armament dacice s-a făcut prin consultarea tuturor surselor iconografice cunoscute, astfel de scuturi figurând pe monumente publice romane (Columna lui Traian, Tropaeum Traiani de la Adamclisi), obiecte de artă romană sau locală și monede. S-a apelat la analogii din alte spații culturale și geografice, contemporane cu subiectul.

Rezultatul experimentului a fost realizarea unor scuturi diverse, cu care am reușit să probăm duranța lor, utilitatea practică și modul de luptă. Etapele reconstrucției au cuprins toate componentele folosite: placajul de lemn, garniturile metalice și cuiele, pielea și mai ales, piesa centrală numită umbo, utilizând doar un instrumentar tehnic compatibil cu epoca dacică.

Cumulând datele obținute, s-a putut creiona rolul scutului în

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București e-mail: dada@enciclopedia-dacica.ro. Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** marius.marcu@inbox.com

*** Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva; barbumarius0216@yahoo.com

cadrul echipamentului unui războinic profesionist și al acestuia războinic în structura socială care l-a conținut. Scutul oval completează arsenalul unor războinici adaptabili în ce privește armamentul, dar care l-au modelat potrivit propriilor experiențe militare și mai ales propriei culturi. Evoluția morfologiei și a caracteristicilor tehnice a scuturilor dacice par a concentra tradiții venite din mai multe direcții. Pe de o parte forma ovală și prezența umbo-ului ar indica o

influență occidentală de origine celtică. Pe de altă parte, renunțarea la priza pe interiorul umbo-ului și adoptarea sistemului de curele atașate pe braț și manipularea întregului scut cu ajutorul unui mâner fixat pe partea interioară a placajului pare a avea rădăcini orientale, ajuns în nordul Dunării pe filieră grecească și/sau tracică.

CUVINTE-CHEIE: reconstrucție, arheologie experimentală, scut, umbo, dacic

ARGUMENT

În imaginarul Antichității, arma asociată invariabil cu războinicii daci a fost teribila sabie încovoiată, *falx dacica*, aceea care, chiar și după aproape o jumătate de secol, încă băntuia memoria soldaților romani de vreme ce retorul Cornelius Fronto¹ face o paralelă când descrie starea de spirit a legiunilor lui Lucius Verus trimise să lupte din nou cu vestita cavalerie a arcașilor parți. Dincolo de această armă-simbol trebuie spus însă că panoplia războinicilor de la Dunăre era mult mai diversificată, cuprinzând toate tipurile de arme, utilizate de diferite categorii de luptători. Scutul însă, în diferitele lui forme, era necesar oricărui războinic, indiferent de rang sau statut, utilitatea lui fiind evidentă, cu excepția unor grupe sau unități a căror specializare excludea purtarea lui (cavalerie ușoară, arcași, prăștieri etc.). Principala funcție a scutului, aceea de a proteja luptătorul împotriva oricărui tip de armă sau acțiune inamică, îl făcea extrem de util, ceea ce a determinat o atenție aparte acordată fabricării armei în sine. Deși aparent facilă, tehnologia de fabricare a acestor arme este departe de a fi simplă, chiar și atunci când vorbim de scuturi rudimentare, placajul, componentele metalice sau de altă natură, precum și asamblarea piesei necesitând o sumă de cunoștințe tehnice, anumite resurse materiale și tehnologice. Era una din puținele arme cu o funcționalitate strict războinică, secundar putând avea și o funcție identitară, circumscrisă însă tot universului marțial. Acestor funcții li se adăugau în unele cazuri și o serie de atribute cu rol apotropaic, relevate de prezența armei în cadrul mobilierului funerar al unor războinici. Acest lucru nuanțează importanța scutului în lumea celor vii, model al lumii celor morți. Tacitus, vorbind despre scuturile barbarilor germanici, *împestritate cu vopselele ce li se par lor cele mai frumoase*, afirma că *lepădarea scutului este cea mai mare rușine; celui însemnat cu pata aceasta nu-i este iertat nici să stea față la jerfe, nici să intre-n sfat, și mulți dintr-înșii, după ce au scăpat teferi din războaie, au pus capăt rușinii lor cu ștreangul*². În structurile sociale barbare, dominate consistent de valori marțiale, scuturile prezentau certe calități identitare.

Toate aceste date fac interesantă și necesară o incursiune în matricea istorică a scuturilor dacice, în încercarea de a determina apariția, evoluția și rolul scuturilor în fenomenul militar nord-dunărean al secolelor II a.Chr. – sec. II p.Chr., precum și în sfera tehnologică a producerii unui scut de calitate. Acestor direcții de cercetare li se adaugă observațiile privind folosirea scuturilor în luptă.

UMBO – DOSAR ISTORIC

Natura componentei majoritar organice a unui scut face deosebit de dificilă reconstrucția armei în parametri exacți. În lipsa unei piese păstrate întregi, reconstituirea s-a bazat pe informațiile obținute din studiul unor scuturi provenite din alte spații geografice apropiate cronologic, pe sursele iconografice și pe analiza componentelor metalice. Una dintre acestea, piesa centrală numită *umbo*, este cel mai adesea singura conservată din alcătuirea unui scut și pe baza ei s-au putut face o serie de încadrări tipologice, care au

¹ [... in bellum profectus est cum cognitis militibus hostem Parthum contemnentibus, sagittarum ictus post ingentia Dacorum falcibus inlata volnera despiciatui habentibus]. M. Cornelius Fronto, *Principia Historiae*, II, p. 204.

² Tacitus VI, 4.

evidențiat posibilele evoluții morfologice, unele analogii, precum și câteva aprecieri referitoare la tipul și mărimea scutului pe care au fost aplicate³. Apariția acestui, am putea spune, „accesoriu” în spațiul dunărean, coincide cu sosirea celților, cărora le este atribuit⁴, războinici care aduc și spada lor caracteristică, parte a unei asocieri de arme cu tehnici complementare de luptă. Pentru câteva exemplare, mai timpurii, respectiv cele de la Plosca⁵ (Pl. I/1), Corlate⁶ (Pl. I/2), ambele din județul Dolj, se observă o morfologie diferită, *umbo*-ul fiind realizat dintr-o bandă de metal. Astfel de exemplare au asemănări în lumea celtică, de unde provin modelele și unde datarea acestui tip de *umbo* începe de la jumătatea secolului III a.Chr., iar analogiile exacte (evazarea elegantă a aripilor de fixare pe scut, forma alungită, specifică, a calotei)⁷ sunt datate începând cu sec. I a.Chr. Acest tip de *umbo* (tip III⁸) era destinat protecției pumnului cu care era manipulat, scutul fiind purtat de un mâner montat pe interiorul *umbo*-ului, aspect care denotă un mod diferit de luptă față de scuturile dacice. La aceste scuturi apare evidentă utilitatea practică a *umbo*-ului, respectiv protejarea mâinii, spre deosebire de piesele mai târzii care, din cauza sistemului diferit de prindere și utilizare (cu antebrățul și pumnul), ridică unele întrebări privind necesitatea sau rolul lor efectiv.

Umbo-urile ulterioare pragului dintre secolele III–II a.Chr., sunt diferite ca morfologie (tip I; tip II), fiind realizate sub formă de calotă cu bordură, cu un diametru situat în jurul a 20 cm, iar înălțimea de cca. 10–11 cm⁹. Forma lor este una relativ unitară, pentru spațiul discutat, putând fi descrisă ca având o bordură dispusă orizontal sau ușor oblică. La unele exemplare există o mică treaptă, urmată apoi de calota propriu-zisă, care începe cu un perete orizontal, partea care dă înălțimea piesei, străbătut de o nervură sau o mică șanțuire, cu scop decorativ și de rigidizare¹⁰.

Astfel de componente s-au descoperit la Lăceni¹¹ (Pl. V/2), com. Orbeasca de Sus, jud. Teleorman, Popești¹², jud. Giurgiu (Pl. V/1), Căpâlna (Pl. II/1)¹³, Cugir¹⁴, jud. Alba (Pl. V/3), Tilișca¹⁵, jud. Sibiu (Pl. I/3), Cetățeni¹⁶, Sighișoara¹⁷, jud. Mureș (Pl. III/2), Spahii¹⁸ (com. Turburea), Cornești¹⁹ (Pl. II/2),

³ Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 130. Autorii identifică două tipuri de *umbo*, pe care le tratează ca variante ale unei singure categorii. Reluând problematica, Cătălin P. Constantin regroupează descoperirile, identificând trei tipuri (Constantin 2011, p. 258–259).

⁴ Moscalu 1977, p. 337–338. Se pare însă că celții au preluat acest element din spațiul mediteranean (Cf. Daremberg, Saglio 1926, tom 5.1 (T-Z), s.v. *umbo*, p. 584), pe filieră grecească, inovațiile aduse acestei arme fiind atribuite mercenarilor carieni (Iancu 2014, p. 18). Traseul și evoluția *umbo*-ului din lumea egeeană spre interiorul Europei sunt greu de reconstituit exact, dar par să fi avut o vechime mult mai mare (Hencken 1950, p. 294–309).

⁵ În anul 1966 are loc o descoperire întâmplătoare pe grindul *Baba Anița*, pe raza satului Plosca a unui mormânt de incinerare din care s-au recuperat mai multe fragmente din lama unei spade, două vârfuri de lance și un fragment de *umbo* asemănător cu cel de la Corlate. Berciu 1966, Fig. 6/3.

⁶ Nicolăescu-Plopșor 1945–1947, p. 22; Pl. II/2.

⁷ Rapin, Bruneaux 1988, p. 22.

⁸ Conform tipologiei propusă de C. Constantin (2011, p. 258–259).

⁹ Constantin 2011, p. 258–259.

¹⁰ Borangic 2014, p. 48.

¹¹ Moscalu 1977, p. 334–335–337, Fig. 7; Borangic, Bădescu 2014, p. 79.

¹² Vulpe 1976, p. 201; Fig. 14/5; Borangic, Bădescu 2014, p. 78. Din acest sit s-au recuperat resturile metalice a cel puțin trei scuturi.

¹³ Glodariu, Moga 1989, p. 105; Fig. 89/3.

¹⁴ Popa 2011, 302.

¹⁵ Lupu 1989, p. 74–75, Pl. 25/1–4. *Umbo*-urile descoperite aici, ca și restul armelor descoperite, au fost puse în relație cu atelierele locale de prelucrare a fierului (p. 105).

¹⁶ Existența unui scut provenit din situl de la Cetățeni este semnalată pentru prima oară cu ocazia publicării rapoartelor de săpătură pe anul 1962 (Popescu 1963a, p. 456/53, care notează laconic doar prezența unui „scut”, fără amănunte sau desene), dar detalii nu au fost publicate. Informația a fost totuși preluată ulterior de literatura de specialitate (Măndescu 2003, p. 58, cu bibliografia mai veche, unde este specificat că este vorba de un *umbo*), dar piesa nu a mai apărut nicăieri. Pe fondul acestei incertitudini, iscată și din cauza împrăștiierii materialelor rezultate, de către descoperitor, către mai multe muzee, este imposibil de stabilit exactitatea informației ori morfologia sau starea de conservare a piesei.

¹⁷ Andrițoiu, Rustoiu 1997, p. 108, Fig. 116/3.

¹⁸ Gherghe 2015, p. 90.

¹⁹ Popescu 1963, p. 8–9, Fig. 4/4; Fig. 5/4.

com Bălava (jud. Gorj), Dobrosloveni²⁰, jud. Olt (**Pl. II/3**), Ogradena²¹, jud. Mehedinți (**Pl. III/1**), Luncani-Piatra Roșie²² (**Pl. II/4**), com. Boșorod, Hunedoara-Grădina Castelului²³, (jud. Hunedoara), Grădiștea de Munte (Sarmizegetusa Regia)²⁴, Pecica²⁵, jud. Arad (**Pl. III/3**) și chiar mai departe, către periferia nordică a regatului dac, la Curtuișeni²⁶, jud. Bihor (**Pl. II/5**), Malaja Kopanja²⁷ (**Pl. IV**), Zvenigorod²⁸ (Ucraina) și Zemplin²⁹ (Slovacia). Aceștia li se adaugă două astfel de componente descoperite la Desa (jud. Dolj)³⁰ și un *umbo* provenit de pe raza satului Florești (com. Țânțăreni, jud. Gorj)³¹, parte a unor inventare funerare încă nepublicate integral.

Tot din structura metalică a unor scuturi provin și o serie de garnituri, în principal perimetrare, care au întărit marginile și placajul. Astfel de ranforsări, din bronz, s-au descoperit la Răcătău³², Brad³³ (jud. Bacău), Bâta Doamnei³⁴, jud. Neamț (**Pl. V/1-4**), Pietroasele-Gruiu Dării³⁵ (jud. Buzău), Popești (T2, T3) și Zemplin³⁶. O singură garnitură perimetrală din fier a fost descoperită deocamdată, la Cugir³⁷ (jud. Alba).

Descoperirile arheologice ale componentelor arată o concentrare a *umbo*-urilor în zona Olteniei și a centrului Transilvaniei, apărând sporadic în alte zone. Garniturile de scut provin, cu puține excepții, de la periferia regatului dac (**Pl. XLI**).

²⁰ Nicolăescu-Plopșor 1945–1947, p. 23; Pl. V/10.

²¹ Spănu 2001–2002, p. 84. Asupra inventarului provenit de la Ogradena (publicat anterior ca fiind descoperit la Dubova, Mehedinți) planează o serie de incertitudini, plecate de la sincopile de raportare a descoperirilor și rezultatelor. Deși inventarul este publicat, cel puțin parțial, de către D. Spănu (2001–2002; 2003), el a mai intrat meteoric în literatura de specialitate. Având la bază manuscrise ale lui F. Medeleț, cercetătorul A. Rustoiu reia problema și cu toate că notează punctul de descoperire „Dubova”, face precizarea că locul de proveniență al pieselor aparține comunei Ogradena (Rustoiu 2007, p. 86, nota 19).

²² Două exemplare. Daicoviciu 1954, p. 92, Fig. X/2–3. Nu am inclus în categoria armelor așa-zisul scut de fier, provenit din cetatea de la Piatra Roșie (Florea, Suciu 1995, p. 47–61), precum nici așa-zisele *umbo*-uri din proximitatea cetății, ultimele descoperite de către braconierii arheologici (prezente în spațiul public, dar nepublicate încă), funcționalitatea acestor placaje metalice nefiind încă lămurită. Ornamentația bogată, dimensiunile și forma, proximitatea unui important loc de cult pledează pentru destinația lor religioasă sau cel mult ca parte a unei panoplii de paradă (ipoteză ea însăși discutabilă dat fiind lipsa armamentului de paradă din epoca dacică, spre deosebire de precedentele getice).

²³ Sirbu *et alii*, 2007, p. 48–49, Fig. 12; 15–16.

²⁴ Glodariu, Iaroslavski 1979, p. 130. Este notată descoperirea unor astfel de piese (una sau mai multe?) fără detalii sau desene însă.

²⁵ Zirra 1971, p. 180, Abb. 1/19. Autorul a identificat o serie de *umbo*-uri, pe care însă le-a tratat marginal, adesea fiind specificat doar locul de descoperire, însoțit de un desen minimal.

²⁶ Zirra 1971, p. 192, Abb. 8/30. Din aceeași zonă mai provine un *umbo* (**Pl. III/4**) descoperit în condiții necunoscute, datat în sec. I a.Chr. (Zirra 1971, Abb. 15/24).

²⁷ Kotigoroshko 2009, p. 102, Fig. 19/3; p. 103, Fig. 20/1; p. 104, Fig. 21/1; p. 111, Fig. 28/1–7.

²⁸ Sirbu 1993, p. 80; 83; Fig. 20/2.

²⁹ Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990, p. 263; p. 265, Pl. XVIII/ 4, 13, 11, 8. De aici provin resturile a cel puțin trei scuturi.

³⁰ Armele provin din inventarul unor morminte plane de incinerare, care mai conțineau spade, pumnale curbe, vârfuri de lance, zăbale. Gherghe 2015, p. 94.

³¹ Descoperit cu ajutorul unui detector de metale, *umbo*-ul, fragmentat, făcea parte din inventarul unui mormânt de incinerare care mai conținea un pumnal curb de tip *sica*, un vârf de lance îndoit, fragmente de fier care proveneau de la rama unui scut, fragmentele unei lame de spadă cu teacă, o zăbală întreagă și un călcâi de sulită, în amestec cu cenușă, bucăți de cărbone și oase umane calcinate. Gherghe 2015, p. 99.

³² Vulpe, Căpitanu 1971, p. 158; Fig. 3/3–5; 7.

³³ Ursachi 1995, p. 144–145; Pl. 48/14–15–19; Pl. 256/15–16.

³⁴ Sanie 1981, p. 61, Pl. 9/5. Este posibil, potrivit autorului, ca această garnitură să fi aparținut unui scut roman. Analogiile cu apropiatul mormânt de la Răcătău lasă deschisă posibilitatea ca scutul să fi fost dacic.

³⁵ Dupoi, Sirbu 2001, p. 34; Fig. 36/5; Fig. 40/14).

³⁶ Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990, p. 265; Pl. XVII/6.

³⁷ Popa 2011, p. 302, cu bibliografia.

SURSE ICONOGRAFICE

La fel ca în cazul celorlalte tipuri de arme, iconografia completează dosarul istoric al scuturilor, cu atât mai mult cu cât placajul de lemn care constituie corpul propriu-zis al armei s-a descompus în timp și reconstrucția fidelă nu ar fi fost posibilă doar pe baza documentelor arheologice. Privind statistic chiar, se poate spune că studiul acestei arme este mult mai bine sprijinit de reprezentările din artă ale scuturilor, mult mai numeroase și mai sugestive, în ciuda posibilelor minusuri ori adăugiri artistice.

Cele mai timpurii reprezentări, din spațiul nord-dunărean, par să fie reprezentările a doi cavaleri redați pe două dintre falerele de la Lupu³⁸ (jud. Alba). Scuturile purtate de personaje, bogat ornamentate și destul de realist reprezentate, au forma ovală specifică, cu câte un *umbo* circular, central (PI. VI/1-2).

Chiar dacă iconografia numismatică romană trebuie privită cu suspiciune din cauza regulilor de schematizare și standardizare ale compozițiilor grafice care guvernau acest tip de exprimare artistică, ea contribuie la dosarul acestui tip de armă, pe numeroase monede figurând scuturi dacice. Acest tip de reprezentare aduce posibilitatea ca în panoplia războinicilor daci – monedele în discuție au fost bătute cu ocazia victoriilor împotriva acestora – să fi fost utilizate și scuturi rotunde sau hexagonale (PI. VII), pe lângă cele ovale specifice. Această ipoteză nu este însă confirmată de alte surse indubitabile. O excepție ar fi reprezentările de arme figurate pe o plăcuță de bronz descoperită la Gârla Mare, jud. Mehedinți (PI. V/4), datată în prima jumătate a secolului II p.Chr., pe câmpul căreia, lângă unele arme curbe (pumnale sau săbii) sunt și două scuturi, unul hexagonal și unul oval³⁹. În toate situațiile, în lipsa unor alte argumente, este posibil să fie vorba doar de clișee iconografice. O formă aproape rotundă are și un scut al unui taraboste de pe Columnă (scena CXI; PI. VI/4) și al unui comat (scena LIXI; PI. VI/3). În ambele cazuri însă, scuturile sunt parțial redată și este posibil ca forma relativ rotundă observată să fie doar un defect de perspectivă.

De departe sursa iconografică cea mai bogată privitoare la mai multe categorii de arme este Columna lui Traian. Este greu de stabilit dacă ornamentațiile vizibile pe scuturile Columnei erau vopsite sau reprezentau benzi metalice de decor și ranforsare⁴⁰. Cert se poate susține, din numărul mare de scuturi figurate, importanța acestei arme, aflată în dotarea fiecărui războinic, indiferent de rang, deosebit de necesară nu doar în fața diferitelor tipuri de proiectile (săgeți, pietre, sulite, lănci, plumbi), ci și în lupta corp la corp, ca armă ofensivă. Putem presupune că erau vopsite în diverse culori și combinații care, alături de modelele ornamentale metalice, constituiau elemente de identificare. Un experiment legat de o serie de solzi aplicați pe câteva scuturi prezente pe postamentul Columnei (PI. VIII/1) a relevat o situație interesantă. Plecând de la premisa că solzii aplicați pe scut au fost realizați din metal, am reconstituit un astfel de scut și l-am acoperit cu solzi din tablă de fier de 1 mm grosime. Solzii au fost aplicați pe o tăblie compusă din două straturi de lamele suprapuse, fiecare de 4 mm grosime, la care s-a montat o garnitură perimetrală, mânerule interioare și *umbo*-ul (PI. VIII/2). Chiar dacă solzii metalici au fost ceva mai mari decât cei de pe scutul model și implicit mai rari, greutatea finală a scutului a ajuns la 14,3 kg, ceea ce a făcut deosebit de greoaie manevrarea armei. Cu toate că scutul astfel obținut este extrem de rezistent, pare improbabilă placarea modelului original cu solzi metalici, datorită greutății finale mari. În realitatea istorică, aceștia erau fie doar sugerați prin desen, fie, mai probabil, erau făcuți din piele groasă și aplicați pe placaj.

O notă aparte merită observația detaliată a unor *umbo*-uri figurate pe Columnă, cele mai vizibile fiind pe baza acesteia. Componentele sunt foarte elaborate grafic, cu o ornamentație diversă, departe de orice

³⁸ Glodariu, Moga 1994, p. 38, Fig. 7-8.

³⁹ Pop 2000, p. 333, Fig. 1. Apartenența elementelor iconografice la panoplia dacică este justificată de prezența unor arme curbe, pe care autorul le consideră pumnale curbe de tip *sica*, iar scuturile sunt identificate drept cnemide. Am putea spune că armele curbe ilustrate sunt însă săbii încovoiate, dacă admitem raportarea proporțională, iar lipsa cnemidelor din panoplia dacică duce la concluzia că celelalte arme sunt scuturi, cu atât mai mult cu cât în centrul lor se observă *umbo*-uri.

⁴⁰ Această ipoteză este sugerată de descoperirea unor fragmente înguste de tablă de fier în zona Sarmizegetusei Regia (Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 130). Lipsa desenelor sau imaginilor, datorată în parte stării de conservare precare a resturilor metalice nu permite însă o identificare certă a funcționalității acestor resturi, rămase de altfel nepublicate.

posibilă analogie cu *umbo*-urile provenite din descoperiri arheologice. În plus, spre deosebire de scenele de luptă, așa-zisele *garnituri metalice* sunt evident scoase în relief, neputând fi confundate cu niște desene (deși lipsesc necesarele nituri de fixare pe placaj). Concluzia ar fi ori că sculptorii au hiperbolizat aceste detalii, ori, mai sigur, că armele de pe soclu sunt dintre cele mai de soi prăzi, departe de a fi simple piese de armament (**Pl. VIII/3–4**) specifice finalului regalității dacice, perioadă din care vestigiile arheologice sunt extrem de rare. Pentru verificarea posibilității ca aceste *umbo*-uri extrem de elaborate ornamental să fi fost realizate prin martelare (și nu din bronz, prin turnare), am fabricat o astfel de piesă după un model de pe Columnă. După obținerea tablei, timpul de realizare a unui *umbo* a fost de 10 ore/muncă, iar uneltele au fost cele uzuale (ciocane de 1,5 kg; 1 kg, 100 g; clește, daltă), deosebirea fiind că s-a lucrat pe negative din săculeți de nisip și metal⁴¹ (**Pl. XL/2b**). Prima concluzie extrasă a fost că astfel de piese se puteau executa din fier, relativ repede, astfel că decorurile cu care sunt ornate pe Columnă nu mai pot fi puse pe seama sculptorilor. Modelele reprezintă, mai ales cele de pe soclu, arme ale elitei militare dacice. Un argument în plus al autenticității modelului reprodus îl reprezintă tipul ornamentului aplicat, prezent și pe unele țințe de fier descoperite la Sarmizegetusa Regia.

Columna traiană abundă de astfel de reprezentări, foarte divers decorate, cu motive geometrice și vegetale, având aproximativ 400 de scuturi dacice (câteva sunt greu de recunoscut, scenele fiind deteriorate, iar de pe soclu lipsesc porțiuni mari din colțuri, locuri în care ar fi putut fi și alte câteva piese), ceea ce documentează o folosire generalizată a scuturilor în timpul lui Decebal. Forma lor este unitar redată: sunt ovale, proporționale (1/2) în raport cu statura războinicilor (cele de pe soclu sunt mai mari decât cele de pe fus, unde, pentru a avea mai mult spațiu pentru personaje, sculptorii au redus din dimensiunile armelor). Toate sunt extrem de decorate, sunt folosite atât de nobili cât și de războinicii comati (un scut extrem de frumos este aruncat la picioarele regelui dac în scena sinuciderii acestuia), iar *umbo*-urile sunt bine reliefate. Scenele au permis observarea sistemului de prindere pe antebraț (**Pl. IX–XXXV**).

Mult mai puține ca număr și mult mai rudimentar redată sunt scuturile prezente pe metopele monumentului de la Adamclisi, *Tropaeum Traiani*, ridicat în Dobrogea, pe locul unei lupte sângeroase dintre romani și dacii aliați cu sarmați și germanici. Cea mai mare construcție de acest fel din lumea romană, realizată însă într-o manieră artistică rudimentară, a fost înălțată din ordinul împăratului Traian în anul 109 pe o mică ridicătură de teren și dedicată zeului războiului, Mars Ultor, răzbunătorul. Reliefurile prezintă episoade de luptă, în marea lor majoritate, oferind informații despre tipul somatic, vestimentația și mai ales armele războinicilor daci și ale aliaților acestora. Deși extrem de afectate de trecerea timpului, se mai văd câteva scuturi barbare (Met. IV; VII; XVI; XXII – **Pl. XXXVI/1–4**) cărora li se disting însă cu greutate detaliile. Se observă totuși forma ovală și *umbo*-ul. O notă distinctă fac scuturile prezente pe friza armelor (**Pl. XXXVI/5**), care au o nervură mediană, ceea ce le pune în legătură cu războinicii germanici participanți la bătălie. Totuși, în scenele de luptă mediana caracteristică nu se observă pe scuturi.

FABRICAREA UNUI SCUT

Suma de date referitoare la acest tip de armă, extrase din sursele istorice, nu a fost suficientă pentru a putea înțelege paleta de implicații care o însoțesc. Componentele păstrate sunt fragmentate, destul de rare și informațiile concrete extrase aparțin îndeosebi tangenței acestor scuturi cu latura spirituală a purtătorilor lor. Pentru a completa dosarul istoric era evident nevoie de un scut întreg, funcțional, astfel că am proiectat și realizat, prin tehnici de arheologie experimentală, un scut din epoca dacică. Dimensiunile lui au fost approximate pe baza surselor iconografice, componentele de metal copiate după resturile descoperite, iar finisajul pus în acord cu imaginile păstrate. Cu toate acestea a fost nevoie, uneori, să improvizăm, să presupunem sau să căutăm soluții alternative, pe cât posibil însă fără ca acestea să denatureze rezultatul final. Complexitatea unor operații și necesitatea aplicării unor tehnici diferite, raportate la natura diversă

⁴¹ Replica a fost realizată de către Augustin Nae, meșter și autor a mai multe proiecte de arheologie experimentală.

a componentelor, au determinat nevoia unui grup de lucru specializat pe diverse direcții, ceea ce a dus la concluzia că, pentru fabricarea unui scut de calitate, în Antichitate, lucrau meșteri divers specializați, în ateliere diferite. Acest aspect este cu atât mai probabil cu cât, în cadrul unui efort militar de amploare – așa cum pare să fi fost situația spre finalul regalității dacice – s-a generalizat utilizarea unui anumit tip de scut oval, cu *umbo* și garnituri metalice, iar sarcina fabricării acestor arme a fost delegată atelierelor din proximitatea capitalei, aflate în subordinea administrației regale sau a centrelor rezidențiale din teritoriu. Nu avem date despre situația statistică aferentă secolelor III–I a.Chr., când este probabil că scuturi remarcabile – *umbo*-urile de inspirație celtică sunt mult mai elaborate tehnic – aveau doar războinicii de vază (din mormintele cărora provin cele câteva componente descoperite). Pentru epoca lui Decebal ipoteza se sprijină pe sursele iconografice (interpretabile într-o oarecare măsură) și pe resturile de scuturi descoperite în contexte nefunerare (cetăți, așezări etc.).

Materialele indispensabile realizării unui scut erau lemnul, pielea, fierul și, în unele cazuri, bronzul. Utilizarea scutului are o vechime imposibil de urmărit în timp, deoarece arma, cel puțin pentru arealul nord-dunărean, a devenit vizibilă arheologic odată cu ranforsarea ei cu metale. Nu există documente istorice sau arheologice, dar este posibil ca luptătorii mai puțin avuți să se fi protejat cu scuturi realizate din împletituri de nuiel sau coajă de copac, acoperite cu piele groasă, mai ușoare, dar mai puțin eficace⁴², utilizate și de neamurile vecine⁴³.

Componentele scutului sunt placajul de lemn, ce constituie de fapt corpul propriu-zis, garniturile metalice, cuiele, mânerul, curelele de susținere și piesa centrală, *umbo*. Din cauza perisabilității componentelor organice, este dificil de argumentat structura reală a placajului lemnos, dar, pe baza repetatelor teste, rezistența maximă a fost obținută atunci când construcția de bază s-a realizat prin suprapunerea unor straturi subțiri de lemn, dispuse perpendicular și îmbinate cu clei⁴⁴, la care se adaugă ranforsări metalice (perimetrare și central-radiale). Testele efectuate pe scuturi realizate din scânduri pline îmbinate simplu cu cuie, au avut ca rezultat distrugerea lor, acestea fiind sparte cu ușurință⁴⁵.

Este inutil să subliniem importanța verificării practice a conceptelor teoretice aferente oricărei idei sau proiect. În cazul istoriei, expresia practică este în anumite cazuri, recursul la metode de arheologie experimentală. Una dintre cele mai bune metode de testare este implicarea directă în procesul de creație. În cazul subiectelor militare vechi, pe lângă clasică medicină legală, există două metode de testare practică a teoriilor: arheologia experimentală în cazul creației de armament și utilizarea în simulări marțiale pentru testarea proprietăților și stilului de luptă cel mai potrivit. Reconstrucția unui scut din epoca dacică poate, într-o mai mică sau mai mare măsură, să genereze cadrul practic care ar fi conținut volumul de muncă necesar, tipuri de materii prime folosite, anumite tehnici de fabricare, etape de lucru, aspectele economice și eventualele probleme care pot apărea în procesul de construcție.

Ideea principală de la care s-a plecat a fost utilizarea unor materiale și unelte care s-ar fi aflat la dispoziția unui atelier antic sau echivalentele lor, în cazul unor materiale mai greu de procurat, fără legături curente cu lumea bricolajului. Forma generalizată a scutului dacic este ovală, raportul celor două axe de aproximativ de 1/2. Acesta a fost stabilit aproximând mărimea scuturilor prezente în iconografie și raportate

⁴² Aceste scuturi însă trebuie să fi ieșit din uz odată cu utilizarea pe scară largă, în spațiul discutat, a arcurilor recurbate, care puteau genera suficientă forță pentru a le penetra, ajutate și de forma vârfulor de săgeți specifice.

⁴³ Herodot, *Istorie*, VII, 75; Aristofan, *Acarnienii*, 160; Clemens Alexandrinul, *Covoarele*, I, 16, p. 132; Strabon, *Geografia*, VII, 3, 17). Despre utilizarea unor scuturi improvizate, din spații cronologice mai apropiate, ne amintește și Caesar atunci când vorbește despre revolta celților aduati, care predaseră o parte din arme romanilor și pornesc într-o ultimă încercare de rezistență înarmați cu arme ascunse în prealabil, apărați de *scuturi făcute din scoarță de copac sau din nuiel împletite, pe care, constrânși de lipsa de timp, le-au îmbrăcat imediat în piei*; Caesar, II, 33.

⁴⁴ Un scut roman a fost descoperit intact, conservat datorită condițiilor climatice specifice, la Dura Europos, un fort roman din Siria, datat în jurul anului 200 p.Chr., căruia i s-a putut analiza structura. Bishop, Coulston 1993, p. 149–151.

⁴⁵ Experimentele, atât cele privitoare la fabricarea scuturilor, cât și folosirea lor în situații de luptă, au fost efectuate în cadrul Asociației Culturale *Omnis Barbaria* din Satu Mare și Asociației *Terra Dacica Aeterna* din Cluj-Napoca, grupuri de reenactment specializate în reconstituiri istorice ale Antichității celtice, dacice, romane și sarmatice.

la scară comparativ cu diferite elemente din ansamblu (siluete umane, clădiri, alte arme etc.). Dimensiunea unui scut trebuie să fie însă una aflată în echilibru nu doar cu sursele antice, predispuse la distorsionări, ci, mult mai important, cu dimensiunile corporale ale utilizatorului. Din aceste considerente s-a ales o elipsă cu lungimea axei mari de 1 m și a celei mici de două ori lungimea antebrațului, adică o valoare rotundă de 60 cm. Altfel spus, un element defensiv care să acopere corpul utilizatorului de la obraz până la jumătatea femurului. În poziție de gardă, zona protejată de un scut cu aceste dimensiuni, acoperă corpul de la maxilar, în corelare cu obrăzarul coifului, și până la genunchi. Este evident că în poziția de gardă scutul proteja toate organele vitale, cu excepția capului.

PLACAJUL DE LEMN

Structura reconstituită s-a bazat pe suprapunerea perpendiculară a două straturi de lamele din lemn. Acest sistem asigură suprafeței o bună flexibilitate, deoarece multitudinea de rosturi dintre lamele disipează mare parte din energia cinetică generată de loviturile armelor ofensive. În plus, acest tip de structură permite o mentenanță mult mai practică și eficientă. Desigur, din punct de vedere teoretic ar fi de preferat un număr mai mare de tăblii intermediare, cu o grosime rezonabilă a lamelelor și o combinație a straturilor în mai multe unghiuri. Pentru experimentul prezentat aici am folosit numărul minim de straturi (două), stabilit pe baza unui echilibru între resurse și rezultate.

Pentru realizarea tăbliei inițiale s-au utilizat șipci din lemn de esență moale⁴⁶, lungi de 2 m, late de 6 cm și groase de 1 cm. Acestea au fost debitate la 1 m, respectiv 60 cm lungime. Pentru toate operațiunile de debitare s-a utilizat un fierăstrău de mână (PI. XXXVIII/1–2). A fost compus primul strat din bucățile de 1 m, apoi s-a aplicat adezivul pe toate segmentele, fiind compus și cel de-al doilea strat, în final toată structura fiind supusă la o presiune considerabilă și depozitată pentru uscare (PI. XXXVIII/3). Timpul de uscare (24 h) a fost suficient pentru manipularea în siguranță a structurii de lemn. Adezivul ales a fost acetatul de vinil, fabricat pe bază de acid acetic (oțet), cunoscut sub numele de *aracet*. Baza organică a acestui adeziv și solubilitatea lui în apă au fost considerate proprietăți similare cu cele ale cleiurilor antice folosite în cazuri similare. Un alt motiv a fost rezistența relativ medie a acestui adeziv la umiditate și șocuri, considerent care a permis situarea caracteristicilor adezivului la limita cea mai joasă de calitate, raportată la proprietățile probabile ale cleiurilor antice din spațiul în discuție (PI. XXXVIII/4).

Tăblia rezultată avea formă dreptunghiulară cu lungimea de 1 m și lățimea de 60 cm (PI. XXXVIII/5). Din aceasta trebuia decupată o *piesă elipsoidală*. Problema cea mai mare în această etapă a fost trasarea elipsei. Cea mai simplă metodă aplicată de desenare a unei elipse este probabil așa-numita *metodă a grădinarului* și anume: se introduce un cui mic în mijlocul uneia dintre laturile mari ale dreptunghiului în care se va înscrie elipsa, cât mai aproape de muchie. Se ia o sfoară de lungimea laturii mari a dreptunghiului și se agață de cui la jumătatea ei. Locul în care capetele sforii ating mediana lungă a dreptunghiului reprezintă cele două focare ale elipsei și în aceste locuri se introduc două alte cuie de care se vor lega capetele sforii. Trebuie luată în calcul lungimea suplimentară de sfoară pentru noduri, astfel încât lungimea ei între cele două cuie să fie egală cu latura mare. Se scoate primul cui, iar un obiect de marcat se introduce în sfoară și începând de la mijlocul laturii mici astfel încât aceasta să fie perfect întinsă și menținând tensiunea constantă, traseul urmat natural de obiectul de marcat, va fi exact elipsa înscrisă în dreptunghiul existent. Această metodă impune realizarea elipsei din două jumătăți de o parte și de alta a axei lungi (PI. XXXVIII/6–7).

O altă variantă a metodei oferă posibilitatea realizării formei geometrice dintr-o singură mișcare, dar face mai dificilă calcularea lungimii sforii, ceea ce o face mai puțin practică. Poate fi extrem de utilă însă în

⁴⁶ Am preferat acest tip de lemn din mai multe considerente, cele mai importante fiind rezistența la șocuri, elasticitatea finală, greutatea redusă și, într-o oarecare măsură, facilitatea prelucrării. Soluția nu este nouă, ea fiind folosită și în Antichitate: *Orice plantă acvatică dă foarte puțină căldură, însă este foarte mlădioasă și de aceea foarte bună pentru confecționarea scuturilor; rana acesteia se strânge, cicatricea se închide imediat și de aceea suportă cu mai multă rezistență fierul; de felul acesta sunt smochinul, mielărea, salcia și de aceea sunt cele mai folosite.* Plinius, XVI, 77.

cazul confecționării unui număr mare de scuturi la aceeași dimensiune. Diferența dintre cele două metode este că sfoara nu e legată la fiecare capăt, ci este o buclă. Tăblia a fost debitată pe linia elipsei desenate.

Deși adezivul nu era unul de maximă calitate în comparație cu alte tipuri de cleiuri cunoscute, a rezistat fără probleme la toate operațiile de mai sus. Dar la șocuri, care cu siguranță apar în timpul unui eveniment marțial, o simplă lipitură probabil nu este de ajuns. Din această cauză, am considerat necesară întărirea bazei de lemn cu obiecte perforante. Astfel, s-a dublat nivelul de coeziune între straturi cu cuie introduse pe „spatele scutului” și anume pe partea cu șipcile mai scurte, pe fiecare rând în parte, la o distanță de aproximativ 10 cm unul de altul, ajustându-se în funcție de lungimea șipcii și mai ales de distanța de margine, pentru a păstra un echilibru în puterea de consolidare a straturilor de lemn și riscul fisurării acestora la margine⁴⁷ (PI. XXXIX/1–2). În final, spatele tăbliei (care a rămas descoperit) a fost tratat cu *ulei de in* pentru rezistență suplimentară la umiditate.

În partea frontală s-a aplicat un strat de piele naturală, peste tăblia de lemn, pentru a obține un grad sporit de protecție atât la rezistența directă la lovituri, cât și pentru protecția statică a placajului la intemperii sau lumină solară (PI. XXXIX/3–4). În Antichitate stratul de piele proteja și împotriva substanțelor și proiectilelor incendiare.

Laminarea unor elemente înguste aduce și un dezavantaj, respectiv existența multor colțuri ce pot fi deteriorate cu ușurință. Fenomen existent și în cazul folosirii unor bucăți de lemn masiv, dar mai puțin evident. Inconvenientul a fost înlăturat prin aplicarea unei borduri metalice perimetrice, rezolvare similară cu cea din Antichitate și care este extrem de utilă pentru sporirea rezistenței la loviturile primite și/sau parate cu marginea scutului. Structura straturilor de șipci a mai dus și la necesitatea unei benzi metalice montate orizontal în partea frontală cu rolul de a fixa șipcile orientate vertical. Datorită lipsei unei surse indubitabile referitoare la numărul de astfel de benzi montate pe scut și pentru a nu forța experimentul, am aplicat soluții minimale de ranforsare, coborând astfel nivelul minim de rezistență, timpii de realizare și crescând astfel gradul de probabilitate al corectitudinii experimentului.

Ultima componentă a placajului exterior a fost piesa centrală, *umbo*, fixată cu patru nituri mari, confecționați și ei în atelier (PI. XXXIX/6).

În partea interioară s-a montat priza (PI. XXXIX/5). În prealabil s-a creat un model din carton, la scară 1:1, pe care s-au montat prize în patru poziții și anume:

A) priză pentru ca antebrațul să fie așezat pe axa scurtă a scutului cu *umbo*-ul în dreptul grosimii maxime a mâinii

B) priză pentru ca antebrațul să fie așezat pe axa lungă a scutului cu *umbo*-ul în dreptul grosimii maxime a mâinii

C) priză pentru ca antebrațul să fie așezat pe axa lungă a scutului cu pumnul în dreptul *umbo*-ului (poate cu o tăblie găurită, astfel încât pumnul să se afle în *umbo*, așa cum este cazul general al scuturilor romane, de exemplu)

D) priză pentru ca antebrațul să fie așezat pe o diagonală între cele două axe ale scutului, cu *umbo*-ul în dreptul grosimii maxime a mâinii.

Pe baza experienței obținute în numeroase simulări de luptă și a exemplelor majoritar prezente pe reliefurile Columnnei traiane (PI. XXXVII) s-a ales varianta D. Motivul a fost că celelalte variante par a fi mult prea specializate pentru anumite tipuri de acțiuni (ofensivă, defensivă, asalt, duel etc.), fiind astfel vulnerabile la schimbarea tacticii. Direcția de montaj aplicată a oferit posibilitatea ca scutul să poată fi folosit în mai multe tipuri de situații. Scutul este util atât în tehnici ofensive, cât și defensive, poate fi ținut ușor în poziție de gardă și repaus (atât cu brațul lăsat în jos sau agățat de vreun element vestimentar puternic din dreptul pieptului – un lanț sau o curea de armă care stă în diagonală pe piept). Tot aici, trebuie amintită

⁴⁷ Acest supliment de îmbinare nu a putut fi documentat arheologic. Fie cuiele, de foarte mici dimensiuni, nu s-au păstrat, fie, mai probabil, ele nu erau folosite și aderența straturilor se baza doar pe cleiul folosit și pe garniturile metalice. Placajul realizat fără aceste cuie a avut permanent tendința de a se desprinde, mai ales la capătul șipcilor.

montarea, în final, a trei inele de care să se poată fixa o curea lungă pentru transportul scutului pe spate, atașat de șa etc. S-a avut în vedere și deplasarea pe distanțe lungi și medii, a infanteriei, caz în care greutatea, priza și, mai ales momentul tactic, obligă la identificarea unor soluții⁴⁸. Două inele au fost montate spre capetele axei lungi, iar unul spre mijloc, tot pe axa lungă, metodă care a oferit o bună stabilitate în timpul transportului pe spate a unei piese atât de mari.

Revenind la priza în sine, pe o diagonală s-au montat trei benzi de piele groasă, elemente nu doar utile, ci și estetice. Două dintre ele au fost plasate de o parte și de alta a punctului central al scutului, iar una către spre margine astfel încât să poată fi prinsă comod cu pumnul. Capetele curelelor de piele au fost prinse între tăblia lemnului și câte o lamă metalică de aproximativ 10 cm lungime fiecare, cu câte trei cuie în parte.

După definitivarea construcției întregii structuri și montarea pieselor auxiliare, scutul a fost vopsit și decorat cu elemente inspirate din ornamentica documentată de reliefurile de pe Columnă (Pl. XXXIX/6–7).

Întregul proces de producție a fost realizat cu un instrumentar simplu, care a asigurat strictul necesar pentru astfel de operațiuni: fierăstrău, pilă, pensulă, sfoară, creion, cuie, burghiu manual, punctator, ciocan, cuțit. Timpul de lucru efectiv, în condițiile în care toată munca depusă a fost realizată într-un atelier modest, a fost de aproximativ o oră pentru fiecare operațiune principală, șapte la număr și anume: debitarea inițială a șipcilor, lipirea lor, decuparea elipsei, fixarea straturilor cu cuie, debitarea și lipirea stratului de piele și aplicarea lamelelor metalice, montarea prizei și a *umbo*-ului și realizarea decorului. Montajul tuturor elementelor a durat aproximativ o zi de muncă, în etape desfășurate însă pe mai multe zile, existând o serie de operații secundare, cum ar fi, de exemplu, ornamentarea *umbo*-ului sau timpii de uscare a adezivului.

Construcția și asamblarea întregului sistem, care include obținerea lamelelor, fabricarea *umbo*-ului, a garniturilor metalice și a mânerului, procurarea sau producerea elementelor auxiliare (cuie, piele, clei etc.) a necesitat eforturile, uneori combinate, a doi oameni, concentrate în cca. 10 zile de muncă (10h/zi), respectiv 200 ore/muncă în total. Desigur, într-un atelier de făurărie antic, această perioadă era, foarte probabil, mai redusă, în condițiile experienței oferite de activitatea dedicată, dotărilor specializate, a ajutorului oferit de personalul auxiliar etc.

Este util în acest punct și un bilanț economic, bazat pe inventarul materialelor utilizate:

- lemn: 0,12 m³;
- piele: aproximativ 2 m² și curele în lungime de aprox. 1m pentru priză plus una de 1m pentru transport pe umăr;
- lame metalice: lățime 2 cm, lungime 6 m;
- *umbo*: diametru 22 cm;
- cuie: 1,5 cm lungime și 1–2 mm diametru;
- adeziv: adeziv pentru lemn, cca. 250 ml;
- ulei de in: aproximativ 250 ml.

FABRICAREA UNUI UMBO

Umbo, parte a acestui experiment, a fost realizat în primăvara anului 2015, într-un atelier de fierărie tradițional, scena a numeroase alte proiecte de arheologie experimentală. Ca materie primă s-a folosit un lingou de fier cu dimensiunile de 12x8x1,2 cm, iar combustibilul, care a permis atingerea unor temperaturi ridicate, a constat dintr-un amestec de lemn uscat de stejar și cărbune de fag. Uneltele întrebuițate în procesul de realizare a replicii au fost: o nicovală, trei ciocane diferite, o daltă, un clește de fierărie și două dornuri.

⁴⁸ Una dintre aceste soluții era transportul armelor grele, în acest caz al scuturilor, cu ajutorul mijloacelor de transport care însoțeau armata în expediții. Cavaleriștii își puteau atârna scutul la harnașament, dar infanteria apela la încărcarea scuturilor în care sau căruțe, așa cum sunt vizibile și pe Columna lui Traian (scena XXXVII) sau pe metopele de la Adamclisi (metopa XXXVII).

O primă etapă a constituit-o martelarea tablei de fier, din care să poată fi obținută piesa finală. Această operațiune, aparent simplă, s-a dovedit a fi mai dificilă decât ne așteptam. Deformarea lingoului de metal tindea să fie neregulată, obținând suprafețe cu grosimi inegale, în speță cu o grosime mai mare spre centru și mai redusă spre periferie. Din această cauză grosimea dorită (1,2–1,5 mm), a fost obținută abia la a treia încercare, după ce tehnica necesară a început să fie mai bine stăpânită. În realizarea acestui proces s-au folosit ciocanele de dimensiuni mari, întreaga operațiune durând aproximativ două ore.

Marginile suprafeței astfel obținute au fost regularizate prin decuparea cu dalta, suportul de lucru obținut având o formă poligonală de aproximativ 30x30 cm. Prin încălzirea succesivă, dar controlată, a tablei de fier (o încălzire prea puternică ar fi dus la „arderea” și compromiterea metalului) și prin aplicarea unor lovituri succesive de ciocan pe un traseu concentric și radial, de la centru spre margine, s-a început deformarea suprafeței plane și transformarea sa treptată într-o calotă. Începând de acum, ciocanul utilizat a fost cel de 1 kg.

Operațiunile specifice (decălirea tablei, urmată de martelarea acesteia) s-au desfășurat pe parcursul a două zile, ciclul operațional de deformare a calotei, de la centru spre margine, repetându-se de șase ori. În această etapă, o atenție sporită a fost acordată metodei de lovire și sensului de mișcare a ciocanului la contactul cu piesa de fier, cu scopul de a „aduna” materialul, o subțiere a acestuia putând duce la distrugerea tablei exact în zona în care un *umbo* are nevoie de o rezistență sporită. Adâncirea concavității piesei s-a realizat progresiv, cu câte aproximativ 1 cm pentru fiecare ciclu repetat (**Pl. XL**).

După obținerea formei relativ semisferice a calotei, metalul a fost din nou încălzit și prin lovituri ușoare de ciocan s-a încercat aducerea marginilor plate ale piesei la un unghi drept față de umărul calotei, fapt necesar în vederea montării acestui *umbo* pe suprafața plană a scutului. Forma circulară a piesei a fost mai apoi obținută prin decuparea la cald cu ajutorul unei dălți din fier. Orificiile de prindere, în număr de patru, dispuse diametral opus două câte două, au fost realizate de asemenea la cald, cu ajutorul a două dornuri cu diametre diferite, cel mai subțire dintre ele având menirea de a provoca perforarea, iar cel de al doilea fiind folosit în vederea lărgirii găurilor până la un diametru de aproximativ 5 mm, în raport cu țințele de fixare pe corpul scutului. Având în vedere rolul și funcționalitatea piesei, obiectul realizat a fost supus unui proces de călire, fiind încălzit până la incandescență și răcit brusc în apă.

Rezultatul a fost un *umbo* din fier cu diametrul de 22 cm, o adâncime a calotei de 6,7 cm și o greutate de 620 grame, prevăzut cu patru orificii pentru prindere. Grosimea tablei obținute a fost ușor variabilă situată între 1,2–1,5 mm. Piesa este extrem de robustă, rezistând bine la loviturile de sabie și spadă din timpul încercărilor, fără a se deforma.

CONSIDERAȚII TACTICE

Scutul a fost dintotdeauna elementul esențial de protecție al unui soldat, indiferent de statutul sau locul său în ierarhie, fără ca rolul lui să fie întotdeauna doar defensiv. Lupta la distanță, prin tirurile de săgeți, proiectile, lănci și sulite, avea ca scop diminuarea efectivelor adverse înainte de contactul propriu-zis. În lipsa scuturilor de orice fel, mulți inamici erau uciși sau răniți în această etapă a luptei, ceea ce putea modifica rapid sorții bătăliei. Un bun exemplu sunt nesfârșitele războaie dintre romani și barbari, în care disciplinată infanterie romană utiliza extrem de eficient scuturile, atât la modul defensiv – celebra formație *testudo* – cât și ofensiv (prin lovituri directe sau împingeri de masă). Dintre acești barbari, aflați aproape permanent în conflict cu imperiul, dacii au fost cei care au tras învățăminte metodice suplimentate spre final, de instructorii militari primiți prin prevederile tratatelor. Chiar dacă nu au renunțat la scuturile specifice ovale, a căror geometrie este mai puțin eficientă pentru eforturile militare de grup, numărul mare de scuturi arată importanța tactică pe care acestea le-au avut, mai ales în confruntările cu romanii. De ce au fost păstrate scuturile ovale, chiar dacă în cadrul unei formații profesionale păreau inferioare?

Experimentele de reconstrucție istorică au relevat o modalitate aparte de utilizare a acestor arme. Forma scutului era în așa mod gândită încât acoperea eficient zonele cele mai vulnerabile ale corpului – bazin, abdomen și torace. Mai exact doar corpul unui singur războinic. Spre deosebire de alte tipuri de scuturi (romane sau grecești – care au o suprafață mai mare decât cea necesară unui individ, și sunt mai potrivite pentru acoperirea reciprocă) scutul oval era adaptat unui stil de luptă individual, orientat spre inițiativa personală. Spada lungă este și ea parte a acestui mod de gândire militară. În plus, diferit de scuturile dreptunghiulare, scuturile ovale erau folosite atât de infanterie, cât și de cavaleriști, diferența față de cavaleria romană fiind că, în lumea dacică priza rămânea pe antebraț și pumn.

Dacă utilitatea garniturilor metalice – indicatori ai calității unui scut, admitând că ornamentația bogat reprezentată este compusă din aceste ranforsări, nu mai trebuie discutată, cea a *umbo*-urilor ridică unele semne de întrebare. Spre deosebire de lumea romană și celtică, unde o astfel de piesă era montată central, în locul de unde soldatul avea priza, iar calota *umbo*-ului îi proteja mâna, în lumea barbară nord-dunăreană scutul era purtat și folosit în mod diferit. Pe Columnă sunt o serie de scene (XXIV; XXV; XXXI; XXXII; XXXVIII; LXIV; LXX; XCIII; XCIV; XCVI; CXI; CXII; CXXII; CXXXIX; CXL; CXLIV; **Pl. XXXVII**) în care putem observa modul de prindere a scutului. În nici una dintre reprezentări nu apare vizibilă bara de priză pe *umbo*, ci doar modul de prindere și susținere a brațului cu curele – e adevărat că în mai multe unghiuri, de la brațul paralel pe diametrul mic al scutului, până la un unghi oblic față de acesta. Prinderea cu aceste curele – fixate prin nituire – explică și raritatea mânerelor metalice din descoperirile arheologice⁴⁹. Pe aceste considerente, la scuturile dacice (spre deosebire de cele romane) *umbo*-ul putea avea o contribuție la ranforsarea structurii de rezistență, prinderea și manipularea scutului făcându-se însă cu ajutorul unui mâner, din lemn, piele groasă sau metal, dispus pe partea dreaptă în interior și fixat pe antebraț cu curele. Acest sistem de prindere, cu rădăcini în spațiul oriental, are proprietatea de a ține scutul mai aproape de corpul războinicului, fapt ce reduce considerabil varietatea manevrelor ce pot fi făcute cu acesta, dar sporește forța de lovire și de împingere prin folosirea umărului și implicit a întregului corp, în efortul de a presa masa adversă. În acest fel crește rolul ofensiv al armei, *umbo*-ul devenind un pinten îndreptat împotriva inamicului.

Datorită modificării pe care o aduce suprafeței scutului, *umbo*-ul putea controla într-o oarecare măsură spada adversarului, pe care o putea bloca sau devia, suficient timp pentru ca războinicul să îi aplice inamicului lovitura decisivă. Acest mod de luptă, propriu inițiativelor personale și duelurilor mai degrabă decât luptelor de linie, va duce în final la o lungire și ascuțire a *umbo*-ului în secolele următoare, mai ales în mediul germanic, în strânsă relație cu tehnica de luptă cu spada. Privind retrospectiv problema acestor *umbo*-uri prin prisma funcționalității, apare destul de evident faptul că rolul lui militar este mai redus decât părea anterior (sau cel puțin noi nu am reușit să-l remarcăm suficient). Acest lucru poate sugera că el a fost păstrat de tradiția războinică pe alte baze, cele mai logice fiind de natură spirituală. Locul lui pe scut și forma acestuia sugerează o asociere cu unele culte solare, aflate sub patronajul zeului Apollo, cu trimitere la simbolică miticului *omphalos*, manifestări religioase încă puțin descifrate în spațiul discutat.

CONCLUZII

Recapitulând datele acumulate, se desprind câteva observații finale.

În primul rând este de remarcat discrepanța vizibilă dintre numărul mic de componente asociate indubitabil cu scuturile, descoperite pe un spațiu larg (**Pl. XLI**) și cel al surselor iconografice, dominate de reliefurile Columnei traiane. Desigur, contextele funerare din care provin majoritatea componentelor metalice păstrate sunt ele însele o raritate, situație agravată de discreția funerară a secolelor II a.Chr. – I p.Chr.

⁴⁹ Un singur mâner descoperit până acum, relativ incert ca funcționalitate, respectiv resturile de arme dintr-un mormânt (sau mai multe?) de incinerare, situat, cel mai probabil, din proximitatea cetății de la Piatra Craivii, jud. Alba. Cf. Popa 2008, p. 359, Pl. 1/4.

Chiar și așa, numărul de scuturi este mic, raportat la acțiunile militare cunoscute. În acest cadru, este posibil ca scuturile realizate din placaj, cu garnituri și *umbo* să nu fi fost accesibile tuturor categoriilor de războinici, ci doar elitei. Situația s-a schimbat în timp prin profesionalizarea unui număr tot mai mare de războinici și prin accesul acestora la resurse tehnice și economice superioare. Raritatea scuturilor din descoperirile acestei perioade poate fi explicată prin obiceiurile funerare nelămurite suficient cât să explice reducerea înmormântărilor și, mai ales, prin numărul mare de astfel de arme capturate, ele fiind greu de ascuns.

Construcția unui scut bun, ranforsat cu benzi, bordură și *umbo* de fier implică o anumită tehnologie de lucru, o sumă de materiale diverse. Reconstituirea acestui tip de scut denotă o eficientizare practică, rezultatul fiind vizibil în calitate și duranță. Forma și construcția specifică oferă un grad mare de protecție, rezistând foarte bine la toate tipurile de arme ofensive. Tipurile de scuturi simple, din diverse împletituri acoperite cu piele, erau relativ eficiente doar împotriva săgeților și proiectilelor. Contactele purtătorilor lor cu infanteria grea era evitată cu dârzenie, iar când se întâmpla totuși, rezultatul era defavorabil lor. Spre deosebire de acestea, scuturile dacice rezistau la toate tipurile de proiectile, dar în special la asaltul armelor de luptă corp la corp. Având o masă ce ar putea fi estimată în jurul valorilor de 5–7 kg, scutul putea fi mănuit ușor de un om antrenat, putea fi transformat într-o armă ofensivă, îndeosebi prin efectul de masă compactă. Sprijinit pe latura corpului, la un capăt pe șold și la celălalt pe umăr, scutul devenea, alături de celelalte scuturi din formație, un adevărat berbec. Un accesoriu important, fără de care lupta cu scutul devenea periculoasă pentru purtătorul său, era obrăzarul coifului acestuia. Dat fiind faptul că antebrațul se transforma într-un ax orizontal al scutului, atunci când acesta era plasat pe lângă corp, loviturile puternice în jumătatea lui superioară basculau scutul, care pivota spre interior, tendință foarte puțin atenuată de forța cu care era ținut de mâner și aproape anulată dacă mânerul nu era de lemn sau metal. Testând de nenumărate ori scutul în lupte simulate s-a remarcat faptul că doar sprijinirea scutului bine în umăr și mai ales poziționarea obrăzarului pe direcția marginii superioare a scutului ferec loviturile cu propriul scut în maxilar sau oasele feței. Scuturile ovale, axate pe apărarea unui singur războinic, mai aveau însă o vulnerabilitate consistentă, determinată de geometria lor. Chiar în linie sau în formații compacte, scuturile ovale nu închid eficient spațiul de acces, permițând pătrunderea sulitelor și săgeților prin locurile rămase descoperite.

Este de prisos să spunem că un scut, preferabil de calitate, este indispensabil în orice tip de confruntare. Chiar în cadrul testelor sau luptelor simulate lipsa unui scut duce rapid la accidente și răniri, mai mult sau mai puțin superficiale. Este explicabil, în această cheie, numărul mare de scuturi dacice prezente pe Columna lui Traian. Înarmarea dacilor, buni cunoscători ai războiului, în vederea confruntărilor cu legiunile romane, a însemnat și dotarea a cât mai multor războinici cu scuturi puternice, pe lângă alte categorii de arme. Deși nu avem date certe, este posibil, judecând după analogiile epocii, ca, cel puțin la nivelul elitelor, scuturile au avut și un rol identitar, simbolurile de pe suprafața scutului identificând proprietarul, în masa de războinici.

Profesionalizarea războinicilor, vizibilă din multe unghiiuri, a modificat arsenalul, calitatea și numărul acestuia, iar tacticile s-au adaptat la noile moduri de luptă. În ceea ce privește scuturile, evoluția morfologiei și a caracteristicilor tehnice par a concentra tradiții venite din mai multe direcții. Pe de o parte forma ovală și prezența *umbo*-ului ar indica o influență occidentală de origine celtică. Pe de altă parte, renunțarea la priza pe interiorul *umbo*-ului și adoptarea sistemului de curele atașate pe braț și manipularea întregului scut cu ajutorul unui mâner fixat pe partea interioară a placajului pare a avea rădăcini orientale, ajuns în nordul Dunării pe filieră grecească și/sau tracică.

Putem spune, așadar, că scutul oval, cu *umbo* și priză pe antebraț reprezintă însumarea mai multor tradiții marțiale, din diverse spații geografice și culturale cu care dacii au venit în contact. Prezența acestei arme în cadrul mobilierului funerar este justificată de însăși funcția sa principală, aceea de a apăra războinicul, depunerea în morminte având rolul de a transfera această funcție în planul fantastic al existenței.

Scuturile ovale completează arsenalul unor războinici profesioniști, flexibili în ce privește importul de arme și idei militare, dar care și-au adaptat importul de idei propriilor experiențe marțiale și mai ales propriei culturi.

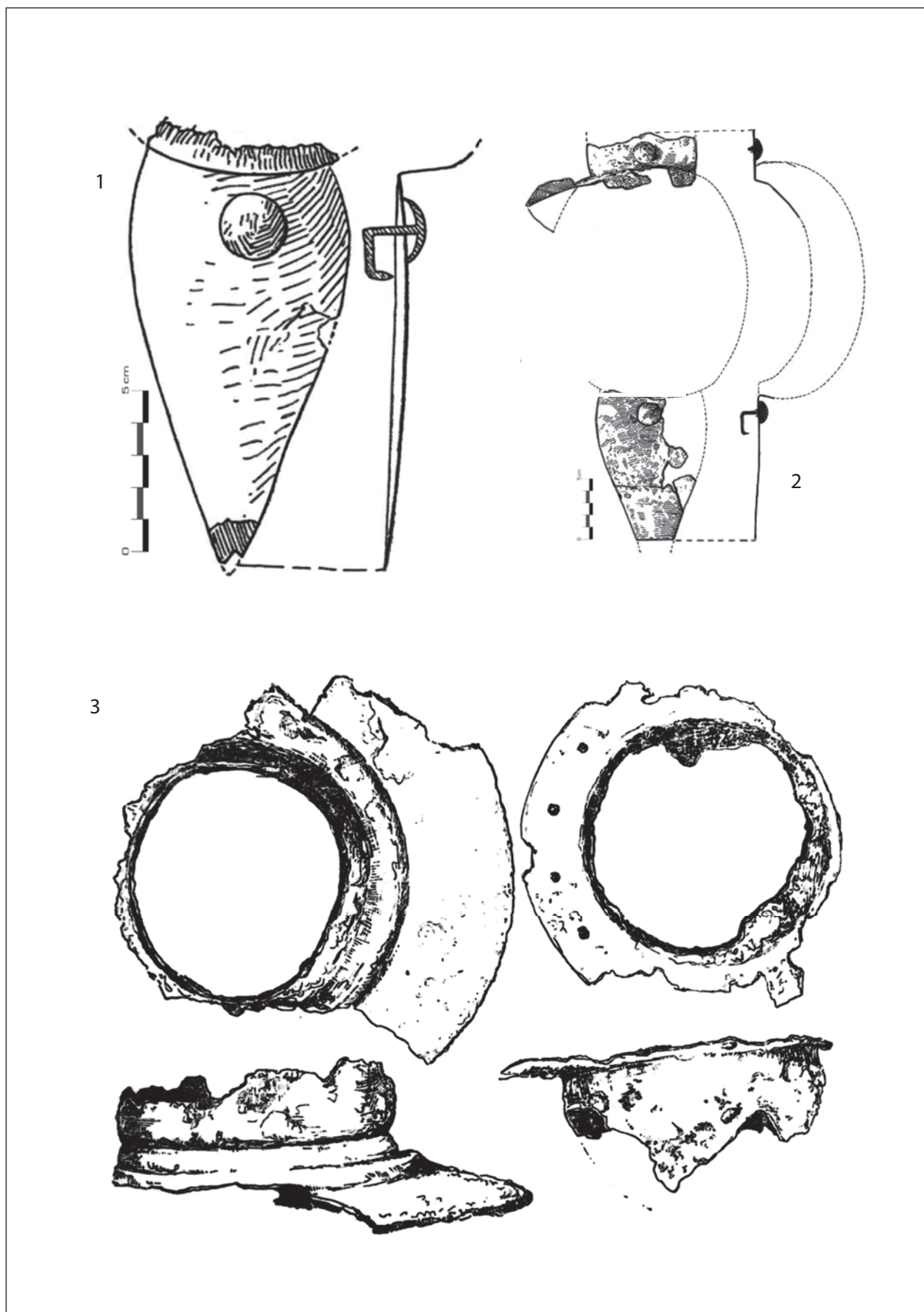
ABREVIERI

- ATS – *Acta Terrae Septemcastrensis*, Sibiu, 2002.
 Apulum – *Apulum, Acta Musei Apulensis*, Buletinul Muzeului regional Alba Iulia (din 1992 Muzeul Național al Unirii), Alba Iulia, 1, 1942.
 BCȘS – *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești*, Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia, 1995.
 BMMN – *Buletinul Muzeului Militar Național*, București, 1937–1942. Din 2003 (I), serie nouă.
 Dacia – *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*. București, I, (1924) – XII (1948). *Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
 EphNap – *Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca, 1, 1993.
 SlovArch – *Slovenská Archeológia*. Časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre, Bratislava, 1, 1953.
 SCIV(A) – *Studii și cercetări de istorie veche*, București, 1, 1950 (din 1974 *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*).
 Thraco-Dacica – *Thraco-Dacica*, București, I, 1980.

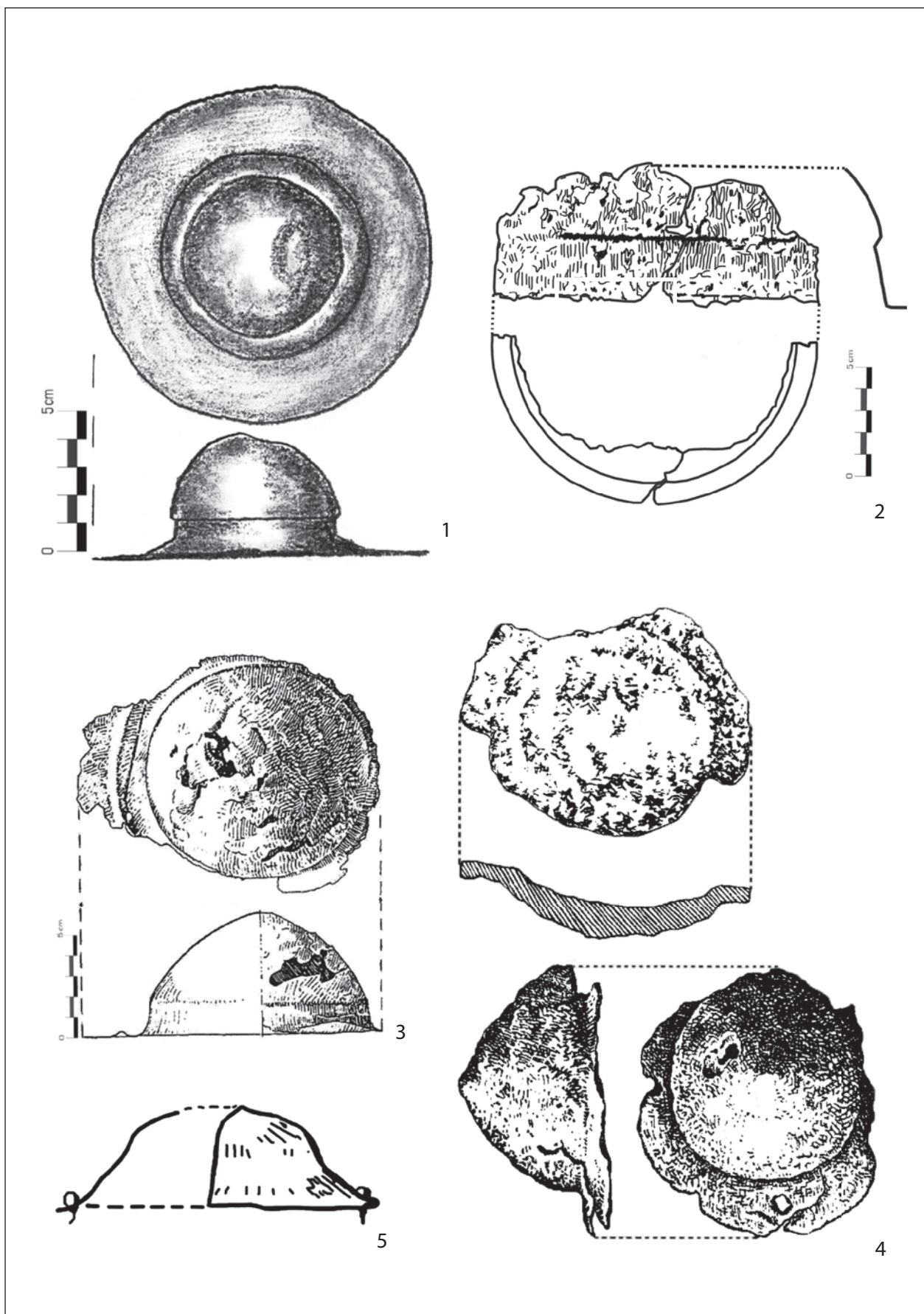
BIBLIOGRAFIE

- Andrițoiu, Rustoiu 1997 – Ioan Andrițoiu, Aurel Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*, 1997.
 Berciu 1966 – Dumitru Berciu, *Les Celtes et la civilisation de La Tène chez les Gêto-Daces*, în *Bulletin of the Institute of Archaeology*, 6, 1966, p. 75–93.
 Bishop, Coulston 1993 – M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment: From the Punic War to the Fall of Rome*, 1993.
 Borangic 2014 – Cătălin Borangic, *Valoarea economică teoretică a echipamentului unui senior al războiului din lumea dacică*, în *BCȘS*, 20, 2014, p. 39–70.
 Borangic, Bădescu 2014 – C. Borangic, Alexandru Bădescu, *Civilizația geto-dacică (I). Arme și echipamente din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României*, 2014.
 Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990 – Vojtec Budinsky-Krička, Maria Lamiová-Schmiedlová, *A Late 1-st Century B.C. – 2nd Century A. D. Cemetery at Zemplin*, în *SlovArch*, 38, 2, 1990, p. 245–354.
 Caesar Caius Iulius – *Bellum Gallicum*, traducere de Janina Vilan-Unguru, 1964.
 Cichorius 1896–1900 – Conrad Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin, 1896–1900.
 Constantin 2011 – Cătălin-Petre Constantin, *Piese de echipament defensiv la geto-daci. Umbo-uri de scut, Bibliotheca Musei Porolissensis, XIII, Identități culturale locale și regionale în context european – Studii de arheologie și antropologie istorică, In memoriam Alexandri V. Matei*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011, p. 257–264.
 Daicoviciu 1954 – C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, 1954.
 Daremberg, Saglio 1926 – C. Daremberg, M. E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris, 1926, tom 5.1 (T-Z).
 Dupoi, Sirbu 2001 – Vasile Dupoi, Valeriu Sirbu, *Pietroasele-Gruu Dării. Incinta fortificată*, 2001.
 Florea, Suciu 1995 – Gelu Florea, Liliana Suciu, *Observații cu privire la scutul de la Piatra Roșie*, în *EphNap*, V, 1995, p. 47–61.
 Florescu 1960 – Florea Bobu Florescu, *Monumentul de la Adamklissi Tropaeum Traiani*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, [1960].
 Florescu 1969 – Florea Bobu Florescu, *Die Traianssäule. Grundfragen und Tafeln*, Bukarest, 1969.
 Gherghe 2015 – Petre Gherghe, *Așezarea și necropola geto-dacică de la Spahii-Câmpul Spahiului, județul Gorj*, 2015.
 Glodariu, Iaroslavski 1979 – Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n.–I e.n.)*, 1979.
 Glodariu, Moga 1994 – I. Glodariu, Vasile Moga, *Tezaurul dacic de la Lupu*, în *EphNap*, 4, 1994, p. 33–48.
 Hencken 1950 – Hugh Hencken, *Herzsprung Shields and Greek Trade*, în *American Journal of Archaeology*, 54, 4 (Oct. – Dec.), 1950, p. 294–309.
 Iancu 2014 – Liviu Mihai Iancu, *Carieni în Orientul Mijlociu în epoca arhaică*, în *BCȘS*, 20, 2014, pp. 17–38.
 Kotigoroshko 2009 – V. Kotigoroshko, *Malokopanskiy nekropol' (ur. Cellenitsa)*, în *Karpatika*, 38, 2009, p. 58–133.
 Lupu 1989 – Nicolae Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățanaș*, 1989.
 Măndescu 2003 – Dragoș Măndescu, *Arme din situl geto dac de la Cetățeni*, în *BMMN*, S.N. I/II, 2003, p. 26–31.
 Moscalu 1977 – Emil Moscalu, *Sur les rites funéraires des géto-daces de la plaine du Danube*, în *Dacia*, N.S. XXI, 1977, p. 329–339.
 Nicolăescu-Plopșor 1945–1947 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Antiquités celtiques en Olténie*, în *Dacia*, XI–XII, 1945–1947, p. 17–43.
 Plinius – Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, trad. de Ioana Costa și Tudor Dinu, 2002.
 Pop 2000 – Constantin Pop, *Un petit tropaeum en bronze découvert dans la Dacie romaine*, în H. Ciugudean, V. Moga (ed.), *Army and Urban Development in the Danubian Provinces of the Roman Empire*, 2000, p. 333–335.
 Popa 2008 – Cristian Ioan Popa, *A Possible Dacian Burial in the Vicinity of the Piatra Craivii Fortress*, în *Apulum*, XLV, 2008, p. 357–365.
 Popa 2011 – C. I. Popa, *Valea Cugirului – din preistorie până în zorii epocii moderne*, 2011.
 Popescu 1963a – Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1962*, în *SCIV*, 14, 1963, p. 451–466.

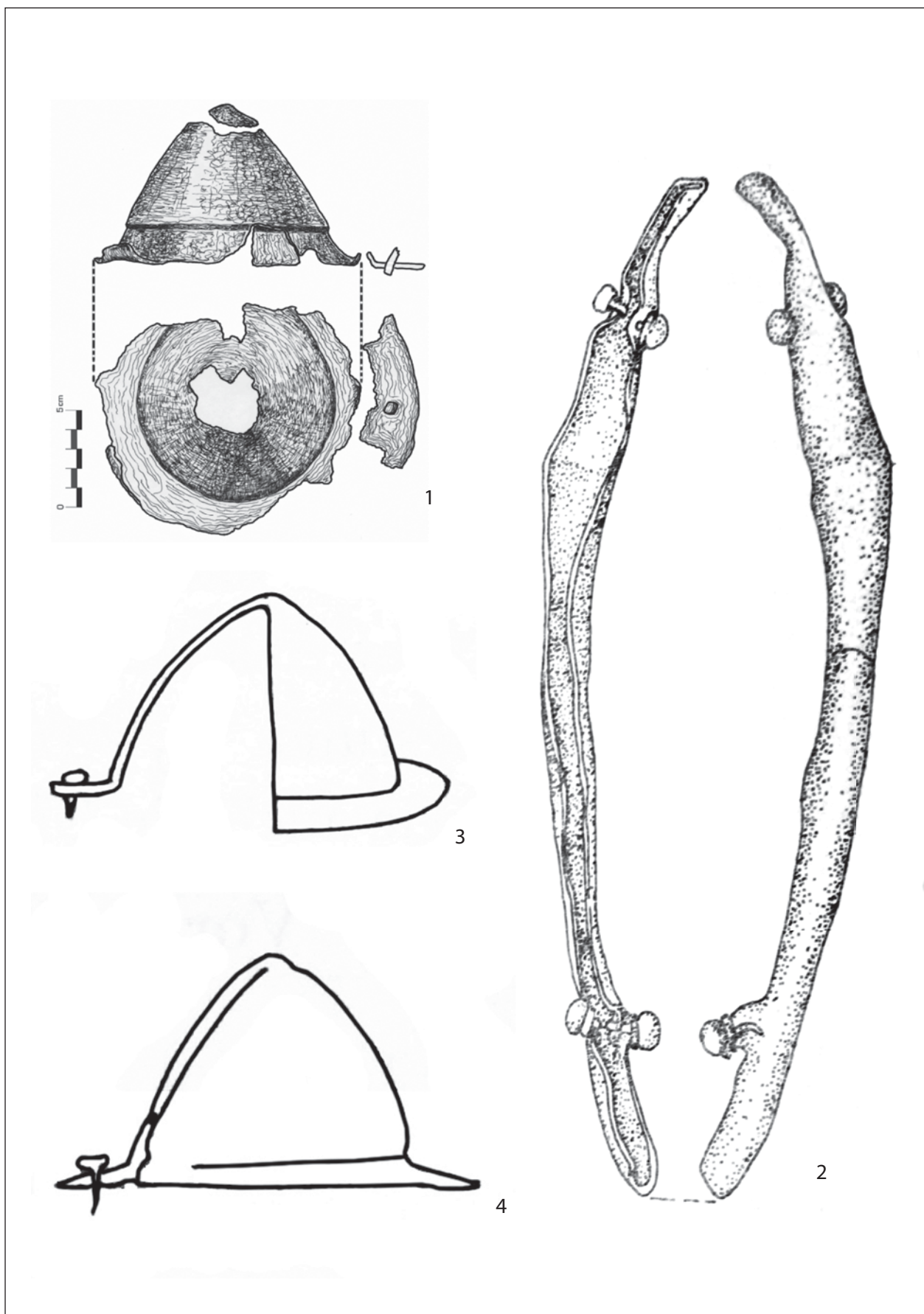
- Popescu 1963 – D. Popescu, *Două descoperiri celtice din Oltenia*, în SCIV, tom 14, nr. 2, 1963, p. 403-411.
- Rapin, Bruneaux 1988 – A. Rapin, J. L. Bruneaux, *Gournay, II. Boucliers, Lances, depots et trophées*, 1988.
- Rustoiu 2002 – Aurel Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, 2002.
- Rustoiu 2007 – A. Rustoiu, *About a curved dagger discovered at Piatra Craivii*, în Apulum, XLIV, 2007, p. 83-97.
- Sanie 1981 – Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (secolele II î.e.n.- III e.n.)*, 1981.
- Sîrbu 1993 – Valeriu Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, 1993.
- Sîrbu et alii 2007 – V. Sîrbu, Sabin Luca, Cristian Roman, *Tombs of Dacian Warriors (2nd-1st C. BC) found in Hunedoara- Grădina Castelului (Hunedoara county)*, în Acta Terrae Septemcastrensis, VI, 1, 2007, p. 155-177.
- Spănu 2001-2002 – Daniel Spănu, *Un mormânt de epocă târzie Latène de la Dubova*, în SCIVA, tom. 52-53, 2001-2002, p. 83-132.
- Tacitus – Cornelius Tacitus, *De origine et situ Germanorum*, traducere de T. Naum, 1963.
- Vulpe 1976 – Al. Vulpe, *La nécropole tumulaire gète de Popești*, în Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 193-215.
- Vulpe, Căpitanu 1971 – Al. Vulpe, Vasile Căpitanu, *Une tombe isolée de l'époque de La Tène á Răcățau*, în Apulum, IX, 1971, p. 155-164.
- Zirra 1971 – Vlad Zirra, *Beitrage zur Kenntnis des Ketlischen Latene in Rumanien*, în Dacia, N.S., XV, 1971, p. 171-238.

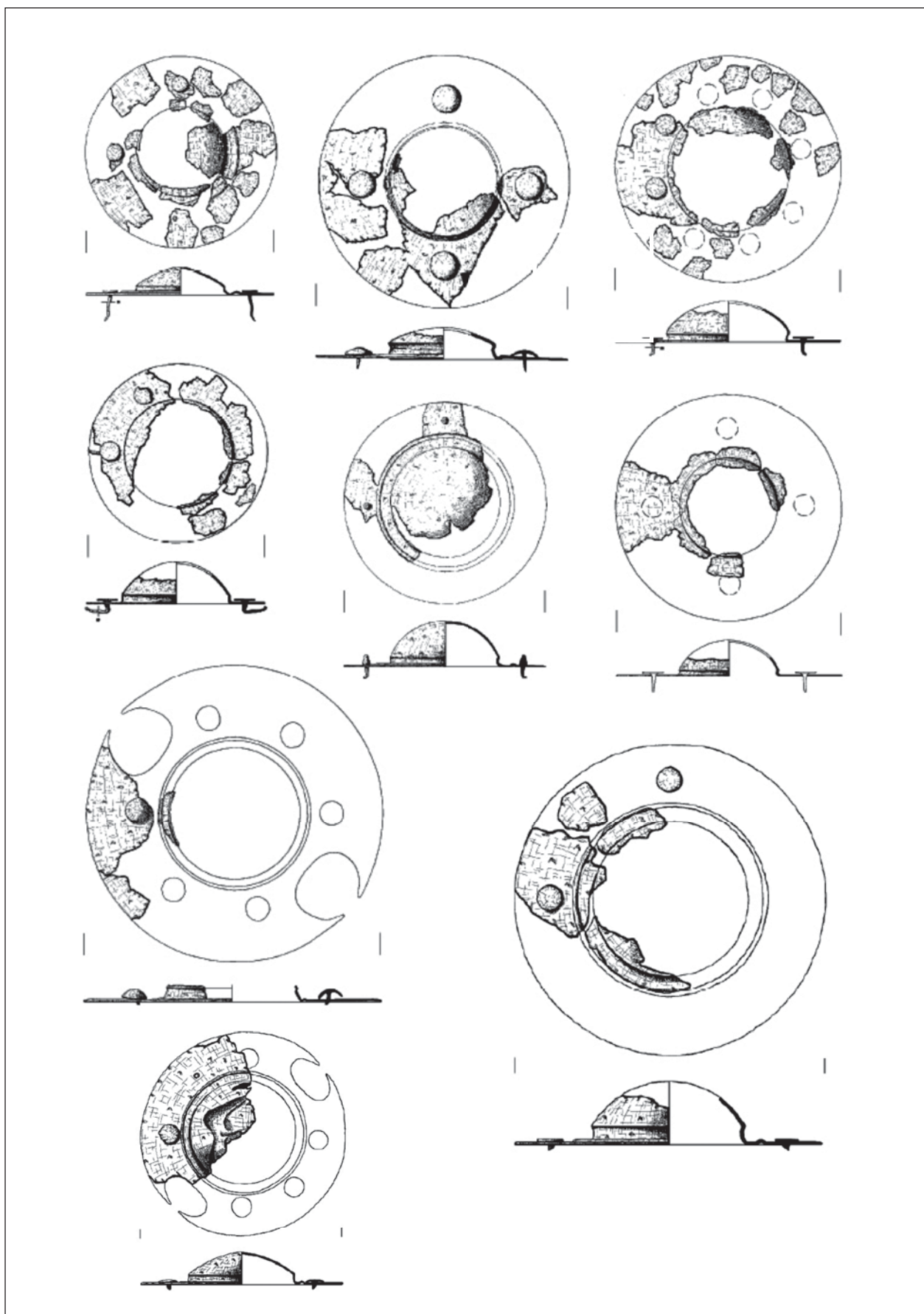
Planșa I. 1. Plosca (*apud* Berciu 1966); 2. Corlate (*apud* Nicolăescu-Plopșor 1945–1947); 3. Tilișca (*apud* Lupu 1989, fără scară).

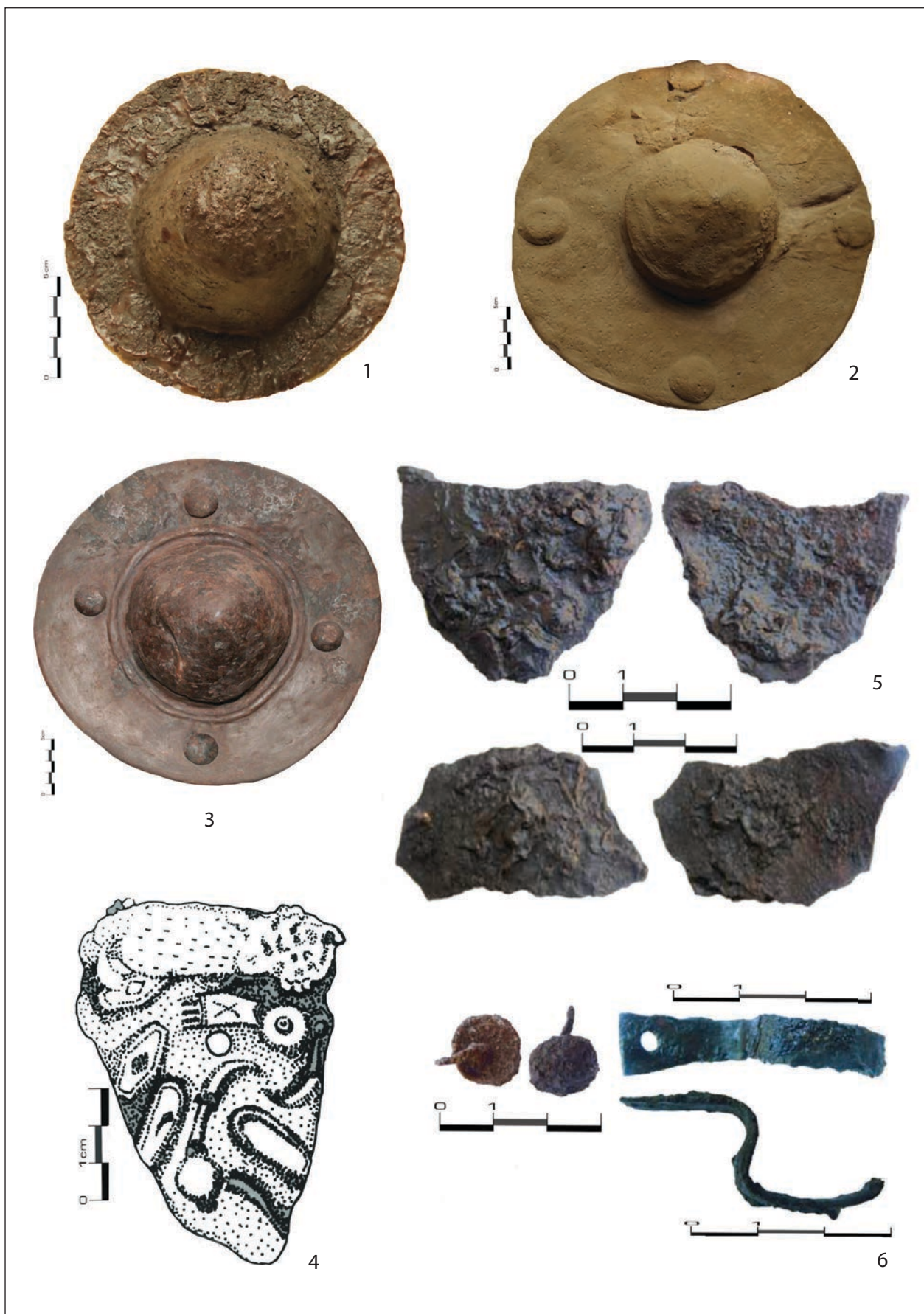
Planșa II. 1. Căpâlna (*apud* Glodariu, Moga 1989); 2. Cornești (*apud* Popescu 1963); 3. Dobrosloveni (*apud* Nicolăescu-Plopșor 1945–1947); 4. Piatra Roșie (*apud* Daicoviciu 1954, fără scară); 5. Curtuiuşeni (*apud* Zirra 1971, fără scară).

Planșa III. 1. Ogradena (*apud* Spănu 2001–2002); 2. Bâtca Doamnei (*apud* Sanie 1981, fără scară);
 3. Pecica (*apud* Zirra 1971, fără scară); 4. Oradea? (*apud* Zirra 1971, fără scară).

Planșa IV. Mala Kopanya, Ucraina (*apud* Kotigoroshko 2009, scări diferite).

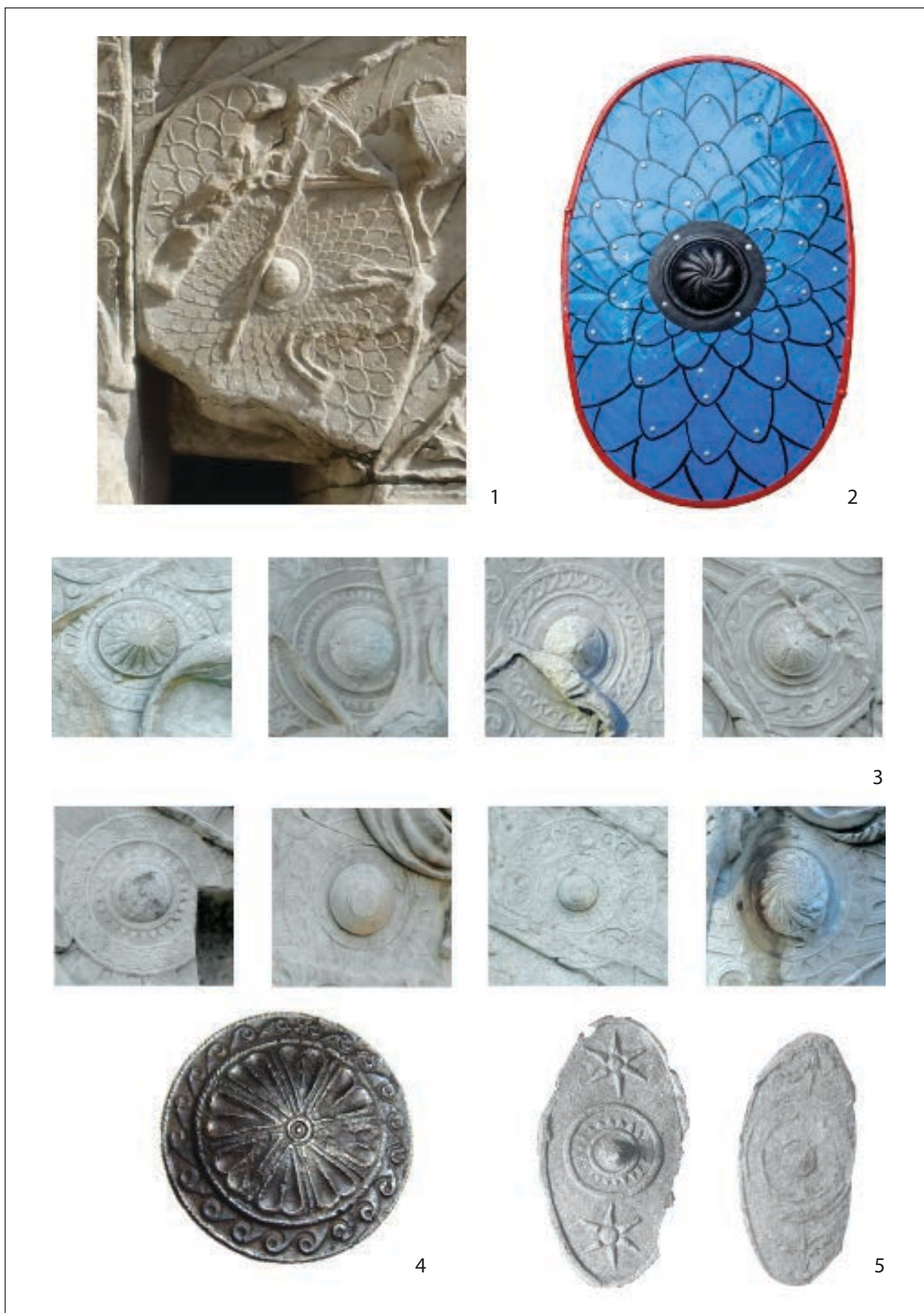
Planșa V. 1. Popești, *umbo* restaurat (foto M. Amarie); 2. Lăceni, *umbo* restaurat (foto M. Amarie); 3. Cugir, *umbo* restaurat; 4. Gârla Mare, fragment plăcuță de bronz; 5-6. Hunedoara (*apud* Sîrbu et alii 2007).

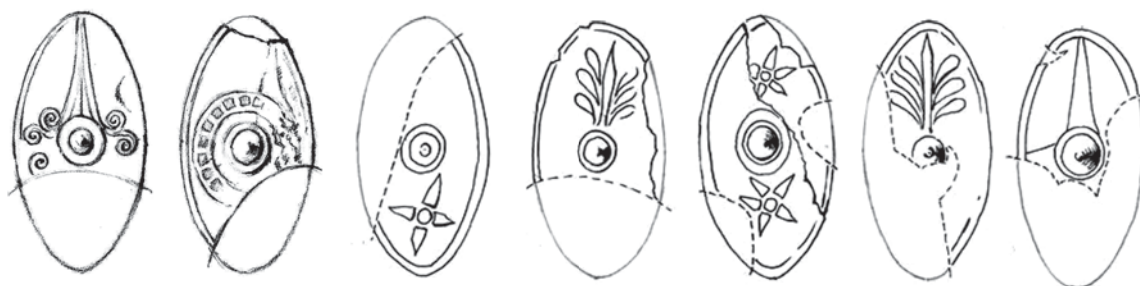
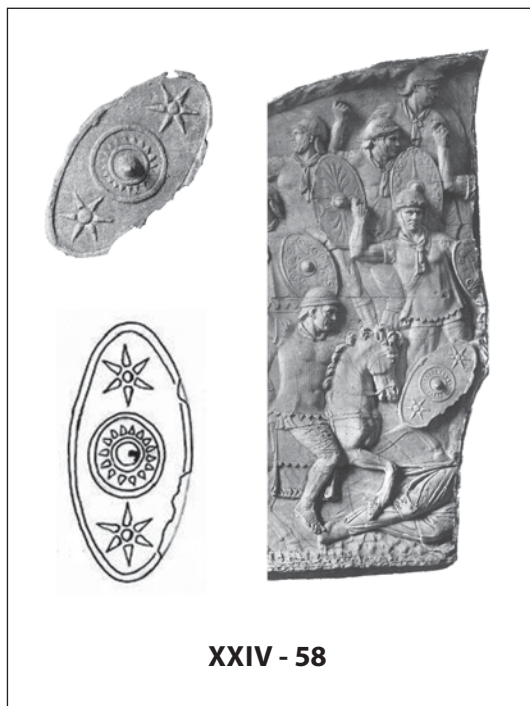
Planșa VI. 1–2. Luptă, falere (desene *apud* Glodariu, Moga 1994); 3–4. Columna lui Traian, scuturi „rotunde”; scenele LIX; CXI (*apud* Cichorius 1896–1900)

Planșa VII. Arme dacice, între care și scuturi, ilustrate în numismatica romană. 1. Dupondius; 2–3. Denari; 4. Dupondius; 5–6. Denari; 7. Sestert; 8. As; 9–10. Denari; 11–14. Sesterți; 15–22. Denari; 23. Dupondius; 24. Denar. Apud www.coinarchives.com (03.02. 2015); www.yorkcoins.com (01.02. 2009); www.ancients.info (02.02.2015).

Planșa VIII. 1. Columna traiană. Scut acoperit cu solzi; 2. Reconstituire scut acoperit cu solzi din tablă de fier; 3. Columna traiană, *umbones* de pe baza monumentului; 4. Țintă de fier ornamentată. Sarmizegetusa Regia (foto www.cetati-dacice.ro); 5. Columna traiană, scuturi cu *umbo*.

Planșa IX

XXIV - 62

XXIV - 63

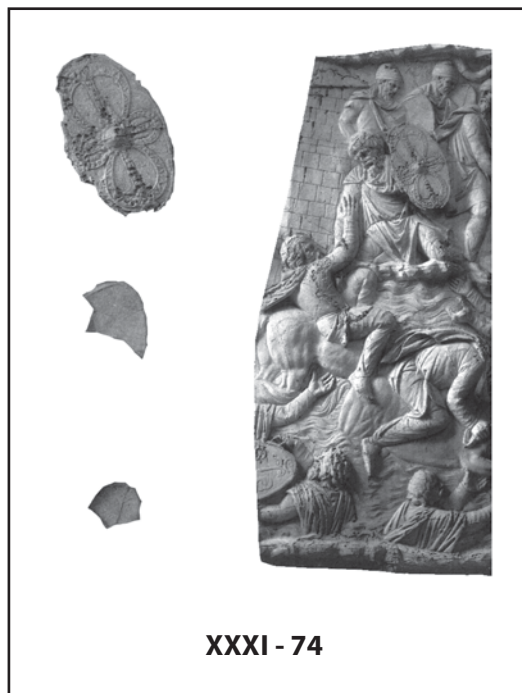
XXV - 65

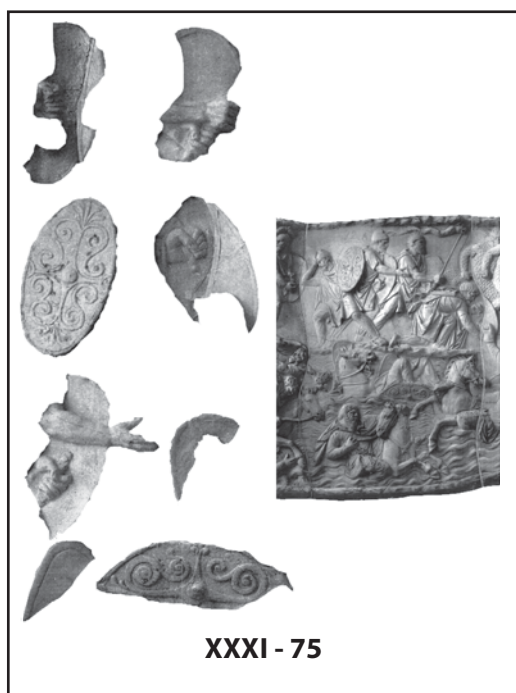
XXX - 73

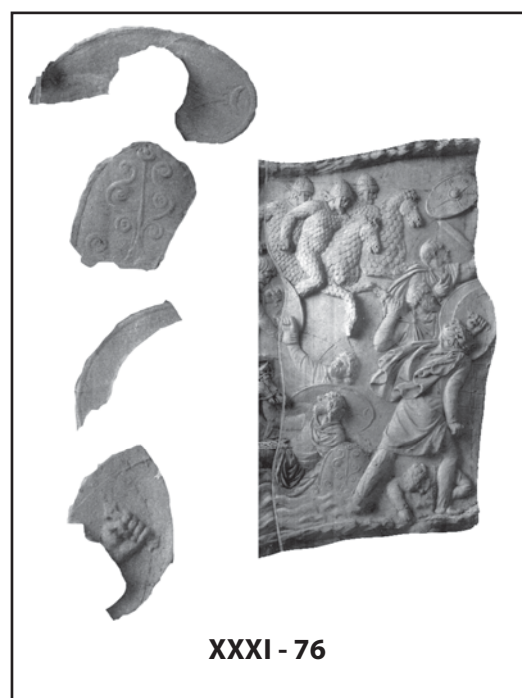
Planșa X

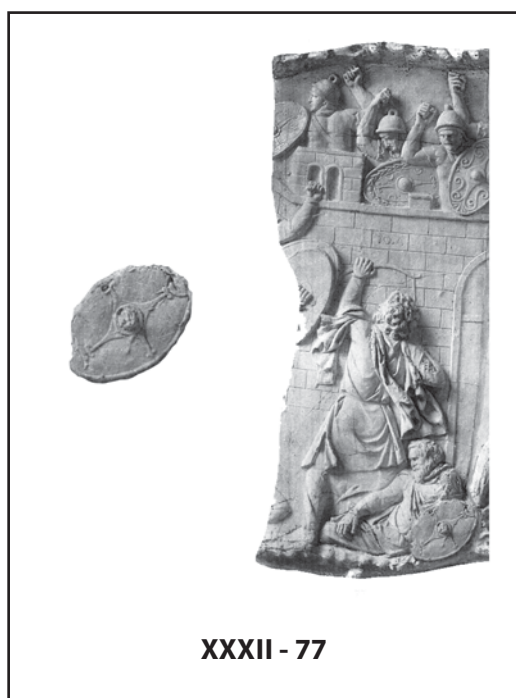
XXXI - 74

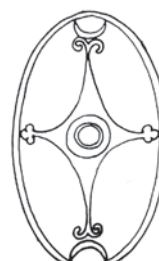
XXXI - 75

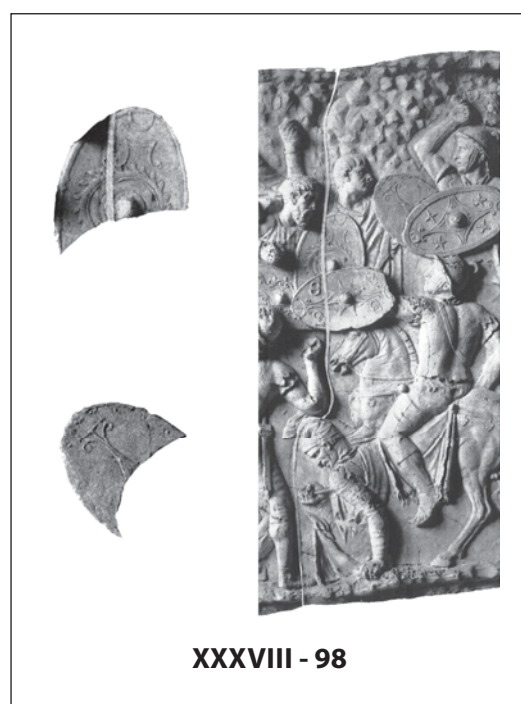
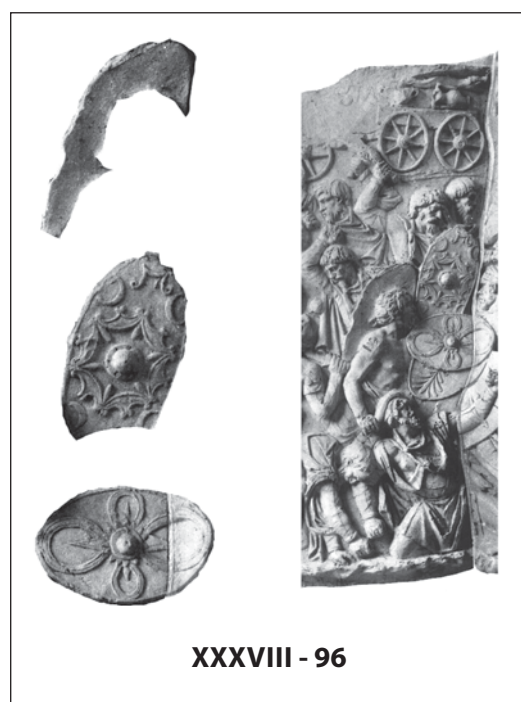
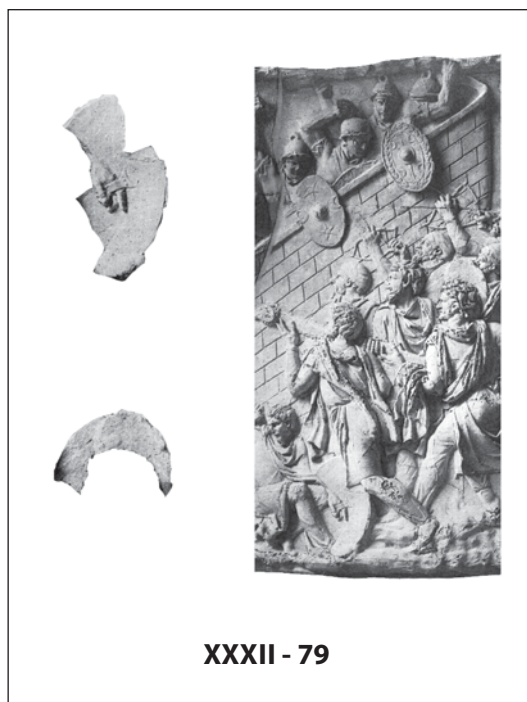
XXXI - 76

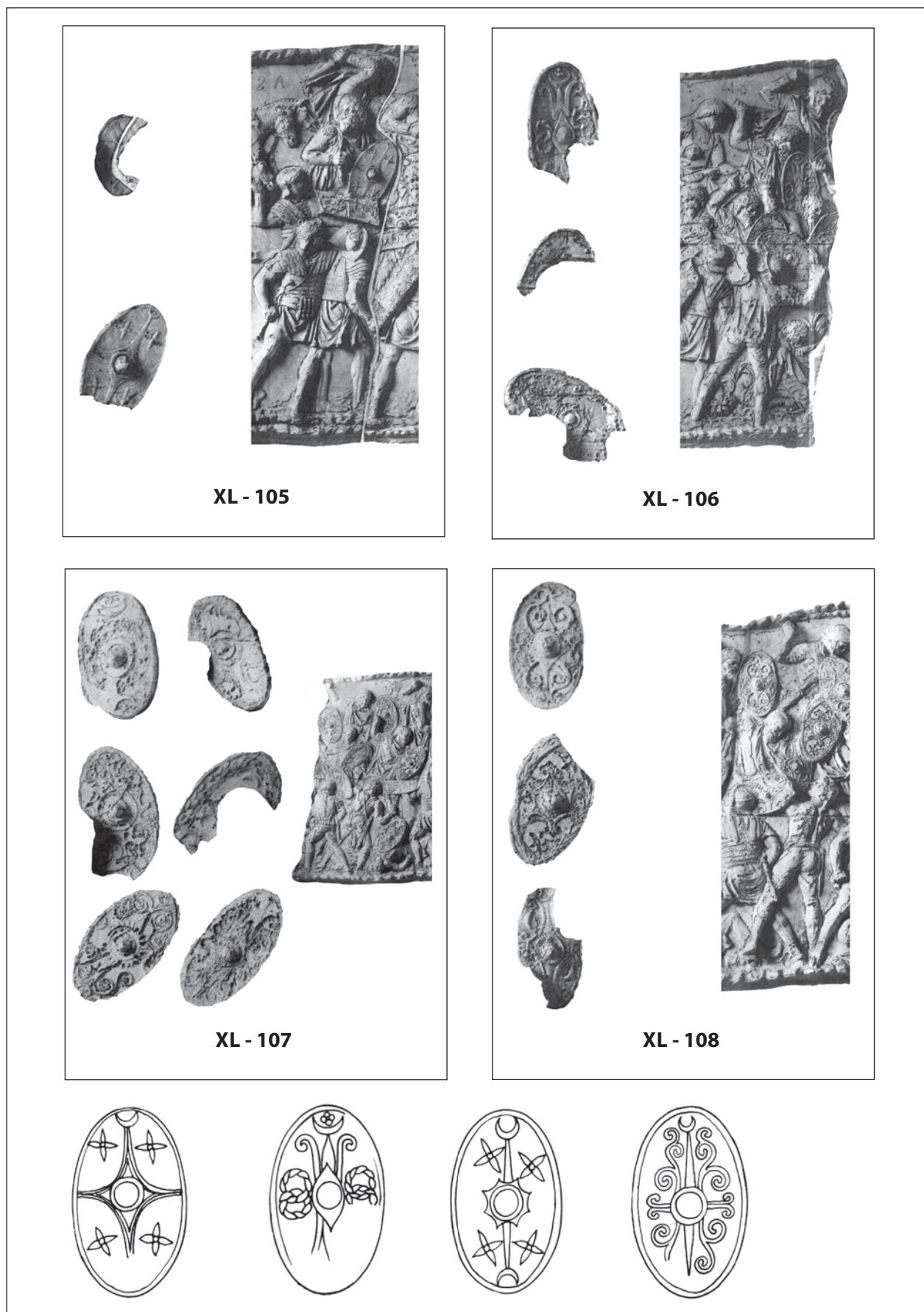
XXXII - 77

Planșa XI

Planșa XII

Planşa XIII

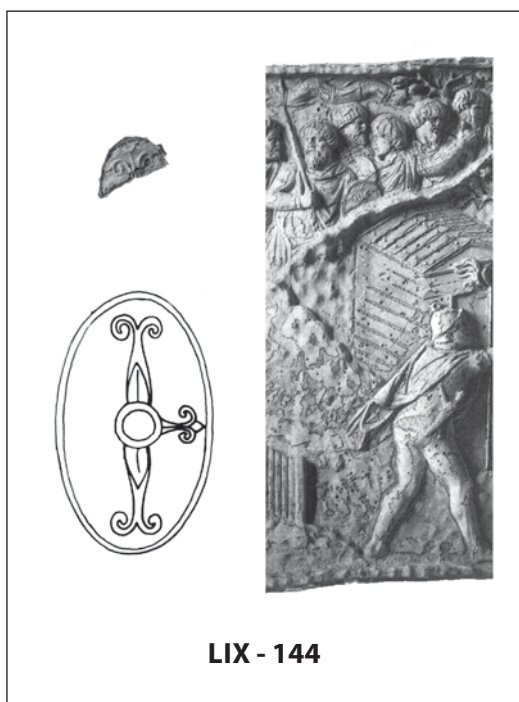
XL - 109

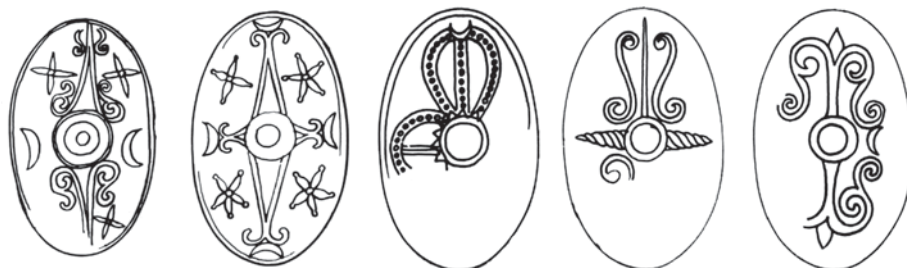
XLI - 110 (A)

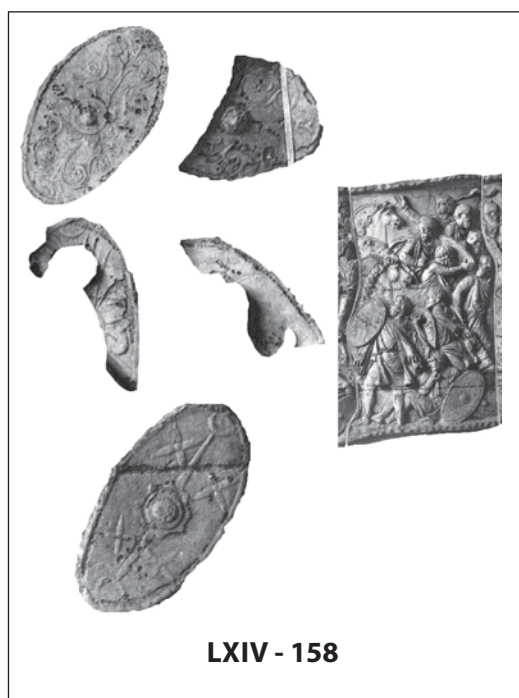
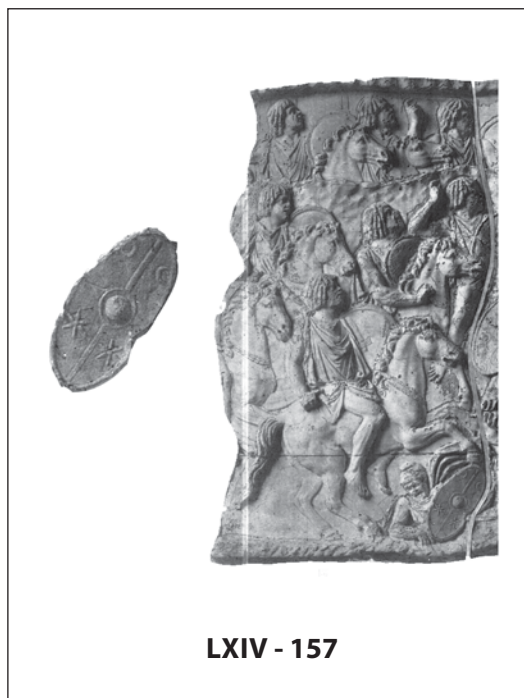
XLI - 110 (B)

LIX - 144

Planșa XIV

Planșa XV

Planșa XVI

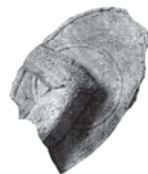
Planșa XVII

LXXI - 181

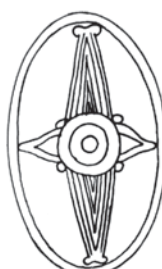
LXXII - 185

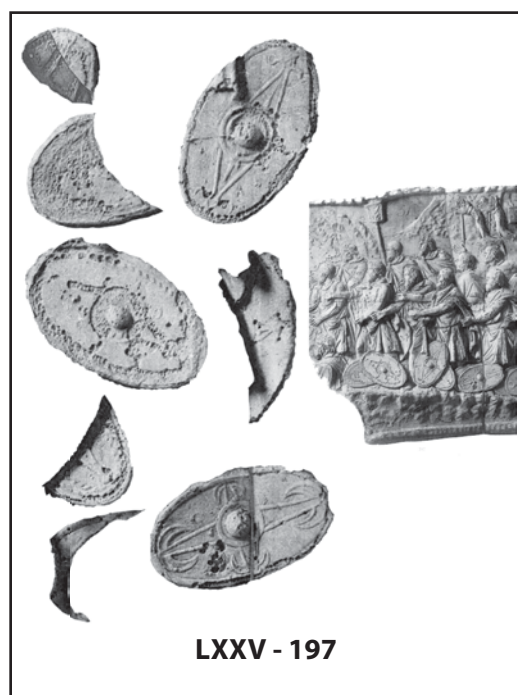
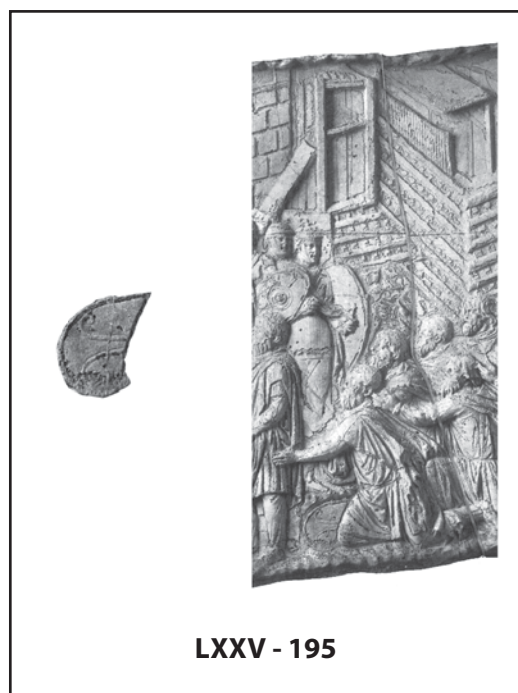
LXXII - 186

LXXII - 187

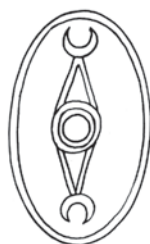
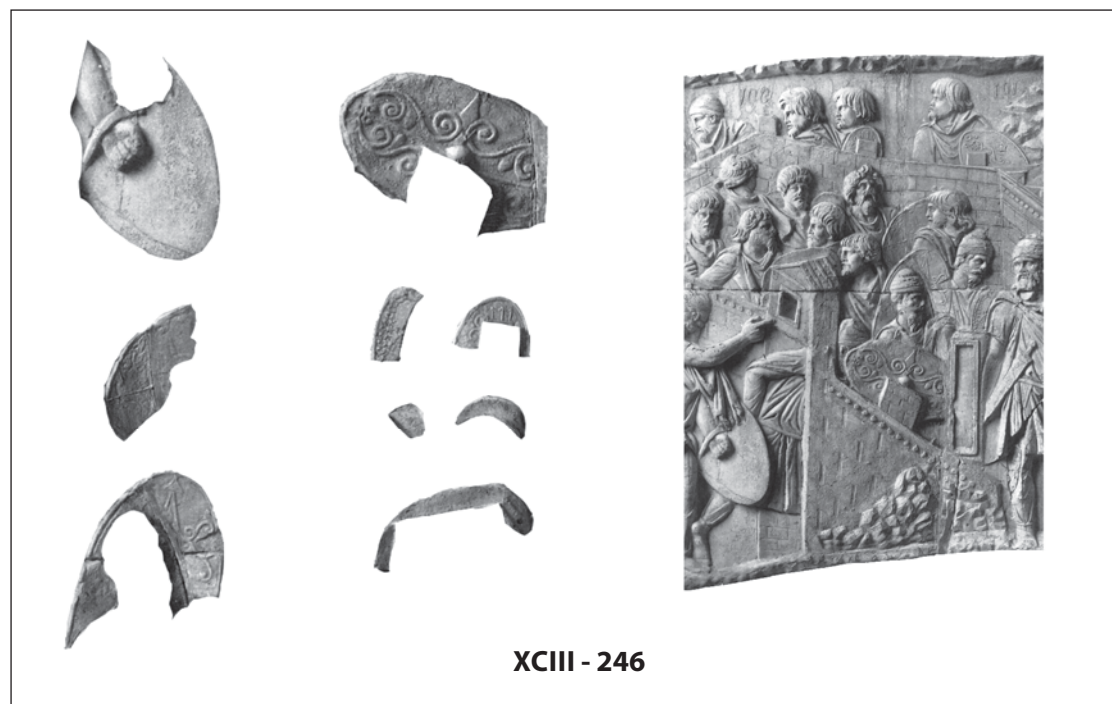
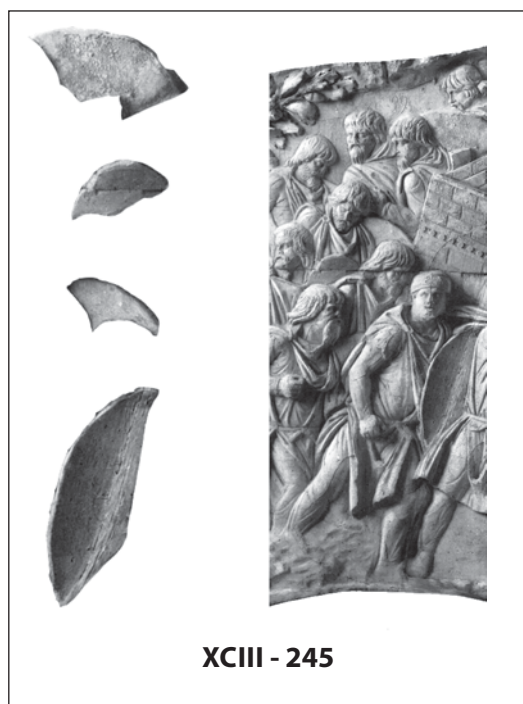
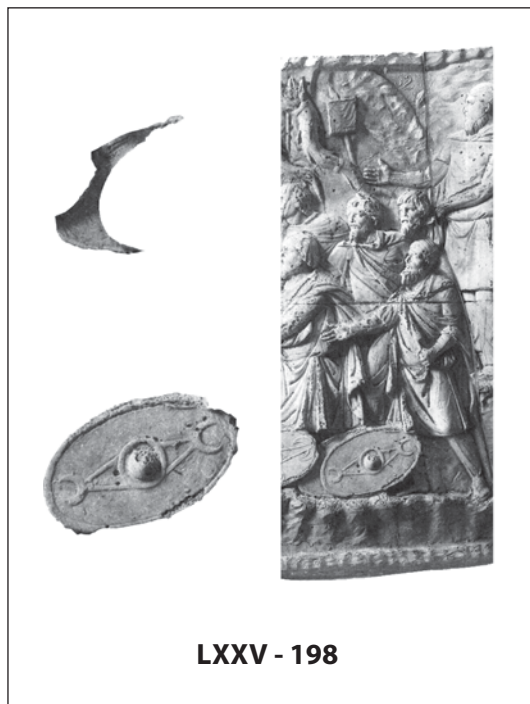
Planșa XVIII

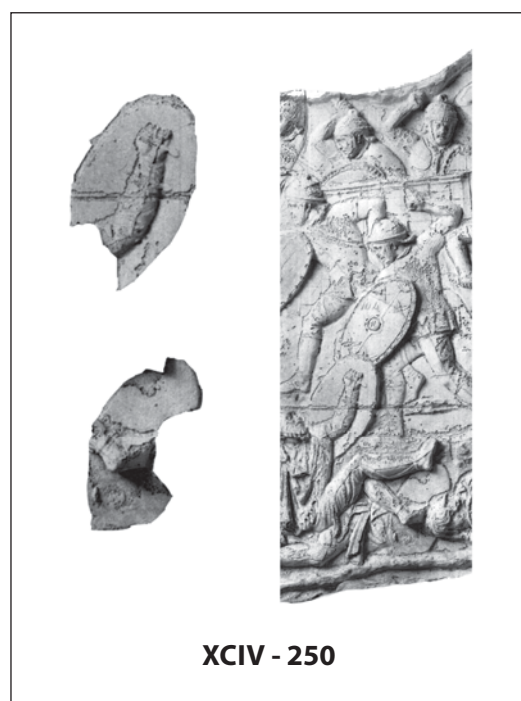
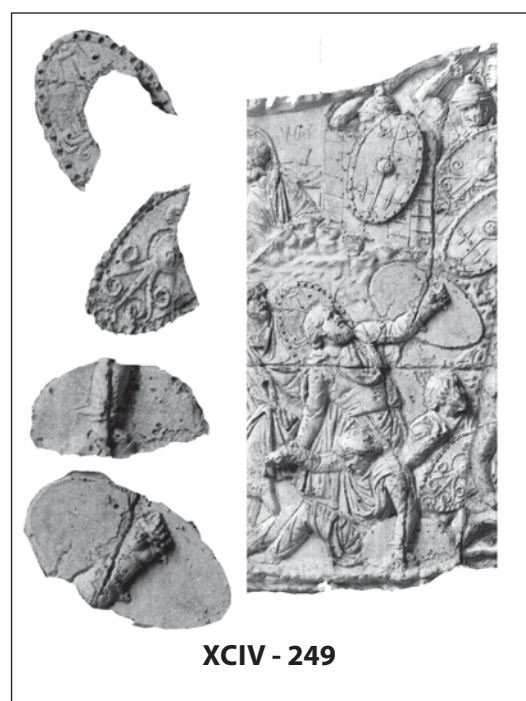
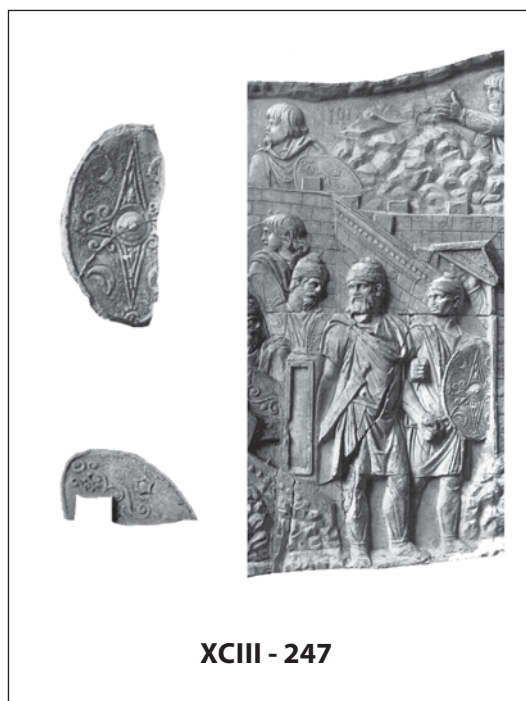
Planșa XIX

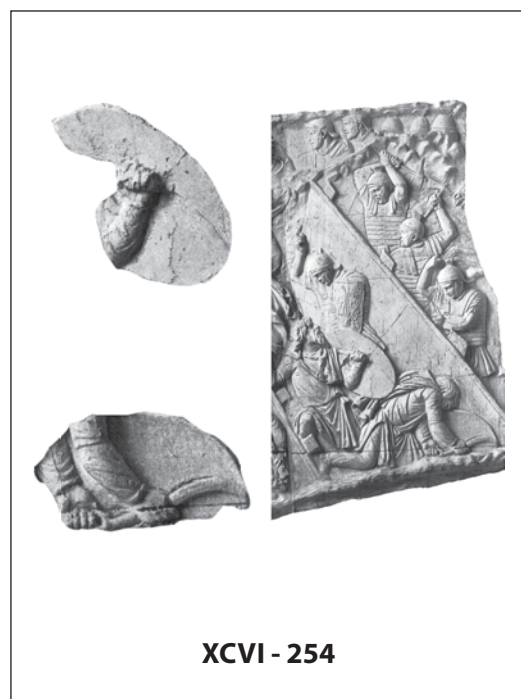
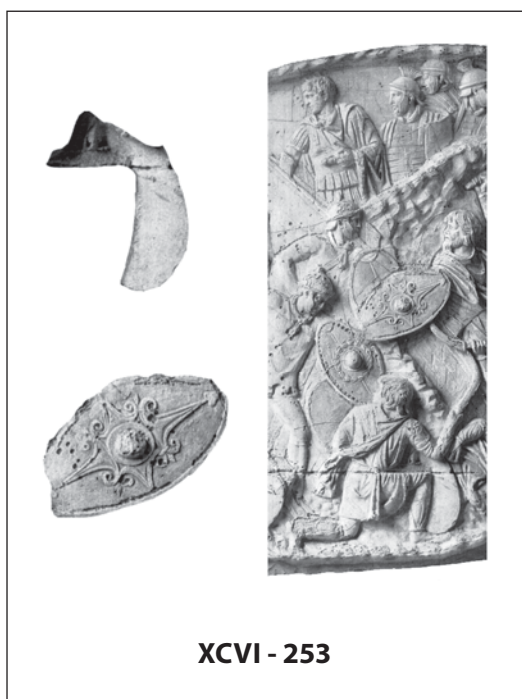
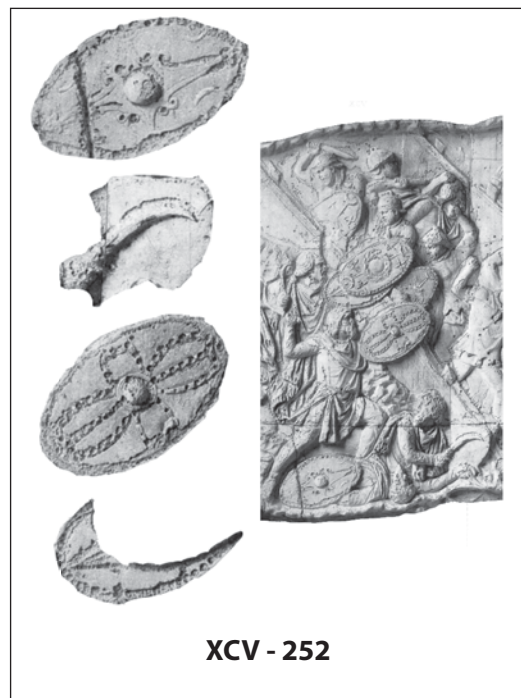
Planșa XX

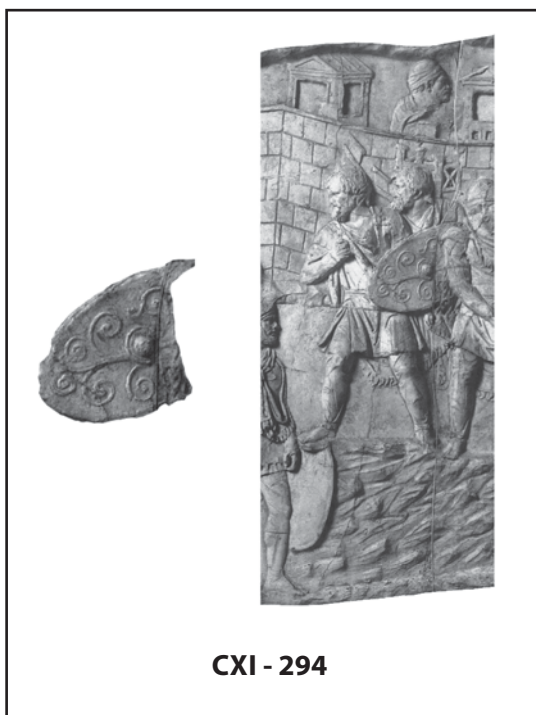
Planșa XXI

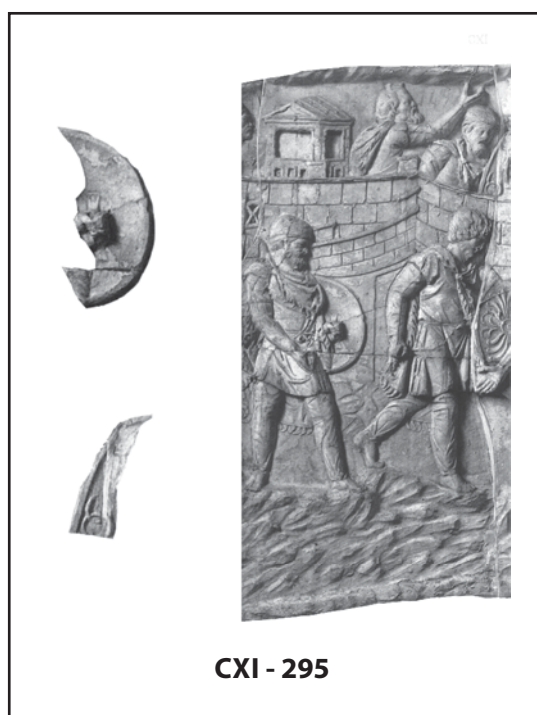
Planșa XXII

Planșa XXIII

CXI - 294

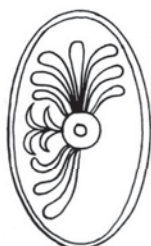
CXI - 295

CXI - 296

CXI - 297

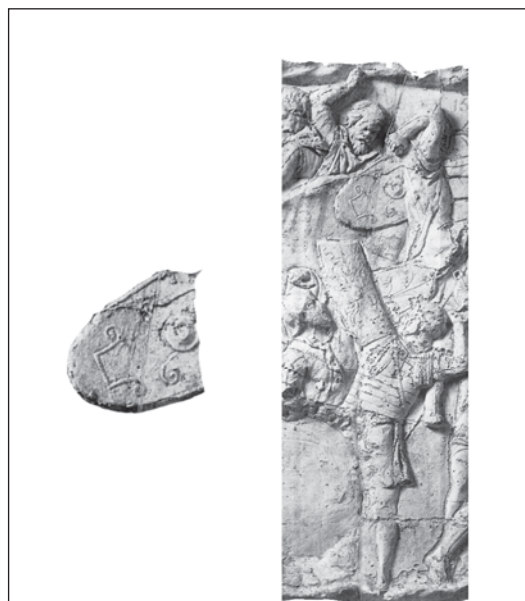
Planșa XXIV

CXII - 298

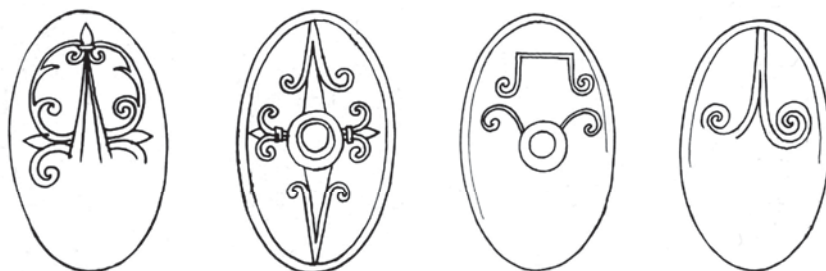
CXII - 299

CXIII - 303

CXIII - 304

Planșa XXV

Planșa XXVI

CXVI - 314

CXXII - 331

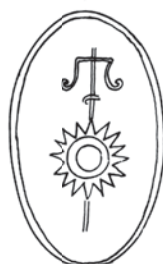
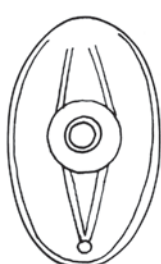
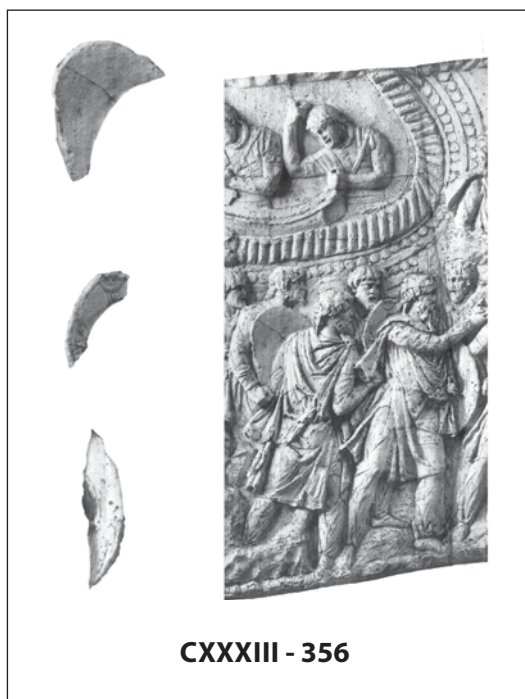
CXXXII - 354

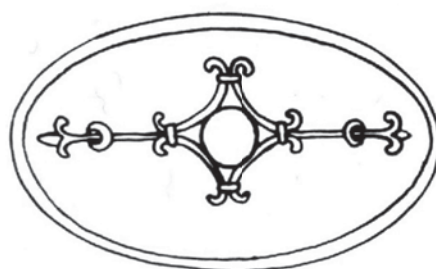
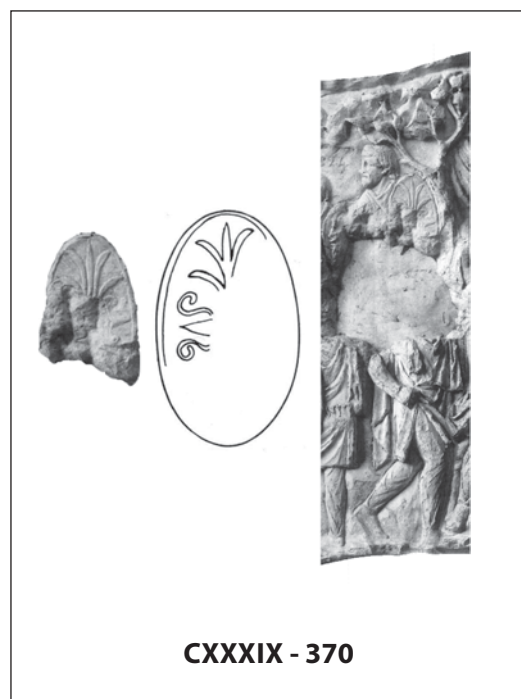
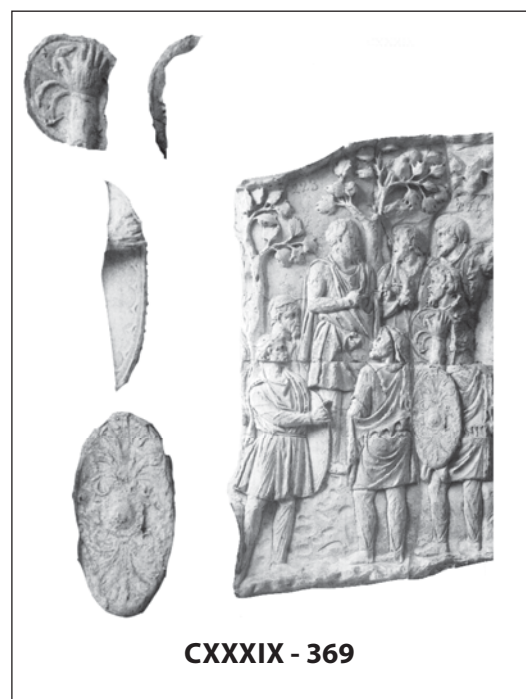
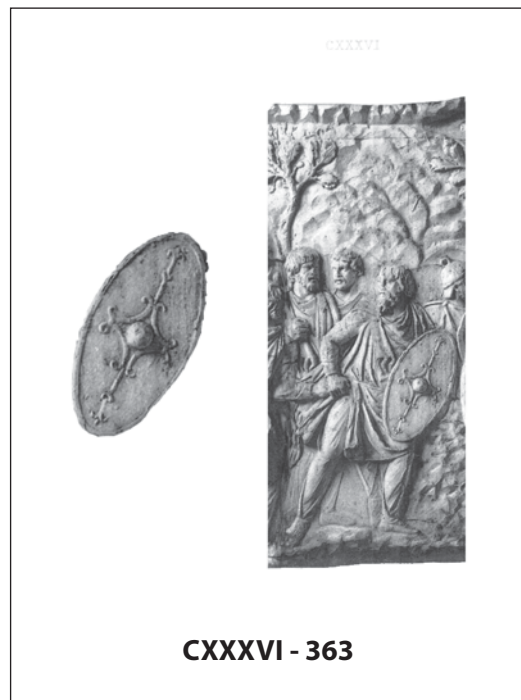
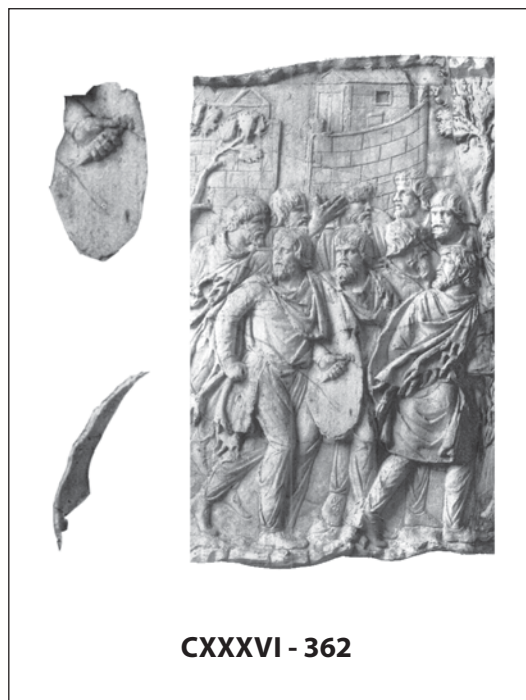
CXXXIII - 355

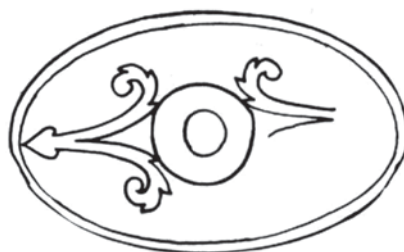
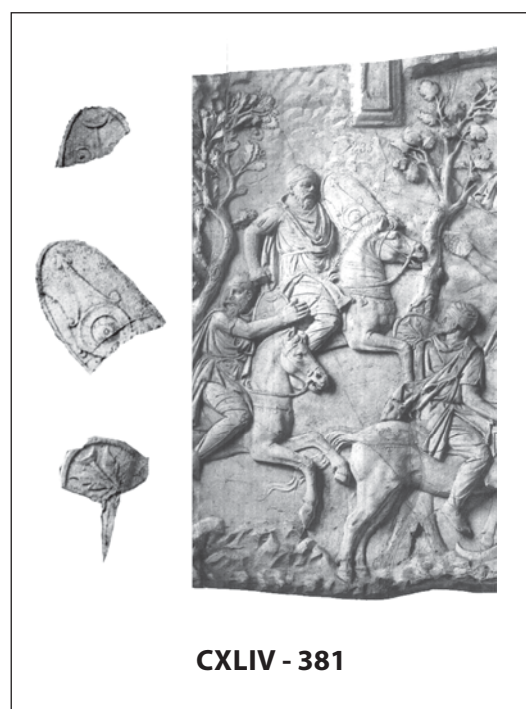
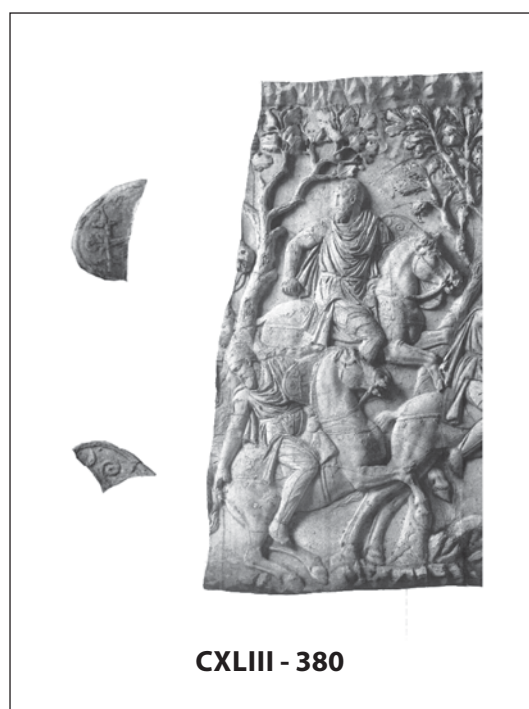
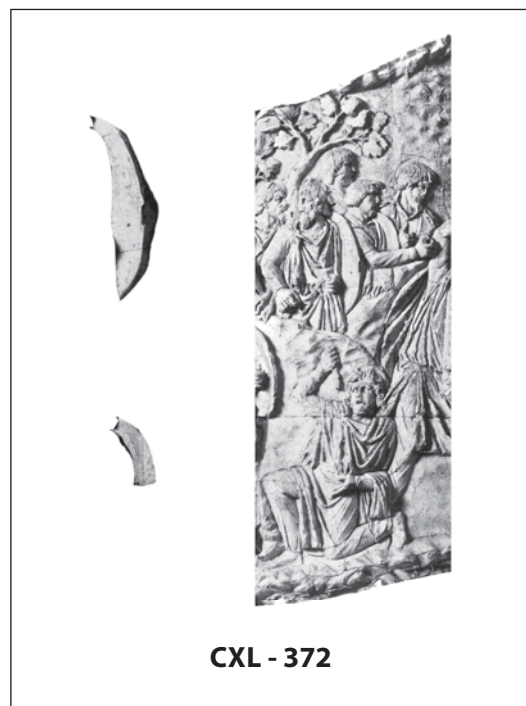
Planșa XXVII

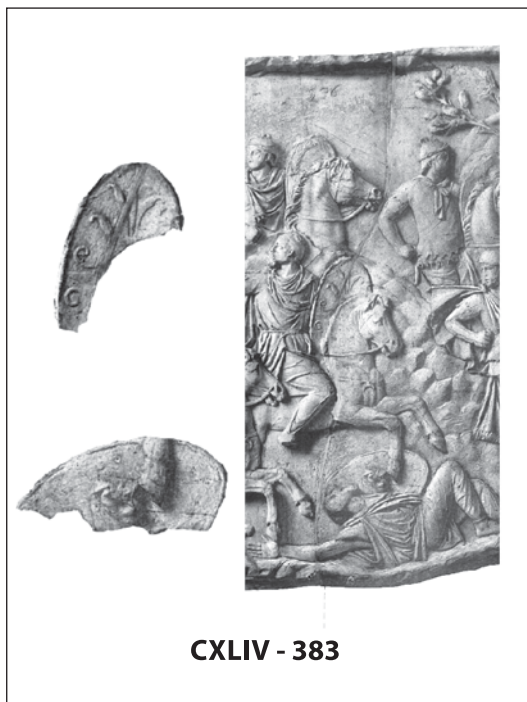
Planșa XXVIII

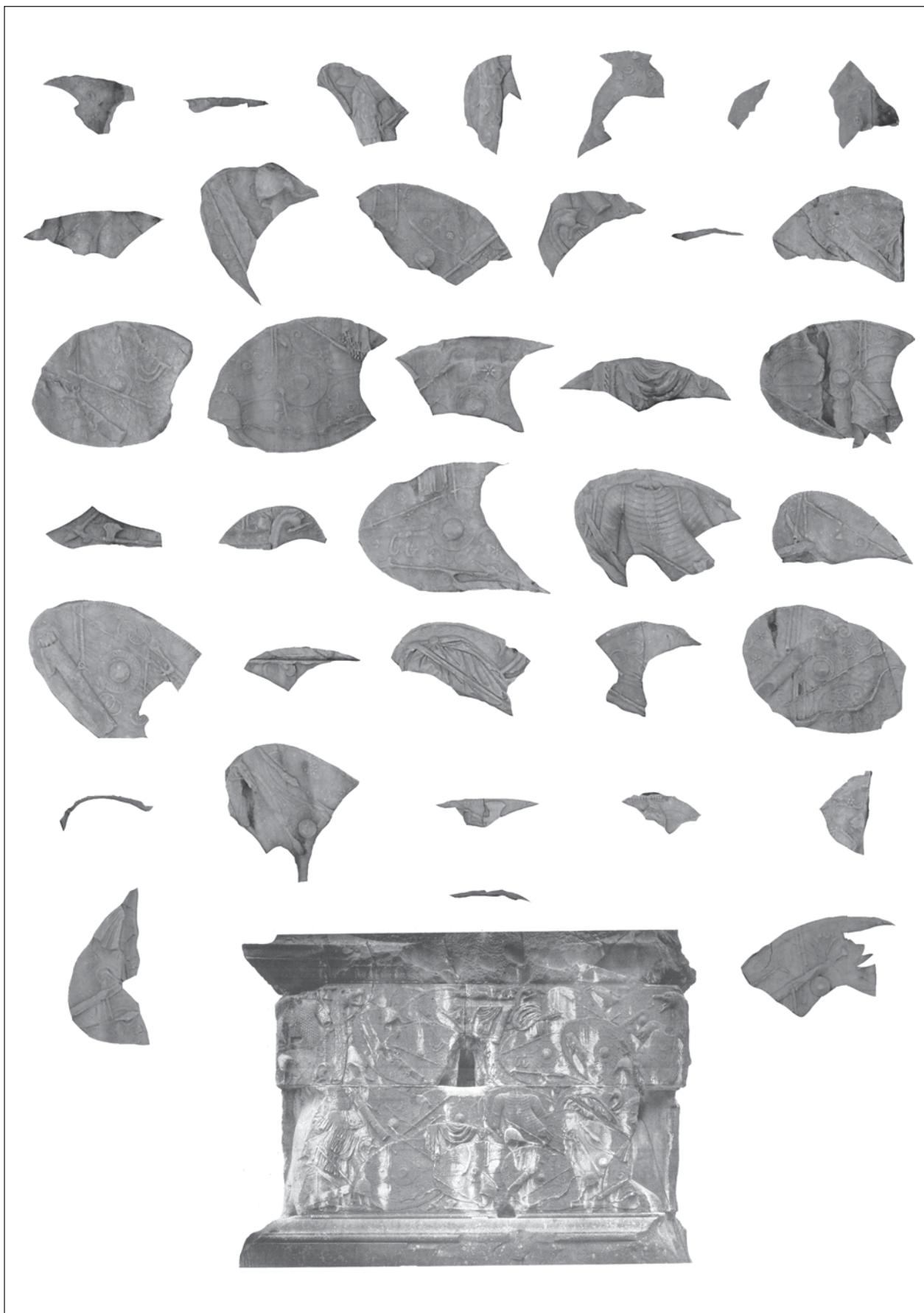
Planșa XXIX

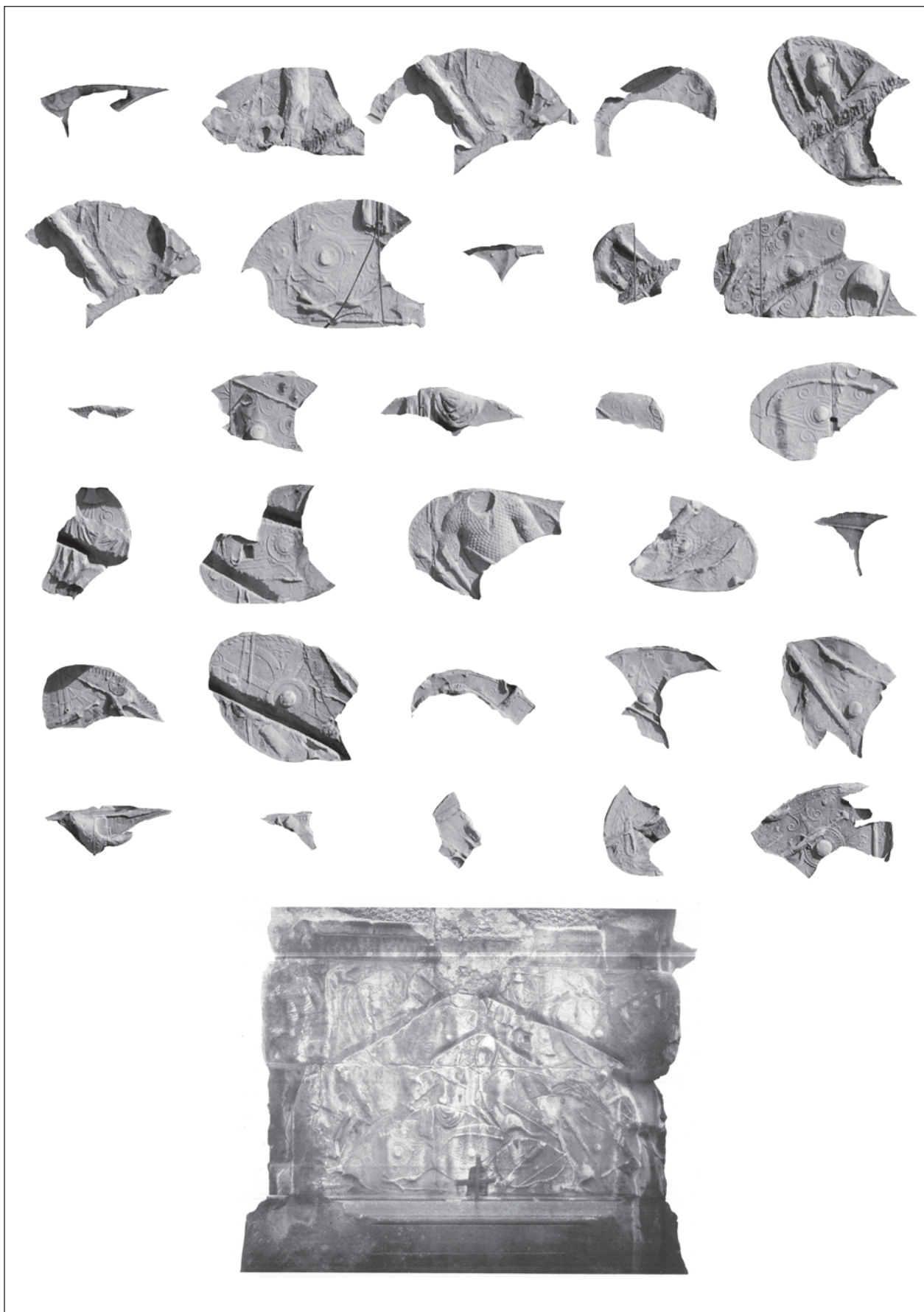
Planșa XXX

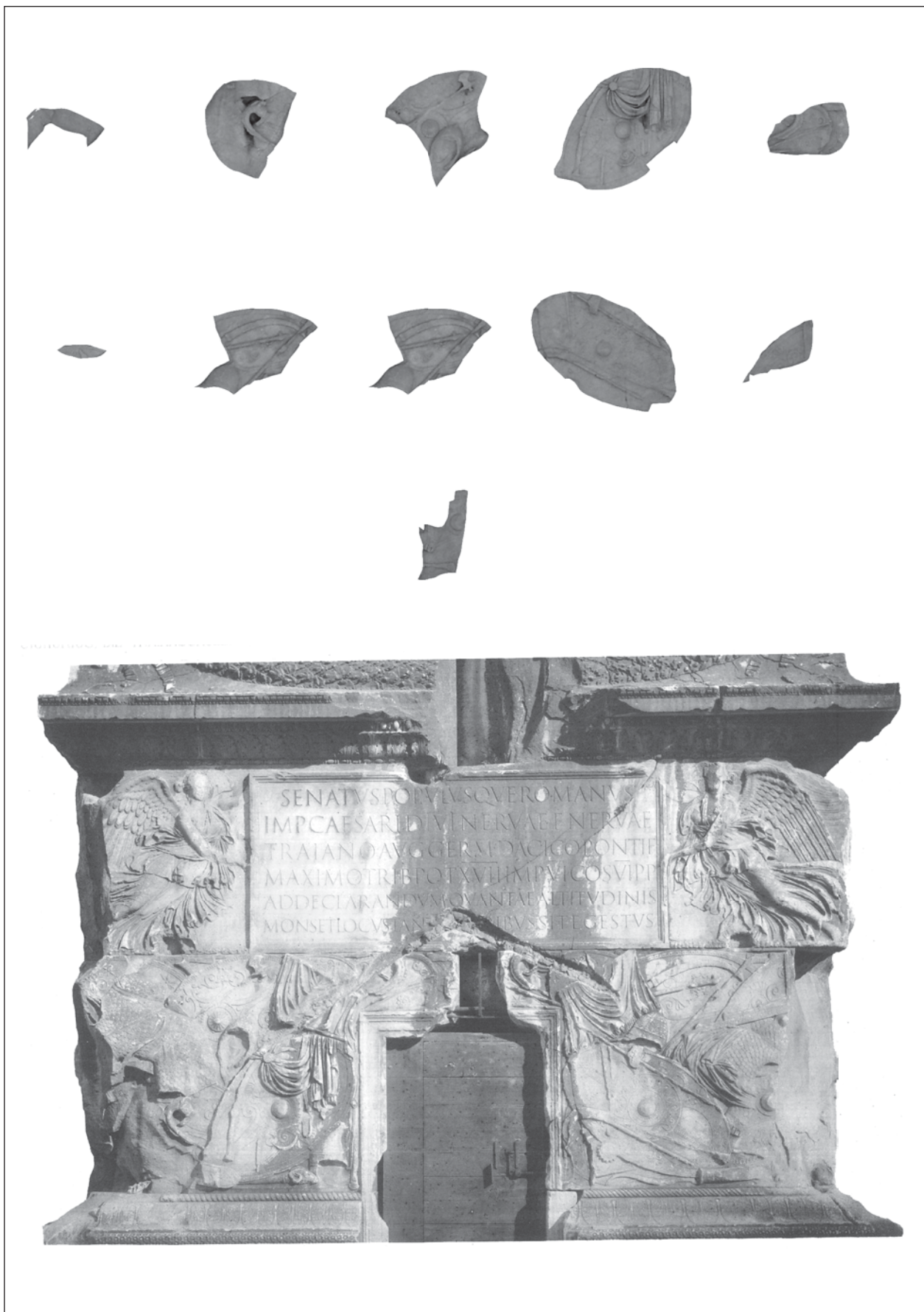
Planșa XXXI

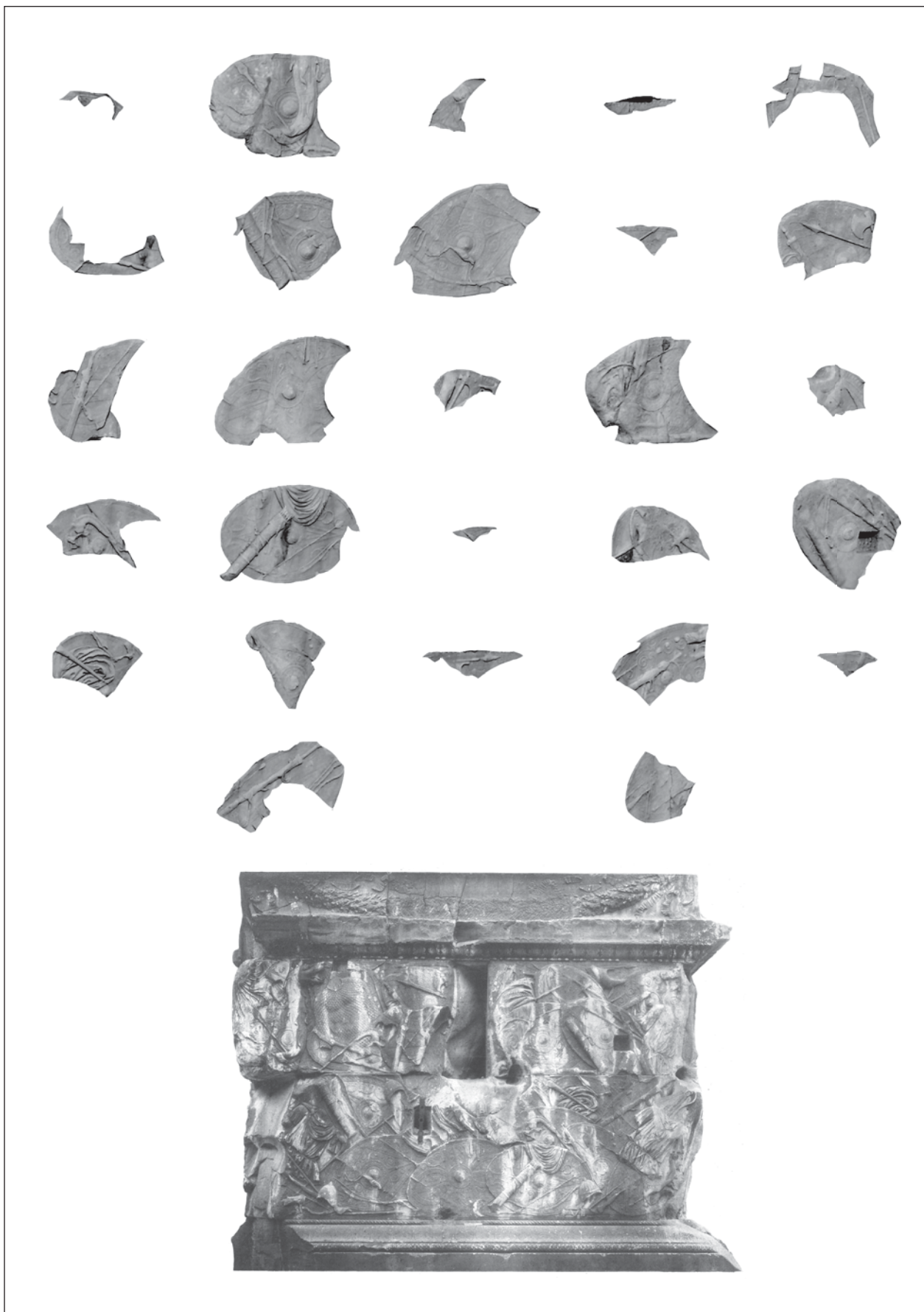
Planșa XXXII. Baza Columnei, *Congeries Armorum*; latura de Nord-Est.

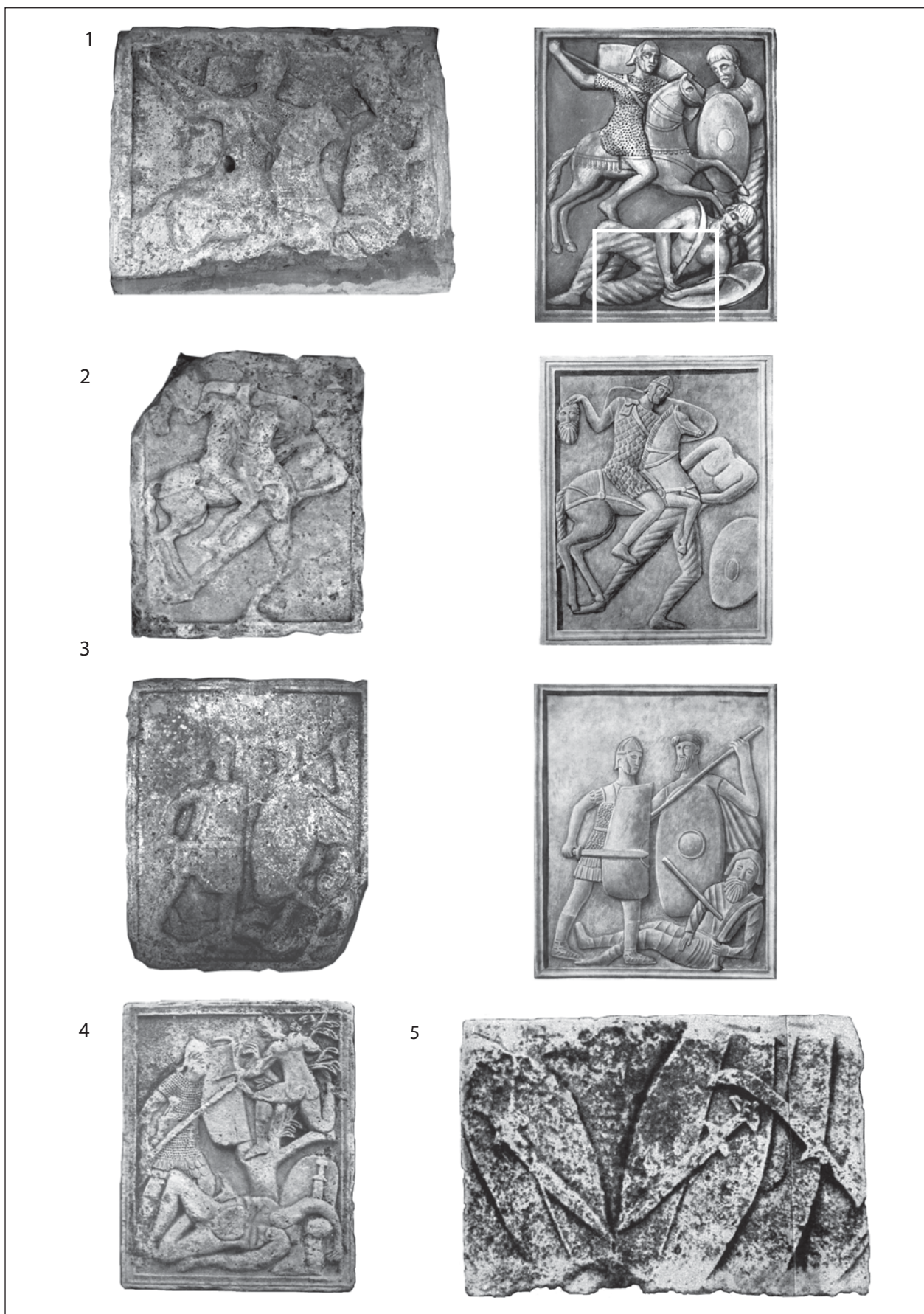
Planșa XXXIII. Baza Columnei, *Congeries Armorum*; latura de Nord-Vest.

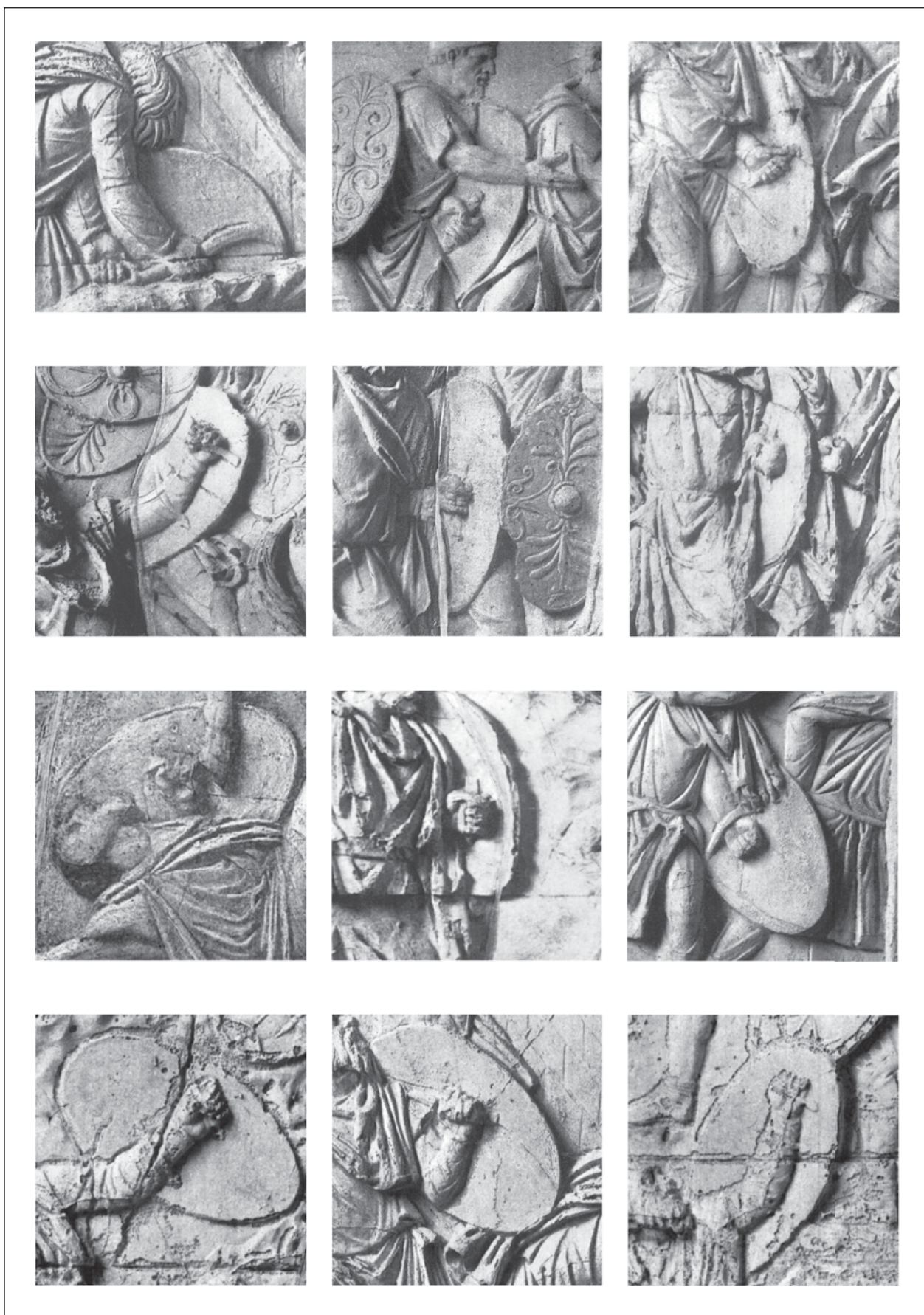
Planșa XXXIV. Baza Columnei, *Congeries Armorum*; latura de Sud-Est.

Planșa XXXV. Baza Columnei, *Congeries Armorum*; latura de Nord-Vest.

Planșa XXXVI. *Tropaeum Traiani*, Adamclisi. Scuturi barbare. Apud Florescu 1960, reconstrucții grafice A. Mironescu.
1. Metopa IV; 2. Metopa VII; 3. Metopa XVI; 4. Metopa XXII (); 5. Friza armelor, Pl. X (C-D) .

Planșa XXXVII. Columna lui Traian. Moduri de prindere ale scuturilor dacice (după Cichorius 1896–1900).

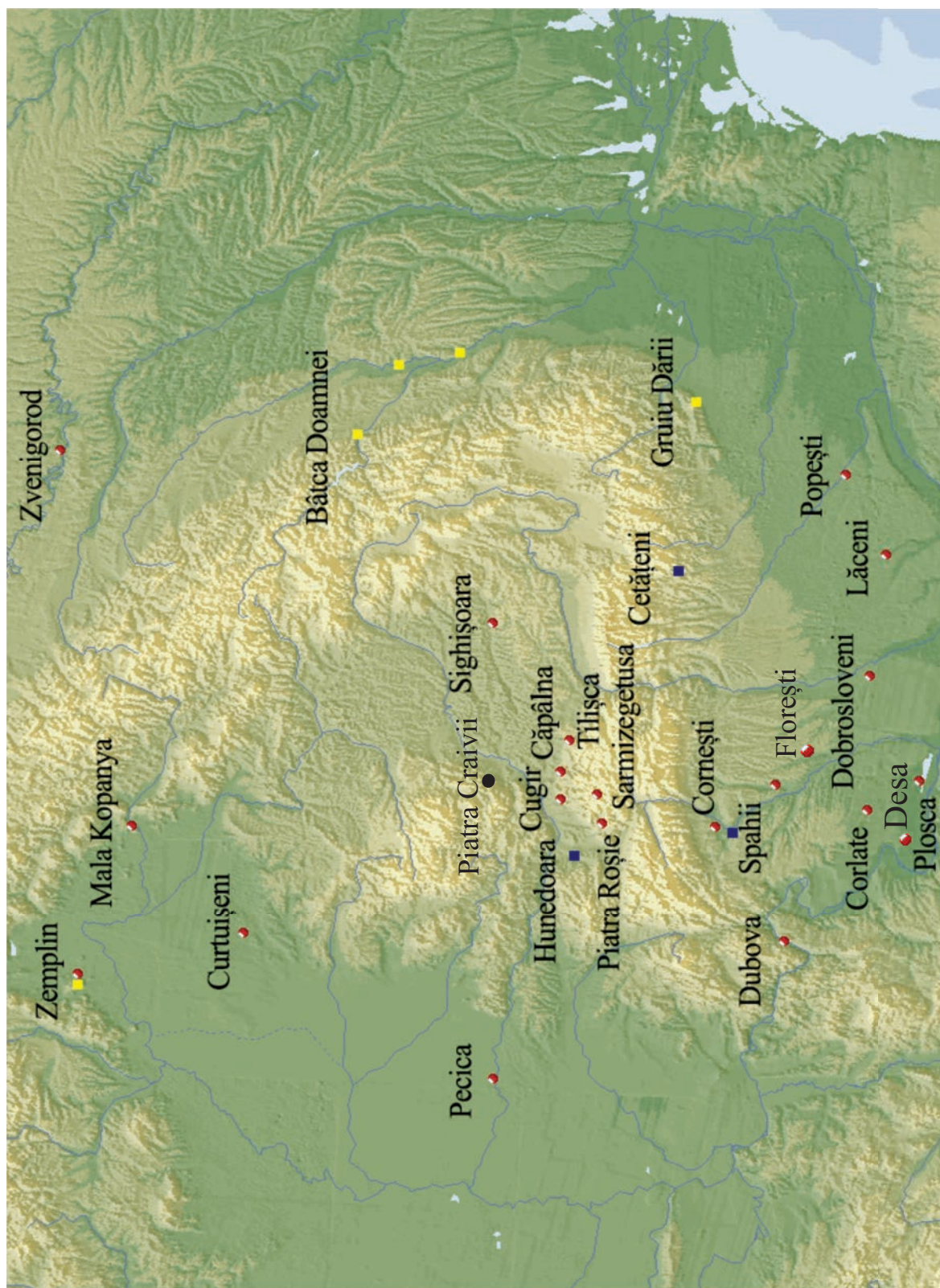
Planșa XXXVIII. Etape din procesul de fabricare a unui scut. Realizarea placajului și trasarea formei generale.

Planșa XXXIX. 1-7. Etape din procesul de fabricare a unui scut. Trasarea, decuparea, acoperirea cu piele, montarea curelelor și a *umbo*-ului, aplicarea decorului și a garniturilor metalice. 8. Cuiele folosite la fixarea *umbo*-ului.

Planșa XL. 1. Etape reconstrucție *umbo*; 2. a. *Umbo* elaborat, baza Columnei; b. Replică realizată de A. Nae.

Distribuția geografică a elementelor metalice provenind de la scuturi.

- *Umbo*
  Umbo incert
 ● - mâner
 Garnituri metalice perimetrale

Planșa XLI

CONTRIBUȚII LA REPERTORIEREA DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE DIN JUDEȚUL SĂLAJ: CEȘTILE DACICE*

DOINA LUPU**

ABSTRACT: *Repertoires of archaeological finds from Salaj county were published starting from 1896 when Ferencz J. Fetzter mentioned in the periodical „Archaeologici Értésítő” a bronze deposit discovered in Căuaș and continuing with M. Roska (Archaeological Repository of Transylvania, Cluj, 1942), Al. V. Matei (1979, 1980), Horea Pop (1997, 2006, 2009) and Sabin Adrian Luca, Nicolae Gudea (2010). Given the preponderance of ceramics in the findings, this paper will bring additions regarding the hand-made pottery, specifically the Dacian Cup or rushlight considered an identity element of Geto-Dacian civilization.*

KEYWORDS: *repertory, Dacian cup, settlement, Dacian fortress, ceramics.*

REZUMAT: *Repertorii ale descoperirilor arheologice de pe teritoriul județului Sălaj au mai fost publicate începând încă din 1896 când Ferencz J. Fetzter menționează în periodicul „Archaeológiai Értésítő” un depozit de bronzuri descoperit la Căuaș¹ și continuând cu M. Roska (Repertoriul arheologic al Transilvaniei, Cluj, 1942), Al. V. Matei (1979, 1980), Horea Pop (1997, 2006, 2009) sau Sabin Adrian Luca, Nicolae Gudea (2010). Dată fiind preponderența ceramicii în cadrul descoperirilor, prezenta lucrare va aduce completări privind ceramica lucrată cu mâna, mai precis ceașca dacică sau ceașca opaiț considerată un element identitar al civilizației geto-dacice.*

CUVINTE-CHEIE: *repertoriu, ceașcă dacică, așezare, cetate dacică, ceramică.*

Prezența anumitor tipuri ceramice, printre care și ceașca dacică, în așezări civile, fortificații, necropole sau descoperiri izolate atestă prezența culturii și etnicului geto-dac pe întreg teritoriul României, dar și al statelor învecinate. Răspândirea ceștii cu o toartă poate fi considerată ca un indiciu în sprijinul atestării autohtonilor atât în interiorul, cât și înafara provinciei Dacia. Cunoscută în literatura de specialitate sub numele de „ceașca-opaiț”, „afumătoare”, „ceașcă-afumătoare”, „cățuie”, „opaiț” sau „ceașca dacică”², această formă ceramică a fost utilizată de populația autohtonă din La Tène până în sec. IV p. Chr. Datorită acestui aspect considerăm necesară repertorierea cât mai exactă a acestor artefacte pentru a veni în sprijinul celor interesați de studierea civilizației geto-dace. Repertoriul conține piesele aflate în Registrul de inventar al MJIAZ. Mulțumim pe această cale conducerii MJIAZ și domnului Horea Pop, fără sprijinul cărora acest repertoriu nu ar fi fost alcătuit. În alcătuirea acestuia am utilizat cifre arabe pentru a nota localitățile de unde provine materialul. Cu cifre romane au fost numerotate punctele unde s-au făcut descoperiri din aria localităților, iar alfabetice au fost notate piesele descoperite.

* Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, cod contract: POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Cercetător post-doctoral în proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală” al Academiei Române Filiala Cluj-Napoca, doina.istorie@gmail.com

¹ Pop, Bejinariu, Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan, Sana, Csók, 2006, p. 15.

² Crișan, 2000, p. 119; Marcu, Țentea, 2000, p. 67.

REPERTORIUL DESCOPERIRILOR

1. BUCIUMI

Castru. Com. Buciumi, jud. Sălaj.

Castrul se află situat la nord de satul Buciumi, pe un platou mărginit de Pârâul Izvodului la vest și Valea Mihăiasa la est. Locul este cunoscut sub numele de „Cetate” sau „Grădiște”³. După constituirea provinciei Dacia Porolissensis (119 p. Chr.) castrul, a cărui construcție a început în anul 114, a devenit o fortificație de pe granița de vest a acesteia⁴. Încetarea locuirii aici se produce în sec. III. Locul a fost semnalat pentru prima oară de istoricul Stephanus Zamosius în sec. XVI. Între anii 1963–1976 au fost efectuate săpături sistematice de către M. Macrea, E. Chirilă, V. Lucăcel, C-tin Pop, N. Gudea, Al. V. Matei, Șt. Simoc.

a. Ceașcă dacică întreagă, lut, 1971, B1. Inv. Nr. 47 1971 07.10.1971.

b. Fragment de ceașcă dacică, lut, 1971, B1. Inv. Nr. 48 1971 07.10.1971.

c. Ceașcă dacică cu fitil?, 1, B1, martorul longitudinal – pe vatră, m 37, a: 0,50-0,60 m. Lut. Săpături arheologice efectuate în perioada 05.07 – 28.08.1973. Inv. Nr. 306 1973 17.09.1973.

2. MARCA

Cetate. Com. Marca, jud. Sălaj.

Cetatea dacică de la Marca se află situată pe un muncel împădurit numit de localnici „Cetate”, fiind cea de a treia cetate dacică după cea de la Clit (jud. Arad) și cea de la Săcălășău Nou (jud. Bihor) care au străjuit Apusenii în partea de vest⁵. Aici au ieșit la lumină, în urma săpăturilor, locuințe, ceramică, unelte, monede, etc. Cronologic se încadrează secolelor I a. Chr.–I p. Chr. Săpături sistematice au fost efectuate de către S. Dumitrașcu și V. Lucăcel⁶. Ceștile dacice descoperite aici sunt puține întregi sau întregibile. Numeroasele fragmente de funduri, pereți și torți însă ne demonstrează că erau utilizate frecvent, luând parte constant și obișnuit la viața cotidiană a locuitorilor cetății⁷.

a. Torți și profil de ceașcă, 2 torți, 1 profil, S I lângă m 60–65, a: 0,25-0,45, lut. Săpături 22.07.1972. Inv. Nr. 27 1972 18.08.1972.

b. Ceașcă mică, 1b, lut, S I long., m 30–35, a: 1,25. Săpături 22.07.1972. Inv. Nr. 35 1972 18.08.1972.

c. Fragmente de ceașcă mare cu toartă, descoperite alături de alte fragmente ceramice în Caseta B, a: 0,15 m, lut, săpături efectuate 3–22.07. 1972. Inv. Nr. 40 1972 18.08.1978. Fragmentul prezintă o toartă pornind din marginea fundului și încheindu-se sub buză. Are pereții groși de 1 cm și $\hat{h} = 11,2$ cm.

d. Ceașcă mică întreagă, ceașcă întregibilă, fragment de fier, 1, 1, 1, descoperite în S I, long., m 35, a: 0,65 m, săpături efectuate 3–22.07. 1972. Inv. Nr. 60 1972 18.08.1972. Fragmentul întregibil are culoarea cărămizie, cu toarta prinsă sub buză și pe marginea fundului. Are buza crestată. Ceașca întreagă prezintă o toartă, păstrează urme de funingine, $\hat{h} = 3,1$ cm, dg = 6,2 cm, df = 2,9 cm. **Ceașcă cu o toartă** având $\hat{h} = 3$ cm, dg = 5,4 cm, df = 2,1 cm. **Ceașcă miniatură**, fără toartă, $\hat{h} = 1,6$ cm.

e. Ceașcă dacică, fragmente ceramice, 1, 1 pungă, Caseta A, a: 0,15 m, lut, săpături efectuate 3–22.07. 1972. Inv. Nr. 62 1972 18.08.1972. Ceașcă cu o toartă, din pastă negricioasă. $\hat{h} = 4,5$ cm, df = 4,3 cm, dg = 8,9 cm.

f. Fragmente ceașcă întregibilă, 1 pungă, Caseta B, a: 0,30 m, lut, săpături efectuate 3–22.07. Inv. Nr. 67 1972 18.08.1972. Ceașca este lucrată din pastă cărămizie, fără urme de afumare pe fund, a avut o singură toartă ce pornea de sub buză încheindu-se în apropierea fundului. $\hat{h} = 7$ cm, df = 5,6 cm, dg = 14 cm.

³ Gudea, 1997, p. 8–9.

⁴ *Ibidem*, p. 7.

⁵ Dumitrașcu, Lucăcel, 1974, p. 6.

⁶ Pop, 2009, p. 86–87.

⁷ Dumitrașcu, Lucăcel, 1974, p. 13.

g. Fragmente ceramice, **toartă de ceașcă ornamentată**, 1 pungă, 1b, S I long., m 80–85, a: 0–0,25 m, lut, săpături efectuate 3–22.07. Inv. Nr. 83 1972 18.08.1972. Toarta este ornamentată cu o linie incizată verticală și cu linii mici orizontale de o parte și de alta, sub forma nervurilor unei frunze.

h. **Fragment ceașcă** și fructieră, fragment obiect din fier, 1 pungă, S I long., m 35, a: 1,25 m, săpături efectuate 3–22.07. Inv. Nr. 111 1972 18.08.1972.

i. Picior de la fructieră, **torți de la cești**, jeton din lut, 1, 6, 1, Caseta B, a: 0,35 m, săpături efectuate 3–22.07. Inv. Nr. 135 1972 18.08.1972.

j. Vas întreg, ceașcă mică întreagă, lustruitor din lut, **fragment ceașcă dacică**, fusaiole din lut, jetoane din lut, 1, 1, 1, 1, 5, 6, Caseta B, a: 0,15–0,25 m. Săpături efectuate 3 – 22.07.1972. Inv. Nr. 153 1972 19.08.1972. Ceașca cu o toartă are $\hat{r} = 4$ cm, $d_f = 3,1$ cm, $d_g = 6,9$ cm⁸.

3. MOIGRAD (Com. Mirșid, jud. Sălaj)

I. MĂGURĂ

Zonă sacră, așezare fortificată.

Complexul arheologic Porolissum se întinde pe aproximativ 500 hectare fiind situat pe câteva dealuri (Corniștea la vest, Pomet la sud-est, Citera la est, Cămnini la sud-est și Măgura Moigradului la nord). Aria locuită se întindea între satele Moigrad și Jac, la aproximativ 12 km de Zalău. Locuirea se întinde pe o perioadă îndelungată, începând din neolitic până în secolele VIII–IX⁹. Primele săpături s-au efectuat în a doua jumătate a sec. XIX, însă cu adevărat relevante vor fi cercetările realizate între 1939–1940, 1943 și 1949. Cercetările din anul 1952 s-au desfășurat în cimitirul dacic de pe Măgura, principalul inventar funerar constituindu-l ceramica. Cele mai frecvente forme întâlnite aproape în fiecare mormânt sunt ceștile dacice, alături de vase-borcan și fructiere¹⁰. Săpăturile au fost reluate în 1958 și mai apoi, anual, din 1977 până în prezent¹¹.

Este singura așezare dacică fortificată cunoscută din județul Sălaj. Deal de origine vulcanică, de forma unui trunchi de con cu altitudinea maximă de 514 m, intră în literatura de specialitate datorită descoperirii unor tezaure dacice din argint, ca necropolă dacică de incinerare¹² și datorită descoperirilor cu necontestat caracter ritual-cultic interpretate inițial ca monumente funerare¹³. Săpături sistematice s-au efectuat aici începând din 1938–1939 și mai apoi 1958–1959, 1984, 1987–1995¹⁴. Din punct de vedere cronologic se încadrează secolelor II a. Chr.–I p. Chr.

a. **Toartă de ceașcă (ornamentată)**, 1 piron și o bucată de fier, o piesă din pastă de sticlă, 1 pachet, SA, a: 0,50–0,70 m. Sondaj arheologic efectuat la Măgura Moigradului, 6–13 aprilie 1973. Inv. Nr. 21 1973 19.06.1973.

b. Zgură de fier, **toartă de ceașcă dacică**, chirpic, fragmente ceramice ornamentate, os, 3, 1, 2, 5, 1, SA, a: 1 m. Sondaj arheologic efectuat la Măgura Moigradului, 6–13 aprilie 1973. Inv. Nr. 28 1973 19.06.1973.

c. **Ceașcă dacică (întreagă)**, 1, Găsită la Măgura Moigradului în 1971 de elev Iov Teodor, lut, sondaj arheologic efectuat la Măgura Moigradului. Inv. Nr. 32 1973 19.06.1973.

d. **Fragmente de ceașcă dacică**, 1p, Măgura Moigradului 1988; S I; C 3.60; a: 0.60, din mijlocul secțiunii. Ceramică. Inv. Nr. 2006 1988.

e. **Cătuie dacică întregibilă**, 1p, Măgura Moigradului 1991; S1; m 14; a: 0.86. Ceramică. Inv. Nr. 492 1992.

⁸ Descrierea obiectelor prezentate la Inv. Nr. 67, 62, 153, 60, 40, 83 nu apare în Registrul de inventar. A fost preluată din Dumitrașcu, Lucăcel, 1974, p. 13–14.

⁹ Găzdac, Gudea și colab., 2006, p. 11; Opreanu, Lăzărescu și colab., 2014, p. 73.

¹⁰ Macrea, Rusu, Mitrofan, 1962, p. 485–488.

¹¹ Opreanu și colab., 2012, p. 360.

¹² Pop, 2009, p. 27; Matei, Pop, 2001, p. 253.

¹³ Pop, 2009, p. 36.

¹⁴ Pop, 2006, p. 48.

- f. Fragmente ceașcă**, un pachet, P84, Măgură, G5b, a: 1,95 m, lut. Șantierul arheologic Porolissum, 1984, Obiectivul – Măgura Moigradului. Inv. Nr. 506 1984 01.12.1984.
- g. Ceașcă dacică**, 1b, P84, Măgura Moigradului, G10, a: 1–1,10 m, lut. Șantierul arheologic Porolissum, 1984, Obiectivul – Măgura Moigradului. Inv. Nr. 551 1984 03.12.1984.
- h. Ceașcă dacică de dimensiuni mari**, 1b, P84, Măgura Moigradului, G12, a: 0,65 m, lut. Șantierul arheologic Porolissum, 1984, Obiectivul – Măgura Moigradului. Inv. Nr. 575 1984 03.12.1984.
- i. Ceașcă cu două torti (restaurată)**, 1b, P84, Măgura Moigradului, S3, m 17, a: 1 m, lut. Șantierul arheologic Porolissum, 1984, Obiectivul – Măgura Moigradului. Inv. Nr. 660 1984 03.12.1984.
- j. Ceașcă cu toartă (restaurată)**, 1b, P84, Măgura Moigradului, S3, m 17, a: 1 m, lut. Șantierul arheologic Porolissum, 1984, Obiectivul – Măgura Moigradului. Inv. Nr. 661 1984 03.12.1984.
- k. Ceașcă cu o toartă**, lamă cuțit, 1b, P84, Măgura Moigradului, S3, m 12–12,50, a: 0,20 m. Șantierul arheologic Porolissum, 1984, Obiectivul – Măgura Moigradului. Inv. Nr. 662 1984 03.12.1984.
- l. Ceașcă fără o toartă**, 1b, P84, Măgura Moigradului, S3, m 17,10, a: 1,10 m, lut. Șantierul arheologic Porolissum, 1984, Obiectivul – Măgura Moigradului. Inv. Nr. 665 1984 03.12.1984.
- m. Ceașcă fără toartă**, 1b, P84, Măgura Moigradului, S3, m 14,65, a: 1,35 m, lut. Șantierul arheologic Porolissum, 1984, Obiectivul – Măgura Moigradului. Inv. Nr. 666 1984 03.12.1984.
- n. Fragment de cățui**, perete de vas lustruit, Măgura Moigradului, campania 1995-Porolissum –1996, 1p, P/ 95, C–1, G–9. Inv. Nr. 317 1996 04.02.1996.

4. ZALĂU (oraș, jud. Sălaj)

I. VALEA MIȚII

Așezare de sec. II–IV p. Chr. În anul 1977 s-au efectuat săpături sistematice de către Al. V. Matei.

- a. Ceașcă dacică**, 1, C5, groapa nr. 56, a: 1,40 m. Lut. Săpătură Zalău Valea Miții, Tăneiu lui Winkler, 1977. Inv. Nr. 243 1977 04.10.1977. Ceașca nu prezintă toartă, este lucrată cu mâna, ornamentată cu mici alveole situate spre fundul vasului, obținute prin apăsarea cu degetul a pastei crude. $\hat{I} = 7,5$ cm, $df = 8$ cm, $dg = 13,5$ cm¹⁵.

II. BULEVARDUL MIHAI VITEAZUL

- a. Piese de lut (toartă) cap de cal??, mâner ceașcă dacică**, 1b, S XIV, m 20, a: 0,55 m, Materiale din așezare „La Blocuri” – Bulevardul Mihai Viteazu, Zalău. Inv. Nr. 43 1979 6/ 22/ 1979.
- b. Ceașcă dacică**, 1, S XXXIV, a: 0,45, din dependența de lângă cuptor, lut. Săpătură arheologică de la Panic, campania 1983, primăvara – Zalău, Bulevardul M. Viteazu. Inv. Nr. 1668 1983 08.11.1983.

5. ȘIMLEUL SILVANIEI (oraș, jud. Sălaj)

Microsistem defensiv, bazat pe 11 fortificații. În zonă au fost descoperite zece tezaure monetare și/ sau de podoabe dacice din argint¹⁶. Cronologic se încadrează secolelor II a. Chr.–I p. Chr.

I. ULIUL CEL MIC

Așezarea nefortificată din extremitatea vestică a Măgurii Șimleului a fost cercetată de către M. Moga și Al. V. Matei (6 sondaje de verificare în anul 1978). Între 1945–1947 au fost descoperite accidental gropi cu depuneri rituale¹⁷. Ca rezultat al săpăturilor se pot menționa aproximativ 50 denari romani republicani și imperiali, podoabe dacice, arme, unelte, ceramica etc.¹⁸. Așezarea este datată, după Al. V. Matei, la sfârșitul sec. II a. Chr. – sfârșitul sec. I p. Chr.

¹⁵ Matei, 1980, p. 233.

¹⁶ Pop, Bejinariu, Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan, Sana, Csók, 2006, p. 70.

¹⁷ Pop 2009, p. 40–41.

¹⁸ *Ibidem*, p. 98.

- a. **Cești opaiț**, 1p, Șimleul Silvaniei „Uliul cel Mic”, 2007, H. Pop, E. Pripon, S7, T2, C12–13. Inv. Nr. 243.
- b. **Ceașcă opaiț**, 1p, Șimleul Silvaniei „Uliul cel Mic”, 2007, H. Pop, E. Pripon, S7, C15. Inv. Nr. 255.
- c. **Cești opaiț fragment**, 2p, Șimleul Silvaniei „Uliul cel Mic”, 2007, H. Pop, E. Pripon, S7, C15. Inv. Nr. 263.
- d. **Fragment cățui**, Șimleul Silvaniei „Uliul cel mic”, șantier arheologic sistematic, Horea Pop, 2009. S12, m 3–9, a: 0,20-0,60. Inv. Nr. 1847.
- e. **Cești opaiț**, Șimleul Silvaniei „Uliul cel mic”, șantier arheologic sistematic, Horea Pop, 2009. S14, m 9–13, a: 0,0-0,50. Inv. Nr. 1866.
- f. **Ceașcă opaiț întregibilă**, Șimleul Silvaniei „Uliul cel mic”, șantier arheologic sistematic, Horea Pop, 2009. S14, m 9–13, a: 0,0-0,50. Inv. Nr. 1895.
- g. **Fragmente ceramice de la o ceașcă**, 1, S II, m 7, a: 0,20 m, Măgura Șimleului. Săpătură Alexandru Matei. Inv. Nr. 259 1978 12.09.1978.

II. CETATE

Dealul *Cetate* domină valea Crasnei de la altitudinea de 372 m și o diferență de nivel de 170 m. În cadrul a șase campanii arheologice (1992–1997) colectivul de arheologi format din M. Rusu, H. Pop și I. Bejinariu a cercetat sistematic doar o parte din situl arheologic delimitat prin periegeze. Fortificația și locuirea de pe *Cetate* constituie acropola așezării civile situată la baza dealului¹⁹. Au fost scoase la lumină aici locuințe de suprafață, adâncite, vetre, cuptoare, gropi, ateliere metalurgice, ceramică etc. Cronologic se încadrează secolelor I î. Chr.–I p. Chr.

- a. **Fragment de cățuie dacică**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1993, S1, m 2.5, a: 0,85. Ceramică. Inv. Nr. 699 1993.
- b. **Cățuie întregibilă**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1993, G7. Ceramică. Inv. Nr. 708 1993.
- c. **Cățuie întregibilă**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1993, G10. Ceramică. Inv. Nr. 733 1993.
- d. **Cățuie întregibilă**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1993, G10. Ceramică. Inv. Nr. 735 1993.
- e. **Cățuie întregibilă**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1993, C1, bordei. Ceramică. Inv. Nr. 785 1993.
- f. **Cățuie cu 3 torți**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1993, C1, G5. Ceramică. Inv. Nr. 816 1993.
- g. **Cățuie cu o toartă**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1993, C1, G5. Ceramică. Inv. Nr. 817 1993.
- h. **Cățuie**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1993, C1, martor. Ceramică. Inv. Nr. 841 1993.
- i. **Cățuie**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1993, C1. Ceramică. Inv. Nr. 850 1993.
- j. **Cățuie**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1993, C1, m 3–5, a: 0,75. Ceramică. Inv. Nr. 851 1993.
- k. **Cățuie din L1**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1994, S2, a: 0,5, întregibilă. Ceramică. Inv. Nr. 38 1994.
- l. **Cățuie întregibilă**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1994, G15. Ceramică. Inv. Nr. 125 1994.
- m. **Cățuie ornamentată**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1994, G20. Ceramică. Inv. Nr. 134 1994.
- n. **Cățuie**, 1p, Șimleu Silvaniei „Cetate” 1994, G20. Ceramică. Inv. Nr. 135 1994.
- o. **Cățuie în miniatură**, 1p, SSC/95, G–24. Vase întregibile. Șimleul Silvaniei „Cetate” 1995. Inv. Nr. 146 2002 25.02.2002.
- p. **Ceașcă opaiț**, 1p, SSC/97, G35. Vase întregibile. Șimleul Silvaniei „Cetate” 1997. Inv. Nr. 156 2002 25.02.2002.
- q. **Cățuie știrbită**, 1p, SSC/97, C3, atelier, m 13/3,5, a: 0,7-0,78 m. Vase întregibile. Șimleul Silvaniei „Cetate” 1997. Inv. Nr. 158 2002 25.02.2002.
- r. **Ceașcă opaiț întregibilă**, 1p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, C1, atelier. Inv. Nr. 1775 26
- s. **Ceașcă opaiț întregibilă**, 1p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, C1, atelier. Inv. Nr. 1775 26 27.
- t. **Ceașcă opaiț ornamentată întregibilă**, 1p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, C1, nivelare. Inv. Nr. 1794 45.

¹⁹ Pop, 2006, p. 35.

- u. **Ceașcă opaiț întregibilă**, 1p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, C1, nivelare. Inv. Nr. 1795 46.
- v. **Cești opaiț fragmente**, 1p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, C1, nivelare. Inv. Nr. 1796 47.
- w. **Fund de ceașcă opaiț**, 3p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, S1, L16. Inv. Nr. 1816 67.
- x. **Cățuie întregibilă**, 1p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, S1, L16. Inv. Nr. 1817 68.
- y. **Ceașcă opaiț întregibilă**, 1p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, S1, nivelare. Inv. Nr. 1821 72.
- z. **Fragment de ceașcă opaiț**, 1p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, S1, nivelare. Inv. Nr. 1822 73.
- aa. **Cățui fragmentare**, 1p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, C3/2003. Inv. Nr. 1846 97.
- bb. **Cățuie întregibilă**, 1p, Șimleul Silvaniei „Cetate” 2003, C3/2003, a: 1,1–1,5 m. Inv. Nr. 1847 98.
- cc. **Cești-opaiț**, Șimleul Silvaniei „Cetate” șantier arheologic sistematic, Horea Pop, 2009, 22, S3, a: 0,0-0,50. Inv. Nr. 1740.
- dd. **Cești-opaiț**, Șimleul Silvaniei „Cetate” șantier arheologic sistematic, Horea Pop, 2009, 22, S6, C7, a: 0,50–1,30. Inv. Nr. 1741.
- ee. **Cești-opaiț**, Șimleul Silvaniei „Cetate” șantier arheologic sistematic, Horea Pop, 2009, 22, S4, a: 0,0-0,60. Inv. Nr. 1742.
- ff. **Cești-opaiț**, Șimleu-Silvaniei „Cetate” șantier arheologic sistematic, Horea Pop, 1997. Atelier. Inv. Nr. 1947.
- gg. **Cești-opaiț**, Șimleul Silvaniei „Cetate” șantier arheologic sistematic, Horea Pop, 1997. C15, G41. Inv. Nr. 1962.

III. OBSERVATOR

Așezarea fortificată de tip promontoriu barat, situată pe platourile superioare ale Măgurii Șimleului, la nord de oraș, a beneficiat de cercetări arheologice sistematice care au evidențiat locuințe, gropi, vetre, ceramică, piese din fier, podoabe, monede²⁰. Datorită așezării sale ne apare ca un sediu al aristocrației laice și ecleziastice de la finalul sec. II a. Chr. și până la începutul sec. I p. Chr.²¹

- a. **Cățuie miniaturală** din G-4, 1p, Șimleu Silvaniei „Observator”, S1, C1, m 73–75, a: 0,65-0,80 m. Inv. Nr. 496 1994 11.03.1994.
- b. **Cățuie dacică** din G 21, 1p, Șimleu Silvaniei „Observator”, S1. Inv. Nr. 568 1994 11.03.1994.
- c. **Cățui lucrat cu mîna** din G-22, 1p, Șimleu Silvaniei „Observator”, S1, a: 0,37-0,74 m. Inv. Nr. 571 1994 11.03.1994.
- d. **Fund de cățuie cu profilatură interioară**, 1p, Șimleu Silvaniei „Observator”, C-20, G-42, a: 0,55 m. Inv. Nr. 705 1994 11/18/1994.
- e. **Cățuie miniaturală**, 1p, Șimleu Silvaniei „Observator”, C-20, passim. Inv. Nr. 706 1994 11/18/1994.
- f. **C-Fragment ceașcă dacică**, 1p, Z-87, S, m 9,90/ 160, a: 1,20 m. Inv. Nr. 758 1995 06.04.1995.
- g. **Cățuie dacică**, 1p, Șimleu Silvaniei „Observator”, C5, a: 1,9–2,5 m, G-28. Inv. Nr. 978 1995 01.09.1995.
- h. **Cățuie dacică**, 1p, Șimleu Silvaniei „Observator”, C5, a: 1,9–2,5 m, G-28. Inv. Nr. 979 1995 01.09.1995.
- i. **Cățuie miniaturală**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, august-septembrie 1995, S1/ 94, G-35. Inv. Nr. 1362 1995 01.09.1995.
- j. **Cățuie**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, august-septembrie 1995, S1/95, G-50. Inv. Nr. 1406 1995 01.09.1995.
- k. **Cățui**, 1p, Șimleu Silvaniei „Observator”, G-64 din S1/ 94absida din S1/ 94, ceramică. Inv. Nr. 1448 2000.
- l. **Cățuie** cu 2 torți, 1p, Șimleu Silvaniei „Observator”, L5 din C2, ceramică. Inv. Nr. 1581 2000.

²⁰ Pop, 2009, p. 98.

²¹ Pop, 2006, p. 39–40.

- m. **Cățuie**, 1p, Șimleu Silvaniei, „Observator”, G68 din S1/ 94, ceramică. Inv. Nr. 1585 2000.
- n. **Buză de cățuie**, 1p, locuință L3, S1/2001, m 16–20. Șantier arheologic Șimleul Silvaniei, „Observator”, campania 2001. DACICE. Inv. Nr. 80 2002 13.02.2002.
- o. **Toartă de cățuie**, 1p, strat, S1–94/ 2001. Șantier arheologic Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2001. DACICE. Inv. Nr. 98 2002 13.02.2002.
- p. **Buză de cățuie**, 1p, fortificație S1/2001, m 35–36,-0,8 m. Șantier arheologic Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2001. DACICE. Inv. Nr. 104 2002 13.02.2002.
- q. **Ceașcă cu decor**, 1p, SI-C1/2003, G–181, Bz.Tz.Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2003, continuare 2003. Inv. Nr. 15 2004 28.01.2004.
- r. **Ceașcă întregibilă**, 1p, SI-C1/2003, m 86,5–89, a: 0,45-0,65 m, G–181, Bz. Tz. Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2003, continuare 2003. Inv. Nr. 16 2004 28.01.2004.
- s. **Fragment de ceașcă**, 1p, SI-C1/2003, m 86,5–89, a: 0,45-0,65 m, G–181, Bz. Tz. Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2003, continuare 2003. Inv. Nr. 26 2004 28.01.2004.
- t. **Ceașcă întregibilă**, 1p, SI-C1/2003, m 0,80, a: 4–81,7m, G–181, Bz. Tz. Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2003, continuare 2003. Inv. Nr. 49 2004 28.01.2004.
- u. **Ceașcă întregibilă**, 1p, SI-C1/2003, m 0,80, a: 4–81,7m, G–190, Bz. Tz. Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2003, continuare 2003. Inv. Nr. 50 2004 28.01.2004.
- v. **Fragmente de cești**, 1p, SI-C1/2003, m 0,80, a: 4–81,7m, G–181, Bz. Tz. Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2003, continuare 2003. Inv. Nr. 51 2004 28.01.2004.
- w. **Ceașcă p. întregibilă**, 1p, SI-C1/2003, m 0,80, a: 4–81,7m, G–181, Bz. Tz. Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2003, continuare 2003. Inv. Nr. 67 2004 28.01.2004.
- x. **Cești opaite**, 1p, L2, S2, a: 0,2-0,55 m.Șantier arheologic Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2002, dacice și medievale. Inv. Nr. 177 2004 26.02.2004.
- y. **Fragment de cățuie**, 1p, G–167, a: 0,8–1,1 m.Șantier arheologic Șimleul Silvaniei „Observator”, campania 2003, dacice și medievale, S1/2003. Inv. Nr. 276 2004 26.02.2004.
- z. **Ceașcă opaiț**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, 1997, Horea Pop, C15/1997, G41. Inv. Nr. 2160 411.
- aa. **Ceașcă opaiț**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, 2006, Horea Pop, C1/ 2006, C22. Inv. Nr. 2166 417.
- bb. **Ceașcă opaiț**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, 2006, Horea Pop, C2/ 2006, C9. Inv. Nr. 2168 419.
- cc. **Ceașcă opaiț**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, 2006, Horea Pop, C2/ 2006, C19. Inv. Nr. 2169 420.
- dd. **Ceașcă opaiț**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, 2006, Horea Pop, S1/ 2006, C34. Inv. Nr. 2170 421.
- ee. **Cești opaiț**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale complex C2. Inv. Nr. 394.
- ff. **Fragmente cățuie**, 5p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale complex C9. Inv. Nr. 415.
- gg. **Cățuie întregibilă**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale, complex C11. Inv. Nr. 420.
- hh. **Cățui-buze**, 2p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale, complex C16. Inv. Nr. 423.
- ii. **Cățui-buze**, 2p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale, complex C16. Inv. Nr. 425.
- jj. **Cățui întregibile?**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale, complex C19. Inv. Nr. 427.

- kk. **Cești-opaiț**, 4p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale, complex C42. Inv. Nr. 461.
- ll. **Cești-opaiț**, 8p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale, complex C45. Inv. Nr. 476.
- mm. **Ceașcă-opaiț** întregibilă, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale, complex C48. Inv. Nr. 480.
- nn. **Cești-opaiț**, 6p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale, complex C49. Inv. Nr. 493.
- oo. **Cățuie(?) miniaturală**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic 2006, Horea Pop, materiale dacice și medievale, complex C20. Inv. Nr. 524.
- pp. **Cățuie fragmentară**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic, campania 2008, Horea Pop, S1/08, C40. Inv. Nr. 607.
- qq. **Cățuie dacică**, 1p, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic, campania 2008, Horea Pop, S2/08, C5/2006. Inv. Nr. 639.
- rr. **Cățuie întregibilă**, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic, campania 2008, Horea Pop, S1/08, C38. Inv. Nr. 643.
- ss. **Cățui-fragmente**, Șimleul Silvaniei „Observator”, șantier arheologic sistematic, campania 2008, Horea Pop, S1/08, a: 0,0-0,60. Inv. Nr. 656.

IV. STRADA ANDREI MUREȘANU

La baza dealului Cetății a fost identificată o așezare dacică de mari dimensiuni identificată ipotetic de către Sever Dumitrașcu cu *Dacidava* antică menționată de Ptolemeu²². O parte a acestei așezări a fost identificată și pe strada Andrei Mureșanu.

- a. **Cești opaiț**, 1p, Șimleul Silvaniei, str. Andrei Mureșanu 33–35, șantier arheologic preventiv, Horea Pop, complex C11 (cam. 3). Inv. Nr. 359.
- b. **Ceașcă opaiț întregibilă**, 1p, Șimleul Silvaniei, str. Andrei Mureșanu 33–35, șantier arheologic preventiv, Horea Pop, complex C13. Inv. Nr. 383

V. STRADA SPITALULUI

Posibilă așezare civilă dacică.

- a. **Fragment de cățui**, Șimleu Silvaniei, strada Spitalului, 1995, 1p, C2, G–24. Inv. Nr. 1041 1995 01.09.1995.

6. CHEUD

Fortificație dacică situată pe „Dealul Cetate”. Materialele dacice provin din săpături efectuate în anul 1989 (S1 și periegheză) și constau exclusiv din ceramică²³. Materialele descoperite au fost transferate la MJIAZ de la Muzeul Județean Maramureș din Baia Mare. Deoarece nu se regăsesc încă în Registrul de inventar am preluat descrierea ceștilor dacice din repertoriul alcătuit de Horea Pop²⁴.

- a. **Buză cățuie**, S1, m 32, -0,2 m, pastă semifină lucrată cu mâna, degresantul utilizat constă din nisip, pietricele, mică, ceramică pisată. Arderea este oxidantă incompletă, culoarea maronie. Inv. Nr. C. C./ 2010 248.
- b. **Buză cățuie**, S1, m 43–44, -0,5 m, pastă semifină lucrată cu mâna, degresantul utilizat constă din nisip, pietricele, ceramică pisată. Arderea este oxidantă incompletă, culoarea maronie. Inv. Nr. C. C./ 2010 250.

²² Pop, Bejinariu, Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan, Sana, Csók, 2006, p. 80.

²³ Pop, 2010, p. 317.

²⁴ *Ibidem*, p. 319.

c. **Buză cățuie**, S1, m 3, -0,3 m, pastă semifină lucrată cu mâna, degresantul utilizat constă din nisip, pietricele, mică. Arderea este oxidantă incompletă, culoarea maronie. Prezintă creștături pe buză. Inv. Nr. C. C./ 2010 fără.

d. **Buză cățuie**, S1, m 8, -0,2 m, pastă semifină lucrată cu mâna, degresantul utilizat constă din nisip, pietricele, cuarțit. Arderea este oxidantă incompletă, culoarea maronie. Inv. Nr. C. C./ 2010 251.

e. **Buză cățuie**, periegheză, pastă semifină lucrată cu mâna, degresantul utilizat constă din nisip, pietricele, ceramică pisată. Arderea este oxidantă incompletă, culoarea maronie. Inv. Nr. C. C./ 2010 251.

f. **Buză cățuie**, S1, m 43, -0,65–0,7 m, pastă semifină lucrată cu mâna, degresantul utilizat constă din nisip, pietricele, mică. Arderea este oxidantă, culoarea cărămizie. Inv. Nr. C. C./ 2010 250.

g. **Buză cățuie**, S1, m 32, -0,2 m, pastă semifină lucrată cu mâna, degresantul utilizat constă din nisip, pietricele, mică, ceramică pisată. Arderea este oxidantă incompletă, culoarea maronie. Inv. Nr. C. C./ 2010 248.

h. **Toartă cățuie**, S1, m 33, -0,1 m, pastă semifină lucrată cu mâna, degresantul utilizat constă din nisip, pietricele, mică. Arderea este oxidantă incompletă, culoarea maronie. Inv. Nr. C. C./ 2010 255.

Istoria perioadei „clasice” a culturii geto-dace este foarte puțin cunoscută datorită rarelor izvoare scrise, și acestea păstrate doar fragmentar. Pentru a stabili limitele răspândirii geto-dacilor informația arheologică, ceramica în special, reprezintă o sursă de prim rang. Realizarea acestui repertoriu al ceștilor dacice descoperite pe teritoriul județului Sălaj contribuie, alături de repertorierea celorlalte descoperiri, la conturarea ariei locuite de daci în această parte a teritoriului românesc.

ABREVIERI

MJIAZ	Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București

ABREVIERI TEHNICE

î	înălțimea	a	adâncimea	Inv.	Inventar
dg	diametrul gurii	m	metru	L	lungimea
df	diametrul fundului	S	secțiunea		
cm	centimetru	G	groapa		

BIBLIOGRAFIE/ BIBLIOGRAPHY

Crișan, 2000	Viorica Crișan, <i>Dacii din estul Transilvaniei</i> , Editura Carpații Răsăriteni, Sfântu Gheorghe, 2000.
Marcu, Țentea, 2000	Felix Marcu, Ovidiu Țentea, <i>Observații asupra ceștii dacice din perioada romană și postromană</i> , în Revista Bistriței, 14, 2000, p. 67–85.
Gudea, 1997	Nicolae Gudea, <i>Castrul roman de la Buciumi</i> , Ghid al monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis, nr. 2, Zalău, 1997.
Dumitrașcu, Lucăcel, 1974	S. Dumitrașcu, V. Lucăcel, <i>Cetatea dacică de la Marca</i> , Muzeul de Istorie și Artă Zalău, 1974.
Pop, 2009	Horea Pop, <i>Așezări dacice din vestul și nord-vestul României (sec. II î. Chr.–I d. Chr.) – cu specială privire la Depresiunea Șimleului</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009.
Matei, Pop, 2001	Al. V. Matei, Horea Pop, <i>Măgura Moigradului – zonă sacră (sec. I î. Hr.) și așezare dacică fortificată (sec. I d. Hr.)</i> , în Studii de istorie antică, Deva-Cluj, 2001, p. 253–278.
Găzdac, Gudea și colab., 2006	Cristian Găzdac, Nicolae Gudea, Bajusz István, Călin Cosma, Alexandru Matei, Elena Muscă, Dan Tamba, <i>Coins from Roman Sites and Collections of Roman Coins from Romania</i> , vol. II, <i>Porolissum</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2006.

- Opreanu, Lăzărescu și colab., 2014 Coriolan Horațiu Opreanu, Vlad-Andrei Lăzărescu, Anamaria Roman, Tudor-Mihai Ursu, Sorina Fărcaș, *New Light on a Roman Fort Based on a LiDAR Survey in the Forested Landscape from Porolissum*, în *Ephemeris Napocensis*, XXIV, 2014, p. 71–86.
- Macrea, Rusu, Mitrofan, 1962 M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, Șantierul arheologic de la Porolissum, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 485–504.
- Opreanu și colab., 2012 Coriolan H. Opreanu, Vlad-Andrei Lăzărescu, *Seeing the Unseen. Landscape Archaeology on the Northern Frontier of the Roman Empire at Porolissum (Romania)*, în *Ephemeris Napocensis*, XXII, 2012, p. 356–366.
- Matei, 1980 Al. V. Matei, *Repertoriul așezărilor aparținând dacilor liberi (sec. II–IV e.n.) descoperite pe teritoriul județului Sălaj*, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 229–244.
- Pop, 2006 Horea Pop, *Fortificații dacice din vestul și nord-vestul României*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2006.
- Pop, 2010 Horea Pop, *O nouă fortificație dacică descoperită la Cheud (jud. Sălaj)*, în Horea Pop, Ioan Bejinariu, Sanda Băcuet-Crișan, Dan Băcuet-Crișan (eds.), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică*, Editura Mega/ Editura Porolissum, Cluj-Napoca, 2010, p. 315–321.
- Pop, Bejinariu, Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan, Sana, Csók, 2006 Horea Pop, Sanda Băcuet-Crișan, Dan Băcuet-Crișan, Daniel Sana, Zsolt Csók, *Șimleul Silvaniei. Monografie Arheologică*, I, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2006.

O PIESĂ DE ARMAMENT PROVENIND DE LA ARDEU

IOSIF VASILE FERENCZ*, IONUȚ MIHAI DEALMAR SOCOL**

A WEAPON DISCOVERED IN ARDEU

ABSTRACT: *In the last decade and a half, because of the restarted of the archaeological researches in Ardeu, there were published some papers concerning the antiquities found on the Cetățuie Hill. Between them there were presented some items discovered fortunately in the moment when the exploitation of the stone in the quarry begun. In this paper we are proposing to describe such kind of piece bought by the Museum from Deva in the year 1971.*

A worker at the quarry named Părău Nichifor sold this spearhead to the museum and it was registered at no 23386. For all that we couldn't find the piece physically. Fortunately, the piece was drawn and dr. Ioan Andrițoiu gave to me the sketch. Based by this sketch (Pl. II/1) and by the description in the General Evidence Registry (Pl. II/3) we could recover partially the lost information.

In our opinion the piece represent a spearhead used by the Roman cavalry. The chronology of this kind of pieces found in the Dacian fortresses is uncertain. Regarding the piece found in Ardeu, the incidental condition of its discovery make the dating more difficult. Just same this situation, based on the archaeological situation of the site and of the habitation stages recorderd until present in Ardeu, we distingwish three possibilities. It could arrive in Dacia in the time of Dacian Kingdom like other weapons or luxury pieces. Another possibility is that the piece arrived in Ardeu in the time of the Roman siege. The last one is regarded by the presence on the "Cetățuie" hill, in the third century, of a building for a small garrison belonging to Numerus peditum singulariorum Britannicorum, attested in Cigmău, aprox 20 km far. This like of garrison could controll the acces between Mureș Valley and Ampelum.

KEYWORDS: Ardeu, Dacians, hillfort, weapons, spear head

REZUMAT: *În ultimul deceniu și jumătate, ca urmare a reluării cercetărilor arheologice la Ardeu au fost introduse în circuitul științific o serie de lucrări cu studii, note arheologice*

și comunicări având ca temă antichitățile de pe dealul Cetățuie. Între acestea au fost prezentate și o serie de obiecte descoperite întâmplător în momentul debutului lucrărilor de exploatare a pietrei. În nota arheologică de față ne propunem să publicăm o astfel de piesă, achiziționată de Muzeul din Deva în anul 1971.

Vârful de lance din fier a fost achiziționat de la cetățeanul Părău Nichifor și se regăsește în registrul de inventar general la numărul 23386, însă din păcate el nu a putut să fie regăsit în depozitele muzeului. Cu toate acestea, artefactele în cauză au fost desenate la puțin timp după ce au fost achiziționate, iar profesorul Ioan Andrițoiu ne-a încredințat schițele în momentul în care a părăsit muzeul. Pe baza desenului (Pl. II/1) și a descrierii din registrul de inventar al MCDR (Pl. II/3) se poate recupera o parte din informația pierdută odată cu piesa. În ceea ce ne privește credem că exemplarul descoperit la Ardeu reprezintă vârful unei lănci de cavalerie și nu a unor sulite și că cel puțin modelul provine din lumea romană. Datarea pieselor de acest fel descoperite în cetăți dacice credem că rămâne incertă. Caracterul fortuit al descoperirii de la Ardeu face ca datarea să fie mai dificilă. Cu toate acestea pe baza situației arheologice a sitului a etapelor de locuire identificate până în prezent am putut distinge trei situații de care poate fi legată datarea piesei. Ea ar fi putut să ajungă în Dacia în epoca regatului, asemeni altor piese de armament sau bunuri de prestigiu. În același timp nu se poate exclude nici posibilitatea ca ea să fi fost utilizată de unul dintre asediatorii romani ai cetății. În fine, cea de a treia posibilitate pe care trebuie să o luăm în calcul este ca obiectul să fi ajuns la Ardeu în contextul prezenței pe dealul „Cetățuie”, în secolul al III-lea, a unei construcții, ce adăpostea poate o mica garnizoană din Numerus peditum singulariorum Britannicorum, cantonată la Cigmău, la cca 20 km distanță. O astfel de garnizoană ar fi putut controla eficient accesul dinspre Valea Mureșului, peste Munții Metaliferi, spre Ampelum.

CUVINTE-CHEIE: Ardeu, daci, cetate, arme, vârful de lance

* Cercetător științific, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, fiosiivasile@yahoo.com

** Arheolog, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, socolionut1@gmail.com

Antichităților de la Ardeu i s-au consacrat pagini în literatura arheologică începând din secolul al XIX-lea¹. Tot de atunci ne sunt semnalate unele evenimente care au condus la descoperirea întâmplătoare de artefacte antice, care din păcate nu se mai păstrează². La Ardeu, cel mai cunoscut dintre siturile arheologice cuprinde Dealul Cetățuie precum și terasele aflate la poale, spre est și sud, până pe malul Văii Ardeului³. Partea superioară a înălțimii cu altitudinea maximă de 455 m are forma unei creste calcaroase orientată în mare pe direcția N-S, platoul superior al dealului, amenajat sub forma unor terase, coboară lin spre vest asemenea unui amfiteatru (Pl. II, 1–2) și este orientat cu predilecție spre vest și sud-vest⁴. Téglas Gábor constata pe baza cercetărilor întreprinse de el că pe culme materialele arheologice sunt mai puțin numeroase, în timp ce pe pante ele se regăsesc din belșug⁵. Observația a fost confirmată de cercetările Larisei Nemoianu⁶, precum și de investigațiile întreprinse de noi începând din anul 2000⁷.

Cantitatea mare a materialelor arheologice pe pante se datorează pe de o parte prezenței complexelor și a stratului arheologic, dar în același timp și unor cauze naturale sau antropice. Eroziunea naturală, mai accentuată pe partea estică, a condus la antrenarea unor artefacte care încă se mai găsesc pe cărare sau printre arbori și arbuști. În același timp, momentul asediului cetății dacice, precum și evenimentele care au avut ca efect distrugerea ei au făcut ca pantele dealului să abunde în obiecte arheologice.

În rândurile care urmează dorim să prezentăm un artefact descoperit întâmplător, cu mai multe decenii în urmă, pe pantele dealului Cetățuie de la Ardeu.

CONDIȚIILE DESCOPERIRII

Doi angajați ai carierei de piatră, pe atunci proaspăt deschisă în satul Ardeu din comuna Balșa, originari din zonă, au oferit spre achiziție Muzeului județean Hunedoara⁸ în anul 1971 câte un lot de piese de metal descoperite la Ardeu. Obiectele vândute muzeului din Deva sunt confecționate din fier și bronz și acoperă o mare varietate tipologică⁹. Deși situl era cunoscut, așa cum menționam anterior datorită cercetărilor efectuate de către Téglás Gábor la sfârșitul secolului al XIX-lea¹⁰, abia după apariția artefactelor în cauză s-a manifestat din nou printre specialiști interesul pentru cercetarea sitului. Acest fapt reiese și din Raportul de activitate al muzeului județean Deva, întocmit de directorul de atunci, Mircea Valea, pentru perioada ianuarie – septembrie 1971 unde se consemna: *“La cariera de la Ardeu în timpul lucrărilor de excavare au fost descoperite mai multe obiecte de podoabă dacice (brățări, fibule), unelte (fier de plug), arme, care, achiziționate, au intrat în patrimoniul muzeului. Deplasarea la fața locului a personalului muzeului a dus la identificarea unei așezări din epoca bronzului peste care se suprapune o puternică și intens locuită așezare dacică, care, având în vedere lucrările de la carieră, necesită urgente săpături de salvare”*¹¹. Săpăturile de salvare au fost demarate

¹ Téglas 1882; Téglas 1885; Téglas 1888; vezi și Ferencz 2012a, p. 70–84.

² Téglas relatează o întâmplare care i-a fost semnalată de către localnici, poate că tocmai de către cei implicați. Este vorba despre Florea Ioan, care ara pământul pentru porumb la sud de deal unde a găsit un vârf de lance despre care țiganul fierar a presupus că este din aramă, motiv pentru care a încercat să îl transforme într-un obiect util în acele vremuri. Dovedindu-se, însă că era realizat din fier, meșterul a făcut din el câteva cuie: Téglas 1888, p. 135.

³ Ferencz, Roman 2010, p. 171.

⁴ Ferencz, Hegy 2014, p. 14.

⁵ Téglas 1885, p. 306.

⁶ Nemoianu, Andrișoiu 1975, p. 181–190.

⁷ O listă a materialelor descoperite la Ardeu și prezentate publicului a se vedea în Ferencz 2012a, p. 70–84. În anul 2012 și ulterior au mai fost publicate artefacte provenind de la Ardeu: Ferencz 2011; Ferencz, Beldiman 2012; Ferencz 2012b, Ferencz 2013a; Ferencz 2013b; Ferencz 2013c; Ferencz, Beldiman, Sztancs 2013a; Ferencz, Beldiman, Sztancs 2013b; Ferencz, Beldiman, Sztancs 2013c; Ferencz 2014a; Ferencz 2014b; Ferencz, Florea 2013; Ferencz, Dima 2013; Ferencz, Beldiman, Sztancs 2014; Mustață, Ferencz, Dima 2014.

⁸ În prezent Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva.

⁹ Vezi și Mustață și colab 2014.

¹⁰ Téglas 1882; Téglas 1885; Téglas 1888; vezi și Ferencz 2012.

¹¹ Arhiva MCDR – Deva, dosar corespondență pentru anul 1971.

doi ani mai târziu sub forma unui „sondaj arheologic” întreprins de către Larisa Nemoianu, de la Muzeul Național de Istorie, din București¹².

DESCRIEREA PIESEI

Printre materialele arheologice cumpărate de la cetățeanul Părău Nichifor se numără și un vârf de lance din fier. Obiectul are numărul de inventar 23386, însă din păcate el nu a putut să fie regăsit în depozitele muzeului. Cu toate acestea, artefactele în cauză au fost desenate la puțin timp după ce au fost achiziționate, iar profesorul Ioan Andrițoiu ne-a încredințat schițele în momentul în care a părăsit muzeul¹³.

Pe baza desenului (Pl. II/1) și a descrierii din registrul de inventar al MCDR (Pl. II/3) se poate recupera o parte din informația pierdută odată cu piesa. În registrul de inventar general, la numărul curent 4679, în afara numărului de inventar au fost menționate următoarele: *“Vârf de lance din fier cu capul de secțiune pătrată și călcâi pentru introducerea mânerului. Lungimea lăncii 11,8 cm, diametrul călcâiului 1,7 cm”* (Pl. II/3). De asemenea, sunt consemnate și locul de proveniență și modalitatea de achiziție: *“Așezarea dacică Ardeu, cariera de piatră. Achiziționat de la Părău Nichifor. Proces verbal de achiziție nr ...”*¹⁴. Se pare că prin termenul „călcâi” autorul descrierii din registrul de inventar a desemnat tubul de înmănușare.

În ceea ce privește locul exact al descoperirii piesei pe care o prezentăm astăzi, trebuie menționat că el rămâne incert. La începutul anului 2014 am reușit să îl cunosc pe domnul Simion Pârva, acum în vârstă de peste 80 de ani, unul dintre cei doi localnici care au predat obiectele muzeului devean. Din ceea ce își amintește, toate obiectele descoperite de dânsul și care au fost predate muzeului, au fost găsite pe panta de est a dealului Cetățuie, în diverse locuri. Din acest motiv credem că este posibil ca ele să nu fi avut un context ci e mai probabil să fi fost scurse pe pantă, de pe platoul cetății, ca efect al eroziunii, sau în contextul dramatic al confruntărilor care au condus la sfârșitul violent al cetății¹⁵. De asemenea, credem că este foarte posibil ca și Nechifor Părău să fi găsit obiectele tot pe panta estică.

DISCUȚII

Revenind la descrierea piesei, remarcăm secțiunea rombică sau „pătrată” a vârfului, așa cum este descrisă în registrul de inventar. Forma, așa cum se poate observa din desen (Pl II/1), precum și dimensiunile consemnate în registrul de inventar este tipică pentru armele incluse de către Ioan Glodariu și Eugen Iaroslavschi în tipul 1, varianta “a” a sulitelor dacice¹⁶. Mai multe piese de armament de acest fel ne sunt cunoscute de la Grădiștea Muncelului și Costești¹⁷, unde se datează în secolul I și la începutul secolului II d. Chr. Vârfuri de lance piramidale au fost descoperite și la Ocnița¹⁸. Un exemplar provenind de la Costești constituie o bună analogie pentru cel descris de noi (Pl. II/2)¹⁹.

¹² Nemoianu, Andrițoiu 1975.

¹³ Desenele nu au fost semnate, din acest motiv nu cunoaștem identitatea desenatorului. La muzeul din Deva în anul 1980 era angajat primul desenator, domnul Vasile Martin. De atunci, au mai fost angajate și alte persoane pe această funcție: Mugurel Manea, Elena Hațegan, Radu Roșian, Cristina Filcea, Otilia Bocănicu și Alexandru Mihăileanu. Înainte de acel an, desenele erau realizate de către arheologi sau, în anumite cazuri, de alte persoane cu astfel de abilități.

¹⁴ Numărul și data procesului verbal nu au mai fost consemnate. Poate că cel care a înregistrat piesele nu avea la îndemână aceste date și deși și-a propus să le înscrie în registrul de inventar, aceasta nu s-a mai întâmplat. Nici noi nu am reușit să găsim acel act în arhiva muzeului, astfel că descrierea noastră a ținut cont de însemnările din registrul de inventar și de desenul care ni s-a păstrat (Pl. II/1,3).

¹⁵ Credem că cetatea a fost cucerită și arsă de către legionarii romani în cea de a doua campanie dacică a lui Traian. Argumente în acest sens: Ferencz 2006, p. 374; Ferencz 2014.

¹⁶ Glodariu, Iaroslavschi, 1979, 134–135. Piesa de la Ardeu, așa cum s-a văzut avea o lungime pătrată de 11,8 cm, însă vârful pare să fi fost rupt. Iar exemplarele descrise de I. Glodariu și E. Iaroslavschi au lungimi cuprinse între 12 și 17 cm: Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 135.

¹⁷ Glodariu, Iaroslavschi, 1979, 134–135, Pl. 69/20–23, 27.

¹⁸ Petculescu 1994, p. 63, Fig 3/2,4.

¹⁹ Glodariu, Iaroslavschi, 1979, Pl. 69/20.

Piese de armament având forma celei de la Ardeu sunt cunoscute și din descoperirile de epocă romană. Asemenea obiecte sunt prezente în castre precum cel de la Inlăceni²⁰, Buciumi²¹, Porolissum²², Bologa²³, Ilișua²⁴ sau Cășeu²⁵. Ele sunt desemnate în numeroase cazuri ca fiind „bolțuri pentru mașini de luptă”²⁶, vârfuri de săgeată²⁷ sau vârfuri de suliță²⁸. Acest fapt se datorează dificultății de a se distinge între vârfurile de săgeată, bolțuri și vârfurile de lance mici²⁹. Elisabeth Erdmann a demonstrat că distincția se poate face pe baza masei pieselor respective³⁰. Din păcate însă, doar în puține cazuri au fost cântărite vârfuri piramidale descoperite în Dacia³¹.

Una dintre interpretările cele mai frecvente pentru vârfurile piramidale cu secțiune pătrată, triunghiulară sau poligonală, așa cum s-a văzut, este aceea de vârfuri de suliță. Însă unii autori le-au desemnat ca fiind „lânci mici cu profil piramidal”³². Ovidiu Țentea și Valeriu Ludușan sunt și ei de părere că vârfurile cu secțiune piramidală sunt vârfuri de lance³³. Liviu Petculescu analizând vârfurile piramidale din bronz descoperite în Dacia citează pe Ian R. Scott³⁴ care a argumentat că piesele în cauză aparțin unor lânci și fac parte din arsenalul trupelor de cavalerie³⁵. Prezența unor astfel de artefacte în castre din Dacia, în care au fost cantonate unități de cavalerie romană întărește acest raționament³⁶. Cu toate acestea Țentea și Ludușan consideră că deși erau folosite mai ales de către cavaleriști, nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca ele să fi făcut parte și din arsenalul infanteriștilor³⁷.

În ceea ce ne privește și noi credem că exemplarul descoperit la Ardeu, precum și toate vârfurile piramidale descoperite la Grădiștea Muncelului și Costești atestă prezența unor lânci de cavalerie și nu a unor sulițe și că cel puțin modelul provine din lumea romană. Însă datarea lor credem că rămâne incertă.

Glodariu și Iaroslavshi datează exemplarele ilustrate de ei „în sec I e.n. și la începutul secolului II”³⁸. Pentru piesa de la Ardeu, care a fost descoperită fortuit și al cărui context nu îl cunoaștem, nu putem să avansăm o datare strânsă. Cu toate acestea, credem că putem lua în considerare trei posibilități, ținând cont de analogiile pe care le cunoaștem.

Prima dintre ele plasează vârful de lance în epoca Regatului Dac. Dacă se datează într-adevăr în intervalul cronologic menționat de către cei doi cercetători, exemplarele descoperite la Costești și Grădiștea Muncelului se constituie în analogii foarte bune. De altfel și Liviu Petculescu datează vârfurile de lance piramidale, precum și toate celelalte piese de armament și echipament militar descoperite la Ocnița înainte

²⁰ Gudea 1979, Pl. XVII/12.

²¹ Gudea, Pop 1972, Pl. LX/6 (desemnate ca vârfuri de lance, catalog p. 64); Pl. LXII/5,7 (desemnate ca vârfuri de suliță, catalog p. 65).

²² Gudea 1989, Pl. CXXIX/11, 13–14 (desemnate ca vârfuri de suliță – Repertoriul materialului arheologic, p. 544).

²³ Gudea 1977, Fig. 22/5 (exemplarul este interpretat ca vârf de suliță, p. 196).

²⁴ Protase, Gaiu, Marinescu 1997, Pl. LXIX unde lâncile cu vârfuri piramidale sunt desemnate ca „vârfuri de pillum” (nr 4 și 5) sau de „săgeți” (6–14). Apropiat ca formă de cel de la Ardeu este exemplarul ilustrat la nr 9).

²⁵ Isac 2003, Pl. XXI76–8 (desemnate ca vârfuri de săgeți).

²⁶ Petculescu 1991, p. 40.

²⁷ Așa cum este cazul la Cășeu sau Ilișua, cum s-a putut vedea mai sus.

²⁸ Cum este cazul la Bologa, Buciumi, Porolissum sau Costești și Grădiștea Muncelului.

²⁹ Petculescu 1991, 40.

³⁰ Erdman 1982.

³¹ Petculescu 1991, 40.

³² Gudea 1979, p. 181, cu toate că în „Reperoriul materialului arheologic”, la p. 194 ele sunt desemnate ca „vârfuri de suliță cu profil piramidal”, ceea ce ne face să presupunem că această confuzie reprezintă de fapt o greșală de redactare. Pentru diferența dintre cele două tipuri de armă, suliță și lance există o literatură bogată, motiv pentru care nu credem că este cazul să insistăm.

³³ Țentea, Ludușan 2000, 455.

³⁴ Lucrare inaccesibilă nouă.

³⁵ Petculescu 1991, 40; Petculescu 2007–2008, 230.

³⁶ Petculescu 1991, 40.

³⁷ Țentea, Ludușan 2000, 456.

³⁸ Glodariu, Iaroslavski, 1979, 135.

de cucerirea romană³⁹. Prezența artefactelor romane în mediul dacic pe parcursul secolului I al erei creștine și până la cucerire nu reprezintă o noutate⁴⁰. Nici piesele de armament și de echipament militar nu lipsesc din astfel de contexte⁴¹. Și dacă obiectele de lux sunt atestate din plin din perioada augustee, armamentul roman își face apariția în Dacia în primul sfert al secolului I d. Chr., deci în aceeași perioadă⁴².

Analizând piesele romane de armament descoperite în mediul dacic, Liviu Petculescu crede că ele sunt mai degrabă originale însă este greu de spus dacă au fost realizate în spațiul roman sau dacă au fost realizate în Dacia de către meșteri romani⁴³. Concluzia la care ajunge cercetătorul bucureștean este aceea că cel mai probabil ele provin din imperiu⁴⁴, de unde au sosit pe căi comerciale, ca ajutor roman sau în urma unor jafuri⁴⁵. În acest sens este semnificativă observația autorului cum că majoritatea pieselor este concentrată în cetăți, în timp ce în davele de pe Siret, deși bogate în importuri romane, echipamentul militar este slab reprezentat⁴⁶.

Cea de a doua posibilitate pe care trebuie să o luăm în considerare este că exemplarul de la Ardeu a ajuns pe sit în timpul confruntărilor cu romanii, la începutul secolului II d. Chr.⁴⁷. De același moment este legat și un vârful de pillum descoperit în timpul campaniei din anul 2002 pe platoul superior al Dealului Cetățuie de la Ardeu⁴⁸. Tot în același fel este interpretată prezența vârfului de lance piramidal cu secțiune triunghiulară de la Grădiștea Muncelului⁴⁹. Vârful de pillum descoperit la Piatra Craivii⁵⁰ a aparținut și el mai probabil unui războinic roman decât unuia dac⁵¹ și poate că prezența sa se leagă de momentul cuceririi cetății respective.

O a treia posibilitate pe care o luăm în considerare este ca vârful de lance să fi ajuns la Ardeu mai târziu, în perioada existenței provinciei Dacia. De pe culmea dealului Cetățuie provine și fragmentul unei țigle romane⁵². Chiar dacă nu se păstrează în întregime, textul inscripției poate fi atribuit cu ușurință *Numerus peditum singulariorum Britannicorum*, unitate romană cantonată în castrul de la Cigmău⁵³. Prezența fragmentului de țiglă pe culmea dealului Cetățuie de la Ardeu este un indiciu al unei construcții ridicate de militari ai acestei unități cândva, după 179 când este organizată *numerus*-ul cu garnizoana la Cigmău⁵⁴.

CONCLUZII

Deși piesa achiziționată de Muzeul din Deva nu a putut să fie regăsită în depozitele muzeului din Deva⁵⁵, informațiile păstrate în registrul de inventar precum și desenul ne permit să presupunem care era funcționalitatea ei. Este vorba despre un vârful de lance piramidal, tip de piesă de armament care este prezentă frecvent în descoperirile de epocă romană, specific pentru unitățile de cavalerie. Ele nu lipsesc, așa cum s-a văzut, nici din cetățile dacice.

³⁹ Petculescu 1994, p. 70.

⁴⁰ Din literatura deosebit de vastă pe această temă vezi spre exemplu: Glodariu 1974; Rustoiu 2005; Egri 2008; Egri, Rustoiu 2008; Egri 2014a; Egri 2014b; Pop 2003.

⁴¹ Petculescu 1994; Petculescu 1998.

⁴² Petculescu 1998, p. 271.

⁴³ Petculescu 1998, p. 268–269.

⁴⁴ Petculescu 1998, p. 269.

⁴⁵ Petculescu 1998, p. 271–272.

⁴⁶ Petculescu 1998, p. 271.

⁴⁷ În legătură cu sfârșitul cetății dacice de la Ardeu, vezi: Ferencz 2005, p. 374; Ferencz 2014, p. 125.

⁴⁸ Ferencz 2014, p. 123, Fig. 11.

⁴⁹ Petculescu 2007–2008, p. 231.

⁵⁰ Berciu, Popa 1971, p. 268, fig. 10/8.

⁵¹ Petculescu 1998, p. 270.

⁵² Ferencz 2012, p. 77–78, Fig. 6.

⁵³ Petolescu 2002, p. 129–130.

⁵⁴ Petolescu 2002, p. 129–130.

⁵⁵ Începând din anul 1997 clădirea principală în care funcționează muzeul a trecut prin mai multe etape succesive de amenajare. Colecția de arheologie se găsește într-un amplu proces de rearanjare și inventariere.

Datorită caracterului fortuit al descoperirii exemplarului descoperit la Ardeu datarea vârfului de lance este mai dificilă. Cu toate acestea, ținând cont și de situația arheologică a sitului și de etapele de locuire identificate până în prezent am putut distinge trei situații de care poate fi legată piesa. Ea ar fi putut să ajungă în Dacia în epoca regatului, asemeni altor piese de armament sau bunuri de prestigiu. În același timp nu se poate exclude nici posibilitatea ca ea să fi fost purtată și utilizată de unul dintre asediatorii romani ai cetății. În fine, cea de a treia posibilitate pe care trebuie să o luăm în calcul este ca obiectul să fi ajuns la Ardeu în contextul prezenței pe dealul „Cetățuie” a unei construcții, ce adăpostea poate o mica garnizoană din *Numerus peditum singulariorum Britannicorum*, cantonată la Cigmău, la cca 20 km distanță⁵⁶. O astfel de garnizoană ar fi putut controla eficient accesul dinspre Valea Mureșului, peste Munții Metaliferi, spre *Ampelum*.

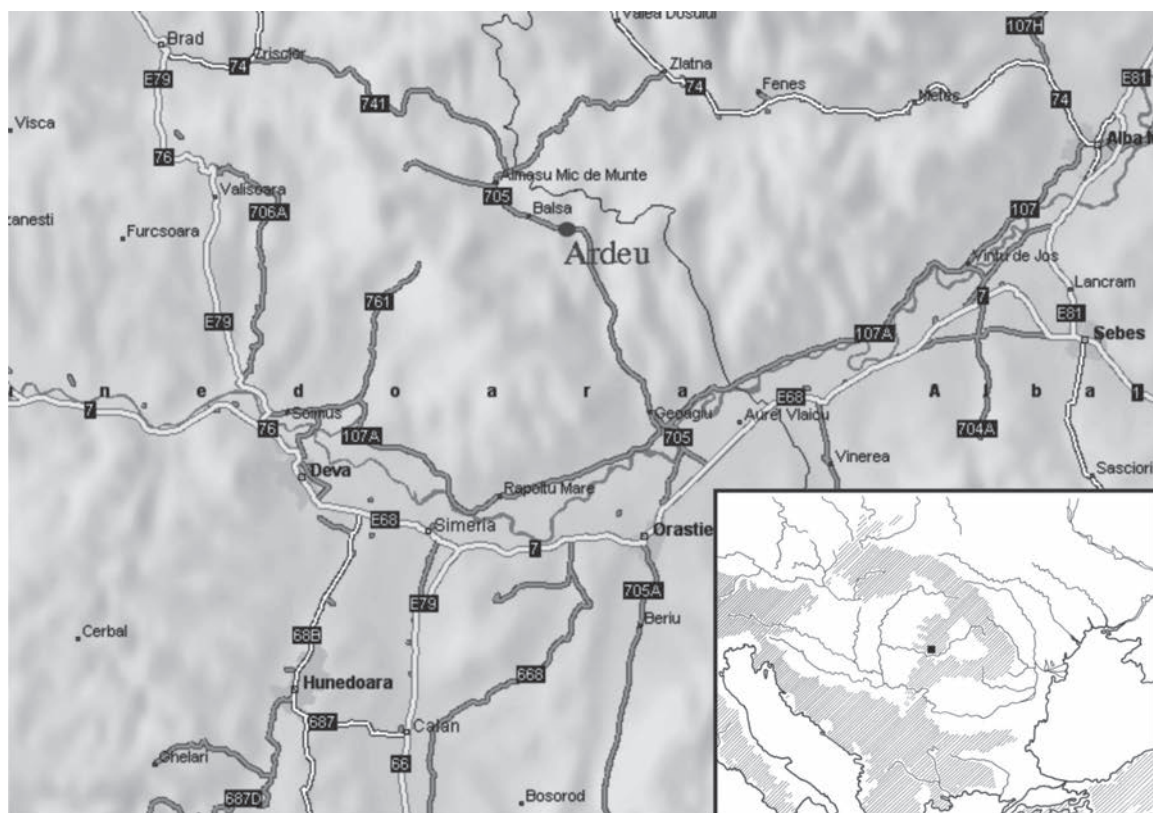
BIBLIOGRAFIE

- Beldiman, Ferencz, Sztancs 2013a C. Beldiman, I. V. Ferencz, D. M. Sztancs, *Dacian osseous materials industry. Case study: the artefacts from hillfort of Ardeu, Hunedoara county*, în E. Stavilă, D. Micle, A. Cîntar, C. Floca, S. Forțiu (eds) *Arhevest I. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie – în memoriam Liviu Măruia – Szeged 2013*, p. 745–772.
- Beldiman, Ferencz, Sztancs 2013b C. Beldiman, I. V. Ferencz, D. M. Sztancs, *Dacian osseous materials artefacts discovered at Ardeu-„Cetățuie”, Hunedoara county. decorated red deer antler plate*, în I.V.Ferencz, C. Rîșcuța, O. Tutilă (eds.), *Archaeological small finds and their significance, Proceedings of the symposium: Costume as an identity expression, Cluj-Napoca 2013*, p. 113–129.
- Beldiman, Ferencz, Sztancs 2013c C. Beldiman, I. V. Ferencz, D. M. Sztancs, *Data about the osseous materials artefacts from Dacian hillfort of Ardeu, Hunedoara county, Romania*, în vol C. Schuster, O. Cîrstina, M. Cosac, G. Murătoareanu (eds), *Proceedings of the 12th International Congress of Thracology: The Thracians and their Neighbors in the bronze and Iron ages, Vol. 1: Settlements, fortresses, artifacts, Târgoviște 2013*.
- Beldiman, Ferencz, Sztancs 2014 C. Beldiman, I. V. Ferencz, D. M. Sztancs, *Ardeu-„Cetățuie”. Date recente privind gestionarea resurselor economice de origine animală la daci*, în vol *Arhevest II, 2, In honorem Gheorghe Lazarovici-Interdisciplinaritate în arheologie, Szeged 2014*, p. 725–748.
- Berciu, Popa 1971 I. Berciu, Al. Popa, *Cetatea dacică de la Piatra Craivii*, Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie 1964, vol. 1 București 1971, p. 261–284.
- Bodó/Ferencz 2002 C. Bodó, I. V. Ferencz, *Unelte meșteșugărești descoperite în așezarea de la Fețele Albe*, în vol. C. Gaiu (coord.) *Ateliere și tehnici meșteșugărești. Contribuții arheologice*. Cluj-Napoca, 121–143.
- Egri 2008 Mariana Egri, *Roman campaigns in the Danubian region. The Olive oil supply from Augustus to Trajan*, în *Ephemeris Napocensis XVIII/2008*, p. 45–56.
- Egri, Rustoiu 2008 M. Egri, A. Rustoiu, *Imported lamps from pre-Roman Dacia*, în Crisian-Aurel Roman, Nicolae Gudea ed., *Lychnological Acts 2. Acts of 2nd International Congress on Ancient and Middle Age Lighting Devices (Zalău – Cluj-Napoca, 13th–18th of May 2006)*, p. 79–86.
- Egri 2014a Mariana Egri, *Mediterranean wine and Dacian conviviality. Ancient and modern myths and archaeological evidence*, în C. N. Popa, S. Stoddart (Eds.) *Fingerprinting the iron Age, Approaches to identity in European Iron Age. Integrated South-Eastern Europe into the debate*, Oxford and Philadelphia 2014, p. 48–63.
- Egri 2014b Mariana Egri, *Enemy at the gates? The interaction between Dacians and Romans in the 1st century A.D.*, în M. A. Jancović, V. D. Mihailović, S. Babić (Eds.), *The Edges of the Roman World*, Cambridge 2014, p. 172–193.
- Erdmann 1982 Erdmann, Elisabeth, *Vierkantige Pfeilspitzen aus Eisen von der Saalburg*, Saalburg Jahrbuch 38, 5–11.
- Ferencz 2005 I.V. Ferencz, *On a Roman lamp discovered in the Dacian fortress from Ardeu, Hunedoara County, Romania*, în C. Gaiu C. Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase, Bistrița – Cluj-Napoca, 2005*, p. 371–377.
- Ferencz et al 2005 I. V.Ferencz, C.Bodó, M.Căstăian, *Ardeu, com Balșa, jud. Hunedoara, punct Cetățuie în CCA, Campania 2004, Jupiter-Mangalia*, 56–57.

⁵⁶ Cu toate că cercetătorii care au analizat piese de armament de acest fel consideră că ele sunt specifice cavaleriștilor, unii dintre ei nu exclud nici utilizarea lor, pe o scară mai redusă, de către militarii romani pedestri: vezi Țentea, Ludușan 2000, p. 456.

- Ferencz/Dima 2009 I. V. Ferencz, C. Dima, *Piese de armament dacice descoperite la Ardeu (jud Hunedoara)*, în *Studia UBB – Historica*, 54, 1–2/2009, 18–34
- Ferencz 2010 I. V. Ferencz, *Chei Romane descoperite la Ardeu*, in Pop H., Bejinariu I., Băcuet-Crișan Sanda, Băcuet-Crișan D. (eds.) *Identități culturale locale și regionale în context European. In memoriam Alexandri V. Matei, Bibliotheca Musei Porolissensis* 13, Zalău, p. 287–292.
- Ferencz/Roman 2010 I. V. Ferencz, C. C. Roman, *The Dacian fortress from Ardeu – research directions*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, 9, 2010, 173–184.
- Ferencz et al 2010 I. V. Ferencz, C. C. Roman, C. M. Căstăian, C. Dima, C. I. Popa, *Ardeu (com. Balșa, jud. Hunedoara)*, in CCA, Campania 2009, Suceava, 28–29.
- Ferencz et al 2011 I. V. Ferencz, C. C. Roman, C. M. Căstăian, C. Dima, C. I. Popa, *Ardeu (com. Balșa, jud. Hunedoara)*, în CCA, Campania 2010, Sibiu, 28–29.
- Ferencz 2012a I. V. Ferencz, *Aproape un secol de uitare. Unele repere istoriografice privind cetatea dacică de la Ardeu*, în vol. C. Drăgan, C. Barna (ed.) *Studii de istorie a Transilvaniei. Volum dedicat istoricului Ioachim Lazăr la 70 de ani*, Cluj-Napoca/Deva 2012, 70–84.
- Ferencz 2012b I. V. Ferencz, *Late Iron Age brooch which enamelled plaque from Ardeu*, în *Marisia* 32/2012, p. 79–84.
- Ferencz, Beldiman 2012 I. V. Ferencz, C. Beldiman (coord), *Artă și meșteșug în epoca Regatului Dac. Artefacte de os și corn. Catalog*, Cluj-Napoca 2012.
- Ferencz 2013a I. V. Ferencz, *Dacian objects from Ardeu in the collection of the MNIR*, în *Ziridava, Studia Archaeologica* 27/2013, 135–144.
- Ferencz 2013b I. V. Ferencz, *O paftă din fier placată cu bronz descoperită la Ardeu, jud. Hunedoara*, în E. Stavilă, D. Micle, A. Cîntar, C. Floca, S. Forțiu (eds) *Arheovest I. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie – in memoriam Liviu Măruia – Szeged 2013*, p. 745–772.
- Ferencz 2013c I. V. Ferencz, *The Dacian painted pottery discovered at Ardeu, Hunedoara county, Romania*, în *Sargetia* S.N. 4 (XL) /2013, p. 165–176.
- Dima, Ferencz 2013 C. Dima, I. V. Ferencz, *Despre un stylus descoperit la Ardeu, jud Hunedoara*, în *Drobeta* 23/2013, p. 113–120.
- Ferencz/Florea 2013 I. V. Ferencz, M. Florea, *A small silver spiral from Ardeu – Romania*, în *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 5, 2013, 227–236.
- Ferencz 2014a I. V. Ferencz, *În legătură cu un obiect din fier descoperit la Ardeu*, în *STCom Satu Mare* 30–1–2014, p. 181–188.
- Ferencz 2014b I. V. Ferencz, *The Dacian fortress before the Roman conquest. Case study – the fortress from Ardeu*, în *AAC XLIX/2014*, p. 113–129.
- Ferencz, Hegy 2014 Iosif Vasile Ferencz, Alexandru Hegy, *A few aspects of the ancient habitat at Ardeu from the perspective of modern research methods*, in *Sargetia* V S.N. (XLI) /2014, p. 13–26.
- Glodariu/Iaroslavshi 1979 I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci, sec II î. e. n. – I e. n.*, Cluj-Napoca 1976.
- Gudea, Pop 1972 N. Gudea, C. Pop, *Waffen und Ausrüstungsgegenstände*, în Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop, *Das Römerlager von Buciumi. Beiträge zur untersuchung des limes der Dacia porolissensis*, Cluj 1972.
- Gudea 1977 N. Gudea, *Materiale din castrul roman de la Bologa*, în *Apulum* XV/ 1977, p. 169–215.
- Gudea 1979 N. Gudea, *Castrul roman de la Inlăceni (Încercare de monografie)*, în *Acta MP* III/1979, p. 149–273.
- Gudea 1989 N. Gudea, *Porolissum, Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, în *Acta MP* XIII/1989.
- Isac 2003 D. Isac, *Castrul roman de la Samum-Cășeiu*, Cluj-Napoca 2003.
- Mustață, Ferencz, Dima 2014 S. Mustață, I. V. Ferencz, C. Dima, *A Roman thin-cast bronze saucepan from the Dacian fortress at Ardeu (Hunedoara county, Romania)*, în *Journal of Ancient History and Archeology*, 1.2/2014, p. 40–49.
- Nemoianu/ Andrițoiu 1975 L. Nemoianu, I. Andrițoiu, *Sondajul arheologic de la Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara*, în *Cercetări arheologice*, 1, 181–190.
- Petculescu 1991 L. Petculescu, *Bronze spearheads and spear butts from Dacia*, în *Journal of Roman Military Equipment Studies* 2–1991, p. 35–58.
- Petculescu 1994 L. Petculescu, *Roman military equipment in the Dacian hillfort at Ocnița*, în *Sonderdruck aus Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*, Lublin/Marburg 1994, p. 61–77.
- Petculescu 2007–2008 L. Petculescu, *Once again on the pyramidal of triangular cross-section in Roman Dacia*, în *Cercetări arheologice* XIV–XV/2007–2008, p. 229–244.

- Petculescu 1998 L. Petculescu, *Roman Military Equipment in Dacia in the First Century A.D.* în The Thracian world of the crossroad of civilizations II. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, Constanța-Mangalia-Tulcea 20–26 may 1996, București 1998, p. 261–285.
- Petolescu 2002 C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București 2002.
- Pop 2003 H. Pop, *Vase romane din sticlă la Șimleu Silvaniei – Cetate*, în Sargetia 31/2003, p. 159–166.
- Protase, Gaiu, Marinescu 1997 D. Protase, C. Gaiu, Gh. Marinescu, *Castrul Roman și așezarea civilă de la Ilișua (jud. Bistrița Năsăud). Rapoartele preliminare și concluziile asupra săpăturilor arheologice efectuate în anii 1978–1995*, în Revista Bistriței 10–11/ 1997, p. 27–110.
- Téglas 1882 Téglas G., *A petákvölgyi őstelepek s a nándori barlangcsoport*, în ArchÉrt, 2, 1882, p. 101–112.
- Téglas 1885 Téglas G., *Emlékek és leletek. Az Erdőfalvi barlangok*, în ArchÉrt., 5, 299–307.
- Téglas 1888 Téglas G., *Újabb barlangok az erdélyrészi Érczhegység övéből*, în Matematikai és természettudományi Közlemények, XIII., Budapest, 134–138.
- Țentea, Ludușan 2000 O. Țentea, V. Ludușan, *About the spearheads of triangular cross-section from Dacia*, în ActaMN 37/1, 2000, p. 253–264.

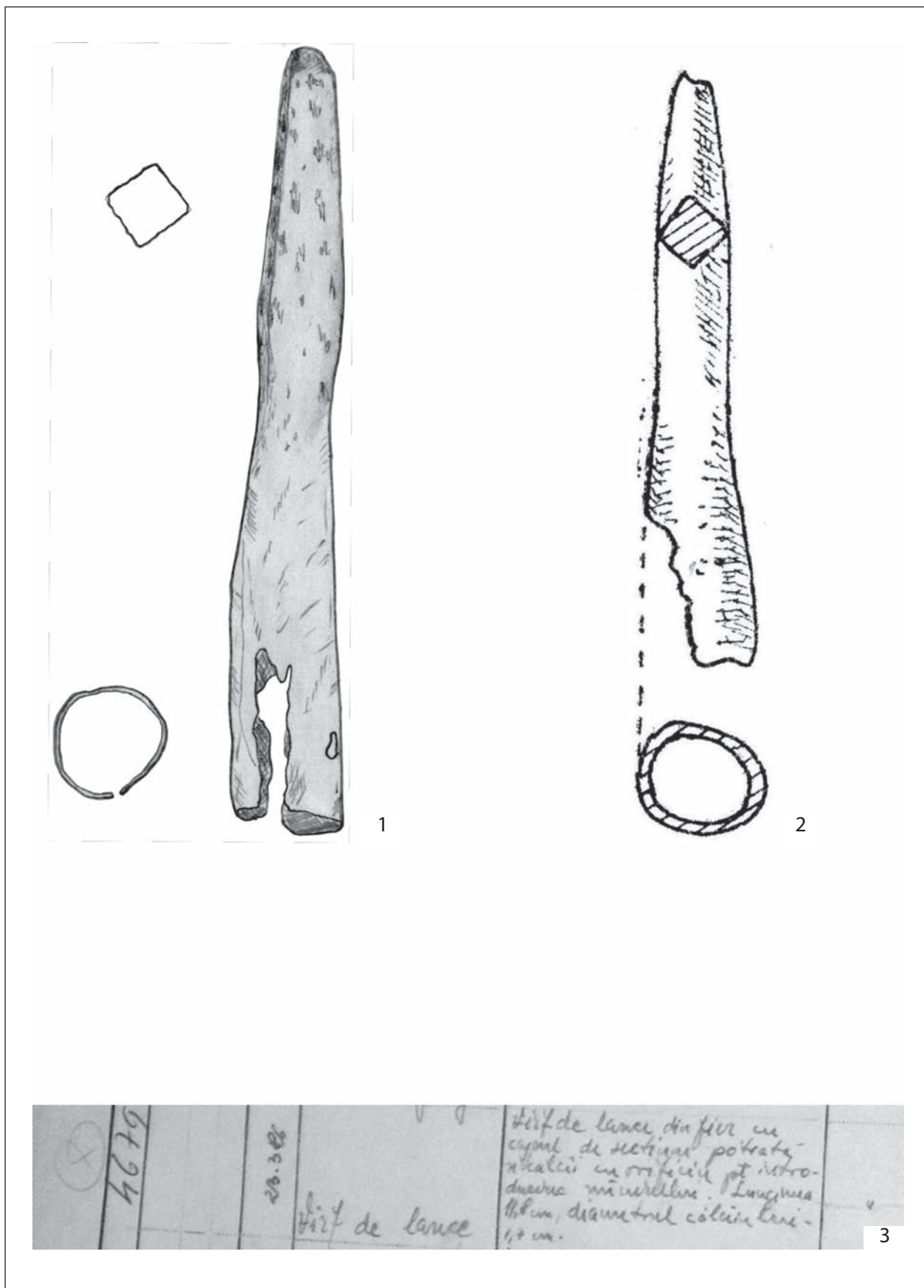

1

2

Pl. I. 1. Localizarea satului Ardeu, după Ferencz 2010; 2. Dealul Cetățuie, vedere dinspre est. Foto I. V. Ferencz.
 Pl. I. 1. The location of Ardeu village, after Ferencz 2010; 2. Cetățuie Hill, Eastern view, photo I. V. Ferencz.

Pl. II. 1. Vârful de lance piramidal de la Ardeu; Vârful de lance piramidal provenind de la Costești-„Cetățuie”, după Glodariu, Iaroslavschi, 1979.

Pl. II. 1. The pyramidal spearhead from Ardeu; 2. Pyramidal spearhead from Costești-Cetățuie after Glodariu, Iaroslavschi, 1979; 3. The registration in the General Evidence Registry.

EPOCA ROMANĂ

STUDIA POROLISSENSIA (VI)*

IOAN PISO**

RÉSUMÉ: Pour les n°s 1–25 les informations sont puisées des notices de C. Daicoviciu sur des pièces épigraphiques et sculpturales découvertes lors de ses fouilles de 1939 dans les principia du camp de Pomet. Inédits sont les n°s 2–8, 12–15 et 25. On reprend ensuite trois bases de statues de Bologa publiées par N. Gudea, dédiées la première (n° 26) à Caracalla, la seconde (n° 27) à Iulia Augusta et la troisième (n° 28) à

Gordien III. On reprend, enfin, la lecture et l'interprétation de trois appliques de Buciumi, publiées toujours par N. Gudea (n°s 29–31). On conclut qu'il ne s'agit pas de donaria, mais bien d'une sorte d'étiquettes ("Waffenschildchen", "badges") pour les pièces d'équipement.

MOTS-CLÉ: Porolissum, Bologa, Buciumi, Dacia Porolissenis, epigraphie.

POROLISSUM

Le présent article est dédié à la mémoire de Lucia Daicoviciu, épouse de mon maître Constantin Daicoviciu. Une vraie aristocrate, elle a vécu auprès de son volcanique époux avec distinction et modestie, en dégagant compréhension et bonté. Après la mort de son époux et de son fils Hadrian, Lucia Daicoviciu a accompli leur souhait de donner leurs livres à l'institution qu'ils avaient servie, notamment au Musée National d'Histoire de Transylvanie. Parmi les épouses des grands historiens de Cluj c'était presque une exception. En 2000, peu avant son décès, Lucia Daicoviciu m'a remis un cahier qui avait appartenu à Constantin Daicoviciu, contenant des notices sur ses fouilles de 1939 à Porolissum, à la condition que je le fasse connaître au monde scientifique. J'en publie toutes les données, accompagnées de mes commentaires.

Le cahier contient 10 pages écrites au crayon. La p. 1 contient l'esquisse du *praetorium*, en réalité de la partie sud-est des *principia* du camp de Pomet, avec l'indication des endroits de découverte des pièces épigraphiques et sculpturales (fig. 1). L'esquisse est accompagnée du texte suivant (en traduction):

« Dans l'espace I, dans la section faite vers le mur oriental, on a trouvé un fragment de la partie supérieure d'un vaisseau en bronze doré. Dans II, la chambre à abside, on a trouvé à l'intérieur (de la chambre) plusieurs blocs et fragments architectoniques. La chambre disposait d'une installation d'hypocauste ; on a trouvé des briques, des bases du pavement et quelques fragments de *tegulae mammatae*. Dans le point B, à l'extérieur de l'abside, on a trouvé des fragments architectoniques. Dans l'espace III, dans la section parallèle au mur ouest de la chambre à abside on a trouvé un fragment en bronze doré. Dans cet espace le niveau a été élevé d'une couche d'emplecton, qui descend en pente du nord au sud. Dans la partie inférieure de cet emplecton, dans le point C, on a trouvé plusieurs fragments d'inscriptions funéraires. Dans l'espace IV, sur le mur sud, se trouvait un mur bas, antérieur, sur lequel était mis le pavement de la chambre. Entre cette chambre et la chambre à abside il y avait, vis-à-vis de l'escalier et du point A1, une porte ».

* Studia Porolissensia (I), dans : AMN 38, 2001, p. 221–237 ; (II), dans : AMN 41–42, 2004–2005, p. 183–188 ; (III), dans AMP 35, 2013, p. 159–176 ; (IV), dans : Revista Bistriței 27, 2013, p. 39–51 ; (V), dans : Revista Bistriței 28, 2014, p. 124–130. Le présent article a pu être réalisé grâce au projet PN-II-ID-PCE-2011-3-0096, financé par l'Autorité Roumaine pour la Recherche Scientifique (CNCS-UEFISCDI).

** Université Babeș Bolyai, Cluj-Napoca, Roumanie, piso_ioan@yahoo.com.

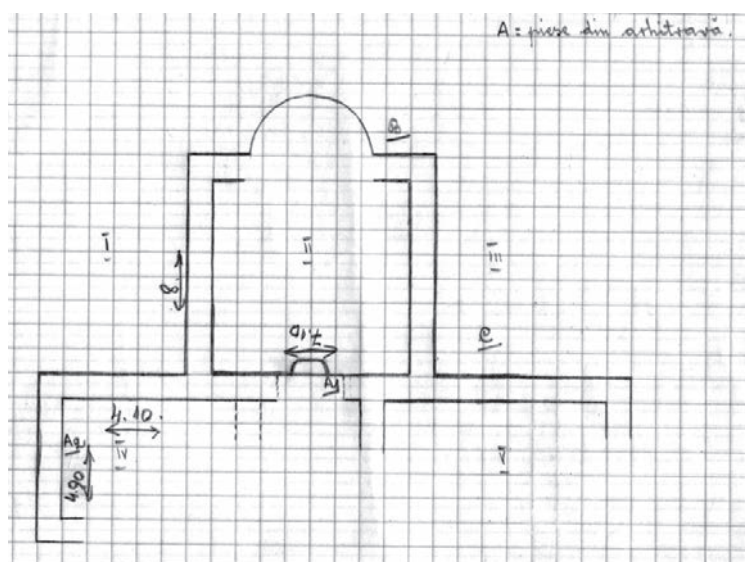

Fig. 1

Assez curieusement, la chambre à abside n'a pas été notée par A. Radnóti, bien qu'il eût presque complètement fouillé les *principia*¹. On la retrouve sur les plans dressés par N. Gudea et ses collaborateurs². Du reste, le cahier de C. Daicoviciu ne contient que les pièces épigraphiques et architectoniques trouvées lors de ces fouilles. Une partie d'entre elles avait été érigée dans les *principia* (les n°s 10, 12–13, 16–17, 23–25 et probablement 11), une autre partie a été apportée d'ailleurs (les n°s 1–9, 13–15, 21–22), afin de servir à la réparation des murs. Enfin, les tuiles 19–21 peuvent provenir de n'importe où.

1. – C. Daicoviciu, p. 2 (fig. 2) – Stèle funéraire en calcaire, deux fragments jointifs de la partie droite³. Le champ épigraphique était encadré d'un bord ; dimensions : 32 × 42 × 22 cm ; lettres : 4–4,5 cm ; ligatures : l. 1 : VE[T] ; l. 4 : AN, AE ; l. 5 : [A]N ; l. 7 : AB, ET ; l. 6 : le X est écrit sur le bord ; lignes de réglage ; points de séparation ; découverte à l'extérieur de la chambre à abside, dans la zone C. Depuis, le fragment supérieur a disparu. I. I. Russu prétendit qu'il la connaissait grâce à une photographie mise à disposition par prof. N. Vasiu de Cluj, mais, chose assez curieuse, E. Tóth disposait de la même photographie. Il est évident que c'est C. Daicoviciu qui a découvert la pièce et que A. Radnóti et Szilágyi l'ont retrouvée. Depuis, le fragment supérieur a disparu et M. Macrea n'a pu publier que le fragment inférieur. Enfin, I. I. Russu a republié l'inscription d'après l'ancienne photographie, mais, chose tout aussi curieuse, son texte coïncide parfaitement avec celui du cahier de C. Daicoviciu. Il doit donc avoir connu ce cahier. Musée de Zalău (la partie inférieure).

Fig. 2

¹ Voir le plan chez E. Tóth, Porolissum, fig. 2.

² N. Gudea et alii, AMP 7, 1983, p. 142-143, fig. 2-3; iidem, AMP 12, 1988, p. 163, fig. 3 ; N. Gudea, Porolissum, p. 111, fig. 22 ; idem, DakLimes, p. *47, fig. 25 ; F. Marcu, Roman Forts, p. 90, fig. 20.

³ I. Szilágyi, Ziegelstempel, p. 13, n. 60; M. Macrea, ActMuz 2, 1956, p. 112–114, fig. 9 (dessin, fragm. inf.); I. I. Russu, AMN 5, 1968, p. 454–456, n° 3, fig. 3 (photo, dessin, les deux fragments); AE 1971, 389; Gudea, V. Lucăcel, Inscriptiï, p. 18, n° 20 (photo, fragm. inf.); E. Tóth, Porolissum, p. 39, n° 52, pl. VIII (photo des deux fragments); N. Gudea, AMP 13, 1989, p. 770, n° 48, p. 1140, pl. CCLXXVII (photo, fragm. inf.); ILD 704; EDH011701.

[-----]
 [Aur(elius) ? ...]us ve[t(eranus)] ex
 [... vix(it) a]n(nis) LXXXV mil(itavit)
 [an(nis) ... Aur(elius) P]asser sig(nifer)
 [n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium) vi]x(it) an(nis) XXXIII Ael(ia)
 5 [... vix(it) a]n(nis) XVII Aur(elius)
 [---]mil(es) n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium) vix(it)
 [an(nis) Aur(elia) ?] Sabina et Au-
 [rel(ius) ...]us actarius
 [---]P(?)[---]
 [----- ?].

Le texte le plus ancien appartient à C. Daicoviciu et on le retrouve chez I. I. Russu. I. Szilágyi : [...] VS. VET / ...VL. XXXV. MIL / ... ASSER. SIG / ...X AN. XXXIV. AEL / ...XVII. AVR. / ... MIL. N. P. P. VIX / ... SABINA. ET. AV. / ...S. ACTARIVS ... (?). C. Daicoviciu, I. I. Russu, début de la l. 2 : [dec(urio)] ; C. Daicoviciu, l. 3 : Passer ; I. I. Russu, début de la l. 5 : [Sura], sans justification. Il s'agit d'une famille de militaires liés au *numerus Palmyrenorum Porolissensium*. Le père, un *Aurelius* [...]us, avait probablement servi dans cette unité comme officier. Ses enfants étaient [Aurelius] Passer, signifer, Aurelius [---], miles, [Aurelia] Sabina et Aurelius [...]us, actarius, tandis que Aelia [---] était probablement la jeune épouse de [Aurelius] Passer. Ce sont [Aurelia] Sabina et Aurelius [...]us, qui auront érigé le monument.

Datation : IIIe siècle, en raison du nomen *Aurelius* pas accompagné du praenomen.

2. – C. Daicoviciu, p. 2 (fig. 3) – Stèle funéraire, en calcaire, inédite ; fragment de la partie droite du champ épigraphique, encadré d'un bord en deux registres ; dimensions : 46 × 28 × 25 cm ; lettres : 5 cm ; points de séparation ; découverte par C. Daicoviciu à l'extérieur de la chambre à abside, dans la zone C. Disparue.

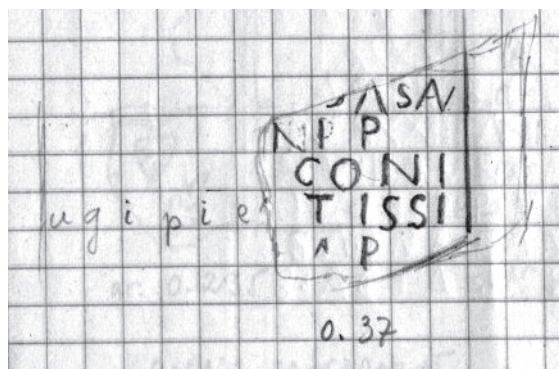

Fig. 3

[-----]
 [---]VA?
 [---]TI
 [---coni]ugi
 [---]p(osuit).

Dans la l. 4 C. Daicoviciu a lu [pientissimo, -ae].

3. – C. Daicoviciu, p. 3 (fig. 4) – Stèle funéraire en calcaire, inédite, fragment de la partie droite du champ épigraphique, qui était encadré d'un bord ; dimensions : 40 × 37 × 14 cm ; lettres : 5 cm ; l. 1 : ligature AV ; découverte par C. Daicoviciu à l'extérieur de la chambre à abside, dans la zone C. Disparue.

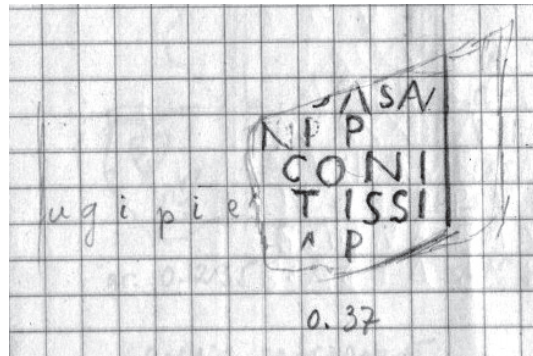

Fig. 4

- [-----]
 [---]B?ASAV
 [---] n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium)
 [---] coni-
 [ugi pien]tissi-
 5 [mae b(ene) ?] m(erenti) ? p(osuit).

Dans la l. 1 se trouvait un nom palmyrénien impossible à identifier. Il s'agit d'un militaire du *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, qui érigea un monument funéraire à son épouse.

Datation : à partir d'Antonin le Pieux, quand ont été constitués les *numeri Palmyrenorum*⁴.

4. – C. Daicoviciu, p. 3 (fig. 5) – Stèle funéraire en calcaire, inédite, fragment de la partie droite inférieure du champ épigraphique, qui, selon le dessin, semble avoir été encadré d'un bord mouluré. Le champ épigraphique était très effacé ; dimensions : 52 × 43 × 13 cm ; lettres : 5 cm ; l. 1 : ligature AV ; découverte par C. Daicoviciu à l'extérieur de la chambre à abside, dans la zone C. Disparue.

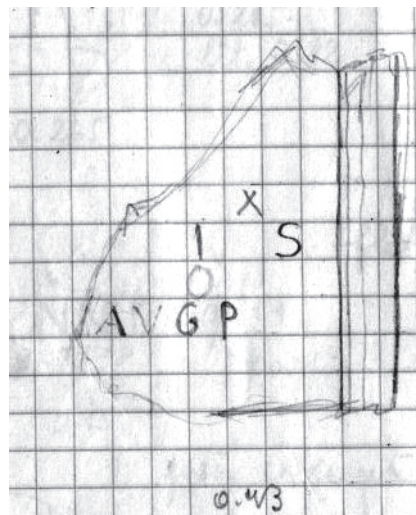

Fig. 5

- [-----]
 [--- vi]x(it)?
 [---] I[.]S
 [---] O[...]
 [---] Aug(usti)? p(osuit).

L. 4 : il s'agit peut-être d'un esclave ou d'un affranchi impérial.

⁴ C. C. Petolescu, SCIVA 30/1, 1979, p. 108, n. 45 ; idem, Auxilia, p. 139–142.

5. – C. Daicoviciu, p. 3 (fig. 6) – Stèle ou plaque funéraire en calcaire, inédite, le coin supérieur gauche. Le champ épigraphique était encadré d'un bord ; dimensions : 25 × 24 × 25 cm ; la lettre : 9 cm ; découverte par C. Daicoviciu à l'extérieur de la chambre à abside, dans la zone C. Disparue.

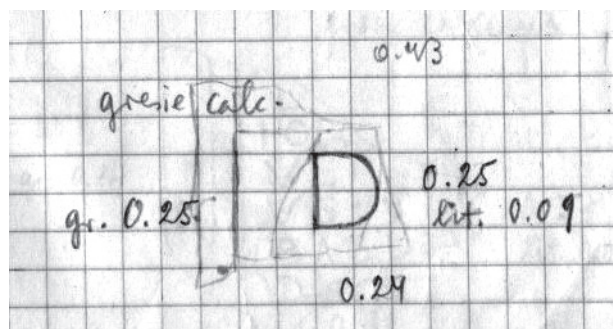

Fig. 6

$D(is) [M(anibus)]$
[-----].

6. – C. Daicoviciu, p. 4 (fig. 7) – Fragment de plaque funéraire en calcaire, inédite, crevée en deux. À droite sont conservés les débuts de cinq lignes du champ épigraphique et à gauche un relief représentant des feuilles, probablement de vigne. Les deux parties étaient séparées d'un bord mouluré. Depuis la découverte le morceau supérieur et la marge droite du morceau inférieur ont disparu⁵ ; dimensions : 36 × 19 × 23,5 cm ; lettres : 4 cm ; découverte par C. Daicoviciu « sur le terrain pavé du Pomet », probablement sur la *via praetoria* ou sur la *via decumana*, près des *principia*. Disparu.

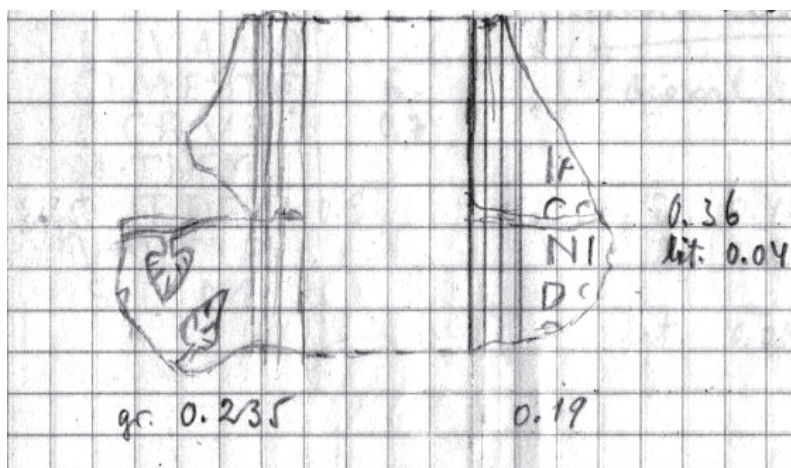

Fig. 7

IA
CO
NI
DS?
O

Les lettres reproduites d'après C. Daicoviciu ; M. Macrea et ses successeurs : N / D. Les feuilles de vigne seraient un argument pour le caractère funéraire de la pièce.

⁵ Le morceau inférieur : M. Macrea, ActMuz 2, 1956, p. 110–111, n° 6, fig. 6 (dessin) ; N. Gudea, V. Lucăcel, Inscriptiï, p. 20, n° 28 (photo) ; N. Gudea, AMP 13, 1989, p. 774, n° 61 ; ILD 720 ; EDH044633.

7. – C. Daicoviciu, p. 4 (fig. 8) – Fragment inédit d’une inscription en calcaire ; dimensions : 10 × 15 × 14 cm ; lettres : 4 cm ; ligature NE ; découvert par C. Daicoviciu « sur le pavage », peut-être sur la *via praetoria* ou sur la *via decumana*, devant les *principia* du camp de Pomet. Disparu.

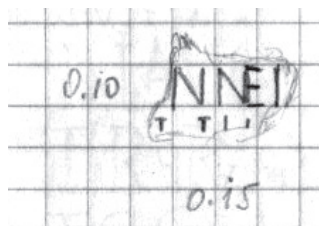

Fig. 8

[-----]
[---A?]nnei [---]
[-----].

On peut supposer le nomen *Anneius*⁶. Dans la ligne suivante on distingue les bouts de quatre hastes. On ne peut pas établir le caractère du monument.

8. – C. Daicoviciu, p. 4 (fig. 9) – Stèle funéraire en calcaire, inédite, fragment de la partie gauche du champ épigraphique, qui était encadré d’un bord ; dimensions : 37 × 38 × 14 cm ; lettres : 4 cm ; points de séparation ; découverte par C. Daicoviciu à l’extérieur de la chambre à abside, dans la zone C. Disparue.

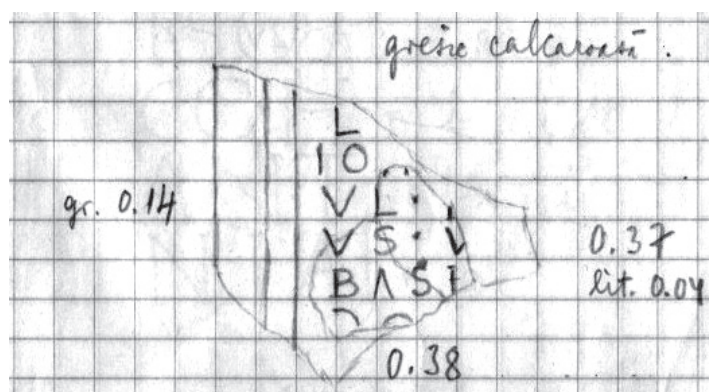

Fig. 9

L
IO A?
VL.I?
VS.V
BASE
DO?

Le texte contient plusieurs noms, impossibles à reconstituer ; l. 4 : peut-être [---]us v[ix(it)].

9. – C. Daicoviciu, p. 5 (fig. 10) – Autel votif ou base de statue, en calcaire ; dimensions : 74 × 35 × 30 cm ; lettres : 4 cm ; ligatures possibles : l. 2 : TI, CO ; l. 4 : EI ; découvert par C. Daicoviciu dans l’intérieur du camp de Pomet et perdu depuis. I. I. Russu, qui l’a publié⁷, prétendit avoir reçu le texte de prof. N. Vasiu de Cluj, mais le texte publié par lui appartient jusqu’aux moindres détails à celui de C. Daicoviciu. Disparu.

⁶ Voir W. Schulze, *Eigennamen*, p. 346, 426; H. Solin, O. Salomies, *Repertorium*, p. 16.

⁷ I. I. Russu, *AMN* 5, 1968, p. 452, n° 1 ; *AE* 1971, 387 ; N. Gudea, *AMP* 13, 1989, p. 768, n° 33 ; *ILD* 688 ; *EDH*011698.

Silvano

domest(i)c(o)

sacrum

Val(erius) Them(o) sive (gallic) The(i)m(es)

5 v[et(eranus)] et dec(urio)

municip(ii)

[v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

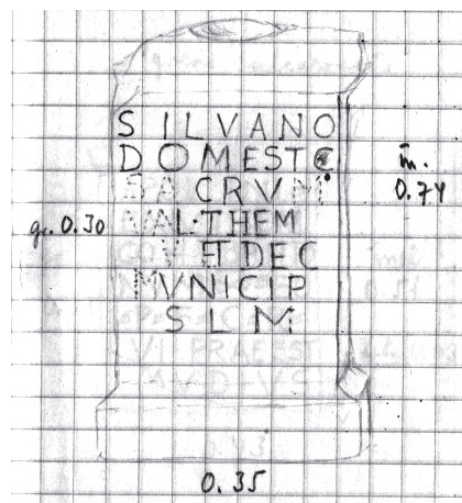

Fig. 10

Dans la l. 5, I. I. Russu lit : *vet(eranus) dec(urio)*. Le dédicant porte un cognomen d'origine palmyrénienne : *Themo* ou *Theimes*⁸.

Datation : du IIIe siècle, en raison du rang municipal de Porolissum.

10. – C. Daicoviciu, p. 5 et 6 (fig. 11a, 11b) – Plaque en calcaire, qui avait été fixée dans une base de statue impériale pédestre, moitié gauche⁹ et un petit fragment, resté inconnu et aujourd'hui disparu. Manque aussi la partie supérieure. Le champ épigraphique était encadré d'un bord simple ; dimensions : 120 × 40 × 22 cm ; le petit fragment : 13,5 × 11 cm ; lettres : 8 cm ; ligatures : l. 6 : NI ; l. 7 : RV ; l. 8 : QVE ; l. 7–8 : lettres de petites dimensions ; points de séparation ; les l. 10–11 semblent avoir été plus brèves. La surface présente des traces d'incendie. Découverte dans un coin de l'*aedes principiorum*, marqué avec le chiffre V ; au même endroit fut trouvé le petit fragment (fig. 11b), qui doit être inséré dans la reconstitution du text. Musée de Zalău (le grand fragment).

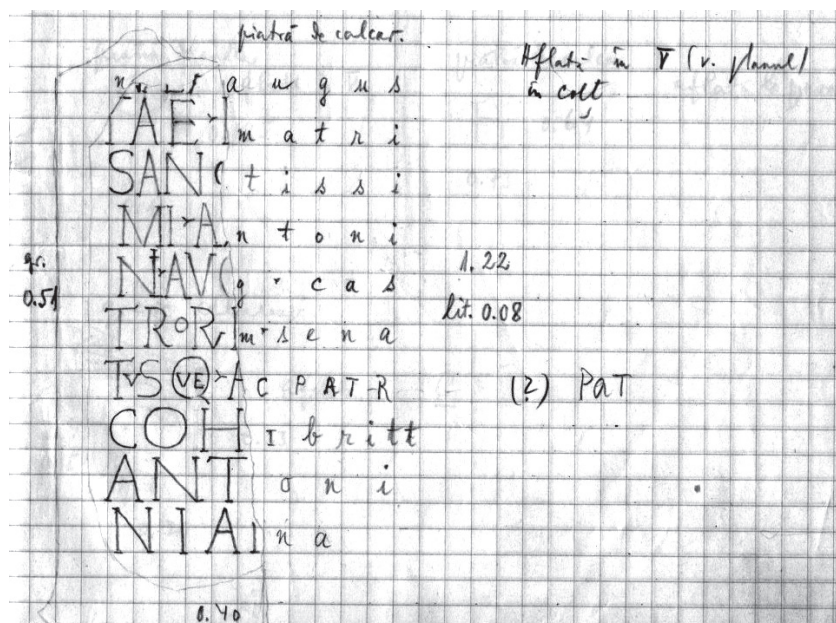

Fig. 11a.

⁸ Voir pour ce nom Fr. Preisigke, *Namenbuch*, p. 454; H. Wuthnow, *Semitische Eigennamen*, p. 52–54, 175; S. Sanie, *AMN* 10, 1973, p. 167–168; I. I. Russu, dans: *L'Onomastique latine* (Colloque Paris, 13–15 octobre 1975), Paris 1977, p. 361.

⁹ M. Macrea, *SCIV* 8/1–4, 1957, p. 234–236, n° 4, fig. 14 (photo, dessin) ; *AE* 1958, 232 ; N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripti*, p. 10–11, n° 6 (photo) ; J. Fitz, *Honorific Titles*, p. 65, n° 241 ; N. Gudea, *AMP* 13, 1989, p. 762–763, n° 12, p. 1134, pl. CCLXXI/12 ; D. Isac, *EphNap* 3, 1993, p. 192–193, fig. 3 (dessin) ; *ILD* 664 ; *EDH*020017 ; I. Piso, dans : *Festschrift Weber*, p. 331.

- [*Iuliae Dom*]-
 [n]a[e *Augus*]-
 tae m[atri]
 san[ctissi]-
 5 mi A[nt]o[ni]-
 ni Aug(usti) et [cas]-
 troru[m sena]-
 tusque a[c patr(iae)]
 coh(ors) [.....]
 10 Ant[oni]-
 nia[na].

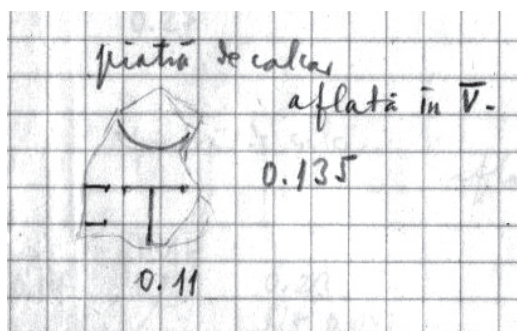

Fig. 11b

On a dû faire quelques petites corrections à l'ancienne lecture. Pour la troupe, M. Macrea et tous les autres : [*Iuliae Dom/nae Augus*]/tae [matri] / san[ctissi]/⁵mi A[ntoni]/ni A[ug(usti) et cas]/tror[um sena]-/tusq(u)e [ac patr(iae)] / coh(ors) [V Ling(onum)] /¹⁰ Ant[oni]/nia[na]. C. Daicoviciu avait pensé à la *cohors I Brittonum*. Le vrai problème de l'inscription est si elle a été érigée par la *cohors V Lingonum* ou par la *cohors III Campestris*¹⁰.

Datation : les épithètes des l. 4–6 de l'impératrice se rapportent au seul Caracalla ; en principe l'inscription est datable de 213–217 ; plus probablement de 213, l'année de la visite impériale.

11. – C. Daicoviciu, p. 6 (fig. 12) – Autel votif ou base de statue, en calcaire, avec le couronnement mouluré détérioré. La plinthe et la partie inférieure du champ épigraphique manquent ; dimensions : 47 × 45 × 31 cm ; lettres : l. 1–2 : 4 cm ; l. 3–7 : 3,5 cm ; l. 1, 2, 5 : hederæ ; l. 3 : barre sur le numéral ; découvert par C. Daicoviciu « sur le pavage », peut-être sur la *via praetoria* ou sur la *via decumana*, devant les *principia* du camp de Pomet. A été vu par I. Szilágyi et par A. Radnóti dans le camp de Pomet et ensuite par I. I. Russu, par moi même et par tous les autres¹¹ dans le musée de Zalău, inv. 227. Disparu.

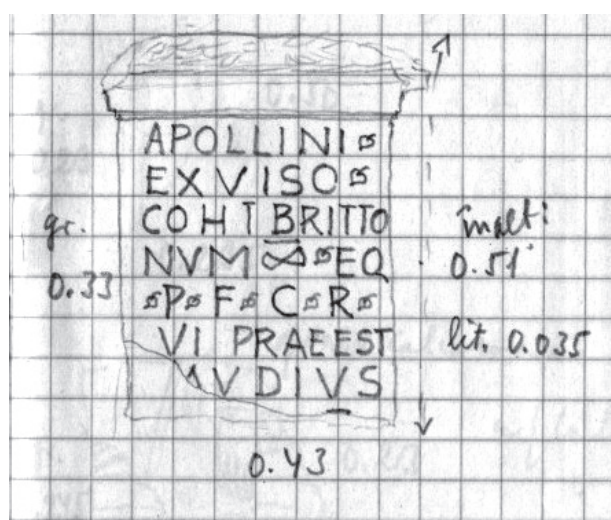

Fig. 12

¹⁰ Voir I. Piso, dans : *Festschrift Weber*, p. 331. Pour le stationnement de cette dernière troupe à Porolissum voir I. Piso, loc. cit., p. 325–331 ; idem, *AMN* 41–42, 2004–2005, p. 185–188.

¹¹ I. Szilágyi, *Közlemények* 3, 1943, p. 96, n. 68 ; A. Radnóti, *ArchÉrt* 1944–1945, p. 150, pl. XC, fig. 2 (photo) ; *AE* 1947, 32 ; I. I. Russu, *AMN* 5, 1968, p. 453–454, n° 2, fig. 2 (photo et dessin) ; *AE* 1971, 388 ; N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripti*, p. 12–13, n° 9 (photo) ; E. Tóth, *Porolissum*, p. 37, n° 44, pl. VIII (photo) ; N. Gudea, *AMP* 13, 1989, p. 767, n° 29, p. 1138, pl. CCLXXV ; EDH019355.

Apollini
 ex viso
 coh(ors) I Brittonum (milliaria) eq(uitata)
 5 p(ia) f(idelis) c(ivium) R(omanorum)
 [c]ui praeest
 [. C?]~~l~~udius
 [-----].

L. 7, C. Daicoviciu : ..AVDIVS ; I. Szilágyi : [...]utidius, lectures contredites par la pierre ; A. Radnóti : [...]iudius, solution insatisfaisante. Sur la pierre on voit clairement la partie supérieure d'une haste verticale (vue par I. I. Russu et I. Piso) ; I. I. Russu : [C]ludius, précédé d'un praenomen ; possible serait aussi [.] Ludius. La *cohors I Brittonum* ∞ *equitata pia fidelis civium Romanorum* a stationné dans le camp de Pomet pendant le IIe siècle¹². Sous Septime Sévère ou Caracalla elle sera remplacée par la *cohors III Campestris milliaria*¹³. Le commandant de la *cohors milliaria* est en train d'exercer sa seconde milice équestre en tant que tribun¹⁴.

Datation : IIe siècle, après Trajan, car la troupe ne porte plus l'épithète *Ulpia*, et avant son départ sous Septime Sévère ou Caracalla.

12. – C. Daicoviciu, p. 6 (fig. 13) – Plaque en calcaire, fragment, inédit ; dimensions : 6,4 × 7,3 cm ; découverte par C. Daicoviciu « sur le pavage », peut-être sur la *via praetoria* ou sur la *via decumana*, devant les *principia* du camp de Pomet. Disparue.

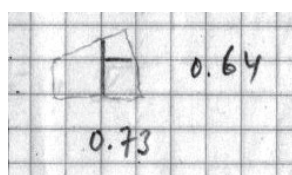

Fig. 13

E ou H

13. – C. Daicoviciu, p. 6 (fig. 14) – Stèle funéraire, inédite, en grès calcaireux, la partie droite supérieure. On y distingue un fronton triangulaire libre ayant dans son intérieur des feuilles d'acanthé, sous lequel est représentée une tête d'un personnage barbu, ayant, plutôt qu'une sorte de turban, une riche chevelure. Le registre est encadré d'un bord profilé ; dimensions : 33 × 29 × 15 cm. Disparue.

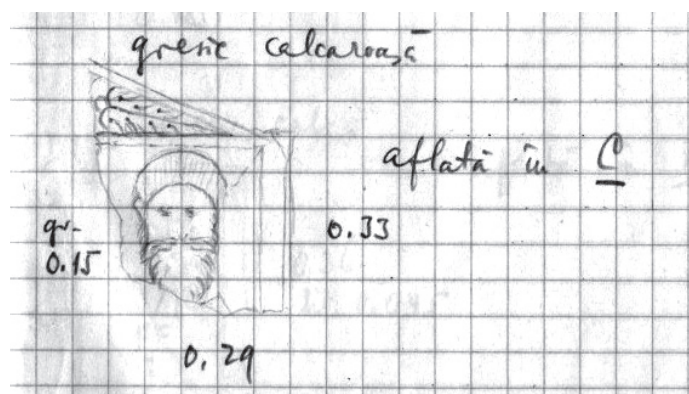

Fig. 14

¹² Voir pour cette troupe C. C. Petolescu, *Auxilia*, p. 87–88.

¹³ I. Piso, *AMN* 35, 2001, p. 229–230.

¹⁴ Voir aussi H. Devijver, *PME* I, C 209.

14. – C. Daicoviciu, p. 7 (fig. 15) – Stèle funéraire, inédite, en grès calcaireux, la partie gauche supérieure. On distingue un fronton triangulaire inscrit, ayant dans son intérieur des feuilles d'acanthé et, au-dessous, un registre encadré d'un bord assez large ; dimensions : 50 × 23,5 × 23 cm. Disparue.

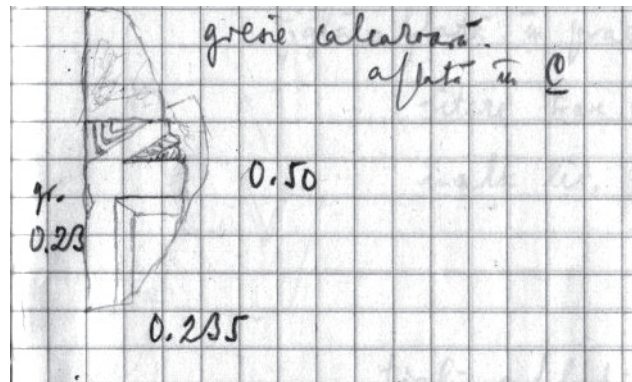

Fig. 15

15. – C. Daicoviciu, p. 7 (fig. 16) – Stèle funéraire, inédite, en grès calcaireux, fragment du relief. On distingue le buste d'un personnage, sans tête, et tenant la main gauche sur la poitrine ; dimensions : 23 × 27 × 24,5 cm. Disparue.

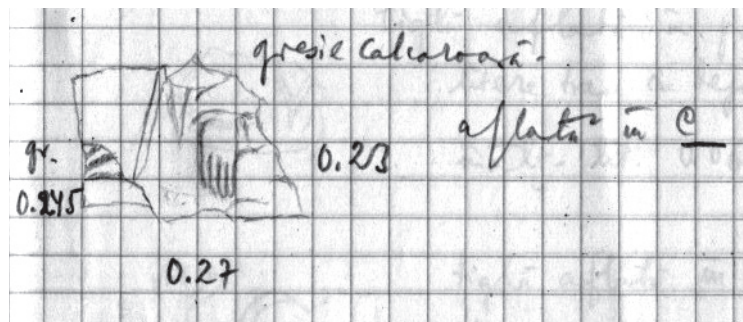

Fig. 16

16. – C. Daicoviciu, p. 7 (fig. 17) – Base de statue, en calcaire, le coin supérieur gauche¹⁵. Le champ épigraphique est encadré d'un bord mouluré ; dimensions : 20 × 17 × 13 cm ; lettres : 4,5 cm ; découverte par C. Daicoviciu dans la zone V, donc dans l'*aedes principiorum* ; cf. E. Tóth : trouvée en 1943 par hasard. Musée de Zalău, inv. 244.

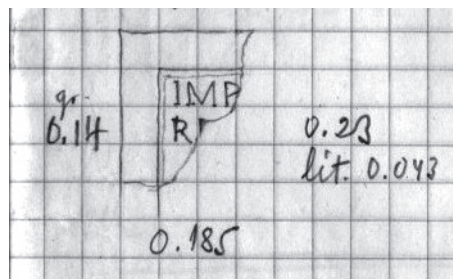

Fig. 17

Imp(eratori) [Caes(ari) M(arco) Au-
re[lio ---]
[-----].

¹⁵ M. Macrea, *ActMuz* 2, 1956, p. 110, n° 5, fig. 5 (dessin) ; N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscriptii*, p. 12, n° 8 (photo) ; E. Tóth, *Porolisum*, p. 29, n° 23 (dessin) ; N. Gudea, *AMP* 13, 1989, p. 766, n° 23–24, p. 1135, pl. CCLXXII ; ILD 673 ; EDH044620.

M. Macrea, N. Gudea, V. Lucăcel : *Imp(eratori) [Caes(ari) - - -] / r[- - -]* ; E. Tóth : *Imp(eratori) [- - - Au]/re[lio]* ; ILD : *Imp(eratori) [- - - Au/r[elio - - -]*. N. Gudea (1989) considéra à tort que l'inscription publiée par M. Macrea et celle publiée par E. Tóth soient deux pièces différentes.

Datation : l'empereur honoré était Marc Aurèle (161–180), Commode (180–192) ou bien Caracalla (198–217).

17. – C. Daicoviciu, p. 7 (fig. 18) – Base de statue en calcaire, le coin supérieur droit. Le champ épigraphique est encadré d'un bord mouluré. Entre la découverte de la pièce par C. Daicoviciu et sa publication par M. Macrea¹⁶ les deux dernières lignes et une petite portion de la marge gauche ont disparu ; dimensions : 36 × 31 × 19 cm (C. Daicoviciu) ; lettres : l. 1 : 5 cm ; l. 2 : 4 cm ; l. 3 : 5 cm ; l. 1 et 3 : lettres de petites dimensions ; points de séparation ; découverte par C. Daicoviciu dans la Zone IV, donc dans le *cubiculum* est de l'*aedes principiorum*. Musée de Zalău, inv. 246.

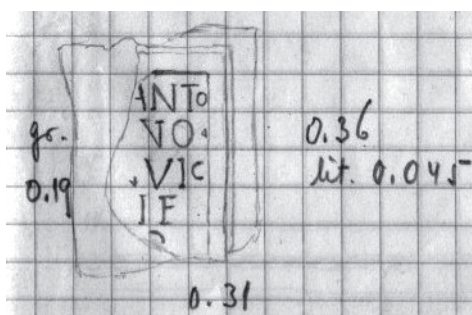

Fig. 18

[Imp(eratori) Caes(ari) M(arco)] Anto-
[nio Gordia]no
[pio fel(ici) i]nvic-
[to Aug(usto) pont]if(ici)
 S *[max(imo) trib(unicia) p]o[t(estate)]*
[-----].

M. Macrea et tous les autres : *[Imp(eratori) Caes(ari) M(arco)] Anto/[nio Gordia]no / [pio fel(ici) in]vic/[to Aug(usto) - - -]*.

Datation : 238–244.

18. – C. Daicoviciu, p. 8 (fig. 19) – Tuile fragmentaire trouvée dans les *principia* ; lettres tracées avec le doigt, de 11,7 cm. Appartient à un type bien connu de tuiles de la *cohors V Lingonum*¹⁷, reconnu comme tel par C. Daicoviciu. Disparue?

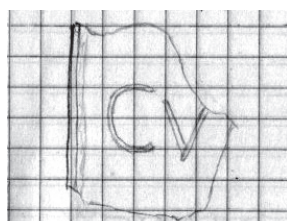

Fig. 19

C(ohortis) V [L(ingonum)].

¹⁶ M. Macrea, *ActMuz* 2, 1956, p. 109–110, n° 4, fig. 4 (dessin) ; *AE* 1958, 288 ; N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscriptii*, p. 10, n° 5 (photo) ; N. Gudea, *AMP* 13, 1989, p. 763, n° 15, p. 1134, pl. CCLXXI ; ILD 667 ; EDH044432.

¹⁷ I. Szilágyi, *Ziegelstempel*, p. 55, n° 243 ; E. Tóth, *Porolissum*, p. 52–53, pl. 20 ; *AE* 1979, 501 f ; N. Gudea, *Porolissum*, p. 101 ; idem, *AMP* 13, 1989, p. 981, pl. CXXII ; idem, *Limes*, *48, n° 25, Z. 28–30 ; M. Grec, *Dacia Porolissensis*, Arad 2000, p. 87, fig. 49 ; C. C. Petolescu, *Auxilia*, p. 117.

19. – C. Daicoviciu, p. 8 (fig. 20) – Tuile fragmentaire trouvée dans les *principia* ; lettres tracées avec le doigt, de 6,5 cm. Appartient à un type bien connu de tuiles de la *cohors V Lingonum*¹⁸, reconnu comme tel par C. Daicoviciu. Disparue?

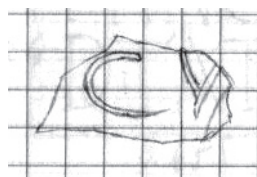

Fig. 20

C(ohortis) V [L(ingonum)].

20. – C. Daicoviciu, p. 8 (fig. 21) – Tuile fragmentaire trouvée dans les *principia* ; signes tracés avec deux doigts. Il ne s'agit pas, probablement, de lettres, comme l'avait supposé C. Daicoviciu, mais bien de signes d'atelier. Disparue?

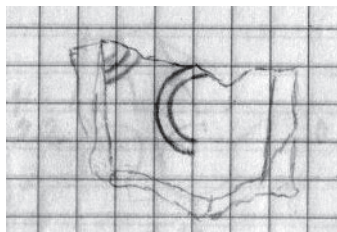

Fig. 21

21. – C. Daicoviciu, p. 8 (fig. 22) – Corniche en calcaire, cassée à l'angle, inédite ; dimensions : 31 × 81 cm ; découverte par C. Daicoviciu dans l'endroit B, à l'extérieur de l'abside. Disparue.

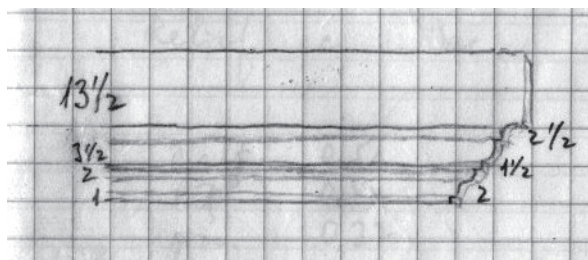

Fig. 22

22. – C. Daicoviciu, p. 8 (fig. 23) – Corniche en calcaire, inédite ; dimensions : 59 × 110 cm ; découverte par C. Daicoviciu dans l'endroit A1, à l'entrée dans l'abside. Disparue.

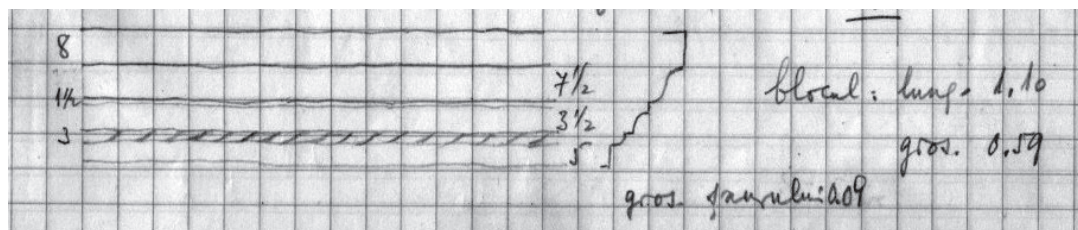

Fig. 23

23. – C. Daicoviciu, p. 4 et 9 (fig. 24–25) – Plaque en calcaire¹⁹, qui avait été encastrée dans une base de quadrigue impériale ; sept fragments (a-g), parmi lesquels un fragment anépigraphique (f). Le champ

¹⁸ Voir la note précédente.

¹⁹ M. Macrea, *ActMuz* 2, 1956, p. 106–109, n° 3, fig. 3 (dessin) ; *SCIV* 8, 1957, p. 227–231, n° 3, fig. 5 (dessin) ; *AE* 1958, 231 (mention) ; N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscriptii*, p. 9–10, n° 4, pl. 4 (photos) ; tous les fragments, sans g – E. Tóth, *Porolissum*, p. 22–24, n° 10, fig. 7–8 (photo et dessin) ; *AE* 1979, 492 ; N. Gudea, *AMP* 13, 1989, p. 761–762, n° 8, p. 1132–1133, pl. CCLXIX–CCLXX (photos et dessins) ; A. Diaconescu, dans : *The Impact of Rome*, p. 138, n° 2, 2 ; I. Piso, dans : *Festschrift*

de l'inscription est encadré d'un bord mouluré, décoré à l'intérieur d'une rangée d'astragales. Les deux extrémités de la plaque présentaient des anses. Le fragment anépigraphique (f) appartient à l'anse droite, où l'on distingue la tête d'un dieu du vent²⁰ ; dimensions initiales : ca 120 × 350 × 20 cm ; lettres : 12 cm ; ligatures : l. 4 : OQ ; l. 5 : QV ; l. 6 : NINI ; par endroits lettres de petites dimensions ; points de séparation. Les fragments a, c, d, g ont été découverts par C. Daicoviciu dans les *principia* du camp de Pomet, mais pour cinq fragments il n'indique pas l'endroit exact de la découverte ; pour le frg. g il indique la zone à l'ouest de la chambre à abside, dans un tas de débris marqué avec C. Les fragments b, e, f ont été trouvés en 1943 par A. Radnóti, qui a retrouvé aussi les autres fragments, à l'exception du g, qui n'existe que dans le manuscrit de C. Daicoviciu et dont on n'a pas tenu compte. Les autres fragments se trouvent dans le musée de Zalău, inv. 232, 236, 237. Le fragment g, ART / O, peut être intégré dans les lignes 2 et 3 de l'inscription, qui prend la forme suivante :

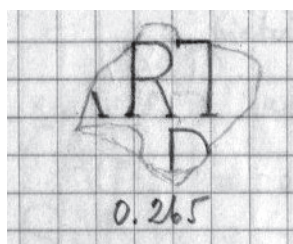

Fig. 24

Fig. 25

[Imperator]i Caesar]i Marco Aurelio]
 [Antonino pio felici Aug(usto) P]art[hico max(imo)]
 [pont]if(ici) max(imo) B[rit(annico) max(imo) trib(unicia)] p[ot]es[t(ate) XVI imp(eratori) II]
 [co(n)s(uli) III] proco(n)[s(uli) felicissimo f]ortissim[o]q[ue]
 5 princ(ipi) indulgentiis eius aucta] liberalitat[i]busq[ue]
 ditata [coh(ors) III Campestris Anto]niniana c(ivium) R(omanorum).

M. Macrea, N. Gudea, V. Lucăcel : [Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aur(elio) Antonino] / pio felici Aug(usto) Part(h)ico max(im)o pont(ifici) / max(im)o Brit(tanico) max(im)o trib(uniciae) pot]es[t(atis) XVI / imp(eratori) II co(n)s(uli) III] felicissimo f]ortissim[o]q[ue] /^s princ(ipi) indulgentiis eius aucta l]iberalitat[i]busq[ue] / ditata [coh(ors) V Lingonum Anto]niniana [p]ed[itata] ; E. Tóth, AE 1979, Gudea (1989), Al. Diaconescu (Impact of Rome) : [Imp(eratori) Cae]sari M(arco) Aurelio Anto/nino pio felici Aug(usto) Part(h)ico max(im)o Br[it(annico) max(im)o p]ont(ifici) max(im)o / trib(uniciae) pot]es[t(atis) XVI imp(eratori) II /^s co(n)s(uli) III] proco[(n)s(uli) felicissimo f]ortissim[o]q[ue] / princ(ipi) indu]lgentiis eius aucta] liberalitat[i]busq[ue] / ditat[a coh(ors) V Ling(onum) Anto]niniana [p]ed[it(ata)]. On se heurte ici à l'épithète *peditata*, apparemment inutile dans le cas d'une cohorte²¹. D'autre part, les restes des deux dernières lettres appartiennent plutôt aux lettres C R qu'à ED²². La solution correcte est donc [coh(ors) III Campestris Anto]niniana c(ivium) R(omanorum), l'unité militaire la plus importante qui occupait le camp de Pomet à partir de Septime Sévère ou de Caracalla²³. D'ailleurs, la *cohors V Lingonum*, une *cohors quingenaria*, n'aurait pas pu se permettre d'ériger à l'empereur une quadriga dans les *principia* dominées par le tribun d'une *cohors milliaria*. Le nom de celle-ci pouvait être écrit tout aussi bien *ditata* [coh(ors) III

Weber, p. 325–331 ; Al. Diaconescu, *Statuaria* I, p. 212–213, n° 33 ; I. Piso, AMN 41–42, 2004–2005, 185–188, n° II, fig. 2 a-b (photo et dessin) ; AE 2005, 1290.

²⁰ E. Tóth, Porolissum, pl. VI, fig. 10.

²¹ Voir la discussion chez I. Piso, dans : *Festschrift Weber*, p. 329–330.

²² Voir déjà I. Piso, AMN 38, 2001, p. 231, n. 55.

²³ À la même lecture est parvenu Al. Diaconescu (*Statuaria* I, p. 212–213) après avoir utilisé sans ma permission et sans me citer un dessin que je lui avais donné strictement pour son information.

Camp(estris) ∞ Anto]niniana c(ivium) R(omanorum). On remarque que la fonction de *pontifex maximus* se trouve entre les épithètes impériales *Parthicus Maximus* et *Britannicus maximus*²⁴.

Datation : dans la reconstitution graphique l'épithète *Germanicus maximus* n'a pas de place. L'inscription date probablement de 213, en raison des autres inscriptions de Caracalla trouvées dans le camp²⁵ ; d'avant octobre, en raison de l'absence de l'épithète *Germanicus maximus*²⁶. La statue aura été érigée lors de la visite de l'empereur en automne de 213. Les préparations pour la visite auront été terminées déjà en août/septembre.

24. – C. Daicoviciu, p. 9 (fig. 26) – Grande plaque honorifique ou de construction en calcaire, fragment de l'extrémité droite en forme de *tabula ansata*²⁷. L'anse a l'angle aigu vers l'extérieur, bordé de perles et pirouettes, à la différence du n° 23 ; dans une fausse position chez les auteurs cités. Sont conservés les bouts droits de deux lignes ; dimensions : 30 × 30 × 20 cm ; lettres : ca 12 cm. Découvert au même endroit que le n° 23 et considéré par C. Daicoviciu comme appartenant à la même pièce ; confusion faite aussi par M. Macrea, N. Gudea et V. Lucăcel. Disparue.

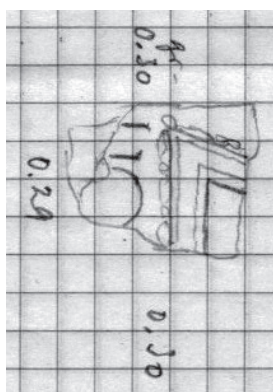

Fig. 26

E

O ou Q

25. – C. Daicoviciu, p. 6 et 9 (fig. 27) – Pièce architectonique en calcaire, richement ornée, selon C. Daicoviciu tête de pilastre; inédite. On distingue dans la partie inférieure le début des cannelures ; hauteur : 60 cm. Disparue.

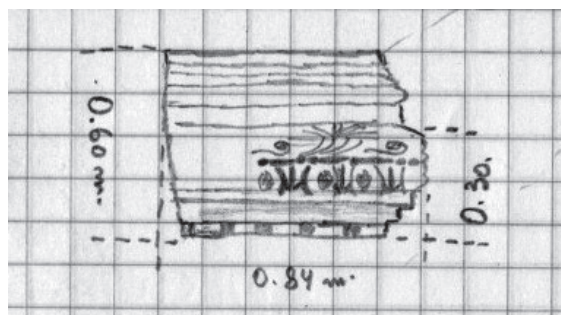

Fig. 27

²⁴ Tout comme dans AE 1944, 51, AE 1979, 491 et AE 1958, 230 = AE 1979, 491, toujours de Porolissum ; cf. CIL III 795 d'Arcobadara, où la titulature est correcte. Pour les épithètes *felicissimo fortissimoque principi* voir A. Mastino, *Titolature*, p. 64, 129–130. L'expression *indulgentiis eius aucta liberalitatibusque ditata* apparaît en Dacie dans CIL III 1378 = IDR III/3, 57 (Micia) et dans CIL III 797 (Arcobadara) ; voir A. Mastino, *Titolature*, p. 74, n. 361.

²⁵ Voir la note précédente.

²⁶ P. Kneissl, *Siegestitulatur*, p. 160–161 ; D. Kienast, *Kaisertabelle*, p. 162–163.

²⁷ M. Macrea, SCIV 8/1–4, 1957, p. 228 d, fig. 4 d (photo) ; N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții*, p. 9–10, n° 4, fig. 4 (photo) ; E. Tóth, Porolissum, p. 27, n° 14 (dessin), pl. VI, n° 14 (photo) ; N. Gudea, AMP 13, 1989, p. 761, n° 8, p. 1132, pl. CCLXIX.

BOLOGA

26. Base de statue, en calcaire, trois fragments jointifs de la marge gauche (fig. 28), trouvés en 1967/1970 par N. Gudea dans les *principia* du camp de Bologa²⁸. Selon la largeur de la pièce (ca 60 cm), il s'agit d'une base de statue pédestre. Le champ de l'inscription était encadré par un bord, visible dans la partie droite du fragment inférieur ; dimensions : 31 × 13 × 16 cm ; lettres : 5 cm ; l. 3–4 : le T de plus grandes dimensions ; lignes de guidage. Musée de Cluj.

N. Gudea y a lu les lettres I, I, T, TO. L'endroit de la découverte et l'accord des lettres conservées avec le formulaire utilisé pour Caracalla suggèrent qu'il s'agit d'une inscription honorifique pour cet empereur.

Fig. 28

[Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aur(elio)]
 [Antonino p(io) f(elici)]
 [Aug(usto) - - -]
 [-----]
 [I- - - coh(ors)]
 I [Ael(ia) Gaesa]-
 t[orum An]-
 to[niniana]
 d[evota nu]-
 5 [mini maies]-
 [tatiq(ue) eius].

Il s'agit de Caracalla et pas de Iulia Domna, en raison de la formule finale. La statue a été érigée par la *cohors I Aelia Gaesatorum*, tandis qu'une autre statue a été érigée au même empereur et dans les *principia*

²⁸ N. Gudea, AMN 9, 1972, p. 417, n° 13, p. 425, fig. 4/8 (photo).

du même camp de Buciumi par la *cohors II Hispanorum*²⁹. Ceci signifie que sous Caracalla les deux troupes étaient stationnées dans le même camp³⁰. On peut se demander qui parmi les deux préfets était le commandant en chef du camp. Datation : 212–217.

27. – Base de statue, en calcaire, deux fragments de la partie supérieure du champ épigraphique (fig. 29), trouvés en 1967/1970 par N. Gudea dans les *principia* du camp de Bologa. N. Gudea n'a pas remarqué leur appartenance à la même pièce³¹. Le champ épigraphique était encadré par un bord ; *a* : 16 × 10 × 13 cm ; *b* : 13 × 8 × 16 cm ; lettres : 5 cm. Musée de Cluj.

Gudea, *a* : [cura]vit(?), en regardant le fragment renversé ; *b* : [di]vo(?). Il s'agit pourtant avec certitude d'une base de statue pédestre dédiée à Iulia Augusta, mère de Caracalla.

Fig. 29

[Iu]lia[e A]ug(ustae)
[-----].

La statue aura été érigée à l'impératrice par l'une des deux troupes qui stationnaient à cette époque dans le camp de Bologa : la *cohors I Aelia Gaesatorum*³² et la *cohors II Hispanorum*³³. Datation : 212–217.

28. – Base de statue, en calcaire, trois fragments, dont deux jointifs (*a-b*) de la partie droite et le troisième de la partie inférieure (*c*) (fig. 30) ; trouvés en 1967/1970 par N. Gudea dans les *principia* du camp de Bologa et publiés séparément³⁴. Selon la largeur de la pièce (ca 70 cm), il s'agit d'une base de statue pédestre. Le champ de l'inscription était encadré par un bord, visible dans la partie gauche ; dimensions : 45 × 50 × 16 cm ; lettres : 5,5–6 cm ; le A par endroits manque de barre. Musée de Cluj.

Chaque fragment a été publié séparément, et à deux reprises³⁵. N. Gudea et les autres : *a* : I[mp(eratori) Caesari / - - -] / po[nt(ifici) max(imo) trib(unicia)] / po(testate) [- - - - -] ; *b* : [- - - coh(ors)] I A[el(ia)

²⁹ N. Gudea, AMN 9, 1972, p. 414, n° 2, 427, fig. 6/7 (photo) ; AE 1972, 470 ; ILS 617 ; EDH009721.

³⁰ Voir N. Gudea, AMN 9, 1972, p. 415 ; F. Marcu, Roman Forts, p. 35–36.

³¹ Frg. *a* : N. Gudea, AMN 9, 1972, p. 417, n° 20, p. 425, fig. 4/3 (photo) ; Frg. *b* : op. cit., p. 417, n° 21, p. 425, fig. 4/2 (photo).

³² Voir l'essentiel pour cette troupe chez N. Gudea, AMP 20, 1996, p. 87–96 ; C. C. Petolescu, Auxilia, p. 103–104 ; J. E. H. Spaul, Cohors², p. 479 ; pour le camp de Bologa voir récemment F. Marcu, Roman Forts, p. 26–36.

³³ L'essentiel pour cette troupe chez N. Gudea, M. Zahariade, AEA 53, 1980, p. 141–142, p. 66, n° 8 ; C. C. Petolescu, Auxilia, p. 113–114 ; J. E. H. Spaul, Cohors², p. 129–130.

³⁴ Frg. *a* : N. Gudea, AMN 9, 1972, p. 416, n° 8, p. 426, fig. 5/3 (photo) ; AE 1972, 476 ; ILS 623 ; EDH009739 ; E. Chirilă, N. Gudea, MCA 10, 1973, p. 116, fig. 3/4 (photo) ; ILS 614 d ; frg. *b* : N. Gudea, AMN 9, 1972, p. 416, n° 7, p. 426, fig. 5/5 (photo) ; AE 1972, 475 ; EDH009736 ; ILS 622 ; E. Chirilă, N. Gudea, MCA 10, 1973, p. 116, fig. 3/2 (photo) ; ILS 614 b ; frg. *c* : N. Gudea, AMN 9, 1972, p. 415, n° 6, p. 426, fig. 5/6 (photo) ; AE 1972, 474 ; ILS 621 ; EDH009733 ; E. Chirilă, N. Gudea, MCA 10, 1973, p. 116, fig. 3/1 (photo) ; ILS 614 a.

³⁵ Cf. C. C. Petolescu, ad ILS 614 d.

Gaesat(orum)] / Go[rdiana - - -] / x[- - -] ; c : [- - - coh(ors) I Ael(ia) Ga[esat(orum) / Go]rdia[na - - -] n(umini) m(aiestati)]q(ue) de[vota - - -].

Il résulte des lignes 4–5 que les chiffres de la puissance tribunicienne et du consulat manquaient et que la titulature impériale n'était pas complète. Manquait en tout cas le proconsulat³⁶. Reste peu clair le debout de la l. 8. Le X semble être sûr. Une possible solution est [e]x q(uaestura)³⁷, en entendant par la *quaestura* une caisse commune de la troupe. Une solution comme [feli]/x serait peu probable.

Fig. 30

[Imp(eratori) Caesari]
M(arco) [Ant(onio) Gor]-
d[iano p(io) f(elici) Aug(usto)]
po[nt(ifici) max(imo) tr(ib(unicia)]
5 po[t(estate) co(n)s(uli) ? coh(ors)]
IA[el(ia) Ga[esat(orum)]
Gordia[na]
[e]x ? q(uaestura) ? de[vota]
[numini maiesta]-
10 [tique eius].

Au même empereur a été érigée une autre statue par la *cohors II Hispanorum*³⁸, ce qui prouve que dans le camp continuaient à stationner deux unités. Datation : 238–244.

BUCIUMI

29. – Applique en bronze, en forme de disque (fig. 31), trouvée en 1973 dans le camp de Buciumi sur la *via sagularis*. Un clou courbé de fixation est soudé au dos du disque. Le texte est écrit sur trois lignes ; dimensions : diamètre : 2,6 cm ; épaisseur : ca 0,15 cm ; lettres au pointillé : 0,4-0,5 cm ; l. 1 : barre sur le numéral. Musée de Zalău, inv. C. C. 219/1973.

N. Gudea en a publié le dessin, sans offrir une lecture ou faire des commentaires³⁹. Le schéma de

³⁶ Voir M. Peachin, *Titulature*, p. 168–178.

³⁷ Voir AE 1912, 5 = IDR III/1, 76 (Praetorium); CIL III 798 = ILS 2492 ; CIL III 797 (Arcobadara) ; AE 1950, 16 = IDR III/4, 221 Cumidava).

³⁸ N. Gudea, AMN 9, 1972, p. 414–415, n° 4, 424, fig. 2 (dessin), fig. 3/1–3 (photos) ; idem, Bologa 1997, p. 95, fig. 27 (dessin) ; AE 1972, 472 ; ILS 619 ; EDH009727.

³⁹ N. Gudea, AMP 6, 1982, fig. 5/4 (seulement le dessin) ; idem, DakLimes, p. *48, n° 25 (seulement le dessin).

pareilles inscriptions est assez simple : elle contient l'unité militaire englobante au génitif, l'unité subordonnée, dans notre cas la centurie, au génitif, avec son commandant, dans notre cas le centurion, toujours au génitif, et le nom du soldat auquel l'équipement appartient⁴⁰, au nominatif ou au génitif. La troupe semble être la *cohors I Brittonum milliaria*⁴¹, qui semble être attestée dans le même camp aussi sur une petite plaque en bronze⁴², mais tout aussi bien la *cohors I Batavorum milliaria*⁴³. Pour le nom du centurion, il pourrait s'agir d'un *Artemidorus* (Ἀρτεμίδωρος)⁴⁴. Le plus difficile est d'expliquer les lettres CRINCA de la l. 3. Il faut, évidemment, penser au nom et à la charge du militaire auquel l'équipement appartenait. Les lettres CA pourraient être lues *c(urator) a(rmorum)*. Les lettres IN appartiendraient à un cognomen très commun, notamment *In(genuus)*. Dans ce cas le C serait l'abréviation de *C(aius)* et le R l'abréviation d'un nomen. Il résulterait la lecture suivante :

Fig. 31

C(ohortis) I B(rittonum?)
(centuriae) Arte(midori)
C(ai) R(- - -) In(genui?) c(uratoris) a(rmorum).

Pour la datation, il s'agit du IIe siècle, quand la *cohors I Brittonum milliaria* se trouvait encore dans la Dacie Porolissensis⁴⁵. Il n'est pas exclu qu'à un certain moment des unités de cette cohorte aient stationné dans le camp de Buciumi.

30. – Petite plaque en bronze en forme de *tabula ansata* (fig. 32), trouvée en 1972 par N. Gudea dans le baraquement n° 2 du camp de Buciumi⁴⁶. Les anses sont détériorées et l'orifice droit manque. Le texte, détérioré dans les parties droite et inférieure, a été écrit sur quatre lignes ; dimensions : 2 × 4 × 0,1 cm ; les lettres au pointillé : 0,4 cm ; le numéral avec barre ; l. 1 : points de séparation. Musée de Zalău, inv. C. C. 386/1972.

N. Gudea : *Co(hors) I Fl(avia) Ul(pia) Hisp(anorum) / (centuria) Luci Turani / ANTE... ..TI / PORI* ou *DORI*. L. 3–4, AE : “peut-être *Arte/midori*” ; C. C. Petolescu (ILD) : *Arte[mi]/dori(?)*⁴⁷. En réalité, la l. 3 contient le cognomen du centurion. On y distingue clairement les lettres ANTES et des restes des lettres

⁴⁰ Voir pour ce genre de pièces H. U. Nuber, *Chiron* 2, 1972, p. 483 sqq. ; J. Oldenstein, *BerRGK* 57, 1976, p. 190–193 ; E. Künzl, dans : *Actes du IVe Colloque International sur les bronzes antiques (17–21 mai 1976)*, Lyon 1977, p. 84 sqq.

⁴¹ L'essentiel pour cette troupe chez C. Daicoviciu, D. Protase, *AMN* 1, 1964, p. 168 ; N. Gudea, *AMP* 13, 1989, p. 162–164 ; C. C. Petolescu, *Auxilia*, p. 87–88 ; J. E. H. Spaul, *Cohors*², p. 195–197.

⁴² N. Gudea, *AMP* 6, 1982, p. 54, n° 1, fig. 1/3 (photo), fig. 2/3 (dessin) ; AE 1983, 851 a ; ILD 640 ; EDH001058.

⁴³ L'essentiel pour cette troupe chez C. Daicoviciu, D. Protase, *AMN* 1, 1964, p. 169 ; V. Wolmann, *Germania* 53, 1975, p. 166–174 ; C. C. Petolescu, *Auxilia*, p. 83–84 ; J. E. H. Spaul, *Cohors*², p. 211.

⁴⁴ W. Pape, *Wörterbuch I*, p. 147 ; H. Solin, *Personennamen I*, p. 28, 182.

⁴⁵ Voir plus haut, le n° 23.

⁴⁶ N. Gudea, *AMP* 6, 1982, p. 55, n° 7, fig. 3/1 et 3 (dessin et photo) ; AE 1983, 851 d ; ILD 646 ; A. Paki, *AMN* 38, 2001, p. 85 (dessin) ; EDH001055.

⁴⁷ Les mêmes solutions chez A. Paki, op. cit., p. 68–69, n° 1–2 ; eadem, *Populația*, p. 32, n° 1, p. 33/34, n° 4.

suivantes. Le centurion s'appelle L. Turanius Antestianus, où le cognomen *Antestianus* est dérivé d'une nomen *Antestius*⁴⁸. Dans ce cas les trois lettres conservées dans la l. 4, probablement DOM, appartiennent au nom du simple soldat.

Fig. 32

Co(hortis) I Fla(viae) Ulp(iae) His(panorum) m(illiariae)?
(centuriae) Luci(i) Turani(i)
Antestiān[i]
Dom(itii) ? [- - -].

N. Gudea avait interprété ce type de pièces de Buciumi comme *donaria*. Or, des *donaria* devraient mentionner en premier lieu le nom de la divinité. D'autre part, le nom du soldat devrait se trouver au nominatif, sans être nécessairement accompagné par le nom de l'unité à laquelle il appartenait. Or, sur les pièces de cette sorte de Buciumi, le nom du soldat semble se trouver au génitif⁴⁹, étant toujours précédé par les noms de la cohorte et du centurion. Il faut donc considérer ces tablettes comme une sorte d'étiquettes (*Waffenschildchen*, *badges*) pour des pièces d'équipement militaire⁵⁰. Les estampilles téglaires attestent jusqu'ici la *cohors I Hispanorum milliaria* dans le camp d'Orheiul Bistriței⁵¹. Sur la borne milliaire d'Aiton, datée de 108, elle est appelée *coh(ors) I Fl(avia) Ulp(ia) Hisp(anorum) mil(liaria) c(ivium) R(omanorum) eq(uitata)*⁵². Comme sur notre plaquette l'unité porte les épithètes *Fla(via) Ulp(ia)*, il est raisonnable de supposer qu'elle est datable de la première moitié du IIe siècle, sinon du règne de Trajan. Des militaires de la *cohors I Hispanorum milliaria* sont attestés sur au moins trois plaquettes trouvées dans le camp de Buciumi⁵³, ce qui suggère que cette troupe était présente dans ce camp à un certain moment dans la première moitié du IIe siècle.

31. – Petite plaque en bronze en forme de *tabula ansata* (fig. 33), trouvée en 1973 par N. Gudea dans le baraquement n° 2 du camp de Buciumi⁵⁴. Elle est prévue de deux orifices de fixation et d'un clou en bronze dans l'orifice de droite. Le coin inférieur gauche est détérioré et la partie supérieure gauche assez

⁴⁸ Pour le nomen *Turanius* voir W. Schulze, *Eigennamen*, p. 446 avec n. 6; H. Solin, O. Salomies, *Repertorium*, p. 192; pour *Antestius* W. Schulze, *Eigennamen*, p. 124 avec n. 1, p. 438; H. Solin, O. Salomies, *Repertorium*, p. 17; pour le cognomen *Antestianus* voir op. cit., p. 293.

⁴⁹ Voir le n° 31.

⁵⁰ Mon ami L. Petculescu a eu l'amabilité de confirmer cette interprétation ; voir encore J. Oldenstein, *BerRGK* 57, 1976, p. 190–193, n°s 733–779, pl. 59–61; H. U. Nuber, *Chiron* 2, 1972, p. 483–507.

⁵¹ M. Macrea, D. Protase, Șt. Dănilă, *SCIV* 18/1, 1967, p. 119, fig. 7/2 ; N. Gudea, *SCIV* 26/3, 1975, p. 382–383, fig. 1/3, 2/1–3 ; N. Gudea, M. Zahariade, *AEA* 53/141–142, 1980, p. 64, n° 5, fig. 4/1–2 ; N. Gudea, *DakLimes*, p. 56, n° 31/1–3 ; C. C. Petolescu, *Auxilia*, p. 112 ; l'essentiel pour cette troupe chez N. Gudea, M. Zahariade, *AEA* 53, 1980, p. 141–142, n° 5 ; C. C. Petolescu, *Auxilia*, p. 111–112.

⁵² *CIL* III 1627; I. Winkler, *Potaissa* 3, 1982, p. 80–84.

⁵³ Les n°s 30–31 du présent article et N. Gudea, *AMP* 8, 1984, p. 213, n° 4, p. 218, fig. 4/1 (dessin).

⁵⁴ N. Gudea, *AMP* 6, 1982, p. 55, n° 6, fig. 1/2 (photo), fig. 2/2 (dessin) ; *AE* 1983, 851 c ; *ILD* 645 ; A. Paki, *AMN* 38, 2001, p. 85 (dessin) ; EDH001052.

effacée. Le texte a été écrit sur quatre lignes ; dimensions : 2,3 × 3,9 × 0,1 cm ; lettres au pointillé : 0,5-0,6 cm ; le numéral avec barre ; l. 1-2 : points de séparation. Musée de Zalău, inv. C. C. 542/1973.

N. Gudea et tous les autres : *Co(hors) I Fl(avia) His(panorum) m(illiaria)(?) / (centuria) Val(erii) CLVMER / RASINNI VR/CIONE ; HD, l. 3-4 : Rassini(!) Ur/sioni(s)*.⁵⁵ Pour le centurion, il portait le cognomen d'origine grecque *Eumenes* (Εὐμένης)⁵⁶, ce qui suggère peut-être une origine micro-asiatique. Le nomen *Rasinnius* (ou *Rasennius*) est italique, d'origine étrusque (*Rasena*)⁵⁷, tandis que le cognomen *Ursio*⁵⁸ est absolument sûr. Voici la nouvelle lecture :

Fig. 33

Co(hortis) I Fl(aviae) His(panorum) m(illiariae)
[(centuriae) V]ale(rii) Eumen[is]
Rasinni(i) Ur-
sionis.

Il est clair que le nom de Rasinnius Ursio se trouve au génitif. S'il s'agissait d'un *donarium*, le nom du dédicant devrait se trouver au nominatif. Plus tard, lorsque la troupe se trouvera dans le camp d'Orheiul Bistriței, l'épithète *Flavia* fera défaut⁵⁹. La plaquette est donc datable plutôt de la première moitié du IIe siècle.

ABRÉVIATIONS

- H. Devijver, PME = Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I, Leuven 1976; II 1977; III 1980; IV (Supplementum I) 1987; V (Supplementum II) 1993; VI (Hrsg. S. Demougin, M.-Th. Raepsaet-Charlier) 2001.
- Al. Diaconescu, Statuaria = Statuaria majoră în Dacia romană I-II, Cluj-Napoca 2004 (CD).
- Festschrift Weber = "Eine ganz normale Inschrift" ... und Ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber, éd. Franziska Beutler et Wolfgang Hameter (= Althistorisch-Epigraphische Studien Band 5), Wien 2005.
- J. Fitz, Honorific Titles = Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century, Budapest-Bonn 1983.
- M. Grec, Dacia Porolissensis = O istorie a Daciei Porolissensis (Istoria militară a provinciei în material tegular), Arad 2000.
- N. Gudea, Porolissum = Das Römerkastell von Moigrad – Pomet. Porolissum 1, Zalău 1997.
- , DakLimes = Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte (tiré à part de JRGZM 44, 1997).
- Bologa 1997 = Das Römergrenzkastell von Bologa-Resculum, Zalău 1997.
- N. Gudea, V. Lucăcel, Inscriptii = Inscriptii și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău, Zalău 1975.
- Impact of Rome = The Impact of Rome on Settlement in the Northwestern and Danube Provinces (BAR International Series 921, éd. St. Altekamp, A. Schäfer), Oxford 2001.
- D. Kienast, Kaisertabelle = Römische Kaisertabelle⁵, Darmstadt 1996.

⁵⁵ Les mêmes solutions chez A. Paki, AMN 38, 2001, p. 70–71, n° 4, p. 71–72, n° 5; eadem, Populația, p. 34–35, n° 5, p. 35, n° 6.

⁵⁶ W. Pape, Wörterbuch I, p. 413 ; H. Solin, Personennamen I, p. 222.

⁵⁷ Voir pour ce nomen W. Schulze, Eigennamen, p. 91–92 ; H. Solin, O. Salomies, Repertorium, p. 154.

⁵⁸ Voir pour ce nom H. Solin, O. Salomies, Repertorium, p. 416; OPEL IV, p. 187; en Dacie CIL III 1139 = IDR III/5, 308.

⁵⁹ Dans les diplômes militaires de 164 l'épithète *Flavia* manque; voir C. C. Petolescu, Auxilia, p. 112.

- P. Kneissl, *Siegestitulatur* = Die Siegestitulatur der römischen Kaiser. Untersuchungen zu den Siegerbeinamen des ersten und zweiten Jahrhunderts (*Hypomnemata* 25), Göttingen 1969.
- F. Marcu, *Roman Forts* = The Internal Planning of Roman Forts of Dacia, Cluj-Napoca 2009.
- A. Mastino, *Titulature* = Le titulature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni (*Indici*), Bologna 1981.
- OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* : B. Lőrincz, Fr. Redő, I² (éd. Á. Szabó), Budapest 2005 ; B. Lőrincz: II, Budapest 1999 ; B. Lőrincz: III (éd. O. Harl), Wien 2000 ; B. Lőrincz, IV, Wien 2002 (éd. O. Harl).
- A. Paki, *Populația* = Populația din Dacia de nord în lumina izvoarelor epigrafice, Cluj-Napoca 1998.
- W. Pape, *Wörterbuch* = Wörterbuch der griechischen Eigennamen³ I-II, Braunschweig 1884.
- M. Peachin, *Titulature* = Roman Imperial Titulature and Chronology, A. D. 235–284, Amsterdam 1990.
- C. C. Petolescu, *Auxilia* = Auxilia Daciae, București 2002.
- Fr. Preisigke, *Namenbuch*, Heidelberg 1922.
- W. Schulze, *Eigennamen* = Zur Geschichte lateinischer Eigennamen, Berlin 1933.
- H. Solin, *Personennamen* = Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch² I, Berlin – New York 2003.
- J. E. H. Spaul, *Cohors*² = Cohors². The evidence for a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army (= BAR International Series 841), London 2000.
- I. Szilágyi, *Ziegelstempel* = A dáciai erődrendszer helyőrségei és katonai téglabélyegek = Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel (*Diss. Pann.* II/21), Budapest 1946.
- E. Tóth, *Porolissum* = Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943, Budapest 1978.
- Wuthnow, *Semitische Menschnamen* = Die semitischen Menschnamen in griechischen Inschriften und Papyri des Vorderen Orients, Leipzig 1930.

EPIGRAPHICA POROLISSENSIA (I)

IOAN PISO*, DAN DEAC**, RADU ZĂGREANU***

ABSTRACT: In the present paper the authors deal with 25 epigraphic artifacts previously unpublished or published in a summarized manner. The artifacts come from Porolissum, Romita, Buciumi and Zalău. Among the 25 inscriptions analyzed in the following pages, eleven come from Porolissum (no 1–11), a grinder's bottom made out of andesite and inscribed on the sides comes from Buciumi (no 23) together

with a fragment of a large statue base of an Imperial statue (no 24). Finally, a fragment of Roman pottery with a partial graffito inscribed comes from a settlement from Zalău (no 25) which was next to the frontier. The artifact in question although previously published was never read satisfactorily.

KEYWORDS: Porolissum, Certiae, Nemesis, procurator, cohors III Campestris, numerus Palmyrenorum.

Dans les pages suivantes les auteurs s'occupent de 25 pièces épigraphiques inédites ou sommairement publiées de Porolissum, Romita, Buciumi et Zalău. Parmi les 11 inscriptions de Porolissum (nos 1–11) on distingue une pièce fragmentaire (n° 1) provenant du temple de Nemesis, qui avait été aménagé dans une chambre de l'amphithéâtre, une pièce fragmentaire (n° 2), dans laquelle semble être mentionnée la *cohors III Campestris*, une dédicace à Jupiter par un Oceanus (n° 4), une dédicace d'un décurion de Porolissum (n° 5) et une stèle funéraire d'un Aurelius Dexter (n° 8). De Romita (Certiae) provient une plaque de construction ou honorifique, transformée en croix (n° 12) et plusieurs fragments d'inscriptions funéraires (nos 13–23). De Buciumi proviennent un moulin en andésite avec inscription (n° 24) et un fragment d'une grande base de statue impériale (n° 25). Enfin, un fragment céramique romain avec un graffite (n° 26) a été trouvé à Zalău, donc hors de l'empire.

POROLISSUM

1. – Trois fragments épigraphiques en calcaire (inv. C. C. 670/1988), intensivement brûlés, appartiennent à la même plaque (fig. 1), probablement de construction. Deux d'entre eux (*a-b*), trouvés par I. Bajusz dans le temple de Nemesis de l'amphithéâtre¹, ont été signalés et publiés en dessin, sans commentaires². Le troisième (*c*) a été trouvé dans une place inconnue. Il a été réutilisé quelque part comme bloc de construction et porte encore des traces d'enduit, mais son appartenance à la même plaque ne fait pas de

* Université Babeş Bolyai, Cluj-Napoca, Roumanie, piso_ioan@yahoo.com. Le présent article a pu être réalisé grâce au projet PN-II-ID-PCE-2011-3-0096, financé par l'Autorité Roumaine pour la Recherche Scientifique (CNCS-UEFISCDI).

** Université Babeş Bolyai, Cluj-Napoca, Roumanie, Musée d'Histoire et d'Art de Zalău, Cluj-Napoca/Zalău, Roumanie, dan_deac1923@yahoo.com

*** Musée de Bistrița Năsăud, Bistrița Năsăud, Roumanie, raduzagreanu@gmail.com.

¹ Voir pour ce temple I. Bajusz, AMP 25, 2003, p. 165–175, p. 180–182, pl. II-IV ; idem, Amfiteatrul, p. 91, 109, 111, pl. LIV-LVI, LXVIII.

² I. Bajusz, AMP 25, 2003, p. 167, n° 4 (simple mention) ; idem, Amfiteatrul, pl. LXXX, b-c (dessins sans commentaires).

doute. Dimensions : *a* : 12,5 × 9,5 × 17 cm ; *b* : 9,5 × 12 × 17 cm ; *c* : 16 × 16 × 11 cm ; lettres : 3–3,5 cm ; ligatures : *a*, ligne 2 : NE, ligne 3 : II, ET ; ligne 2 : barre sur le I.

Le fragment *a* doit être placé à gauche du fragment *b*, tandis que le fragment *c* appartenait à la marge droite de la plaque. La ligne 2 du fragment *a* pouvait correspondre à la ligne 1 du fragment *b*, tandis que les lignes 2 et 3 du fragment *c* étaient placées un peu plus bas. La ligne 3 du fragment *c* est la dernière de l'inscription. Sur le fragment *a* on distingue dans la ligne 1 une trace d'un R ou d'un X, suivie par un point de séparation ; dans la ligne 2 on distingue une barre sur le I, qui se prolongeait encore vers gauche ; au début de la ligne 3 la trace pouvait appartenir à un C ou à un G ; à droite la pierre semble s'être cassée au long d'une haste. Sur le fragment *b* dans la ligne 1 le C était suivi par une haste. Sur le fragment *c* on distingue dans la ligne 1, après le bout inférieur d'une haste, les lettres AM, suivies par une haste ; dans la ligne 2 la dernière lettre pourrait être un C ; la ligne 3 débute par un E et finit par un O de petites dimensions. Musée de Zalău.

Fig. 1.

a-b [---]X(?)
[---]I Nem[esi vict?]rici [---]
[--- Au?]g(usti) Pii et [---] M T [---]

c [---] amp[hi]-
[theatri? ---]ro proç(uratore)
[oper]e peracto.

Le sens général de l'inscription peut être en grandes lignes décelé. L'endroit de découverte suggère qu'il s'agit de la *Nemesis victrix*, dont le nom se trouvait au datif ou au génitif. Le temple de Nemesis aura été construit pour le salut (*pro salute*) de l'empereur Antonin le Pieux (*Imperator Caesar T. Aelius Antoninus Aug. Pius*) et de l'héritier du trône Marc Aurèle (*M. Aurelius Caesar*)³. Dans ce cas il est difficile à expliquer le numéral d'avant les lettres NE et les lettres M T, séparées par un point, ce qui exhorte à la prudence. Pour le fragment *c*, la reconstruction *amp[hi/theatri]* a un caractère tout aussi hypothétique. En revanche, à la fin de la ligne 2 on a très probablement affaire à un procurateur présidial inconnu de Dacie Porolissensis, dont

³ D. Kienast, *Kaisertabelle*, p. 134–135, 137–139.

le nom finissait en *-rus*, comme *Carus*, *Florus*, *Verus* etc.⁴ On sait que l'amphithéâtre de Porolissum a été construit en 157 sous l'autorité du procurateur Tib. Claudius Quintilianus⁵. Si notre hypothèse est correcte, le temple de Nemesis aura été aménagé immédiatement après cette date sous l'autorité d'un *-rus*, mais avant le décès, en 7 mars 161, d'Antonin le Pieux.

2. – Autel ou base de statue, en calcaire, huit fragments (fig. 2), dont deux (*c-d*) et trois (*f-g-h*) joints. N. Gudea et E. Chirilă les ont trouvés en 1989 dans la zone située à sud-ouest des *principia* du camp de Pomet⁶ et les ont signalés en 1992⁷, en ignorant les fragments *c-d*. Les dessins n'ont été accompagnés par aucune lecture et par aucun commentaire. Avant d'être cassée, la pièce a été soumise à un feu très intense, ce qui a fait que la surface soit presque calcinée jusqu'à 1 cm de profondeur. Le fragment *e* appartient à la marge gauche et le fragment *h* à la fin de l'inscription. La dernière ligne a été martelée. Dimensions : *a* : 8 × 9 × 3,5 cm ; *b* : 5 × 5 × 3 cm ; *c-d* : 7 × 17 × 6 cm ; *e* : 7,5 × 6 × 15 cm ; *f-g-h* : 21 × 14 × 3,5 cm ; lettres : 3,5 cm ; *h* : point de séparation ; *b* : barre sur le numéral. Musée de Zalău, inv. C. C. 340, 339, 341, 343/1989.

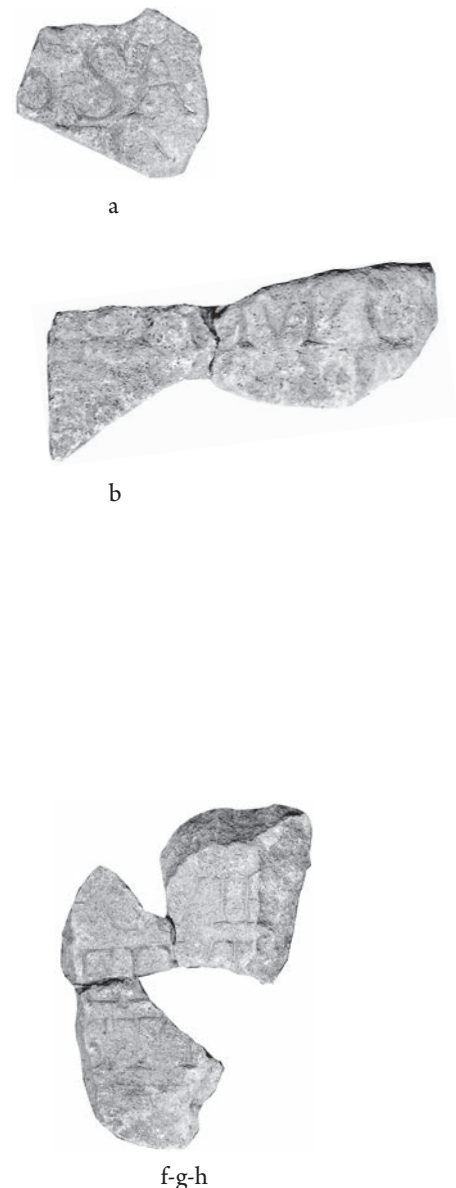
a [---]O[---] [---pr]o sa[lute]
[---]tiu sive eiu[s---]

b-c-d [co]h(ors) II[I] Cam(pestris) c(ivium) [R(omanorum)]
[---]

e EB sive LB[---] fig. 2b
Cl[udius, -ii, ---]
[.]I?[---]

f-g-h [---]f(ilius ?) Quir[---]
[---H]elviu[s---]
[---]S TI[---].

Fig. 2

⁴ Voir H. Solin, O. Salomies, Repertorium, p. 469.

⁵ CIL III 836; voir récemment pour ce procurateur I. Piso, Fasti II, p. 122–123.

⁶ N. Gudea, E. Chirilă, AMP 16, 1992, p. 145, 159, fig. 2.

⁷ N. Gudea, E. Chirilă, op. cit., p. 167, fig. 10/1–4, 6 (dessins sans commentaires).

En jugeant d'après le fragment *a*, on a affaire à une inscription votive. Un premier personnage semble être un Claudius (*e*), un second un Helvius (*f-g-h*). Le monument semble avoir été érigé par la *cohors III Campestris*, dont l'épithète impériale est martelée. Dans cette action pourraient être impliqués un tribun de la cohorte et un gouverneur, mais les éléments d'identification manquent. Comme on le sait maintenant, la *cohors III Campestris* stationnait dans le camp de Pomet à partir de Caracalla, en remplaçant ici la *cohors I Brittonum milliaria*⁸. En raison de l'épithète impériale martelée, l'inscription est datable à partir de Sévère Alexandre (222–235).

3. – Un beau fragment d'architrave en calcaire (fig. 3) a le lieu de provenance incertain. En raison de sa fonction on peut pourtant supposer qu'il provient de Porolissum ; dimensions : 14 × 33 × 22 cm ; lettres : 7 cm. Musée de Zalău.

[---] fecit [---].

Fig. 3

Il s'agit de la construction d'un édifice public par l'initiative d'un empereur ou d'un magistrat municipal.

4. – Un fragment d'un petit autel votif en calcaire (fig. 4) a été trouvé en 1989 par N. Gudea et E. Chirilă dans la zone située à sud-ouest des *principia* du camp de Pomet⁹. Est conservée la partie supérieure, sans le coin supérieur droit ; conservées sont aussi les marges latérales : dimensions : 13 × 16 × 9 cm ; les lettres, pas très soignées : ca 2,5 cm ; lignes de guidage visibles ; ligne 2 : points de séparation. N. Gudea et E. Chirilă se contentèrent d'en donner un dessin assez inexact¹⁰, sans offrir une lecture ou des commentaires. Il ne remarquèrent, par exemple, la lettre C dans la l. 3. Musée de Zalău, inv. C. C. 338/79.

I(ovi) o(ptimo) [m(aximo)] Aure(lius)
Oce[a]-
[nus ...]
[-----].

Fig. 4

On se trouve devant un nom grec très rare, Ὠκεανός¹¹, inconnu en Dacie et qui semble trahir une condition d'affranchi. Un cognomen comme *Oce[l/lio]*¹² est moins probable. En raison du manque du praenomen, l'inscription pourrait être datée du IIIe siècle.

5. – La partie médiane d'un autel votif ou d'une base de statue en calcaire (fig. 5) provient, selon

⁸ I. Piso, AMN 38, 2001, p. 231, n. 55 = idem, dans : Nordgrenze, p. 478, n. 55 ; idem, dans : Festschrift Weber, p. 325–331 ; idem, AMN 41–42, 2004–2005, p. 186–187.

⁹ N. Gudea, E. Chirilă, AMP 16, 1992, p. 145, 159, fig. 2.

¹⁰ N. Gudea, E. Chirilă, op. cit., p. 167, fig. 10/5 (dessin).

¹¹ LGPN II, p. 481 ; IIIA, p. 481.

¹² Cf. H. Solin, O. Salomies, Repertorium, p. 371.

le texte de l'inscription, de Porolissum. D'autres informations manquent. Dimensions : 24 × 29 × 21 cm ; lettres : 4,5 cm. Le champ épigraphique est assez effacé. La pièce est inédite. Musée de Zalău.

Au début de la ligne 1 on reconnaît le bout d'une haste. Dans la ligne 2 on peut lire *-inianus*, donc la fin d'un cognomen dérivé soit d'un nomen en *-inius*, soit d'un cognomen en *-inus*, comme *Licinianus* ou *Valentinianus*¹³. Ceci signifie que le nom du personnage se trouvait dans les lignes 1–2 et que le nom de la divinité se trouvait au-dessus. On a dans la ligne 3 des problèmes avec les lettres qui suivent à D. Sous une bonne lumière on distingue pourtant les lettres MPO, suivi par le chiffre IIII, ayant la première haste plus longue. Les lettres *-viralis* de la l. 4 nous donnent la certitude qu'il s'agit d'un dignitaire du municipe de Porolissum. Voici le texte :

[-----]
I[---]-
inianus
d(ecurio) m(unicipii) Po(rolissensis) IIII
viralis
[-----].

Fig. 5

Le dédicant a parcouru une carrière municipale, dont le comble a été le duumvirat. Le monument est à dater à partir de Septime Sévère, en raison du statut municipal de Porolissum¹⁴.

6. – Un fragment d'une plaque honorifique ou votive, en calcaire (fig. 6), a été trouvé en 1981 dans une baraque de la *praetentura sinistra* du camp de Pomet¹⁵. Il appartient à la partie inférieure du champ épigraphique ; dimensions : 16 × 12 × 8 cm. Dans les lettres de 5 cm on distingue la couleur rouge. Dans la dernière ligne on reconnaît aisément les lettres STVR, suivies peut-être d'un signe de séparation, et au-dessus, dans une ligne martelée, les lettres GV. La pièce est inédite. Musée de Zalău, inv. CC 286/1981.

Les noms d'un seul ou de deux empereurs ont été érasés dans les lignes précédentes. Il est difficile de trouver dans la dernière ligne le nom convenable d'un dédicant. On peut alors supposer le nom d'une unité militaire. La seule troupe qui contient les lettres STVR est l'*ala I Asturum*, connue au IIe siècle dans la Dacie inférieure¹⁶. On est très peu informé sur les déplacements des troupes en Dacie vers le milieu du IIIe siècle et, par conséquent, la lecture reste hypothétique.

[-----]
[[-- Au]gu[sti?]]
[ala I A]stur(um)? [[--]]?

Fig. 6

¹³ Voir H. Solin, O. Salomies, *Repertorium*, p. 459–460.

¹⁴ Voir pour le municipe de Porolissum C. Daicoviciu, *RE* XXII/1 (1953), 265–268 ; R. Ardevan, *Viața municipală*, p. 65–67 ; I. Piso, *AMN* 38, 2001, p. 235–237 = *idem*, dans: *Nordgrenze*, p. 483–486.

¹⁵ Cf. N. Gudea, *AMP* 7, 1983, p. 120.

¹⁶ Voir pour cette troupe et sa garnison à Hôghiz et à Boroșneul Mare J. E. H. Spaul, *Ala*², p. 37–38 ; C. C. Petolescu, *Auxilia*, p. 62–63 ; I. Piso, *AMN* 36, 1999, p. 83–84.

Le nom de la troupe pouvait être suivie par une épithète impériale. En raison du martelage du nom de l'empereur, l'inscription est datable du IIIe siècle.

7. – Autel ou base de statue(?), en calcaire, fragment du champ épigraphique, trouvé en 1983 dans le camp de Pomet (fig. 7) et resté inédit. Dimensions : 5 × 8,5 × 5 cm ; lettres : 2,5 cm ; signe de séparation, en forme de triangle avec la pointe en haut ; lignes très claires de guidage. La pièce est inédite. Musée de Zalău.

[-----]
[---]us St[---]
[-----].

Fig. 7

S'il s'agit d'un monument votif, [---]us St[---] pourrait être le dédicant. Moins probablement, la pièce peut être regardée aussi renversée.

8. – Une base fragmentaire de monument funéraire en calcaire (fig. 8), a été trouvée en 1980 dans les *principia* ou dans le bastion du coin sud du camp de Pomet. Dans le rapport de fouilles on fait la mention que dans le mur d'enceinte et dans le *principia* du camp de Pomet on a utilisé aussi des fragments de monuments funéraires, sans autres précisions¹⁷. La pièce est inédite. Musée de Zalău.

Est conservée la partie supérieure gauche, avec deux lignes incomplètes du texte ; dimensions : 33 × 53 × 21 cm ; lettres : l. 1 : 7,5 cm ; l. 2 : ca 6 cm ; probablement ligature AV ; couleur rouge dans les lettres. Le champ épigraphique était encadré par un bord mouluré. Dans la partie supérieure de la plaque on distingue un long trou utilisé pour amorcer un registre supérieur.

D(is) [M(anibus)]
A[u]r(eliu)s Dex[ter ...]
[-----].

Fig. 8

Le plus simple serait de lire *Ardev[anus]*, mais un tel nom n'était pas connu à l'époque romaine. On remarque alors que la distance entre le A et le R est un peu plus grande qu'entre les autres lettres, ce qui permet la supposition qu'il y avait une ligature entre le A et un V plus petit. Le E est suivi d'une trace qui ne peut appartenir qu'à un V ou à un X. Des cognomina comme *Devotus* ne sont pas connus¹⁸. Il faut donc se décider pour *Dexter*, qui est particulièrement fréquent¹⁹. En raison du manque du praenomen, l'inscription pourrait être datée du IIIe siècle.

9. – Fragment de stèle ou de plaque funéraire en calcaire (fig. 9) trouvé en 1982 dans la *praetentura*

¹⁷ N. Gudea, AMP 7, 1983, p. 121, 124.

¹⁸ H. Solin, O. Salomies, Repertorium, p. 323.

¹⁹ Ibidem.

sinistra ou dans un des bastions de courtine du camp de Pomet²⁰; fragment du champ épigraphique ; dimensions : 26 × 24 × 15 cm ; lettres de bonne qualité : 5 cm ; points de séparation. La pièce est inédite. Musée de Zalău.

Dans la ligne 1 on distingue les lettres E, I et V. Dans la ligne 2 le R appartient probablement au nomen *[Au]r(elius)* et SE(?) à un cognomen comme *Secundus*. Pour COM de la ligne 3 les solutions sont nombreuses, CO de la ligne 4 pourrait appartenir à *co[niugi]* et EC de la ligne 5 à *[f]ec[it]*.

[---]I(?)e[...]*i*u[---]
[---Au]r(elius) Se(?)[---]
[---]COM[---]
[---]co[niugi]---
5 [---f]ec[it, -erunt]---].

Fig. 9

En raison du probable nomen *Aurelius* l'inscription est datable à partir de Marc Aurèle, en raison de la belle écriture encore du IIe siècle.

10. – Stèle ou plaque funéraire en calcaire, fragment de la partie droite du champ épigraphique (fig. 10), qui était encadré par un bord mouluré. Provient d'un édifice imposant du municipe septimien, provenant probablement des fouilles de 2002 de Alexandru Matei²¹. Ayant un caractère funéraire, la pièce aura été réutilisée dans une construction de la ville ; dimensions : 31 × 33 × 9 cm ; lettres : 5,5–6,3 cm ; l. 4 : ligature AR ; points de séparation ; lignes de guidage. Musée de Zalău.

[-----]
[--- vixit an]nis
[--- Ger?]man-
[us veter(anus)] ex
[... coh(ortis) sagitt?]ario-
5 [rum ---]V?
[-----].

Fig. 10

L'ancien officier pouvait avoir servi dans une *cohors sagittariorum*, supposée dans la zone de Porolissum²². La pièce date probablement du IIIe siècle, justement en raison d'une *cohors sagittariorum*.

²⁰ N. Gudea, AMP 7, 1983, p. 121, 124.

²¹ A. V. Matei, CCA 2003, p. 205.

²² Voir un fragment d'inscription d Buciumi, N. Gudea, V. Lucăcel, Inscriptii, p. 25, n° 45 c, et les variantes de l'estampille militaire AE 1979, 501 d, trouvées à Porolissum et à Romita.

11. – Un fragment d’une stèle ou plaque funéraire en calcaire (fig. 11), a été trouvé en 1984 dans le *latus sinistrum* du camp de Pomet²³. Il appartient à la partie droite du champ épigraphique, qui était encadré par un bord, aujourd’hui détérioré ; dimensions : 33 × 35 × 22 cm ; lettres : 4 cm ; ligne 2 : ligature VE ; lignes de guidage. La pièce est inédite. Musée de Zalău.

Dans la ligne 1, la haste devant le A est inclinée et pourrait provenir d’un A ou d’un M, bien que le M de la l. 3 n’ait pas la même forme. *Mac(edonica)* serait une solution peu convaincante. Dans la ligne 3 on lit sans difficulté ORVM, ce qui suggère la troupe de Palmyréniens, dans laquelle le défunt avait occupé une charge, par exemple celle d’*optio*. Il faut pourtant faire attention, car on connaît dans la zone aussi des *sagittarii*²⁴. Dans la ligne 4 sont conservées des faibles traces des lettres VO, appartenant soit à un second défunt, soit à la personne qui avait érigé le monument.

[-----]
[---]IAC?
[---]vet(eranus) ex
[... n(umeri) Palmyren]orum
[---]VO
[-----].

Fig. 11

Le monument est datable à partir de la fin du règne d’Antonin le Pieux, quand les *numeri Palmyrenorum* ont été constitués²⁵.

CERTIAE (ROMITA)

12. – Une plaque de construction ou honorifique en calcaire (fig. 12)²⁶ a été transformée en croix funéraire. Est conservé un fragment de la partie gauche du champ épigraphique ; dimensions : 32 × 62 × 20 cm ; largeur totale env. 130 cm. L’écriture est très effacée, mais dans les lettres est conservée la couleur rouge ; lettres : 12 cm ; ligne 2 : peut-être ligature M[P]. La pièce a été vue par C. Daicoviciu vers 1930 dans le pronaos de l’église orthodoxe de Romita²⁷. Musée de Zalău, inv. 1022.

[-----]
tribun(icia) [potest(ate) ...]
im[p(erator)] II [co(n)s(ul) ... p(ater) p(atriciae) fecit ?]

Fig. 12

²³ Cf. N. Gudea, AMP 10, 1986, p. 120.

²⁴ Voir le n° 11.

²⁵ C. C. Petolescu, SCIVA 30/1, 1979, p. 108, n. 45 ; idem, *Auxilia Daciae*, București 2002, p. 139–142.

²⁶ N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții*, p. 27, n° 52 (photo) = ILD 654 = A. V. Matei, I. Bajusz, Romita, p. 136 = EDH044561.

²⁷ C. Daicoviciu, *Dacia* 7–8, 1937–1940, p. 322, n° XXVII.

C. Daicoviciu y a vu *tribu[nic(ia) potest(ate)] / imp(erator) II*, tandis que N. Gudea, V. Lucăcel²⁸ et C. Petolescu²⁹, sans connaître la publication de Daicoviciu, y ont lu BV / MII, bien que dans la l. 1 les lettres TRIBV soient très claires. Dans la ligne 2 il y a deux problèmes : on distingue assez mal une ligature MP et la trace après MII semble être plutôt une haste oblique qu'un C. Pourtant, il est difficile de supposer qu'un *tribunus militum* aurait fait une simple dédicace avec des lettres de 12 cm. Il s'agit plutôt d'une inscription impériale de construction. Les empereurs les plus significatifs portant dans leur titulature la seconde acclamation impériale sont Hadrien, à partir de 135³⁰, et, surtout, Antonin le Pieux à partir de 142³¹. Nous avons probablement affaire au second empereur, ce qui pourrait constituer un indice pour la date de la transformation en pierre du camp de Romita³².

13. – Le coin supérieur gauche d'une stèle ou d'une plaque funéraire en calcaire (fig. 13)³³ a été trouvé par A. V. Matei et I. Bajusz en 1996 lors de leurs fouilles à la *porta praetoria* du camp, en position secondaire ; dimensions : 14 × 24 × 11 cm ; lettres : 5–6 cm. Le champ épigraphique était encadré par un bord simple. Musée de Zalău.

D(is) [M(anibus)]
[-----].

Fig. 13

14. – Le coin supérieur gauche d'une stèle funéraire en calcaire (fig. 14)³⁴ a été trouvée en 1996 lors des fouilles de A. V. Matei et I. Bajusz à la *porta praetoria* du camp, en position secondaire. Sur le dessin des deux auteurs de la fouille on distingue, au-dessus d'une petite surface du champ épigraphique, le début d'un relief. Le champ épigraphique était encadré par un bord simple. Disparu.

D(is) [M(anibus)]
[-----].

Fig. 14

15. – Un fragment d'une stèle ou d'une plaque funéraire en calcaire (fig. 15)³⁵ a été trouvé par A. V. Matei et I. Bajusz en 1996 lors de leurs fouilles à la *porta praetoria* ou à la *porta principalis sinistra* du camp, en position secondaire. Musée de Zalău.

L'espace très étroit au début de la l. 1 permet de supposer que le défunt était un enfant. Dans la ligne 3 la première lettre est certainement un P, ce qui justifie la lecture *[n(umeri) P(almyrenorum)] P(orolissensium)*.

²⁸ Gudea, V. Lucăcel, *Inscripții*, p. 27, n° 52.

²⁹ ILD 654 ; voir aussi A. V. Matei, I. Bajusz, *Romita*, p. 136 ; EDH044561.

³⁰ D. Kienast, *Kaisertabelle*, p. 130.

³¹ D. Kienast, *Kaisertabelle*, p. 135.

³² Voir pour ce camp A. V. Matei, I. Bajusz, *Romita*, p. 20–67 ; F. Marcu, *Roman Forts*, p. 101–114.

³³ A. V. Matei, I. Bajusz, *Romita*, p. 232, pl. LXXXVIII/6 (dessin).

³⁴ A. V. Matei, I. Bajusz, *Romita*, p. 232, pl. LXXXVIII/3 (dessin).

³⁵ A. V. Matei, I. Bajusz, *Romita*, p. 231, pl. LXXXVII/4 (dessin).

[-----]
 [--- vix(it)]
 [an(nis) ..?] III Ael(ius) [---]
 [ve]t(eranus) ex op[tione]
 [n(umeri) P(almyrenorum)] P(orolissensium) et Aelia [---]
 [-----].

Fig. 15

Le monument a été érigé par un ancien *optio numeri*³⁶ et probablement par la femme de celui-ci à leur enfant. Datation : à partir de la fin du règne d'Antonin le Pieux, quand les *numeri Palmyrenorum*³⁷ ont été constitués.

16. – La partie gauche d'une stèle funéraire en calcaire (fig. 16), cassée en cinq morceaux³⁸, a été trouvée par A. V. Matei et I. Bajusz en 1996 lors de leurs fouilles à la *porta praetoria* du camp, en position secondaire ; dimensions : 92 × 32 × 30 cm ; lettres : l. 1–2 : 5,8 cm ; l. 3 : 5,1 cm ; l. 4–5 : 5,8 cm ; l. 6 : 3,8 cm ; ligne 3 : ligature AN ; le A sans barre ; le L présente une barre oblique. Le champ épigraphique était encadré par un bord, ultérieurement lissé en vue d'une réutilisation. La ligne 1 a été écrite sur le bord. Au-dessus commençait le relief funéraire. Musée de Zalău.

Le grand problème de la reconstitution du texte est que nous ne connaissons pas la largeur du champ épigraphique. Dans la ligne 4 on reconnaît le nom palmyrénien *T(h)eimes*³⁹. Dans les lignes 4–5 on a probablement un cognomen féminin comme [*Dubi*]/*tata* ou [*Op*]/*tata* ; dans les lignes 6–8 un [*Ael(ius)*] *Bas[us]* ou *Bas[sinus]* pourrait être l'époux et le père des décédés en même temps militaire de la *cohors VI Thracum*, une troupe attestée à Romita⁴⁰. Voici le texte, tel qu'il a pu être reconstitué :

D(is) [M(anibus)]
Ael(ius, -ia) B[--- vix(it)]
an(nis) XX[--- Ael(ius)]
T(h)eimes[---]
 S *tata C(?)[---]*
vix(it) a[n(nis) --- Ael(ius)?]
Bas[sus(?)] ... coh(ortis) VI? Th[ra]-
ra[cum(?)] ---]
b(ene) [m(erentibus) p(osuit)?].

Fig. 16

³⁶ Voir pour cette charge A. v. Domaszewski, *Rangordnung*², p. 60–61.

³⁷ Voir plus haut, n. 22.

³⁸ A. V. Matei, I. Bajusz, *Romita*, p. 231, pl. LXXXVII/1–2 (dessin).

³⁹ Voir pour ce nom Fr. Preisigke, *Namenbuch*, p. 454; H. Wuthnow, *Semitische Eigennamen*, p. 52–54, 175; S. Sanie, *AMN* 10, 1973, p. 167–168; I. I. Russu, dans: *L'Onomastique latine* (Colloque Paris, 13–15 octobre 1975), Paris 1977, p. 361.

⁴⁰ Voir A. V. Matei, *Romita*, p. 68–71 ; C. C. Petolescu, *Auxilia*, p. 123.

Le nom *Theimes*, évidemment palmyrénien, n'est pas le seul élément de Romita lié au *numerus Palmyrenorum Porolissensium*. La troupe est mentionnée aussi dans les n°s 15, 18 et 20. Datation : en raison de l'écriture, la pièce probablement à partir de la fin du IIe siècle.

17. – Deux fragments, appartenant probablement à la même stèle ou plaque funéraire en calcaire (fig. 17 a-b), ont été trouvés par A. V. Matei et I. Bajusz en 1996 lors de leurs fouilles à la *porta praetoria* du camp, en position secondaire⁴¹ : le coin supérieur gauche (a) et un fragment du champ de l'inscription (b) (inv. 1085) ; dimensions : a : 27 × 14 × 16,5 cm ; b : 10 × 9 × 5 cm ; lettres : 5–5,5 cm. Le champ épigraphique était encadré par un bord mouluré. Musée de Zalău.

a D(is) [M(anibus)]
Au[relius, -ia ---]
[-----].

b [---]AM[---]
[---]vi[xit ---]
[-----].

Fig. 17a

Fig. 17b

Datation : à partir du règne de Marc Aurèle, en raison du nomen *Aurelius*.

18. – Un fragment d'une stèle ou d'une plaque funéraire en calcaire (fig. 18b)⁴² a été trouvé par A. V. Matei et I. Bajusz en 1996 lors de leurs fouilles à la *porta praetoria* du camp, en position secondaire ; dimensions : 25 × 18 × 9 cm ; lettres : 5 cm ; ligne 3 : ligature AL ; points de séparation ; couleur rouge dans les lettres. Depuis la découverte un morceau de la partie supérieure a disparu (voir fig. 18a). La partie inférieure se trouve dans le musée de Zalău.

Fig. 18a

Fig. 18b

[-----]
[---] vix(it) [an(nis) --- vix(it)]
[an(nis) .. ?]XIII Fl(avius) [---]
[n(umeri) P]alm(yrenorum) [Por(olissensium) --- ?]
[-----].

⁴¹ A. V. Matei, I. Bajusz, Romita, p. 232, pl. LXXXVIII/4 ; p. 231, pl. LXXXVII/7 (dessins).

⁴² A. V. Matei, I. Bajusz, Romita, p. 231, pl. LXXXVII/3 (dessin).

Il s'agit d'un militaire du *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, mais qui, en raison du nomen *Flavius*, n'était pas lui-même palmyrénien. Il aura érigé le monument à sa femme ou à son enfant. Pour d'autres éléments palmyréniens à Romita voir les n°s 15, 16 et 20. Datation : à partir de la fin du règne d'Antonin le Pieux, quand les *numeri Palmyrenorum* furent constitués⁴³.

19. – Un fragment d'une stèle ou d'une plaque funéraire en calcaire (fig. 19)⁴⁴ a été trouvé par A. V. Matei et I. Bajusz en 1996 lors de leurs fouilles à la *porta praetoria* du camp, en position secondaire ; dimensions : 11,5 × 8 × 6 cm ; lettres : 3 cm ; l. 1 : ligature [A]E ? ; l. 3 : point de séparation ; couleur rouge dans les lettres. Musée de Zalău.

[-----]
[A]?E
AM
[---ve]t(eranus) ex [---]
[-----].

Fig. 19

Il s'agit d'un ancien officier. Le fragment pourrait appartenir à la même pièce que le n° 20.

20. – Un fragment d'une plaque en calcaire (fig. 20)⁴⁵ a été trouvé par A. V. Matei et I. Bajusz en 1996 lors de leurs fouilles à la *porta praetoria* du camp, en position secondaire ; dimensions : 13 × 16 × 7 cm ; lettres : 5 cm ; lignes de réglage ; points de séparation ; couleur rouge dans les lettres. Musée de Zalău.

[-----]
[---P]ro[l(issensis)](?)
[---]er tu[---]
[---]te [---]
[-----]

Fig. 20

Dans la ligne 1 il s'agit soit du municpe *Septimium Porolissense*, soit, plutôt, du *numerus Palmyrenorum Porolissensium* ; pour cette troupe à Romita voir aussi les n°s 15 et 18. Dans la ligne 2 on peut lire *[signif]er tu[rmae]*⁴⁶, *[p]er tu[tores suos]* etc. Dans la l. 3 le point de séparation suggère que le mot finit en TE. S'agirait-il de *[pro salu]te*? Le caractère funéraire de l'inscription reste plus probable. Le fragment pourrait appartenir à la même pièce que le n° 19.

21. – Un fragment de la partie gauche d'une stèle ou d'une plaque funéraire en calcaire (fig. 21)⁴⁷, cassé en trois, a été trouvé par A. V. Matei et I. Bajusz en 1996 lors de leurs fouilles à la *porta praetoria* du camp, en position secondaire ; dimensions : 20 × 13 × 3 cm ; lettres : 5–5,5 cm ; couleur rouge dans les lettres. Musée de Zalău, inv. 1084/1096.

⁴³ Voir la n. 25.

⁴⁴ A. V. Matei, I. Bajusz, Romita, p. 231, pl. LXXXVII/5 (dessin).

⁴⁵ A. V. Matei, I. Bajusz, Romita, p. 231, pl. LXXXVII/6 (dessin).

⁴⁶ Pour le *signifer turmae* voir A. v. Domaszewski, Rangordnung², p. 55–56.

⁴⁷ A. V. Matei, I. Bajusz, Romita, p. 232, pl. LXXXVIII/2 (dessin).

[-----]
 AR[---]
 vet(eranus) [---]
 patr[i, -er ---]
 [-----].

Fig. 21

Les lettres AR appartiennent au nom du vétéran. Dans la l. 4 on distingue des traces de lettres.

22. – Un fragment d’une stèle ou d’une plaque funéraire en calcaire (fig. 22)⁴⁸ a été trouvé par A. V. Matei et I. Bajusz en 1996 lors de leurs fouilles à la *porta praetoria* du camp, en position secondaire ; dimensions : 17 × 17 × 9 cm ; lettres : 7 cm ; ligne 2 : probablement point de séparation après le A ; lignes de réglage. Surprenante est dans la ligne 2 la ligature entre un S normal et un S inverse, qui ressemble à deux serpents entrelacés. Musée de Zalău.

[-----]
 [---P]ereg[rinus, -a? ---]
 [---] ossa v[---]
 [-----].

Fig. 22

Le cognomen du personnage est [P]ereg[rinus] ou [V]erec[undus]. Le mot *ossa* appartient à un texte poétique ou se trouve en rapport avec le droit funéraire.

23. – Fragment d’inscription en calcaire (fig. 23)⁴⁹ trouvé par A. V. Matei et I. Bajusz en 1996 lors de leurs fouilles à la *porta praetoria* du camp, en position. Disparu ?

LIS

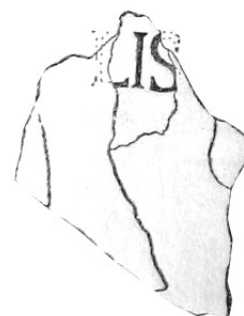

Fig. 23

Les trois lettres pourraient être la fin d’un cognomen comme [Liber]lis, [Via]lis etc.

⁴⁸ A. V. Matei, I. Bajusz, Romita, p. 232, pl. LXXXVII/1 (dessin).

⁴⁹ A. V. Matei, I. Bajusz, Romita, p. 232, pl. LXXXVIII/8 (dessin).

BUCIUMI⁵⁰

24. – Moulin rotatif manuel en andézite, fragment de la partie supérieure (*catillus*) (fig. 24) ; trouvé le 6 mai 2015 dans la section X près de la tour est du camp de Buciumi. La circonférence était écrite ; dimensions : hauteur : 10,5 cm ; rayon : 15 cm ; lettres : 5–5,5 cm ; ligature : VA. Il n'est pas clair si le point entre A et T a une signification, car il semble se trouver trop bas. Musée de Zalău.

[---]AT Val(erii) [---].

Fig. 24

On peut lire aussi [---]A T(iti) Val(erii) [---]. Une lecture comme *Cat(illus) Val(erii) [---]* ne représenterait pas une bonne solution. Il s'agit en tout cas du propriétaire du moulin, sans doute un soldat.

25. – Base de statue, en calcaire, le coin droit inférieur (fig. 25) ; trouvé le 22 avril 2015 par Horea Pop à l'extérieur du côté sud-ouest des *principia* du camp de Buciumi. Le champ épigraphique était encadré par un double bord ; dimensions : 17 × 17 × 11 cm ; lettre de bonne qualité : 7 cm. Musée de Zalău.

[-----].

[---] c(ivium) R(omanorum).

Fig. 25

Il s'agit d'une inscription honorifique sur une base de statue impériale. Les deux dernières lettres appartiennent au nom de la troupe qui avait érigé le monument et qui dans son histoire avait reçu la distinction *civium Romanorum*. On peut penser à la *cohors II Augusta Nervia Brittonum milliaria*, mais il n'y a aucune certitude. L'écriture ressemble à celle des inscriptions des monuments de Caracalla de Porolissum⁵¹. Datation : probablement de 213.

ZALĂU

26. – Fragment céramique romaine de couleur jaune rougeâtre et d'une pâte assez grossière (fig. 26), trouvé en 1998 à Zalău, donc hors de la province de Dacie, dans l'endroit appelé «La Blocuri» (boulevard

⁵⁰ Les deux pièces de Buciumi nous ont été généreusement offertes par notre collègue Horea Pop, qui les a trouvées lors de l'aménagement des routes dans le camp.

⁵¹ C. Daicoviciu, *Dacia 7–8, 1937–1940* (1941), p. 326, n° 7 a = AE 1944, 51 = M. Macrea, *SCIV 8/1–4*, p. 222 = E. Tóth, *Porolissum*, Budapest 1978, p. 20–21, n° 9, fig. 9 = EDH020334 = I. Piso, *AMP 35*, 2013, p. 160 c; M. Macrea, *ActMuz 2*, 1956, p. 102–103, n° 1, fig. 1 = idem, *SCIV 8/1–4*, 1957, p. 223–224, n° 1, fig. 2 = E. Tóth, *Porolissum*, p. 20, n° 8, fig. 8 = N. Gudea, *Porolissum 1986*, p. 49 = I. Piso, *AMP 35*, 2013, p. 160 b; M. Macrea, *ActMuz 2*, 1956, p. 104–106, n° 2, fig. 2 = idem, *SCIV 8/1–4*, 1957, p. 224–225, n° 2, fig. 3 = E. Tóth, *Porolissum*, p. 19–20, n° 7, fig. 7 = AE 1979, 491 = EDH008308 = I. Piso, *AMP 35*, 2013, p. 160 a.

Mihai Viteazul 104–106), dans une habitation de surface, lors des fouilles de Al. Matei et I. Stanciu⁵². Les lettres de 1,5–2 cm ont été incisées avant cuisson. Musée de Zalău, inv. C. C. 326/2001.

[---]mus.

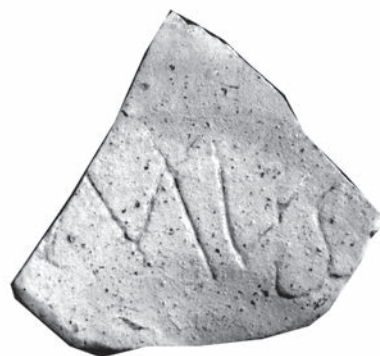

Fig. 26

Il s'agit d'un nom, comme *Maximus*, au nominatif. On connaît plusieurs localités dans le *barbaricum* à une petite distance de Porolissum⁵³. La question qui se pose est si la pièce et le graffite ont été faits dans la province ou sur place. Malheureusement, on ne dispose pas d'autres informations sur l'habitation de Zalău.

ABRÉVIATIONS

- R. Ardevan, Viața municipală = Viața municipală în Dacia romană, Timișoara 1998.
 I. Bajusz, Amfiteatrul = Amfiteatrul de la Porolissum și amfiteatrele din provinciile romane de la Dunărea de mijloc, Cluj-Napoca 2011.
 A. v. Domaszewski, Rangordnung² = Die Rangordnung des römischen Heeres², Köln – Graz 1967
 Festschrift Weber = « Eine ganz normale Inschrift » und Ähnliches, zum Geburtstag von Ekkehard Weber. Festschrift zum 30. April 2005 (éd. Fr. Beutler, W. Hameter), Wien 2005.
 N. Gudea, Porolissum 1986 = Porolissum. Res publica municipii Septimii Porolissensium, București 1986.
 –, DakLimes = Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte (tiré à part de JRGZM 44, 1997).
 –, Moigrad-Pomet = Das Römerkastell von Moigrad – Pomet. Porolissum 1, Zalău 1997.
 N. Gudea, V. Lucăcel, Inscriptii = Inscriptii și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă Zalău, Zalău 1975.
 D. Kienast, Römische Kaisertabelle⁵, Stuttgart 2011.
 A. V. Matei, I. Bajusz, Romita = Castrul de la Romita – Certiae, Zalău 1997.
 Al. Matei, I. Stanciu, Vestigii = Vestigii din epoca romană (sec. II-IV) în spațiul nord-vestic al României, Zalău – Cluj-Napoca 2000.
 F. Marcu, Roman Forts = The internal planning of Roman forts in Dacia, Cluj-Napoca 2009.
 L'Onomastique latine (Colloque Paris, 13–15 octobre 1975), Paris 1977.
 C. C. Petolescu, Auxilia = Auxilia Daciae, București 2002.
 I. Piso, Nordgrenze = An der Nordgrenze des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien (1972–2003), Stuttgart 2005.
 –, Fasti II = Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amtsträger, Bonn 2013.
 H. Solin, O. Salomies, Repertorium = Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum, Hildesheim 1988.
 J. E. H. Spaul, Ala² = Ala². The Auxiliary Cavalry Units of the Prediocletianic Imperial Roman Army, Andover 1994.

⁵² Al. Matei, I. Stanciu, Vestigii, p. 353, pl. 172, n° 1.

⁵³ Voir Al. Matei, I. Stanciu, Vestigii, passim.

A ROMAN SCULPTURAL MONUMENT DISCOVERED IN BARBARICUM AT COȘEIU (SĂLAJ COUNTY)

DAN CULIC*, RADU ZĂGREANU**

REZUMAT: În primavara anului 2012 în urma unor cercetări de teren în localitatea Coșeiu (comuna Coșeiu, jud. Sălaj) a fost identificat un fragment de mari dimensiuni al unui monument sculptural roman. Monumentul este un fragment sculptural ce trebuie să provină de la o construcție funerară. Pe latura principală prezintă un decor funerar obișnuit, o reprezentare a zeului Attis în ipostaza Attis tristis. Se remarcă reprezentarea divinității pe un altar, portretizat arareori în Dacia în această ipostază. Piesa este lucrată într-o manieră naivă și rudimentară, însă meșterul încearcă să respecte anumite proporții anatomice, alterările ulterioare afectând vizibil calitatea reprezentării. Monumentul de la Coșeiu ridică o serie de întrebări și în ceea ce privește locul lui cert de proveniență. Datorită condițiilor de descoperire, din punct de vedere tehnic monumentul este atribuit atelierului de sculptură de la Porolissum.

CUVINTE-CHEIE: monument funerar roman, Attis, barbaricum, Coșeiu.

ABSTRACT: In the spring of 2012, as a result of a field research, in the village Coșeiu (Coșeiu commune, Sălaj county) a large fragment of a Roman sculptural monument was identified. The monument is a sculptural fragment that should come from a funerary building. On the primary side it has an ordinary funerary scene, a representation of the god Attis in the Attis tristis position. It notes the divinity representation on an altar, rarely depicted in this manner in Roman Dacia. The piece is worked in a naive and rudimentary way, but the craftsman attempts to respect certain anatomical proportionality, the subsequent alterations affecting visibly the representation's quality. The monument from Coșeiu raises a number of questions regarding its place of origin. Given the circumstance in which the monument was found, the most probable place of its origin is the Roman sculptural workshop of Porolissum.

KEYWORDS: Roman funerary monument, Attis, Barbaricum, Coșeiu.

In the spring of 2012 in the village Coșeiu (hungarian Kusály, Coșeiu commune, Sălaj county) was discovered a large fragment of a Roman sculptural monument¹. Located in the north of Sălaj county, Coșeiu is about 18 km from Zalău (Pl. I, Fig. 1). The relatively good condition of the monument and the explanations of the person who signaled the discovery², led to the conclusion that the relief was reused, with the

* Zalău County Museum of History and Art, danculic@gmail.com

** Bistrița-Năsăud County Museum, raduzagreanu@gmail.com

¹ The result of a field research, conducted by the archaeologist Dan Culic from the Zalău County Museum of History and Art, the sculpture was discovered in the courtyard of an abandoned household on Morii street, in a place called în *Pomi* near the ruins of the foundation of a demolished house, made from stones bound with clay).

² The initiative of the field research was taken following the notification of the discovery, by the villager Nicu Bogdan, whom we wish to thank. According to him, at the end of the '50s or early '60s of 20th century, during the digging of a well, on the adjoining field, was found „a brick box with two skeletons“. He also reported that the place was visited by an archaeologist who researched the double tomb, „mother and child“ in what appears to have been a cist. He uncovered the grave „from waist up“, leaving it to „future generations of researchers to dig, when the techniques will improve“, as Mr. Nicu Bogdan from Coșeiu remembers, that the enigmatic archaeologist had said. Unfortunately the archaeologist's identity and the resulting documents have not been found. Around that well, today almost clogged, were stones and brick fragments, one of which drew attention as certainly from Roman period. The same person drew our attention to the existence of another relief in the foundation of a house nearby, unfortunately impossible to see.

carved side down, in the last row of the porch foundation of the house missing at present. In the parcel adjacent to the south, around the fountain³, were stones and bricks, most likely derived from the foundation of another house. One of these bricks attracted attention with its square shape, similar to those found in Roman hypocaust facilities (Pl. I, Fig. 3 a-c). The brick has traces of mortar on both sides. In the gardens of these former households one can see outlines of stone foundations and many fragmentary stones and mortar. Also, in the neighboring gardens were found fragments of ceramic tableware, unfortunately far too small to give even a partial profile and thus difficult to date with certainty. Later the monument was transported to the Zalău County Museum of History and Art, where it was included in the museum's lapidarium and it will be inventoried.

The village, today an ordinary commune of the Sălaj county, has a special reputation among historians leaning toward the Middle Ages, since it was much more important then, as an important trade fair, in the former county of Middle Szolnok⁴, which produced a great family of medieval nobles, the family Jakcs of Coșeu (*Kwsali Jakch*)⁵. This family has facilitated in the early fifteenth century the settlement at Coșeu of a monastery of minorite monks⁶ and possibly the construction of a fortress on the hill *Hegyes* or *Várhegy*, *Pogányvár* as the hill is called on historical maps⁷, watching the village on the north-west, and whose ruins were visible in the early twentieth century. Also there are listed as discovered bits and an iron mace⁸. Unfortunately the field walks made on site have not yielded positive results, especially since the hill was altered by trenches and heavily bombed in one of the two World Wars.

In 2007 the need for a restoration project of the Reformed Church offered the chance for archaeological surveys around the Gothic monument. The exceptional discoveries around the former minorite monastery church, currently a Reformed parish church, are partly unpublished⁹. In one of the archaeological sections was discovered a brick similar to that described above. Initially it was thought to be from an early phase of the religious building, being discovered in the first layers of the survey, but the discoveries of *Pomi* urge us to review these opinions. At the actual location of the Reformed Church were discovered Iron Age pottery fragments.

Around the village there are traces at: Chilioara, where was found a hoard consisting of 132 Roman Republican denarii and Greek coins issued in Valentia, Hypponium or Calabria¹⁰, the rest are prehistoric discoveries from the settlements Gurăslău¹¹ (Hereclean commune), Valea Pomilor¹² (Șamșud commune), Șamșud¹³. Geographically, the closest point with a Roman discovery is the border of Deleni village (Dobrin commune), from where a silver spoon inscribed *ALSE*¹⁴ originates. The first significant Roman settlement nearby is at Hereclean, from where important discoveries, including a Roman water pipeline, originate¹⁵.

Interesting research carried out in a neighboring area by the late Alexandru V. Matei at Supuru identified the existence of fortification elements, which raise a series of interesting questions about the placement of the Roman *limes* north of Porolissum¹⁶.

³ Note 1

⁴ Mór 1901–1904, III, 735–744.

⁵ Mór 1901–1904, IV, 660–663.

⁶ It is interesting that in the early 16th century the documents mention a monastery of nuns (Rusu *et alii* 2000, 119–120).

⁷ mapire.eu/en/map/hkf_75e/?zoom=14&lat=47.32874&lon=23.00106; http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?zoom=14&lat=47.32913&lon=22.99649.

⁸ Mór 1901–1904, II, 82.

⁹ CCA 2007, 116–123.

¹⁰ CCA 2007, 56, nr.58–2.

¹¹ CCA 2007, 86, nr. 1 a,b.

¹² CCA 2007, 200, nr. 1 a,b.

¹³ CCA 2007, 173, nr. 1 c.

¹⁴ CIL. III 1639; Gudea, Ghiurco 1988, 160.

¹⁵ Băeșteanu 2007, 131.

¹⁶ Matei 2004, 251–259; Matei, Gindele 2004, 283–307.

The appearance of a Roman monument in this area is somehow surprising. We would have rather expected metal parts, not a funerary sculptural monument of this size. From what the discoverer of the monument says, it can be linked to certain excavations conducted in the area in the '60's by an archaeologist whose identity still remains vague, who might have had unveiled a grave in a brick cist, which was subsequently covered¹⁷.

The monument is a fragment of a large sculptural block that should come from a funerary building (Pl. II, Fig. 1 a-b). Its dimensions are as follows: 120 × 68 × 20 cm. On the primary side it has an ordinary funerary scene, a representation of the god Attis in the *Attis tristis* position. Its dimensions are 40 × 32 cm. It appears in its specific position of mourning, with the legs crossed, an elbow held on a cane and a hand supporting the head. The field of the relief was bordered by a moulding embossing with a deepened *kyma* and a *listel*, where it is preserved, the right side of the monument being sectioned transversely at the time of its reuse. The outer frame, about 10 cm wide, shows traces of spade hits. The field of relief has the dimensions: 112 × 46 cm. At the bottom, immediately after the listel is a clearance of about 7 cm, after which the base on an altar begins to emerge, extremely damaged, quadrilateral, on which the feet of the god rest. This altar, 17 cm high and 18 cm wide, was extremely affected by the subsequent reuse of the monument, deep traces of spade destroyed this area of the relief. It is interesting that in the area where the altar and the moulding meet was made a hole with a diameter of 4 cm and quite deep, about 10 cm. This could have been made when the piece was reused or at a subsequent transportation. The legs of the divinity are shown schematically, possibly wearing long pants (*bracae*), it is impossible to see if it wears any shoes, the knees are crudely carved, it stands on the left leg, the right being flexed and shown crossing behind the other. The character is clothed with a double flared, oriental-type tunic, down to the knees, the contour of the rather rigid folds is hardly distinguishable. The tunic is tightened at the chest and under the waist. Above it seems to wear a robe, *sagum*, fastened on the right shoulder with a fibula which can no longer be observed, and which should hang on his back to the calves. The left hand, bent at the elbow over the abdomen, holds the end of the *pedum*, while the right arm, bent at the elbow and raised, supports the slightly inclined head. The hands are extremely damaged, it is barely distinguishable that he was wearing a long-sleeved tunic. The *pedum* too, the specific curvature of the middle part is scarcely distinguishable. The features of the face are illegible, the monument was badly damaged in that area. It has a Phrygian bonnet on his head, beneath which his hair hangs to his shoulders. Bent slightly to the left and with the head gently lowered, it mimics an attitude of sadness. The back is not processed. The piece is worked in a naive and rudimentary way, but the craftsman attempts to respect certain anatomical proportionality, the subsequent alterations affecting visibly the representation's quality. The bottom part shows on the back side traces of carving, made to thin the wall's thickness in order to attach it to an opening or as a lid or slab, used in a construction.

An interesting point raised by the monument is its functionality. The block of stone must have been part of an important funerary ensemble. It could be a segment from the base of a funerary monument, as we have an analogy that comes from Apulum (Pl. II, fig. 2). Or it could be the side of a funerary altar, as we have such a monument of the family of *Silius Victor Helvetius* in Rottenburg¹⁸. The bibliography on the cult of Attis in Dacia mentions about 64 monuments decorated with the image of this deity¹⁹, of which at least three present analogies with our monument.

The known representations of the divinity presents an altar on which it is seated, rarely. In Dacia we have similar representations at Turda²⁰. Perhaps the closest analogy, both as dimensions and typological classification, is the monument found in the area of the ancient Potaissa, later identified in Gligorești²¹

¹⁷ See note 1.

¹⁸ Haugt, Sixt 1900, 96, nr. 128.

¹⁹ Chiș 2007, 168–176.

²⁰ Wollmann 1978, 43, nr. 9 și 51–52, nr. 23, fig. 4.

²¹ Neugebauer 1851, 208, nr. 54; Bajusz 2005, II, 319, fig. 30/54 h; Chiș 2007, 173, nr. 56.

(Pl. II, fig. 3). It is a depiction of *Attis* holding both hands on the *pedum*, sitting on a base shaped like a votive altar. It was drawn by Neugebauer in 1847 in the home of Anton Csiki in Turda. It is probably identical to that drawn a year later by Ackner. Téglás describes a monument approximately identical at Gligorești, probably one and the same piece. He mentions that the bas-relief came off together with the top layer from a monument and it broke. The dimensions were 186 × 63 cm. The character has a height of 114 cm. It sits on an altar with a damaged inscription, holding in the right hand a bow, actually the *pedum*, the left elbow is resting on his right arm, the hand is raised to the face; Téglás considered he may have held a glass, actually the end of the *pedum*. He was wearing a *tunica* with folds, which reaches down to the knees, having the legs crossed. There are identical representations at Apulum, on the side of the base of a funerary construction²², as mentioned previously. Also it appears on a number of monuments, decorating the sideways, such as that of *Marcus Mociuncius Valentinus*²³, *librarius* in the XIII Gemina Legion (Pl. II, fig. 4), or on an altar from *Sarmizegetusa*²⁴ or on a basis of a funerary construction from Pătrânjeni²⁵. Another similar representation is on a pillar-wall at *Sarmizegetusa*²⁶, probably from the Antonine period. The same way of depicting *Attis*, appears on inscription slabs also from *Sarmizegetusa*²⁷, where they frame the epigraphic field of the monument. Based on the inscription and the representation, the monument was dated early 3rd century AD.

The representations of *Attis* on funerary monuments in a position identical to the monument from Coșeiu appear in large numbers in northern Italy. One such representation occurs on an architectural block that comes from a funerary building in Ticinum²⁸, dated at the middle of the 1st century AD. Similar representations are at Aquileia²⁹ (Pl. III, Fig. 1), where on the sides of the funerary altars, are beautiful representation of the god *Attis*, located above an altar of which only the top was reproduced. The model is extremely popular in this Northern-Italian center, as seems to confirm a number of other fragments of funerary altars³⁰. This type of representation then propagates in the Noric region, appearing on monuments dated to the middle of the 2nd century AD, an example being a monument of Gemeinlebarn³¹. One of the earliest depictions of this instance of *Attis* in the Danube area is a monument of Sirmium (Pl. III, Fig. 2 a-b), where on the sides of it, are carved two *Attis*, one holding a *pedum*, and the other a *syrix*, raised in honor of a legion centurion, who remarked himself in the Dacian wars³². In the Hadrianic era is dated a block with inscription originating from a funerary building, which has on the right side a representation of *Attis* on an altar, very similar to those from Dacia, found at *Požarevac*³³ in Serbia (Pl. III, fig. 3). A representation of the god *Attis* appears on a fragment of a funerary building in Intercisa³⁴ (Dunaújváros, Pl. III, fig. 4), the altar on which the god stands is of notable size. Also from here originates a monument³⁵ with a presumably identical representation, but which is fragmentarily preserved. Another representation on the altar is on a fragment from Gorsium³⁶ (Tác, Hungary). A depiction of *Attis* on a neat carved altar is at Matrica³⁷ (Százhalombatta, Pl. III, fig. 5). The altar is decorated with garlands, being the side of the base of a funerary construction, presenting an epigraphic field that mentions a *libertus* dedicating the monument to a veteran

²² Ciongradi 2007, 230, Sc/A 3 (Taf. 90).

²³ Ciongradi 2007, 231, Sc/A 6 (Taf. 87 a-c).

²⁴ Ciongradi 2007, 227, Sc/S 3 (Taf. 88).

²⁵ IDR III/3, 341.

²⁶ Ciongradi 2007, 238, Py/S A4 (Taf. 96 a-b).

²⁷ Ciongradi 2007, 270, T/S 16 (Taf. 126).

²⁸ Gorrino, Robino 2010, 264, fig. 7.

²⁹ Scrinari 1972, 384–386.

³⁰ Scrinari 1972, 384.

³¹ CSIR Aelium Cetium, 53.

³² CIL III 10224.

³³ Spasic-Djuric 2002, 121, Abb. 101.

³⁴ Erdélyi 1974, Nr. 92.

³⁵ Barkóczi *et alii* 1954, Nr. 149.

³⁶ Ubi erat lupa nr. 10447.

³⁷ RIU 6, nr. 1453.

of *Cohors I Alpinorum*, *Publius Comatius*. The monument was dated to the first half of the 2nd century AD. Another analogy comes from Solva³⁸ (Esztergom, Hungary, Pl. III. Fig. 5), being a pillar wall having in the central area in a niche with an arched roof, a representation of the god above a large altar. Also above an altar appears the god on a block that comes from a funerary building at Aquincum³⁹ (Budapest). Also at Aquincum⁴⁰ is the same representation on a fragmentarily preserved pillar wall.

All these representations belong to the typology established by Vermaseren, that of *Attis tristis*⁴¹. The divinity is represented in an attitude of mourning, with the legs crossed, one elbow supported on the *pedum* and one hand holding the head, it seems to be observed meditating at his fate. His image on the funerary monuments could signify rebirth, the paradise promised to the followers of Cybele's cult, but it could also be a vague symbol of sadness in the face of death. L. Marinescu considers his image on the funerary monuments as a symbol of the idea of paradise, but also of sadness and depression⁴². Its representations in the provinces close to Dacia are uniform: Moesia Superior, Pannonia, Noricum and even northern Italy⁴³: Attis wearing the Phrygian cap, tunic and cloak, has his left hand on his forehead and the elbow on his right fist, the legs crossed. As noted by S. Nemeti, it is useless to try a direct connection between these representations on funerary monuments and the one linked to the initiation into the Pessinuntine mysteries⁴⁴. These are actually models adopted by the provincial artisans in the Danubian provinces under the major influence of the sculptural center of Aquileia, which becomes extremely popular in the 2nd century AD., especially in important urban centers. There are no characters initiated in the mysterious cults, only but craftsmen and customers who are familiar with the sotierologic manifestations of the Phrygian cult. For Dacia, the analysis of O. Chiș remains up-to-date. The representations of Attis on an altar, however, are extremely rare. Such an image appears on a well preserved relief from Ostia⁴⁵, where a priest (archigallus) related to the Mithraic cult, holds two torches in front of an altar on which is Attis and the sacred pine-tree. It is possible that these representations that appear in the Danubian provinces on the funerary monuments are reminiscences of the cult of Cybele and Attis, so popular in the Mediterranean area of the Empire, which was „adopted” by local craftsmen. The quality of the representations is mediocre, so we can not make remarks on the physiognomy of the divinity, but most times the face of the god is chubby, extremely similar to the various Eros representations, appearing on fronts and canopies of funerary *stelae*. Very likely, the altar upon which he is placed symbolizes the altar on which he sacrificed his genitals. The chronological framing of the pieces can be made with certainty only in case of those presenting an epigraphic field. In the two major centers where this type of representation of Attis appears, Apulum and *Sarmizegetusa*, the monuments were dated to the Antonine and early Severian period.

The monument from Coșeiu raises a number of questions regarding its place of origin. Given the uncertain and ambiguous information on how the monument was found, the most probable place of its origin is the Roman sculptural workshop of Porolissum: There are no funerary monuments depicting Attis in Porolissum. But there are similarities with monuments from the Pannonian area, which does not exclude the influence of craftsmen reaching Porolissum from the Pannonian provinces. Its appearance in an area devoid of substantial archaeological discoveries from the Roman era, makes us guess that it's a migratory sculptural piece from the area of the Porolissum sculptural centre. For Dacia we know extremely few sculptural monuments with certain discovery context in the barbaric area. It seems that the only monument with

³⁸ Kiss 1987, Taf. 101,2.

³⁹ CSIR Ungarn 9, 2010, nr. 8.

⁴⁰ CSIR Ungarn 9, 2010, nr. 36.

⁴¹ Vermaseren 1966, 40.

⁴² Țeposu-Marinescu 1982, 45.

⁴³ Țeposu-Marinescu 1982, *passim*.

⁴⁴ Nemeti 2008, 181.

⁴⁵ M. De Boer, s.v. Attis, LIMC III/1, Zurich – München 1986, 98.

a similar story, is a fragment of funerary stela, discovered in Arad area⁴⁶, in the village Vladimirescu, about 8 km east of Arad. The monument was discovered in 1940, during the construction of the railway embankment between Golovăț-Aradul Nou, which was recovered and brought to the Arad Museal Complex in 1971⁴⁷. It is a funerary stela fragment with representations of the deceased in a rectangular niche, attributed to the existence in the area of a Roman military *burgus*⁴⁸. The latest research in the area exclude the existence here of a certain sector of the Roman *Limes*⁴⁹. Also a similar discovery is reported in Lipova⁵⁰, but without the certainty that the monument mentioned here was discovered *in situ*.

A first impulse was to catalog the relief as a spoil brought from Porolissum in the Middle Ages or even later, maybe from a collection of one of the two contemporary monasteries, the Franciscan one or the Beguines⁵¹. However, the account of the local man about the discovery of a grave in a cist, although the Middle Ages were no stranger to this practice, the discovery of Roman bricks, traces of masonry with mortar and even ceramics, or the possibility of another funerary piece embedded in a foundation, completes the hypothesis of a Roman settlement north of the *Limes*. The lack of solid arguments leaves this theory at the level of presumption. The amount of information available at this time does not permit any relevant conclusions for the site as a whole. A Roman settlement north of the *limes* in the Meseș area, a monastery built with spoils brought from Porolissum, a *curia* of the Jakcs nobles family? These are questions whose answers can come only after investigations of archaeological nature. Geophysical investigations and perhaps even small archaeological surveys could offer more clues to this issue.

ABBREVIATIONS

CCA	Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2007.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinorum, Berlin.
CSIR	Corpus Signorum Imperii Romani.
IDR	Inscriptiones Daciae Romanae, București (vol. III/5 – Paris).
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, I–VIII, Zürich–München, 1981–1997.
RIU	Die Römischen Inschriften Ungarns.

BIBLIOGRAPHY

Bajusz 2005	Bajusz I., <i>Téglás István jegyzetei. I–II. Régészeti feljegyzések</i> (Însemnările lui Téglás István. I. Notițe arheologice) (red.), Cluj-Napoca, 2005.
Băeștean 2007	G. Băeștean, <i>Aprovizionarea cu apă în Dacia romană</i> , Cluj-Napoca, 2007.
Ciongradi 2007	C. Ciongradi, <i>Grabmonument und Sozialer Status in Oberdakien</i> , Cluj-Napoca, 2007.
Chiș 2007	S. Chiș, <i>Monumentele funerare cu reprezentări ale lui Attis în Dacia romană</i> , Dacia Felix. <i>Studia Michaeli Bărbulescu oblata</i> , Cluj-Napoca, pp. 164–176.
Crișan et alii 1999	H. Crișan, M. Barbu, M. Bărbulescu, E. Chirilă, P. Hurezan, P. Hügel, <i>Repertoriul Arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad</i> , Timișoara, 1999.
CSIR, Österreich I/6	H. Ubel, <i>Die Skulpturen des Stadtgebietes von AeliumCetium</i> , CSIR, Österreich, band I/6, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1979.
CSIR, Ungarn VIII	C. Ertel, S. Palágyi, F. Redő, <i>Die Skulpturen des Stadtgebietes von Salla und Mogetiana Sowie des Balaton (Plattensee) Oberlandes in den Komitaten Zala und Veszprém</i> , CSIR, Ungarn, band VIII, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1999.
CSIR, Ungarn 9	Chr. Ertel, M. Németh – <i>Bestandteile von römischen Grabbauten aus Aquincum und dem Limesabschnitt im Stadtgebiet von Budapest</i> , Budapest, 2010.
Erdély 1974	G. Erdély, <i>A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon</i> , Budapest, 1974.

⁴⁶ Pădureanu 2007, 148–159.

⁴⁷ Pădureanu 2007, *passim*.

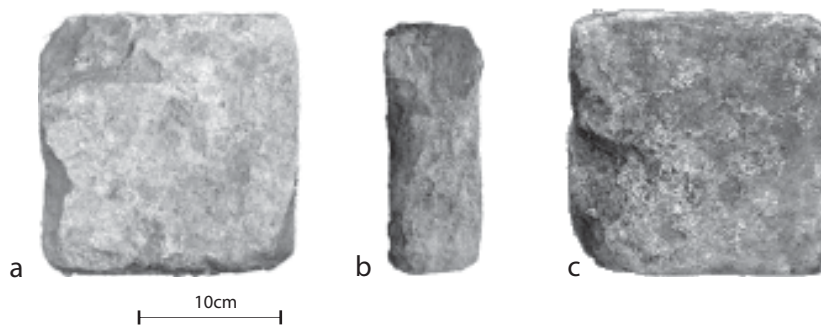
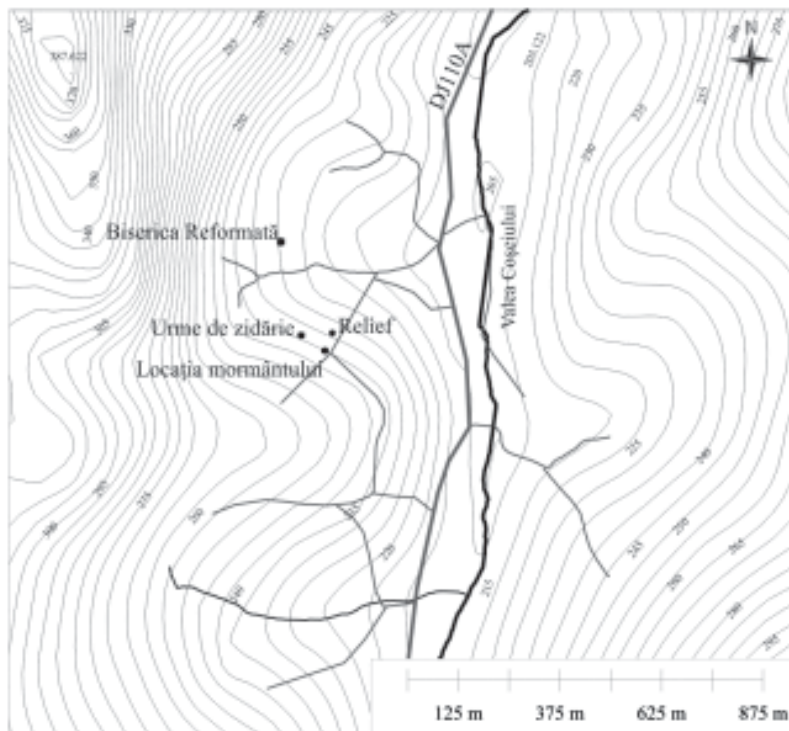
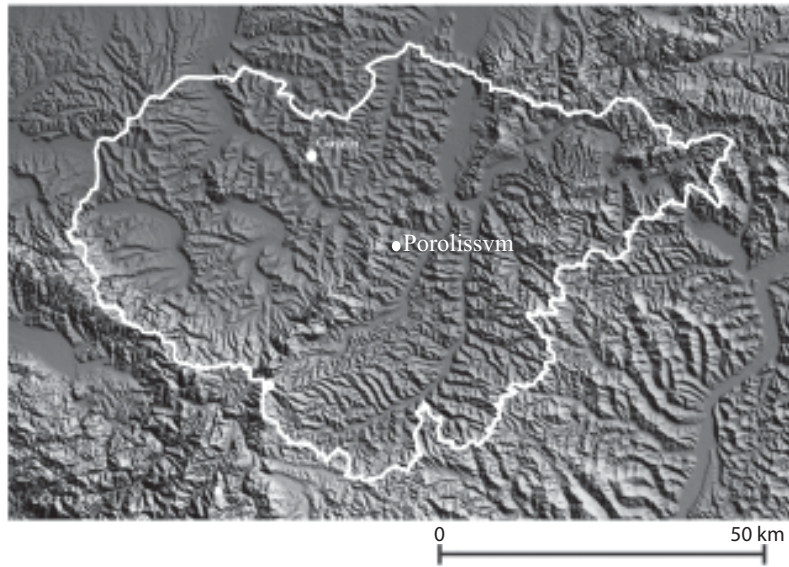
⁴⁸ Pădureanu 2007, 152.

⁴⁹ Németh et alii 2011, 87.

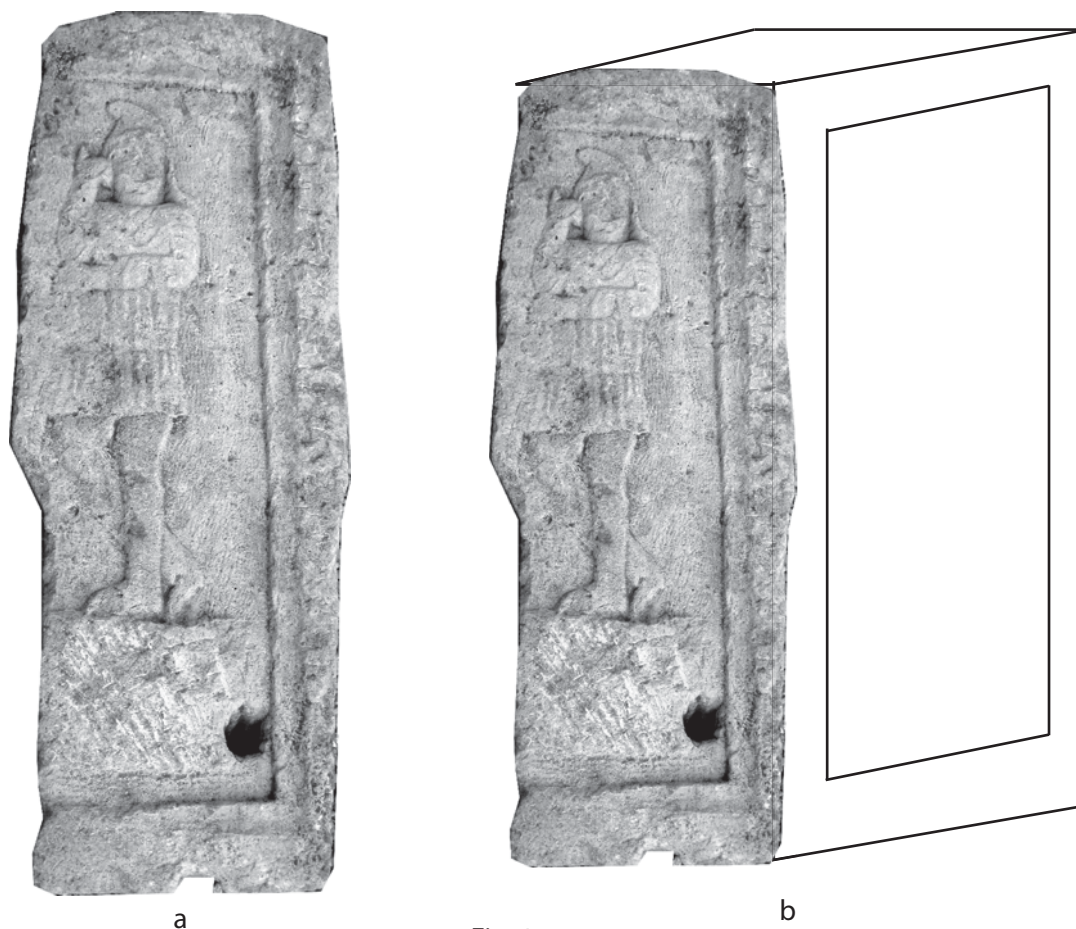
⁵⁰ Crișan et alii 1999, 79.

⁵¹ See note 5.

- Gudea, Ghiurco 1988 N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului*, Cluj-Napoca, 1988.
- Haug, Sixt 1900 F. Haug, G. Sixt, *Die römischen Inschriften und Bildwerke Württembergs*, Stuttgart, 1900.
- Barkóczi et alli 1954 L. Barkóczi, G. Erdélyi, E. Ferenczy, F. Fülep, J. Nemeskéri, M.R. Alföldi, K. Sági, *Intercisa (Dunapentele- Sztálinváros története a római korban)*, I., Budapest 1954.
- Kiss 1987 J. Kiss, *Pannonische Arhitekturelemente und Ornamentik in Ungarn*, Budapest, 1987.
- Gorrini, Robino 2010 M. E. Gorrini, M. T. A. Robino, *I monumenti funerari urbani di Ticinum: alcune considerazioni*, *Rivista di antichità*, XIX, n. 1–2 / 2010, pp. 253–277.
- Luca, Gudea 2010 S. Luca, N. Gudea, *Arheologie și Istorie (IV). Descoperiri din județul Sălaj*, Oradea, 2010.
- Matei 2004 Al. V. Matei, *Elemente de fortificație romană – val și șanț de apărare – descoperite în barbaricum la Supurul de Sus. O posibilă frontieră a provinciei Dacia în timpul împăratului Traian?*, în *Studia Historica et Archaeologica In Honorem Magistrae Doina Benea*, Timișoara, 2004, pp.253–259.
- Matei, Gindele 2004 Al. V. Matei, R. Gindele, *Fortificația romană de pământ de tip „burgus”, atașată valului și șanțului roman descoperit la Supurul de Sus, jud. Satu Mare*, în *ActaMP*, 26, 2004, pp.283–307.
- Mór 1901–1904 P. Mór, Szilágy Vármegye Monographiája. Szilágy Vármegye Törvényhatósági Bizottságának Megbizásából. Vol. I–VI, 1901–1904.
- Neigebaur 1851 J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Uberresten des klassischen Althertumsmit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851.
- Nemeti 2008 S. Nemeti, *Aniconic Attis from Ilișua*, *Classica & Christiana*, 3, pp. 179–185.
- Nemeth et alii 2011 E. Nemeth, F. Fodorean, D. Matei, D. Blaga, *Der südwestliche Limes des römischen Dakien. Strukturen und Landschaft*, Cluj-Napoca, 2011.
- Pădureanu 2007 E. Pădureanu, *Monumentul funerar roman de la Arad-Vladimirescu*, în *Istoricul Liviu Mărghitan la a 70-a aniversare*, Arad, 2007, pp. 148–159.
- RIU 6 J. Fitz, A. Mócsy, S. Soproni, *Die römischen Inschriften Ungarns*, 6, Budapest, 2001.
- Rusu et alii 2000 A. A. Rusu, N. Sabău, I. Burnichioiu, I. V. Leb, M. Makó Lupescu, *Dicționarul Mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Presa Universitară Cluj-Napoca, 2000.
- Scrinari 1972 V. Santa Maria Scrinari, *Sculture romane di Aquileia*, Roma, 1972.
- Spasić-Đurić 2002 D. Spasić-Đurić, *Viminacium glavni grad rimske provincije Gornje Mezije. Požarevac. Narodni muzej Požarevac*, 2002.
- Țeposu-Marinescu 1982 L. Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Oxford, B.A.R., 1982.
- Vermaseren 1966 M. J. Vermaseren, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, Leiden, 1966.
- Wollmann 1978 V. Wollmann, *Monumente sculpturale romane de la Potaissa văzute de F. J. Neigebaur, Fodor A. și M. J. Ackner*, Potaissa, 1, 1978, pp. 39–54.
- <http://www.ubi-erat-lupa.org>

Pl. I. Location map of Coșeu village in Sălaj county (1); Map of discoveries from Coșeu (2); Roman brick (?) (3).

Pl. II. The roman funerary monument from Coșeiu(1); possible reconstruction(2); Analogies: Apulum (2); Potaissa (3); Apulum (4).

Fig. 1

a

b

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Pl. III. Analogies: Aquielia (1); Sirmium (1); Požarevac(2); Dunaújváros(3); Matrica(4); Solva(5).

HYPNOS AND THE *INCUBATIO* RITUAL AT ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

TIMEA VARGA*

ABSTRACT: *The aim of this study is to analyse a relief from Ulpia Traiana Sarmizegetusa portraying the healing triad Aesculapius – Hygeia – Telesphorus together with another small god, so far interpreted as Eros – Thanatos and to demonstrate that the latter is in fact Hypnos. After describing the piece the study will bring forth all the similar evidence found in Dacia as well as all the analogies found in the Roman Empire, trying to find a pattern in their iconographical scheme and their spatial layout.*

Furthermore other indirect evidence can be selected from ancient literary sources and epigraphy that attest either a

suggest the presence of Hypnos or Oneiros in asklepieia, especially in the Eastern part of the Roman Empire.

Ultimately the study attempts to clarify whether the relief from Ulpia can be considered a metaphor for incubatio and the implications of this, trying to respond to the question whether or not this ritual was practiced in the asklepieion of Ulpia, taking in consideration all the archaeological data that can be correlated with this, both architectural (fountains, sacrificial altars) and artefactual (the great quantity of lamps, votive inscriptions, perhaps even the surgical instruments).

KEYWORDS: *Aesculapius, Hygeia, Hypnos, incubatio, Ulpia Traiana Sarmizegetusa.*

RECONSIDERING THE IDENTITY OF A SUPPOSED EROS-THANATOS ASSOCIATED WITH THE HEALING GODS IN DACIA

The healing cult of Aesculapius and Hygeia is well attested in Dacia by more than one hundred figured monuments and votive inscriptions, of which almost a half comes from Ulpia Traiana Sarmizegetusa, as it is otherwise naturally expected, not only because of the more advanced archeological researches in this place, but also because it has the only archaeologically attested *asklepieion* of Dacia, even if epigraphically there are another two mentioned at Apulum and Ampelum.¹

Among the numerous figured monuments discovered at Ulpia Traiana Sarmizegetusa there is also a fragment of a marble votive relief dedicated to the *numen* of Aesculapius and Hygeia, bearing the image of the healing gods accompanied by a small divinity. According to the iconography, the latter was interpreted as Eros, based on the crossed position of his legs and the inverted torch on which he seems to be resting.² However this particular iconography would suggest that he played the role of personifying death, hence the contradiction with the healing gods, which portray health and ultimately life.

The piece measures 36 × 27 × 4 cm and was discovered in 1973, during the excavations in the sacred area of the *asklepieion* of Ulpia Traiana Sarmizegetusa, in a square shaped fountain, along with two other headless statues depicting Aesculapius and Hygeia. For this reason some scholars believed this was an

* History and Philosophy Faculty, Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania, timeatvarga@yahoo.ro

¹ IDR III/3, 280; IDR III/5, 6,7,13.

² Piso 1974–75, p. 60–61, fig. 5 a-b; Rusu 1975, p. 698–702, fig. 3/8; Daicoviciu 1976, p. 63; Alicu, Pop, Wollmann 1979, nr. 1, pl. I; IDR III/2, 166, fig. 136; Schäfer 2007, p. 148–149, H I 1, Taf. 1; Mihăilă 2008, p. 16–17, nr. 5.

act of desecration committed by the first Christians,³ especially considering the important role played by water in the sanctuary of the healing gods, which seems to exclude the possibility of an intentional deposit. However a similar case can be seen at Lauriacum too, where in the filling of a Roman fountain was discovered a marble torso representing Aesculapius⁴. According to other scholars this sort of depositions rather suggest *favissa* examples, intentional depositions of discarded remains once used as votive offerings, either damaged by age, or deliberately damaged to avoid being defiled by possible thieves.⁵

The surface of the relief has eroded due to its prolonged exposure to water, but we can easily see the three divinities, placed into a rectangular frame, delimited by a narrow border on the long sides and widened at the bottom, providing sufficient space for the dedicatory inscription: *Num(ini) Aesc(ulapii) [et Hyg(iae)] / U[l]pia Ianu[aria v(otum) l(ibens) p(osuit)]*. The attention to anatomical details and the natural molding of the clothing folds according to the counterpose line, suggest the careful study of the artisan.

The healing gods are depicted in the central part of the relief, along with their usual attributes. In the left part of the relief, we see Hygeia dressed in double *chiton*, standing in counterpost position, with the weight of her body falling on the right foot, feeding the snake that she holds in her right hand from a *patera* held in the left. The “V” shaped crease on her chest, along with the long *chiton*, covered by the *himation* that falls diagonally above the right knee and the snake that ascends in a slanting spiral pattern towards the *patera*, recall a specific iconographic type, i.e. the Pitti type⁶, which is in fact a variant of the more general type Broadlands.⁷

At the left of the goddess, Aesculapius, represented also in counterpost position, has the lower part of his body draped in a *himation*, that goes up to his left shoulder most probably, while his right arm is resting on the serpent-entwined rod. Although at first sight this seems to be the classic representation of the god, at a careful examination we observe that in the same hand that rests on the staff, the god holds an object that resembles an egg that he feeds to the entwined snake. This particular attribute is characteristic to the Nea Paphos type⁸, but his iconography will be discussed again later, after we review another votive relief found in Dacia, very similar to the one found at Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Given the fact that the right part of the relief is not preserved, more likely the symmetry of the piece was increased by placing in the left part of Aesculapius another child-god, Telesphorus, as suggested by a piece with uncertain place of origin, deposited at the National Museum of Transylvanian History.⁹ This is another marble votive relief, of a smaller size, preserved fragmentary, the lower part of the relief that showed the legs below the knee being lost. Like in the previous relief Hygeia wears a *himation* that falls diagonally above the right knee and has a “V” shaped crease on her chest, while Aesculapius holds in his right hand an egg and the serpent-entwined rod that looks rather like a tree trunk than a staff. In this relief however we can also see another of his well known attributes: the *volumen*. The very low draping of the coat, which forms a crease on the lower abdomen and the *volumen* in his left hand have close analogies with a Chiaramonti type statue from Rome¹⁰, while the egg symbol is found at the Nea Paphos version.¹¹

In general the two reliefs present pretty good analogies in terms of style, both being characterized by balance, symmetry and attention to anatomical proportions and it's not unlikely that this relief would have had a dedicatory inscription at the bottom too.

While the right corner of the relief is occupied by the same small god resting on a reversed torch,

³ Daicoviciu 1974–1975, p. 228; Idem 1976, p. 63; Daicoviciu, Alicu 1981, p. 61; Diaconescu 2012, p. 165.

⁴ CSIR – Österreich III/2, 14, *apud* Cumurciuc 2012, p. 155, pl. XXVII, fig. 76.

⁵ Schäfer 2007, p. 66–67; Bărbulescu 2009, p. 117.

⁶ LIMC V, s.v. *Hygeia*, nr. 207–208.

⁷ LIMC V, s.v. *Hygeia*, nr. 63–108.

⁸ Sirano 1994, p. 199–232.

⁹ Igna 1935, p. 64, fig.25; Mihăilă 2008, p. 22–23, nr. 14.

¹⁰ LIMC II, s.v. *Asklepios*, p. 877, nr. 116.

¹¹ Sirano 1994, p. 199–232.

the left corner holds the image of Telesphorus, easily recognized by the *bardocucullus* he was wearing while holding his hands clasped in front of his chest. Telesphorus, encountered especially in the eastern part of the Roman Empire is considered to be the son of Aesculapius, and is responsible in particular with the protection of children from diseases, although more generally speaking his tasks extend to that of the god of convalescence.

His cult appears far later than that of Aesculapius, barely in the first century AD, spreading from Pergamum to Asia Minor and the Danubian area.¹² Figurines representing children, offered as *ex vota*, were discovered in several *asklepieia* of the Greek world, suggesting that Aesculapius was himself considered a special protector of children, before Telesphorus took upon him these attributes.¹³ More interesting remains the fact that in this quality he even accompanied children beyond death, perhaps as a final gesture of protection, as suggested by some statuettes depicting the small cloaked god that were discovered in children's graves in various Roman necropolises from Sardinia.¹⁴

Regarding his iconography, he usually appears either individually¹⁵ or accompanied by his father Aesculapius,¹⁶ either as part of the healing triad.¹⁷ Sometimes he also appears besides his sister Hygeia, mostly on coins,¹⁸ and more rarely in statuary art.¹⁹ At Ulpia Traiana Sarmizegetusa we also find him on a fragmentary votive relief,²⁰ that shows him close to Aesculapius²¹, and it cannot be ruled out that in this case too we have to do with a similar piece to the one that makes the subject of our study, but unfortunately its fragmentary condition doesn't allow us to be sure. Another marble relief portraying Telesphorus alone was mentioned by János Bela in 1912,²² but is nowadays lost, together with a statuette that pictured Hygeia together with Telesphorus.²³

The other small god that appears on the relief found at Ulpia Traiana Sarmizegetusa was naturally considered to be Eros in attitude of Thanatos, as suggested by the iconography, however there is no direct link between Eros and the healing gods other than Pausanias' mention of a *tholos* found nearby the *adyton* of the Epidaurian *asklepieion*, where there was a picture by Pausias, showing Eros throwing away his bow and arrows and picking up his lyre.²⁴ C. A. Meier considers it to be a metaphor for healing,²⁵ opposite to the personification of intoxication, *Methe*, which also appears painted in the same *tholos*. His speculation revolves around the therapeutic use of music mentioned in several ancient sources and their use in *asklepieia* as well, as part of the rites practiced by the god's supplicants.

In this context we have to mention also that although Eros has little connection with Aesculapius and Hygeia, his mother Venus/Aphrodite has far more associations with the healing gods, the deposition of statuettes depicting the love goddess in Roman *asklepieia* being of widespread occurrence. This phenomenon was also reported in the *asklepieion* of Ulpia Traiana Sarmizegetusa, where 5 statuettes of this kind were

¹² For the first mentions about this god and his origin see Pausanias, *Descriptio Graeciae*, II.11.7; Aelius Aristides, *Orationes*, 48.10, 50.16.

¹³ Deonna 1955, p. 54–55.

¹⁴ La Fragola 2015, p. 60.

¹⁵ LIMC VII, s.v. *Telesphoros*, nr. 1–33.

¹⁶ LIMC VII, s.v. *Telesphoros*, nr. 37–54.

¹⁷ The association of Telesphorus as part of the healing triad and its specific iconography is rather common in Thracia: LIMC II, s.v. *Asklepios (in Thracia)*, nr. 15–20; LIMC V, s.v. *Hygeia (in Thracia)*, nr. 3–5; LIMC VII, s.v. *Telesphoros*, nr. 55–77.

¹⁸ LIMC V, s.v. *Hygeia*, nr. 16–17; LIMC VII, s.v. *Telesphoros*, nr. 79.

¹⁹ LIMC VII, s.v. *Telesphoros*, nr. 78.

²⁰ Daicoviciu 1924, p. 253–254, fig. 16; Igna 1935, nr. 4; Alicu, Pop, Wollmann 1979, nr. 5, Pl. CXLIII; IDR III/2, 170, fig. 138; Mihăilă 2008, p. 19, nr. 8.

²¹ Aesculapius holds a *volumen* in his left hand, precisely as in the piece found in the National Museum of Transylvanian History collection.

²² Bela 1912, p. 407, *apud* Alicu, Pop, Wollmann 1979, nr. 16.

²³ In the literature misinterpreted as Euamerion; Alicu, Pop, Wollmann 1979, nr. 17.

²⁴ Pausanias, *Descriptio Graeciae*, II.27.3.

²⁵ Meier 2003, pp. 70–75.

discovered.²⁶ The explanation must be that of the various diseases that Venus was held “responsible”. This fact seems to be attested by an inscription found at Ulpia Traiana Sarmizegetusa as well,²⁷ which although doesn’t specify the exact reason of the dedication, lets us foresee through the odd association of gods the request of healing infertility, or perhaps a venereal disease.

The inscription was dedicated by one of the procurators of Dacia Apulensis, Quintus Axius Aelianus²⁸ and brings together healing gods or personifications, such as Aesculapius, Salus, Epione, *Fontes* and *Aquae* with gods or personifications connected with love: Venus Ubique, Salacia and *Cupidines*.²⁹ This intentional grouping can’t be considered as a clue for the dedicator’s vision upon life, summed up in the “*balnea, vina, Venus*” motto as Piso considers,³⁰ but rather begs for healing, both from the love gods that “caused” his disease, as well as from the healing gods, which hopefully will restore his health status.

Going back to our relief in this context, we can’t accept the Eros-Thanatos depicted as an allusion to a disease linked to the love gods, as it would make no sense that for such a suggestion the artisan would have chosen an iconography which is rather common in sepulchral art.³¹

The key lies in various sculptural monuments that associate the healing gods with a small sleeping god that is sometimes wearing wings, thus another characteristic symbol of Eros or Thanatos. These representations were classified in LIMC as depictions of Hypnos/Somnus, which seems a far better explanation since they can be correlated with the *incubatio* ritual practiced in some of the *asklepieia* of the Roman world.

HYPNOS IN THE FORM OF EROS – THANATOS

Some of the depictions of Hypnos can be just as fairly identified as Thanatos or Eros or vice versa, maybe because being a personification that lacks almost entirely specific iconographical features, he sometimes borrows the iconography of other similar gods. It is very likely that in our case too, we also have to deal with the representation of Hypnos together with the healing triad, a Hypnos that takes the form of Eros / Thanatos.

The resemblance between the two gods it’s of no surprise if we take into consideration the fact that they are described in the Homeric epics as twin brothers,³² sons of Nyx that live in Tartaros, where the sun’s beams never look upon.³³ Hesiod also tells us that opposed to his brother Thanatos, Hypnos is calm and friendly to men,³⁴ bringing peaceful sleep upon them, making him thus suitable for accompanying Aesculapius, known for healing mostly through dreams. His family remains in the same range, his wife Pasithea being the deity of hallucination and relaxation, while his three sons are known as the personifications of dreams, the *Oneiroi*.

Although an atypical iconography, Hypnos / Somnus in form of Eros / Amor is not that uncommon, LIMC mentioning ten pieces that portray Somnus in the attitude of Amor,³⁵ and 24 vice versa.³⁶ Perhaps the most illustrating of these however it’s a funerary altar that shows the infant winged god leaning naked on a reversed torch, with the same crossed position of his legs that we see on the relief from Ulpia Traiana Sarmizegetusa, while the inscription reads *SOMNO ORESTILLA FILI[A]*,³⁷ thus making our identification possible without any doubt.

²⁶ Pop, Nemeş 1977, p. 160, nr. 3, fig. 3; Alicu, Pop, Wollmann 1979, nr. 130, 384, pl. CXXXV, CXXXVIII; Alicu, Soroceanu, 1982, p. 57–58, nr. 47, 48, pl. VI/4,6.

²⁷ ILD 278; Piso 1988, p. 253–271.

²⁸ For his *cursus honorum* see IDR III/2, 89; For other inscription dedicated by him see IDR III/2, 191, 206, 244, ILD 277, 281.

²⁹ Neptun is also mentioned before Salacia, perhaps in the quality of her consort.

³⁰ Piso 1988, p. 267.

³¹ LIMC III, s.v. *Eros*, p. 929; LIMC III, s.v. *Eros / Amor, Cupido*, p. 1047.

³² Homer, *Iliad*, 16.681.

³³ Hesiod, *Theogony*, 755–763.

³⁴ *Ibidem*

³⁵ LIMC V, s.v. *Hypnos/Somnus*, nr. 1–10.

³⁶ LIMC V, s.v. *Hypnos/Somnus*, nr. 11–34.

³⁷ LIMC V, s.v. *Hypnos/Somnus*, nr. 1.

HYPNOS AND THE HEALING GODS. ICONOGRAPHIC SCHEME AND SPATIAL LAYOUT

Among the pieces mentioned in LIMC for combining the healing gods with Hypnos/Somnus are five statues, one from Kos,³⁸ the other four from Asia Minor (Konya, Antalya and two without the precise finding spot).³⁹ In addition to these there are another two pieces with unknown place of origin, one statue in the collection of The Fitzwilliam Museum from Cambridge⁴⁰ and one votive relief found in the Pushkin Museum of Moscow.⁴¹ All statues show Hygeia accompanied by the small Sleep God with an iconographic scheme close to that of Aphrodite-Tyche accompanied by Amor,⁴² while the relief shows the health divine couple along with the same infant god. Besides these, there are also another two imperial statues depicting Hygeia and Hypnos together, which are not mentioned in LIMC. One of them comes from Ankara,⁴³ while the second one was reported at Gortyna.⁴⁴ Another statue that seems to depict Hygeia accompanied by a small god was found at Ulpia Traiana Sarmizegetusa as well, but its fragmentary condition doesn't allow us to be sure whether it's Telesphorus or Hypnos, although the iconographic type might suggest the latter.⁴⁵

If we try to imagine a map of the discoveries we can easily see that this specific iconography has only been recorded so far in Asia Minor and some of the Greek islands found in the nearby i.e. Kos and Crete, and now possibly in Dacia, in other words only in the Eastern part of the Roman Empire. This map makes a lot more sense if we consult Gil H. Renberg's article on *incubatio*,⁴⁶ in which he debates whether this ritual was in fact practiced in the Latin West or not, concluding that the evidence so far seems to indicate that it was more likely the apanage of the Eastern *asklepieia*, which explains why Hypnos representations along with the healing triad were found exclusively in the Eastern part of the Roman Empire.

The problem with our relief lays however in the fact that we have no whatsoever analogies that also include Telesphorus in their iconographic schemes, although he is after all a well known presence in the Eastern *asklepieia* of the Roman world. His apparent absence might however be explained easily, if we observe that in the richly decorated House of Abduction of Europa from Kos, besides the Hygeia-Hypnos statue there's another marble statue, depicting this time Aesculapius together with Telesphorus,⁴⁷ thus suggesting that they were meant to be placed inside the house together.

HYPNOS AND THE HEALING GODS IN ANCIENT LITERARY SOURCES AND EPIGRAPHY

Most likely an allusion to the *incubatio* ritual, pairing Hypnos with the healing gods is also attested in ancient literary sources and epigraphy. Pausanias mentions a statue of Hypnos in the *asklepieion* of Sicyon, from which only the head is preserved, while in the portico of the same sanctuary laid both the statues of Hypnos and Oneiros, surnamed *Epidotes* ("the generous"), trying to lull asleep a lion.⁴⁸ In the poem dedicated to the healing of Philoctetes, Sophocles meticulously prepares his audience for the introduction of

³⁸ LIMC V, s.v. *Hygeia*, nr. 71 = LIMC V, s.v. *Hypnos/Somnus*, nr. 147; Petsalis-Diomidis 2010, fig. 10.

³⁹ LIMC V, s.v. *Hygeia*, nr. 127 = LIMC V, s.v. *Hypnos/Somnus*, nr. 149; LIMC V, s.v. *Hypnos/Somnus*, nr. 150, 150bis; LIMC VIII, s.v. *Hypnos*, 9: The piece is found at the Museum of Fine Arts Boston with the access number 1974.131 and can be consulted on the museum's official site.

⁴⁰ LIMC V, s.v. *Hypnos/Somnus*, nr. 148.

⁴¹ LIMC II, s.v. *Asklepios*, nr. 144 = LIMC V, "Hygeia", nr. 80 = LIMC V, s.v. *Hypnos/Somnus*, nr. 146.

⁴² LIMC V, s.v. *Hypnos/Somnus*, p. 609.

⁴³ Özoral 1982, p. 8, res. 3.

⁴⁴ Frontori 2011, fig. 13.

⁴⁵ Alicu, Pop, Wollmann 1979, nr. 7, Pl. III; IDR III/2, 152, fig. 124; Diaconescu 2012, p. 156–159.

⁴⁶ Renberg 2006, p. 105–147.

⁴⁷ Petsalis-Diomidis 2010, fig. 9.

⁴⁸ Pausanias, *Descriptio Graeciae*, II.10.2.

Aesculapius at the end of the drama with a hymn dedicated to Hypnos,⁴⁹ perhaps another allusion to the importance of sleep in the Aesculapian cures.

The same close relationship between the Sleep deity and the health gods is also attested by numerous epigraphic sources that either mention a collective dedication to Aesculapius, Hygeia and Hypnos,⁵⁰ either suggest the presence of Hypnos or Oneiros in *asklepieia*.⁵¹

Sometimes Aesculapius even wears the epithet Ὀνειρῶν,⁵² as allusion to one of the two ways he can appear before the suppliant, *onar* or *hypar*, in a dream or in a vision,⁵³ either under the form of a bearded man or a child, although some inscriptions also mention him taking theriomorphic forms, like that of a snake⁵⁴ or a dog.⁵⁵

A marble *ex voto* found at Argos shows a nude Hypnos in the attitude of Eros resting on some rocks, while wearing at the bottom a dedication to Aesculapius.⁵⁶

Two inscriptions from Ephesus dated in the first century AD mention that Caius Stertinius Orpex and his daughter Marina were classified as gymnasiarchs after they erected statues of Aesculapius, Hygeia and Hypnos in one of the gymnasia of Ephesus⁵⁷, and even if this can hardly be attributable to *incubatio*, it still proves us that the dedicators were well aware of the connection that existed between these gods.

Another inscription that has been contested as an *incubatio* proof is the one found at Riez, dedicated by the brothers Valerius Symphorus and Valerius/-a Protis to Aesculapius,⁵⁸ which mentions several *ex vota* offered to the god, among them a bronze statue of Somnus (*signum Somni aereum*) and a torques decorated with snakes. It also mentions two other offerings under some unusual terms: *enchiridium* and *anabolium*, which were interpreted either as medical instruments, either as a *volumen* and respectively a mantle used to decorate the statue.⁵⁹ Although this doesn't constitute *de facto* evidence for *incubatio*, it still doesn't rule out the possibility as well.

In conclusion, the Dacian reliefs depicting the healing triad together with a small god leaning on a reversed torch might very well be representations of Hypnos/Somnus, but whether this can be considered a metaphor for *incubatio* in the *asklepieion* of Ulpia Traiana Sarmizegetusa remains an open question.

THE INCUBATIO RITUAL AT ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Unfortunately the epigraphic sources don't help us too much in this sense, the dedicatory language met in the inscriptions offered to the health gods in Dacia holding only vague formulas, such as *ex iussu*,⁶⁰ *ex viso*⁶¹ and *somno monitus*,⁶² without any further explanations. Besides that, from a total of five inscriptions mentioning the aforementioned formulas,⁶³ solely one is from Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

⁴⁹ Sophocles, *Philoctetes*, 827–832; Mitchell-Boyask, 2007, p. 99.

⁵⁰ Dittenberg, *Sylloge* 2, II, nr. 776, *apud* Meier 2003, p. 50.

⁵¹ IG II² 4467; IG IV, 1048, 1335, 1336, *apud* Meier 2003, p. 51; I Cret XVII, 24, SEG 22, 268, 293, *apud* Renberg 2006, p. 127, nota 87.

⁵² I Cret, I, XVII, nr. 24, *apud* Edelestein 1945, p. 254, nr. 442.

⁵³ Maximus Tyrius, *Philosophoumena*, IX, 7 – εἶδον καὶ τὸν Ἀσκληπιὸν ἀλλ' οὐχὶ ὄναρ – „I saw Aesculapius too, but not in a dream“.

⁵⁴ Marinus, *Vita Procli*, 30, *apud* Edelestein 1945, p. 225, nr. 445; Edelestein 1945, p. 233, nr. 17.

⁵⁵ Edelestein, *op. cit.*, p. 234, nr. 26.

⁵⁶ LIMC, s.v. *Hypnos/Somnus*, nr. 8.

⁵⁷ IvEphesos 4123; Bailey 2002, p. 89, cat. 4.b.1, 4.b.2.

⁵⁸ CIL XII, 354; ILS 3855; Agusta-Boularot 2015, nr. 7.

⁵⁹ Renberg 2006, p. 126–130.

⁶⁰ IDR III/5, 6.

⁶¹ IDR III/2, 159; IDR III/5, 21.

⁶² IDR III/5, 13, 220.

⁶³ For further explanations regarding this type of votive formulas that imply the direct communication between humans and divinities under the form of a divine command given to the suppliant during his sleep see Nemeti 2012, p. 53–60 and Zugravu 2004–2005, p. 101–122.

The inscription found in the *asklepieion* of Ulpia mentions Lucius Bononius Saturninus, who erected a votive altar for the *numen* of Aesculapius Augustus, solely mentioning that the *votum* occurred after a dream, *ex viso*.⁶⁴ This formula however is also found in the text of an inscription found at Apulum that might be this time reasonably considered the result of *incubatio*. The altar erected by a veteran of the *Legio V Macedonica*, Caius Iulius Frontonianus mentions that the dedicator's motive was his gratitude to the god that brought back his sight after a dream, *redditis sibi luminibus (...) ex viso*.⁶⁵

Numerous *iamata* from Epidauros mention miraculous healings of blindness or other ocular diseases in *asklepieia*.⁶⁶ Aristophanes even imagines a dialogue between two men about a blind man and how they conclude that the best cure for him would be sleeping one night in the *asklepieion*,⁶⁷ while Aelianus talks about a man that suffered from an eye disease and was cured by Aesculapius with some ointment.⁶⁸ In this context we must also place the numerous eye *ex vota* found in the *asklepieion* of Corinth, especially since some of them show signs of some eye diseases.⁶⁹

We've also got a few similar inscriptions from Roman period. Tiberius Claudius Severus offers a votive inscription to Aesculapius Σῶτερ and Apollo at Sinope because while sleeping in the temple's hallway the god cured his eye ulcer.⁷⁰ Another inscription from Lebena mentions Diodorus that erected two statues for Aesculapius Σῶτερ and Ὀνείπου for regaining his eyesight.⁷¹ From Rome comes a marble votive plaque that records 4 miraculous testimonies of healing, two of Gaius and Valerius Aper that were cured by blindness after they followed the god's instructions and used some ointments, suggesting thus that sometimes the priests of Aesculapius even worked as *therapeutae*.⁷² The small number of medical instruments found in the *asklepieion* of Ulpia Traiana Sarmizegetusa, mostly *spatomellae*, seems however to suggest that the temple was mainly used for consultations, and that the medical procedures took place elsewhere.⁷³

We don't know to what extent the *asklepieion* of Ulpia Traiana Sarmizegetusa possessed architecturally an *adyton* or not, but the practice of the *incubatio* ritual must not be yet dismissed even if the response will prove to be a negative one, especially since in some *asklepieia* of the Greco-Roman world the *incubatio* ritual was held in open air and there's even a sacred cave mentioned for this ritual.⁷⁴

Besides that, in the premises of the *asklepieion* of Ulpia Traiana Sarmizegetusa two fountains⁷⁵ were revealed along with some sacrificial altars,⁷⁶ all necessary in the preliminary stages of the *incubatio* ritual. The presence of water seems to have played a vital role in picking the place of an *asklepieion*,⁷⁷ first of all to purify and prepare the patient for the oracular dream and in last instance, through its hygienic and curative aspects, to facilitate healing.⁷⁸

The great quantity of lamps discovered in the *asklepieion* of Ulpia⁷⁹ offers us yet another indirect

⁶⁴ IDR III/2, 159.

⁶⁵ Crișan 1971, p. 342; IDR III/5, 21.

⁶⁶ Edelstein 1945, nr. 4, 11, 18, 22; Dillon 1994, p. 251; Gnuse 1996, nr. 3, 18; Cotter 1999, nr. 1.5, 1.7, 1.8; Budin 2013, p. 129.

⁶⁷ Aristophanes, *Plutus*, 400–414, *apud* Edelstein 1945, nr. 420.

⁶⁸ Aelianus, *Fragmenta*, 100, *apud* Edelstein 1945, nr. 405.

⁶⁹ Chaviara-Larahaliou 1990, p. 135–139; Morehouse 2012, p. 33.

⁷⁰ IG IV² 1, 127, *apud* Edelstein 1945, nr. 424.

⁷¹ I Cret, I, XVII, nr. 24, *apud* Edelstein 1945, nr. 442.

⁷² Edelstein 1945, nr. 438; Renberg 2006–2007, p. 127.

⁷³ Alicu, Cociș 1989, nr. 9, 12–14.

⁷⁴ Edelstein 1945, nr. 755, 757.

⁷⁵ Alicu, Rusu-Pescaru 2000, p. 36, 40. The same fountains seem to be attested in an inscription dedicated *Fontibus Aesculapii et Hygiae*: IDR III/2, 183.

⁷⁶ Alicu, Rusu-Pescaru 2000, p. 32, 36, 40.

⁷⁷ Vitruvius, *De architectura*, 1.2.7; Festus, *De verborum significatu*, 110.

⁷⁸ Ginouvès 1994, p. 237–239 *apud* Sineux 2006, p. 177.

⁷⁹ Alicu, Nemeș 1977, nr. 1, 2, 4–13, 16, 17, 20–36, 38–146, 148, 156–159, 161–164, 167, 168, 170, 173, 174, 176, 178, 180, 182–184, 192, 194–196, 199–201, 203–204, 207–209, 215, 218, 221, 225, 228–233, 238–240, 245–251, 258–260, 312–319, 322–323, 333–334, 338–340, 344, 349–351, 372–376; Alicu 2006, nr. 6, 12, 32, 36–38, 55–56, 60–63, 68–69, 75–83 etc.

clue regarding *incubatio*. However some of them were found in the ritual pits from the eastern area of the temples, and can be considered piety gestures made in form of *donaria*, especially since part of them show no traces of use, while at least some of the lamps found under or in the proximity of the walls suggest building rituals.⁸⁰ Aelius Aristides talks about the sacred moment when the lamps of the supplicants illuminate the whole *asklepieion*, while other epigraphic sources mention as well Aesculapius' preference for lamps or lamp chimneys.⁸¹

BIBLIOGRAFIE

- Agusta-Boularot 2015 S. Agusta-Boularot, *Statues des dieux, statues des hommes. La mention des statues dans les inscriptions de Gaule Narbonnaise*, in S. Agusta-Boularot, E. Rosso (edit.), *Signa et tituli: monuments et espaces de représentation en Gaule méridionale sous le regard croisé de la sculpture et de l'épigraphie*, Arles, 2015, p. 33–53.
- Alicu, Nemeş 1977 D. Alicu, E. Nemeş, *Roman Lamps from Sarmizegetusa*, Oxford, BAR Supplementary Series, 18, 1977.
- Alicu, Pop, Wollman 1979 D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Oxford, BAR International Series, 55, 1979.
- Alicu, Soroceanu 1982 D. Alicu, A. Soroceanu, *Ceramica cu glazură plumbiferă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, in Potaissa: Studii şi Comunicări, Turda, III, 1982, p. 52–61.
- Alicu, Cocîş 1989 D. Alicu, S. Cocîş, *Instrumente medicale de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, in Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, XXVI, 1989, p. 223–235.
- Alicu 1985 D. Alicu, *Precizări privind cronologia unor lămpi ştampilate de la Sarmizegetusa*, in Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, XXII, 1985, p. 77–87.
- Alicu 2006 D. Alicu, *Die Römischen Lampen von Sarmizegetusa*, I, Zalău, 2006.
- Alicu, Rusu-Pescaru 2000 D. Alicu, A. Rusu-Pescaru, *Templele romane din Dacia (I)*, Deva, 2000.
- Aparaschivei 2012 Dan Aparaschivei, *Healthcare and medicine in Moesia Inferior*, Iaşi, 2012.
- Bailey 2002 C. Bailey, *Distributions of money in the Greek cities of Roman Asia Minor (diss.)*, Hamilton – Ontario, 2002.
- Bărbulescu 2009 M. Bărbulescu, *Ofrandele în religia romană din Dacia*, in M. Bărbulescu, *Signum Originis. Religie, artă şi societate în Dacia romană*, Bucureşti, 2009, p. 115–125.
- Bela 1912 János Bela, *Római emlékek Hunyad vármegyében*, in *Archaeologiai Értesítő*, XXXII, 1912.
- Budin 2013 S. L. Budin, *Intimate Lives of the Ancient Greeks*, Santa Barbara, 2013.
- Chaviara-Larahaliou 1990 S. Chaviara-Larahaliou, *Eye votives in the Asklepeion of Ancient Corinth*, in *Documenta Ophthalmologica*, 74.1–2, 1990, p. 135–139.
- Cotter 1999 W. Cotter, *Miracles in Greco-Roman Antiquity: a Sourcebook*, London, 1999.
- Crişan 1971 I. H. Crişan, *Asklepionul roman de la Apulum*, in *Apulum Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia*, IX, 1971, p. 341–347.
- Cumurciuc 2012 Andrea Cumurciuc, *Cultul apei în provinciile nordice ale Imperiului roman (diss.)*, Cluj-Napoca, 2012.
- Daicoviciu 1924 Constantin Daicoviciu, *Fouilles et recherches a Sarmizegetusa*, in *Dacia*, Bucureşti, I, 1924, p. 224–263.
- Daicoviciu 1974–75 Hadrian Daicoviciu, *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973–1974 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi semnificaţia lor*, in *Sargeţia. Acta Musei Devensis*, Deva, XI–XII, 1974–1975, p. 225–233.
- Daicoviciu 1976 Hadrian Daicoviciu, *Din istoria Ulpiei Traiane*, in *Pontica*, Constanţa, IX, 1976, p. 57–64.
- Daicoviciu, Alicu 1981 Hadrian Daicoviciu, Dorin Alicu, *Edificii de cult la Ulpia Traiana*, in *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca, XVIII, 1981, p. 59–84.
- Diaconescu 2012 Alexandru Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, vol. III, Cluj-Napoca, 2012.
- Dillon 1994 M. P. J. Dillon, *The Didactic Nature of Epidaurian Iamata*, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 101, 1994, p. 239–260.
- Deonna 1955 W. Deonna, *De Téléphore au „moine bourru”. Dieux, génies et démons encapuchonnés*, Collection Latomus XXI, Berchem-Bruxelles, 1955.

⁸⁰ Alicu 1985, p. 78.

⁸¹ Edellestein 1985, nr. 411a, 423/5, 432, 485

- Edelstein 1945 E. J. Edelstein, L. Edelestein, *Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies*, vol. I, Baltimore, 1945.
- Frontori 2011 Ilaria Frontori, *L'Igea dalle Terme Milano: analisi*, in LANX. Rivista della Scuola di Specializzazione in Archaeologia, Milano, 8, 2011, p. 84–92.
- Ginouvés 1994 R. Ginouvès, *L'eau dans les sanctuaires médicaux*, in *L'eau, la santé et la maladie dans le monde grec*, Bulletin de correspondance hellénique suppl. 28, Atena, 1994, p. 237–246.
- Gnuse 1996 R. K. Gnuse, *Dreams and Dream Reports in the Writings of Josephus: a Traditio-Historical Analysis*, Leiden, 1996.
- Igna 1935 N. Igna, *Cultul lui Esculap și al Higiei cu specială privire la Dacia Superioară*, Cluj-Napoca, 1935.
- La Fragola 2015 A. La Fragola, *Il dio sfuggente*, in Associazione Amici Della Scuola Archeologica Italiana di Atene – Museo Preistorico – Etnografico 'L. Pigorini', Milano-Roma, 361, march 2015, p. 57–65.
- Meier 2003 C. A. Meier, *Healing Dream and Ritual*, Einsiedeln, 2003.
- Mihăilă 2008 Carmen Mihăilă, *Relieful votiv în Dacia romană. Cultele greco-romane (diss.)*, Cluj-Napoca, 2008.
- Mitchell-Boyask 2007 R. Mitchell-Boyask, *The Athenian Asklepieion and the End of the Philoctetes*, in Transactions of the American Philological Association, 137, 2007, p. 85–114.
- Morehouse 2012 L. R. Morehouse, *Dismemberment and Devotion: Anatomical Votive Dedication in Italian Popular Religion*, Macalester, 2012.
- Nemeti 2012 S. Nemeti, *Dialoguri păgâne: formule votive și limbaj figurat în Dacia romană*, Iași, 2012.
- Özoral 1982 Fatma Özoral, *Kutludüğüň Heykelcikleri*, in Türk Arkeoloji Dergisi, XXVI–1, 1982, p. 1–10.
- Petsalis-Diomidis 2010 Alexia Petsalis-Diomidis, *'Truly Beyond Wonders'. Aelius Aristides and the Cult of Asklepios*, New York, 2010.
- Piso 1974–75 Ioan Piso, *Epigraphica (I)*, in Sargeția. Acta Musei Devensis, Deva, XI–XII, 1974–1975, p. 57–81.
- Piso 1988 I. Piso, *Inchriften von prokuratoren aus Sarmizegetusa (II)*, in Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Köln, 120, 1988, p. 253–271.
- Pop, Nemeș 1977 C. Pop, E. Nemeș, *Teracote cu Venere la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, in Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca, XIV, 1977, p. 159–161.
- Renberg 2006 G. H. Renberg, *Was Incubation Practiced in the Latin West*, in ARG, 8.Band, 2006, p. 105–147.
- Renberg 2006–2007 G. H. Renberg, *Public and Private Places of Worship in the Cult of Asclepius at Rome*, in MAAR, 51/52, 2006–2007, p. 87–172.
- Rusu 1975 Adriana Rusu, *Monumente sculpturale romane de la Sarmizegetusa*, in Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia, XIII, 1975, p. 697–705.
- Schäfer 2007 Alfred Schäfer, *Tempel und kult in Sarmizegetusa*, Marsberg – Padberg, 2007.
- Sineux 2006 Pierre Sineux, *Asklépios, les Nymphs et Achéloos: Réflexions sur une association culturelle*, in Kentron, 22, 2006, p. 177–198.
- Sirano 1994 Francesco Sirano, *Considerazioni sull'Asclepio „Tipo Nea Paphos“. Ipotesi su un gruppo di sculture di età imperiale*, in Archeologia Classica, Università Degli Studi di Roma „La Sapienza“, XLVI, 1994, p. 199–232.
- Zugravu 2004–2005 N. Zugravu, *Divinități și experiențe onirice în Dacia*, in Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca, XIV–XV, 2004–2005, p. 101–122.

ABBREVIATIONS

Corpora

- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin, 1863–.
- CSIR Corpus Signorum Imperii Romani, Oxford, 1963–.
- ICret Inscriptiones Creticae, Rome, 1935–.
- IDR Inscriptiile Daciei Romane, București, I, 1975 – III/5, 2001.
- IG Inscriptiones Graecae, Berlin, 1873–.
- ILD C. C. Petolescu, *Inscriptiile latine din Dacia*, București, 2005.
- ILS Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin, I, 1892 – III, 1916.
- LIMC Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zurich and Munich, 1974–.
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum, Amsterdam-Leiden, 1923–.

Dictionnaires

- Daremberg – Saglio Ch. Daremberg, Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Paris, I–V, 1877–1919.

Pl. I. 1. Votive relief from the National Museum of Transylvanian History (photo from Mihăilă 2008, nr. 14); 2, 3 Votive relief from the asklepieion of Ulpia Traiana Sarmizegetusa (photos from Mihăilă 2008, nr. 5, 8); 4. Funerary altar from Rome depicting Hypnos as a winged infant leaning naked on a reversed torch (drawing from LIMC V/1, 1)

Pl. II. 1. Statue of Aesculapius with Telesphorus and statue of Hygeia with Hypnos, from the house of Abduction of Europa, Kos (photo from Petsalis – Diomidis 2010, fig. 10); 2. Statue of Hygeia and Hypnos from Gortyna (photo from Frontori 2011, fig. 13) 3. Statue of Hygeia accompanied by a small god, perhaps Hypnos from Ulpia Traiana Sarmizegetusa (photo from Diaconescu 2011, p. 157) 4. Statue of Hygeia and Hypnos from The J. Paul Getty Museum, Malibu (photo from LIMC V/2, 127)

BACK ON TRACK: THE SO-CALLED “CAPRICORN SIGNUM” FROM ORTELEC

MONICA GUI*

REZUMAT: O figurină de bronz cu tub de înmănușare, descoperită pe raza localității Ortelec (la periferia orașului Zalău, de asemenea în apropierea sitului de la Porolissum), a fost publicată în 1977 ca fiind un *signum* militar. Cel mai puternic argument invocat pentru a susține această funcție era acela că figurina reprezenta un capricorn, făcându-se aluzie la legiunea a XIII-a Gemina. Ulterior, s-a observat că piesa reda în realitate un hipocamp, dar interpretarea inițială a fost păstrată. Deși au apărut unele sugestii privind un rol alternativ, acela de garnitură de car, varianta respectivă nu a fost niciodată analizată în mod real. Scopul notei de față este acela de a aduce în discuție această posibilitate și de a propune o interpretare clară. În același timp, vor fi oferite atât o ilustrație adecvată, cât și o descriere completă, întrucât unele detalii semnificative au fost omise în publicările anterioare.

CUVINTE-CHEIE: Dacia romană, bronzuri romane, *signum* militare, transport, garnitură de car, capricorn, hipocamp

SUMMARY: In 1977, a copper-alloy figurine perched on a socket, discovered some years earlier in the locality of Ortelec (at the outskirts of Zalău city, also near the ancient site at Porolissum) was published as a military *signum*. The strongest argument in favour of this function was the fact that it illustrated a capricorn, mythical creature which was thought to be connected with legio XIII gemina. Later it turned out to represent a hippocamp, but the initial interpretation was maintained. Although there were some suggestions that it might, in fact, be a carriage fitting, it was never seriously analysed. The purpose of the present note is to discuss this possibility and at the same time provide adequate and complete description and illustrations, as some significant details were omitted in the previous publications.

KEYWORDS: Roman Dacia, Roman bronzes, *signum* militare, Roman transport, vehicle mount, capricorn, hippocamp

In 1962, a zoomorphic figurine (**pl. I**), found at Ortelec (a suburb of Zalău city), entered the collections of the County Museum of History and Art from Zalău.¹

Description: copper-alloy statuette depicting a *hippocampus* perched on a short cylinder, placed in turns on top of a hexagonal socket; on one side, the cylinder is incised with an X and four circles arranged around it; two finger-shaped hooks (one of which is almost completely missing) stem from the socket; on one side the socket is ripped open; the hippocamp is represented advancing forwards with the front legs outstretched; the fishtail is coiled in two volutes; details of the mane and tail are rendered with incised lines; total height: 14.6 cm; maximum width: 11.5 cm; cylinder height: 1.3 cm; cylinder diameter: 2 cm; socket height: 7.3 cm; socket diameter: 4 cm; finger height: 3 cm; maximum finger diameter: 0.8 cm.

Literature: Lucăcel, Pop 1977, 79–80, fig. 1–3; Pop 1977; Gudea 1989, 593 no. 20, pl. CLXXXII/20; Pop 1998, 115–116, 378–379, no. 7, pl. LXXII/6; Töpfer 2011, 82, 430, NZ 4.8, Taf. 148/NZ 4.8

* Institute of Archaeology and Art History Cluj-Napoca, Romanian Academy, Cluj Branch, 12–14 M. Kogălniceanu Street, 400084, Cluj-Napoca, RO; e-mail: monica_gui@ymail.com. This work was supported by a grant from the National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, Project no. PN-II-PT-PCEE–2013–3-0924.

¹ I am grateful to the staff of the County Museum of History and Art from Zalău who kindly allowed me to study this artefact.

PREVIOUS INTERPRETATIONS

The artefact was published in 1977, without further details on its context of discovery. Primarily basing their interpretation on its alleged rendering of a capricorn, V. Lucăcel and C. Pop presented it as a Roman military *signum*, indicating as analogies a pair of capricorn statuettes from Wiesbaden and Fürstenroth² (in reality, one and the same object, found in the 'Fürstenroth' district and on display in the Wiesbaden museum).³ Furthermore, they suggested a possible connection with a detachment of *legio XIII gemina*,⁴ although the capricorn is not attested as its symbol.⁵ Any other function, such as that of a carriage or furniture fitting, was summarily dismissed.⁶ The description and interpretation are repeated in the article written in the same year by Pop about *signa militaria* from Dacia, adding yet another parallel (a capricorn appliqué from Emlichheim),⁷ and also in the next year, in a paper dealing with figural bronzes from the collection of the museum in Zalău.⁸ The piece is also included in the 1989 monograph of N. Gudea dedicated to the site at *Porolissum*, where, following the initial publishers, the piece is considered a capricorn *signum* related to the 13th legion.⁹

Despite its formal similarities with a well-known series of vehicle mounts (see below), Ch. Röring does not include it in his catalogue of such finds, even though he refers to Pop's 1977 article, but with respect to another object.¹⁰ In 1996, a monograph on the Roman customs office from *Porolissum* appeared, authored by N. Gudea. With this occasion, the scholar collected all of the fittings related to means of transportation known from Dacia, but the 'capricorn' is left out.¹¹ A shadow of doubt is finally expressed in the 1997 booklet written by the same author about the Roman fort at *Porolissum* – Pomet with the occasion of the *Limeskongress* in Zalău. The piece is not described, nor mentioned in the text, but it is illustrated. In the explanation of the figure an alternative use is cautiously voiced: '*Bronzeteil eines Militärbanners (oder eines Wagens)*'.¹²

In his unpublished Ph.D. thesis from 1998, C. Pop reassesses the statuette and corrects his previous error: it does not represent a sea-goat, but another imaginary creature, a sea-horse. Nevertheless, its function as a *signum* is maintained.¹³

Finally, the *signum* hypothesis is dismissed in two recent works touching upon, respectively directly concerning Roman military standards. First, C.-G. Alexandrescu mentions it in a list of furniture or wagon fittings mistakenly identified as standards.¹⁴ Then K. Töpfer, in his monograph study on *signa militaria*, although citing it as a '*Capricornfigur*', considers it simply too small to be a *signum*. The author also remarks the striking similarity with a series of functional vehicle fittings, although he is inclined to believe that it is too frail for that purpose.¹⁵ The other capricorns which had been pointed out as analogies by the Romanian authors are also shown not to be *signa*.¹⁶

² Lucăcel, Pop 1977, 79–80, fig. 1–3.

³ Regarding the discovery context and the current housing of the figurine, see Pinsker 1999, 1–3, Abb. 1.

⁴ Lucăcel, Pop 1977, 80–81.

⁵ The authors cited the entry in DA, s.v. *signa militaria* (1311), where the capricorn is assigned to *legio XIII gemina* on dubious grounds, as the reference given does not appear to make sense. The representative animal for this legion is the bull (see Moga 1985, 15).

⁶ Lucăcel, Pop 1977, 78.

⁷ Pop 1977, 119–120, fig. 5.

⁸ Pop, Matei 1978, 82, no. 20.

⁹ Gudea 1989, 593 no. 20, pl. CLXXXII/20.

¹⁰ For the catalogue, see Röring 1983, 102–168; Pop 1977 is cited by Röring 1983, 119, no. XII. 5.

¹¹ See Gudea 1996, 111–117, 172–183, fig. 38–44.

¹² Gudea 1997, 88, S. 38.

¹³ Pop 1998, 115–116, 378–379, no. 7, pl. LXXII/6.

¹⁴ Alexandrescu 2010, 232, n. 1850.

¹⁵ Töpfer 2011, 82, 430, NZ 4.8, Taf. 148/NZ 4.8.

¹⁶ Töpfer 2011, 80–82; cf. Alexandrescu 2010, 232, 379, ST 17 concerning the Wiesbaden capricorn.

It should be mentioned that such animal symbols could also constitute decorative elements for other types of ensigns, usually in the form of protomes situated in the lower part of the shaft, but occasionally also topping it.¹⁷ However, the *hippocampus* does not appear amongst the known legionary animal symbols.¹⁸ It could, hypothetically, be representative for some auxiliary troop,¹⁹ but, since the object in question is not a military emblem (fact which will become obvious in what follows), there is no point in further speculating in this direction. Furthermore, no representations or actual surviving components of military standards display finger-shaped hooks.²⁰

Thus, despite some views that the piece from Ortelec could be regarded as a wagon or chariot mount, an actual explanation is still missing. Some confusions remain and the idea of it being a *signum* continues to lurk in the literature. Therefore, although the use of the above mentioned class of carriage fittings is well-known and documented, a brief summary of the subject was deemed useful. This will enable the subsequent discussion of the hippocamp mount in the context of the rich *corpus* of analogous finds, as well as glean as much information as possible regarding the vehicle it belonged to.

ONE- OR TWO-ARMED STRAP HOLDERS FOR VEHICLES

Among vehicle fittings of the Roman period, there is a series of copper-alloy artefacts that display the same basic features, despite their great variation in other respects. They all comprise of a hollow socket, circular or polygonal in section, crowned by an either figural (e.g. human or animal protome) or abstract (e.g. sphere, pawn-head) decoration; also, one or two hooks stem from the lateral side(s) of the socket. These were early on recognized as part of chariots or wagons, being discovered in closed contexts (i.e. burials).²¹ However, their function was far from clear. For a long time they were thought of as purely decorative, and only in the 1960s I. Venedikov finally elucidated their rôle in the suspension of the vehicle body.²² This observation, made on the basis of archaeological evidence, is confirmed by a small number of reliefs which illustrate similar objects in a position just above the vehicle wheels (as seen from the profile).²³

¹⁷ Töpfer 2011, 63–64.

¹⁸ However, note that on a legionary coin from Gallienus a hippocamp seems to be associated with *legio I Italica* (RIC V/1, 93, no. 321), although perhaps a capricorn was in fact intended. Notwithstanding some questionable ideas regarding their origin, useful listings of legionary animal symbols can be found in v. Domaszewski 1909 and Renel 1903, 197–233. For attestations on military equipment, see Garbsch 1978, 31–32.

¹⁹ E.g. since on a series of breastplates the animal emblem of one or another legion whose name is inscribed on the respective pieces of equipment is illustrated (see previous note), it has been suggested that a sea-panther appearing in the same position on a couple of breastplates from the Axel Guttman collection could signify either simply a decorative element, or an unknown emblem of some legion or auxiliary troop (Born, Junkelmann 1997, 132–135, AG 713–714, Abb. 84–85, Taf. XII–XIII). Evidently, not all the real or imaginary creatures depicted on the so-called parade equipment necessarily represent animal insignia. Hippocamps and other sea creatures observed on said equipment can be regarded as alluding to the funerary domain (Garbsch 1978, 31).

²⁰ The crossbars used for hanging pendants, ornamental strips or cloth were either shaped like simple hooks or provided with terminal rings (for the different components and decorations comprising Roman military standards, see Töpfer 2011, 13–70).

²¹ Apart from the publication of individual chariots and wagons from funerary contexts or reconstruction proposals, too many to mention, there are numerous works dedicated to either these specific artefacts, or to bronze chariot fittings in general, which include this type of mounts: e.g. Héron de Villefosse 1908; v. Mercklin 1933; Alföldi 1936; Alföldi, Radnóti 1940; Fernández de Avilés 1958; Radnóti 1963; Boube-Piccot 1980; Ruprechtsberger 1988; Molin 1989; Schleiermacher 1996; Bolla 2010 etc. Most of the pieces discovered prior to the 1980s are included in Ch. Röring's catalogue (see Röring 1983, 102–168), but quite a few new finds have since surfaced. Many of them were discussed several times, so, unless the original publication includes details that have not been subsequently recalled, only the latest references will be indicated in this paper.

²² Venedikov 1960, 83, 241–249, Taf. 93, 97. For a summary of their various interpretations, see Röring 1983, 12, n. 40; Menzel 1985, 166; Molin 1989, 70–73.

²³ Röring 1983, 13–15, Taf. 8/ Abb. 1 (Arlon, Belgica), 2 (Maria Saal, Noricum), 3 (Tök, Pannonia Inferior); Taf. 9/ Abb. 1 (*Intercisa*, Pannonia Inferior). The Pannonian reliefs can also be seen in Visy 1997, nos. 66 (Tök), 67 (*Intercisa*), and probably no. 65 (Felsőörgicse) should also be added to the list.

Essentially, this type of suspension system involved pairs of vertical brackets or stake-braces (Ger. *Kipfen, Überachsen*) fixed perpendicularly on the axles, towards their ends. Atop were mounted the copper-alloy fittings in question, strap holders (Ger. *Gurthalter*), their hooks aiding in the suspension of the wagon body which was effected by means of ropes or leather straps (**pl. II/1**). Evidently, two wheeled vehicles required just one pair of such iron brackets; in the case of four wheeled carriages, both the front, and the rear axles were usually provided each with a pair brackets, often made of wood, sometimes plated with bronze sheet.²⁴ As the four-wheeler from Radlovci (south-western Bulgaria) shows, the *Kipfen-Gurthalter* binomial could be just one element of a more complicated suspension system, entailing additional shock absorbing and stabilising components.²⁵

Surely, not all the wagons and chariots benefited from suspension. Contraptions that would reduce the effect of road bumps were especially desirable for travel carriages, although not everyone could afford them.²⁶ Usually, the number of suspension mounts is equated to that of the wheels,²⁷ but a few discoveries prove that this was not always so. The body of the above-mentioned wagon from Radlovci was truly suspended only in front, whereas the back of the box was secured to the rear axle. Despite this, it appears to have been provided with two pairs of strap holders.²⁸ However, the four wheeled wagon from Kozármisleny was suspended only from the rear, lacking the front pair of brackets and their associated mounts.²⁹

Leaving aside the basic, shared characteristics of these objects, there is great variety in terms of size, decorative repertoire, socket and hook form and diameter. Based on the number and shape of the hooks or 'arms', Ch. Röring classified the *Gurthalter* in five types: A. with a single, opened arm (e.g. **pl. III/1–4**); B. with a single, closed arm; C. with two opened arms (e.g. **pl. III/5**); D. with two closed arms (e.g. **pl. III/6**); E. with two arms stemming directly from the top of the socket; the third and fourth types were deemed most suitable candidates for vehicle body suspension.³⁰ A brief comment on the shape of the hooks is particularly relevant for the artefact from Ortelec. These came in various forms, from simple, undecorated hooks or rings to goose or swan necks, dolphins, snakes, feline protomes, vegetable elements etc.; a common shape is that of human fingers,³¹ perhaps a playful allusion to their function. In fact, the strap holder illustrated on a detailed relief from Arlon possesses exactly this type of finger-shaped hooks.³²

J. Meschekov described in detail the two ways in which the suspension mounts could be used in the case of four wheeled vehicles. The first involved the provision of the wagon body with four sets of side rails (**pl. II/2**). Two independent leather bands passed through the hooks of each *Gurthalter* and were also attached to the rails via a pair of rings which could freely glide on these as the front axle turned. Especially the richly decorated suspension mounts with figurines adorning directly the socket demanded such a use.³³ The other system is simpler: a continuous piece of rope passes through the hooks of the bronze fitting and also through two rings fixed on the wagon body so as to form a triangle (**pl. II/3**). Thus, as the front axle

²⁴ Boube-Piccot 1980, 16–21, fig. 8–9; Röring 1983, 12–17, Plan 1–4.

²⁵ Meschekov 2007, 12–15, Abb. 5–6, Abb. 10/a.

²⁶ Molin 1989, 75–77. According to Visy (1997, 63–65), the carriages with suspension illustrated on the Pannonian funerary monuments are of the types *carpentum*, *raeda* and *cisium*. Schleiermacher (1996, 213) considers the vehicle featured on the Maria Saal monument a *carruca dormitoria*. For details on these and other types of travel carriages used by the Romans, see the corresponding entries in DA and also the notes by Boube-Piccot (1980, 1–13) and Schleiermacher (1996, 212–214).

²⁷ Röring 1983, 12.

²⁸ Meschekov 2007, 13–14, Abb. 5.

²⁹ Kiss 1989, 29–30, Abb. 42–48, 50. A reconstruction based on the finds from Kozármisleny and Neupotz was made for the *Römerhaus* in Augst (see Haser, Maise 2003). A four-wheeler from Szomor-Somodorpuszta also appears to use just a pair of *Gurthalter* (see Gaul 1889, 202; cf. Bónis 1987, 107, Abb. 3).

³⁰ Röring 1983, 27, 31.

³¹ Boube-Piccot 1980, 19. See, for instance, the entries in the catalogues comprised by Boube-Piccot (1980, App. I) or Röring (1983, 102–168).

³² Röring 1983, 13–15, Taf. 8/ Abb. 1; Haser, Maise 2003, 204, Abb. 13; Molin 1989, 71, fig. 7.

³³ Meschekov 2007, 14, Abb. 7/a, 8. Such a suspension system can be seen, e.g., on the reconstruction of the four-wheeled Vardar wagon which is on display at the Römisch-Germanisches Museum in Köln (see Schleiermacher 1996, 205–221).

turns, the rope slides through these three points.³⁴ According to Meschekov, the first system could only work for fittings with two closed arms (Röring’s type D), while the second, simpler system was also suitable for mounts with two opened arms (so, both for types C, and D).³⁵ But *Gurthalter* were not always used as they were supposed to. This is at least suggested by the remains of a wagon discovered at *Intercisa*: it appears that only one arm of the two-armed pieces corresponding to the front axle was used for suspension; furthermore, the figurines adorning the sockets were facing backwards.³⁶ The use of massive, one-armed pieces for four-wheelers is also documented.³⁷ In the case of two wheeled vehicles, which did not pose the problem of a pivoting front axle, a system very similar to, or the same as the second described above could be used.³⁸

Some mounts, especially from the one-armed class, appear too small to be able to withstand the weight of the wagon body and, in addition, show no marked traces of wear. Therefore, alternative functions have been convincingly put forward (e.g. their use as rein guides or suspension mounts for lighter means of transportation, like palanquins).³⁹ Nevertheless, some of the smaller specimens could still have been used for carriage suspension. Metallographic analyses suggested that even strap holders with arms of 0.7 cm in diameter could theoretically support a 200 kg charge, the estimate weight of a two-wheeler carriage box.⁴⁰ Also, it is important to stress the fact that, although the hanging of the body could rely solely on massive hooks (as instanced by the first suspension system mentioned above), this was not always the case. For instance, one-armed pieces were mounted with the hooks outwards from the carriage, so the weight of the vehicle body was substantially transferred over to the iron or wooden brackets on which they were fitted, the hooks mainly preventing the ropes or leather bands from sliding; the same principle is basically valid for two-armed specimens as used in second system.⁴¹ The wide variation observed in the size and weight of these objects seems to justify the idea that they were not all used for the exact same purpose (i.e. carriage suspension). Anyway, since even some really small pieces are attested in wagon burials,⁴² this links them (whatever their exact function) with transportation.⁴³

COMMENT ON THE PIECE FROM ORTELEC

Considering the discussion above, it becomes obvious that the copper-alloy hippocamp from Ortelec was clearly related to transportation. Even the place of discovery favours this interpretation. The imperial road that connected *Potaissa* – *Napoca* – *Porolissum* passed through Ortelec (where traces of it were observed on the field) after making its exit from *Porolissum* and heading into *barbaricum* (pl. IV).⁴⁴ It is certainly not the first time that a vehicle mount was mistaken for some kind of military insignia.⁴⁵ Consequently, the *signum* hypothesis should be completely renounced. Once this is done, we can turn our

³⁴ Meschekov 2007, 16, Abb. 7/b.

³⁵ Meschekov 2007, 16. Actually, the cited author states the other way around, but this appears to be a typographical error, also seen in the numbering of systems in Abb. 7, which does not correspond to the numbering used in the text.

³⁶ Visy 1985, 176, 179, Abb. 6.

³⁷ E. g. the carriage from Kozármisleny (Kiss 1989, Taf. 9–10).

³⁸ E.g. the two-wheeler reconstruction on display in the Magyar Nemzeti Múzeum in Budapest.

³⁹ Röring 1983, 22–25; see also Painter 1971, 324–325.

⁴⁰ Ruprechtsberger 1988, 13–14. The weight of a two-wheeler is computed from Röring’s calculations for four-wheeled carriages (see Röring 1983, 57–58). For the metallographic analyses mentioned by Ruprechtsberger, see Preßlinger 1988.

⁴¹ Haser, Maise 2003, 203–204.

⁴² E.g. three one-armed pieces of 6.2 cm in height and 3 cm in diameter, with a maximum finger diameter of 0.7 cm, discovered in an incomplete funerary inventory from Moesia Inferior. Apparently, two of them display rivet holes and thus were fixed on wooden poles, whereas the third specimen appears to have been placed on an iron rod (Harțuște 1967, 244–247, fig. 8/1–2, fig. 14/1 = Röring 1983, 120, nos. XIII. 1–3). N. Harțuște does not believe that they had anything to do with the vehicle suspension, but they might have (see above).

⁴³ Röring 1983, 22–31.

⁴⁴ Fodorean 2006, 145–147

⁴⁵ See Menzel 1985, 165.

attention to the (admittedly limited) information this piece can disclose about the carriage it was presumably mounted on.

First of all, despite its rather modest size, chances are the fitting was indeed used in the suspension of a carriage. Recalling the two main systems described by Meschekov and summarised above, and bearing in mind that this *Gurthalter* is of the type with two opened 'arms', it can be surmised that it was involved in the simpler suspension system, which required a continuous rope (pl. II/3). Thus, the weight was partially supported by the stake-brace on which the mount was fitted (see above), which means that the latter need not be so massive. A reconstructed wagon from Augst nicely exemplifies this and it should be noted that the one-armed suspension pieces used are comparable in size to the hippocamp.⁴⁶ In practice, however, things could go wrong. The finger-hook on the Ortelec piece might have snapped, rendering it useless. Whether this actually happened, or the damage was subsequent to its discard, we cannot know. However, some mounts do show traces of repair, as, e.g. a find from Derderwindeke (Belgica) which had one of its massive arms soldered in antiquity.⁴⁷

The next observation follows logically: we are dealing with a (long distance) travel carriage, as the suspension had the purpose of ensuring a comfortable journey. Because both vehicles with one, and two axles could be provided with suspension with the help of either one-armed or two-armed strap holders, and even the latter carriages could employ medium-sized mounts, it is not possible to propose a number for the wheels. However, if the tear in the socket started from a weak point such as a rivet hole, it would mean that it was fixed to a wooden pole, which would suggest its use on a four-wheeler.⁴⁸ The side with the tear also appears to be worked less carefully. If this is truly so, then it is likely that this part faced the carriage; provided that the *hippocampus* was pointing in the travelling direction, then the placement of this strap holder would have been on the left of the vehicle.

The *Gurthalter* from Ortelec can also be briefly analysed from an artistic point of view. Considering the numerous copper-alloy fittings derived from Thracian chariots, I. M. Cholakov drew attention to three types of decoration: imported luxury, locally produced luxury and mass produced.⁴⁹ The considerable variety encountered in the repertoire of fittings is explained by the fact that these represented a way of advertising social standing, as pointed out by the situation in Thrace, where just one quarter of the unearthed carriages displayed copper-alloy decorations.⁵⁰ The wagon was, in itself, a status symbol. Consequently, the array of fittings was in accordance with the taste and financial means of the owner and, furthermore, they could be re-used on other vehicles.⁵¹ This 'secondary decoration' was shown to be quite common for Thracian chariots of the Roman age, resulting in a heterogeneous style quite contrasting to some Pannonian examples which followed a more unified stylistic concept.⁵²

The low number of pieces from Dacia is not entirely surprising considering that the practice of chariot burials did not extend into this province. Furthermore, it seems that the track was lost for some of the artefacts. Consequently, while for other areas some trends could be cautiously singled out (like the preference

⁴⁶ Furger et al. 2003, 31, Abb. 23; Haser, Maisse 2003, 203–204, Abb. 14. Only the rear part of the four-wheeled wagon was suspended. The replica strap holder used for this (although slightly larger and with a square socket) was based on an original find of 9.8 cm in height, with a socket diameter of 3.7 cm. The diameter of the supporting finger-hook, although not stated, appears to measure circa 1 cm. Furthermore, in the case of the replica, this single hook was hollow cast.

⁴⁷ Cumont 1907, 293–295, pl. I (= Röhring 1983, 131–132, no. II. 1).

⁴⁸ According to Röhring (1983, 17), iron *Kipfen* were used only on two-wheeled vehicles, while wooden *Kipfen* reinforced with iron and bronze elements were used in four-wheelers. However, the four-wheeled carriage from Kozármisleny, with its box suspended only in the rear part, used a pair of iron stake-braces (Kiss 1989, 29–30, Abb. 42–48, 50). The lack of a rivet hole in the socket of the strap holders does not necessarily mean they were fitted on iron *Kipfen*, as even those mounted on wooden brackets could simply be jam-packed, as is the case of the Vardar valley carriage (see Schleiermacher 1996, 236).

⁴⁹ Cholakov 2004, 108.

⁵⁰ Cholakov 2004, 105.

⁵¹ Molin 1989, 74–75.

⁵² Cholakov 2004, 105, 114–115.

for horse figures in Hispania)⁵³ or production centres determined (such as for Thracia, with its provincial repertoire),⁵⁴ similar observations are impossible to make on the basis of the extremely limited Dacian lot.

The clumsy rendering of the hippocamp from Ortelec does by no means point to a luxury product, and this holds true for the majority of the Dacian finds, almost all employing simple, abstract decorations. The exception is the suspension mount from Gherla (**pl. III/5**).⁵⁵ This bears a resemblance to the pair discovered in the wagon burial from Frenz (Germania Inferior), which displays a human head (not bust) emerging from a flower chalice, but the hooks are finger-shaped and the socket is quadratic.⁵⁶ Also somewhat similar are the two specimens from the Nagylók (Pannonia Inferior) cart burial.⁵⁷ The strap holder from Gherla can be possibly viewed as a luxury piece, and most certainly an import. There is, as yet, no evidence of a production of chariot fittings in Dacia, so the other finds, although more modest, could have been imported as well. The best represented class is that of the small-sized, one-armed holders (Röring's type A), with seven examples, but there are some problems regarding their exact shape. At least one piece, from Dolj county (the south of the province) takes the form of an eagle head (**pl. III/4**).⁵⁸ Such eagle-headed *Gurthalter* were thought to concentrate in the Rhine and Danube regions,⁵⁹ but an important number is now also known from North Africa.⁶⁰ A pair from *Romula* displays simple, spherical crowning (**pl. III/1–2**),⁶¹ while a strap holder from *Porolissum* is topped by a pawn-head (**pl. III/3**).⁶² These small sized objects are similar to some finds from North Africa, Moesia Inferior and from elsewhere within the Empire.⁶³ For the remaining three (if indeed three!), two from *Drobeta* and one from *Apulum*, the reports are contradicting, but they most likely feature geometrical (spherical) crowning.⁶⁴ The only strap holder with two closed arms from Dacia (**pl. III/6**) was found at *Potaissa*,⁶⁵ but is now lost. The dimensions are not known but, judging from a few photographs of the collection in which it was included, it appears to have been rather large.⁶⁶ A good analogy is provided by two pieces from Italy, nearly identical, save for the fact that the sphere on top appears to represent an apple or a pomegranate and the socket is decorated with a garland.⁶⁷

As representations of full animals (not just protomes), a few strap holders adorned with horses and with a panther can be mentioned.⁶⁸ Although the piece from Ortelec is of much lesser quality, it is still rather similar to the capricorn figurine from Wiesbaden,⁶⁹ so the confusion encountered in the initial publication is understandable. The theme chosen in this particular case is rather uncommon, as it does not fit in the usual wagon fittings repertoire (Bacchic procession, major and minor deities, human and animal – panther, lion, griffin, eagle – protomes etc.).⁷⁰ To my knowledge, the hippocamp does not feature among any other

⁵³ Molin 1989, 78–79.

⁵⁴ See Cholakov 2004.

⁵⁵ Protase, Gudea, Ardevan 2008, 77, pl. XXIII (= Röring 1983, 135, no. VIII. 1).

⁵⁶ Lehner 1923, 39–41, Taf. II/b1–2, Taf. IV/20 (= Röring 1983, 131, nos. I. 1–2).

⁵⁷ Gaul 1890, Táb. C. I/4a–b, Táb. C. II/1a–b (= Röring 1983, 134, nos. VII. 3–4)

⁵⁸ Gudea 1996, 111, no. 4, fig. 38a/3.

⁵⁹ Alföldi 1936, 266–267.

⁶⁰ Boube-Piccot 1980, 68–70, nos. 32–38, Pl. 17–18/32–38 (*Volubilis*), 217, no. 346, pl. 74/346 (*Banasa*).

⁶¹ Gudea 1996, 112, nos. 1–2, fig. 38a/1–2.

⁶² Gudea 1996, 112, no. 3, fig. 38b/2.

⁶³ E.g. Boube-Piccot 70–73, nos. 39–40, Pl. 19 (*Volubilis*), although some analogies indicated by the cited author are rather massive; Hartuche 1967, 244–247, fig. 8/1–2, fig. 14/1; Furger et al. 2003, 31, Abb. 23 (Augst) etc.

⁶⁴ Röring (1983, 119, nos. XII. 1–3) lists them as *balusterförmigen* (*Apulum*) and *knopfförmigen* (*Drobeta*), citing a note from Alföldi, Radnóti (1940, 309, n. 4, nos. 9–11) where they are indeed described as such. Gudea (1996, 111, nos. 1–3) on the other hand (citing Röring!), sees them as eagle-headed. Given these inconsistencies, one wonders if the pair of *Gurthalter* from *Romula* and that from *Drobeta* are not, in fact, referring to the same artefacts.

⁶⁵ Gudea 1996, 111–112, no. 1.

⁶⁶ See Ardevan, Rusu 1979, fig. 8–9.

⁶⁷ Héron de Villefosse 1908, 280, no. 12, fig. 4 (= Röring 1983, 151, nos. VIII. 3–4)

⁶⁸ Molin 1989, 59–64, nos. 4–11.

⁶⁹ See Pinsker 1999, Abb. 2.

⁷⁰ On the repertoire, see Alföldi 1939 (although the idea of 'funerary chariots' is outdated); Boube-Piccot 1980, 28–29; Cholakov 2004 etc.

Gurthalter decorations. However, it suits the transportation theme: the *hippocampus*, more of an artistic creation than a proper mythical creature, is illustrated drawing the vehicle of miscellaneous sea gods.⁷¹

Interestingly, an identical specimen has recently come to light during the excavations at the *principia* of the legionary fortress at *Potaissa* (Turda), garrisoned by *legio V Macedonica*.⁷² Incidentally, this is not an unusual context of discovery, as strap holders were also found inside the legionary bases at *Lauriacum* and *Lambaesis*.⁷³ Undoubtedly, the two hippocamp *Gurthalter* from Dacia were manufactured in the same place, but, of course, whether they were at some point fitted on the same vehicle is impossible to know. Given the places of discovery, virtually along the same imperial road that linked *Potaissa* to *Porolissum*, it would be tempting to see in this situation an echo of military officials travelling between the two sites, though this would involve more imagination than actual evidence.

REFERENCES

- Alexandrescu 2010 C.-G. Alexandrescu, *Blasmusiker und Standartenträger im römischen Heer*, Cluj-Napoca, 2010.
- Alföldi 1936 A. Alföldi, *Állatdiszes kerékvető fejek kelta római kocsikról (Zoomorphe Bronzeaufsätze als Radabweiser auf keltisch-römischen Wagen)*, *Archaeologiai Értesítő* 48, 1935 (1936), 190–213 (263–270).
- Alföldi 1939 A. Alföldi, *Chars funéraires bacchiques dans les provinces occidentales de l'empire romain*, *L'antiquité classique* 8/2, 1939, 347–359.
- Alföldi, Radnóti 1940 A. Alföldi, A. Radnóti, *Zügelringe und Zierebeschläge von römischen Jochen und Kummerten aus Pannonien*, in: *Hoffillerov zbornik: Naučni radovi posvećeni Viktoru Hoffilleru o 60 godišnjici njegova života 19. veljače 1937 godine (Serta Hoffilleriana)*, Zagreb, 1940, 309–319.
- Ardevan, Rusu 1979 R. Ardevan, A. A. Rusu, *Botár Imre și colecția sa de antichități*, *Acta Musei Porolissensis* 3, 1979, 387–409.
- Born, Junkelmann 1997 H. Born, M. Junkelmann, *Römische Kampf- und Turnierrüstungen, Band VI, Sammlung Axel Guttman*, Mainz, 1997.
- Bolla 2010 M. Bolla, *La decorazione bronzea per carri in Italia settentrionale*, *LANX. Rivista della Scuola di Specializzazione in Archeologia – Università degli Studi di Milano* 5, 2010, 107–167.
- Bónis 1987 É. B. Bónis, *Rekonstruktionsversuche aus dem Fundinventar des römerzeitlichen Bestattungswagens von Szomor Somodorpuszta*, *Folia Archaeologica* 29, 1978, 103–121.
- Boube-Piccot 1980 Ch. Boube-Piccot, *Les bronzes antiques du Maroc III. Les chars et l'attelage*, Rabat, 1980.
- Cholakov 2004 I. M. Cholakov, *Chariot bronze from Thrace*, in: *The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes organised by the Romanian National History Museum, Bucharest, May 26th–31st 2003*, București, 2004, 105–118.
- Cumont 1907 F. Cumont, *Pièce de bronze ornée d'un buste de Minerve*, *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 21, 1907, 293–303.
- Domaszewski 1909 A. von Domaszewski, *Die Tierbilder der Signa*, in A. von Domaszewski, *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig/ Berlin 1909, 1–15.
- Fernández de Avilés 1958 A. Fernández de Avilés, *Pararriendas y otros bronzes de carro, romanos, hallados en España*, *Archivo Español de Arqueología* 31, 1958, 3–62.
- Fodorean 2006 F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2006.
- Furger et al. 2003 A. R. Furger et al., *Augusta Raurica. Jahresbericht 2002*, *Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst* 24, 2003, 5–60.
- Garbsch 1978 J. Garbsch, *Römische Paraderüstungen*, München, 1978.
- Gaul 1889 K. Gaul, *Ókori koci helyreállítása a somodori sírlelet alapján*, *Archaeologiai Értesítő* 9/3, 1889, 193–205.
- Gaul 1890 K. Gaul, *Ókori kocsik helyreállítása*, *Archaeologiai Értesítő* 10/2, 1890, 97–126.
- Gudea 1989 N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. I. Cercetări și descoperiri arheologice pînă în anul 1977*, *Acta Musei Porolissensis* 13, 1989.
- Gudea 1996 N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman II. Vama romană. Monografie arheologică. Contribuții la cunoașterea sistemului vama din provinciile dacice*, Cluj-Napoca, 1996.

⁷¹ See *Lexikon Roscher* Bd. 1/2, s.v. *Hippokamp* (2674–2677). For instance, the *hippocampus* is among the beasts appearing in a coin series from Gallienus, on which it signifies Neptune (*RIC V* 1, 152, no. 246).

⁷² I wish to thank Dr. Sorin Nemeti for this information.

⁷³ Ruprechtsberger 1989, 17–18.

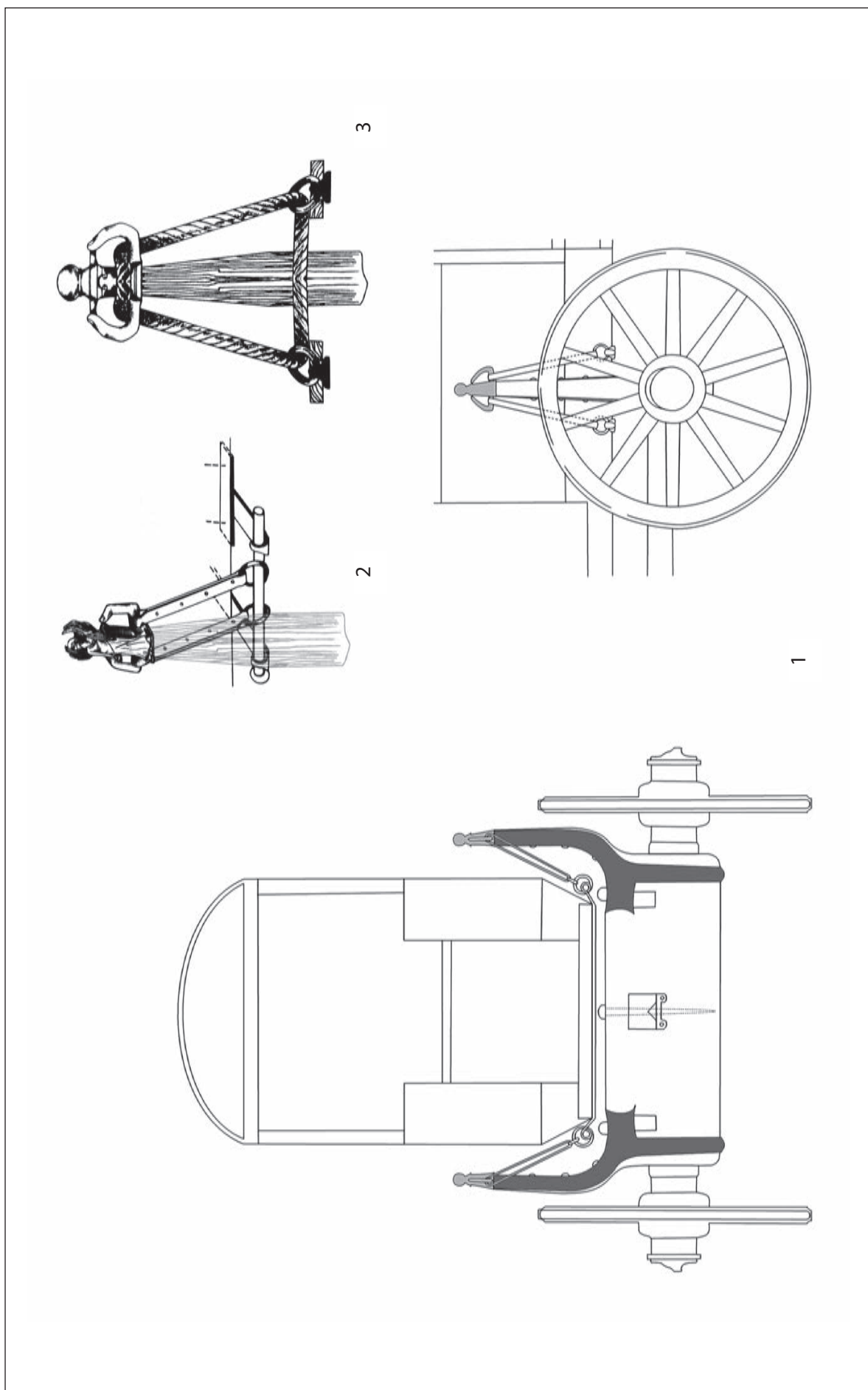
- Gudea 1997 N. Gudea, *Das Römergrenzkastrum von Moigrad-Pomet. Porolissum 1/ Castrul roman de pe vârful dealului Pomet – Moigrad. Porolissum 1, Zalău, 1997.*
- Hartuche 1967 N. Hartuche, *Un car de luptă descoperit în regiunea Dobrogea*, *Apulum* 6, 1967, 231–257.
- Haser, Maise 2003 J. Haser, Ch. Maise, *Zum Nachbau eines römischen Reisewagens – Grundlagen und Aufwandsberechnung*, *Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst* 24, 2003, 193–223.
- Héron de Villefosse 1908 A. Héron de Villefosse, *Douilles en bronze de l'époque romaine flanquées de deux supports annulaires*, *Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France* 67, 1908, 268–296.
- Kiss 1989 A. Kiss, *Das römerzeitliche Wagengrab von Kozármisleny (Ungarn, Kom. Baranya)*, *Régészeti füzetek* II, 25, Budapest, 1989.
- Lehner 1923 H. Lehner, *Ein gallorömischer Wagen aus Frenz an der Inde im Kreis Düren*, *Bonner Jahrbücher* 128, 1923, 28–62.
- Lucăcel, Pop 1977 V. Lucăcel, C. Pop, *Un signum roman descoperit la Zalău*, *Acta Musei Porolissensis* 1, 1977, 79–81.
- Meschekov 2007 J. Meschekov, *Wagentypen des II–III Jh. n. Chr. Aus dem Territorium Bulgariens (nach archäologischen Angaben)*, *Archaeologia Bulgarica* 11/2, 2007, 9–30.
- Mercklin 1933 E. von Mercklin, *Wagenschmuck aus der römischen Kaiserzeit*, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 48, 1933, 84–176.
- Moga 1985 V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985.
- Molin 1989 M. M. Molin, *La suspension des voitures: une invention diffusée en Hispanie romaine*, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 25, 1989, 55–79.
- Painter 1971 K. S. Painter, *A Roman bronze vehicle-mount from Little Cressingham, Norfolk*, *The Antiquaries Journal* 51/2, 1971, 324–325.
- Pinsker 1999 B. Pinsker, *Der „Capricorn“ in Museum Wiesbaden. Feldzeichen der Legio XXII Primigenia Pia Fidelis*, *Nassauische Annalen. Jahrbuch des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung* 110, 1999, 1–8.
- Pop 1977 C. Pop, *Signa militaria de bronz în Dacia romană*, *Acta Musei Napocensis* 14, 1977, 111–131.
- Pop 1998 C. A. Pop, *Bronzuri figurate în Dacia romană*, Diss., Univ. 'Babeș-Bolyai' Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, 1998.
- Pop, Matei 1978 C. Pop, Al. V. Matei, *Bronzuri figurate romane în Muzeul de Istorie și Artă Zalău*, *Acta Musei Porolissensis* 2, 1978, 77–83.
- Preßlinger 1988 H. Preßlinger, *Untersuchung römerzeitlicher Gurthalter mit Hilfe der Rasterelektronenmikroskops*, *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 133, 1988, 29–32.
- Protase, Gudea, Ardevan 2008 D. Protase, N. Gudea, R. Ardevan, *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla*, Timișoara, 2008.
- Radnóti 1963 A. Radnóti, *Ein römische Pantherstatuette aus Straubing*, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 28, 1963, 67–96.
- Renel 1903 C. Renel, *Cultes militaires de Rome. Les enseignes*, Lyon/ Paris, 1903.
- Röring 1983 Ch. W. Röring, *Untersuchungen zu römischen Reisewagen*, Koblenz, 1983.
- Ruprechtsberger 1988 E. M. Ruprechtsberger, *Antike Wagenbestandteile (Gurthalter) aus Norikum und Numidien*, *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 133, 1988, 11–22.
- Schleiermacher 1996 M. Schleiermacher, *Wagenbronzen und Pferdegeschirr im Römisch-Germanischen Museum Köln*, *Kölner Jahrbuch* 29, 1996, 205–295.
- Töpfer 2011 K. Töpfer, *Signa Militaria: die römischen Feldzeichen in der Republik und im Prinzipat*, *Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Band 91, Mainz, 2011.
- Venedikov 1960 I. Venedikov, *Тракийската колесница (Le char thrace)*, Sofia, 1960.
- Visy 1985 Zs. Visy, *A dunaújvárosi római utazókocsi rekonstrukciója (Die Rekonstruktion des römischen Reisewagens von Dunaújváros)*, *Archaeologiai Értesítő* 112/2, 1985, 169–179.
- Visy 1997 Zs. Visy, *Die Wagendarstellungen der pannonischen Grabsteine*, Pécs, 1997.

ABBREVIATIONS

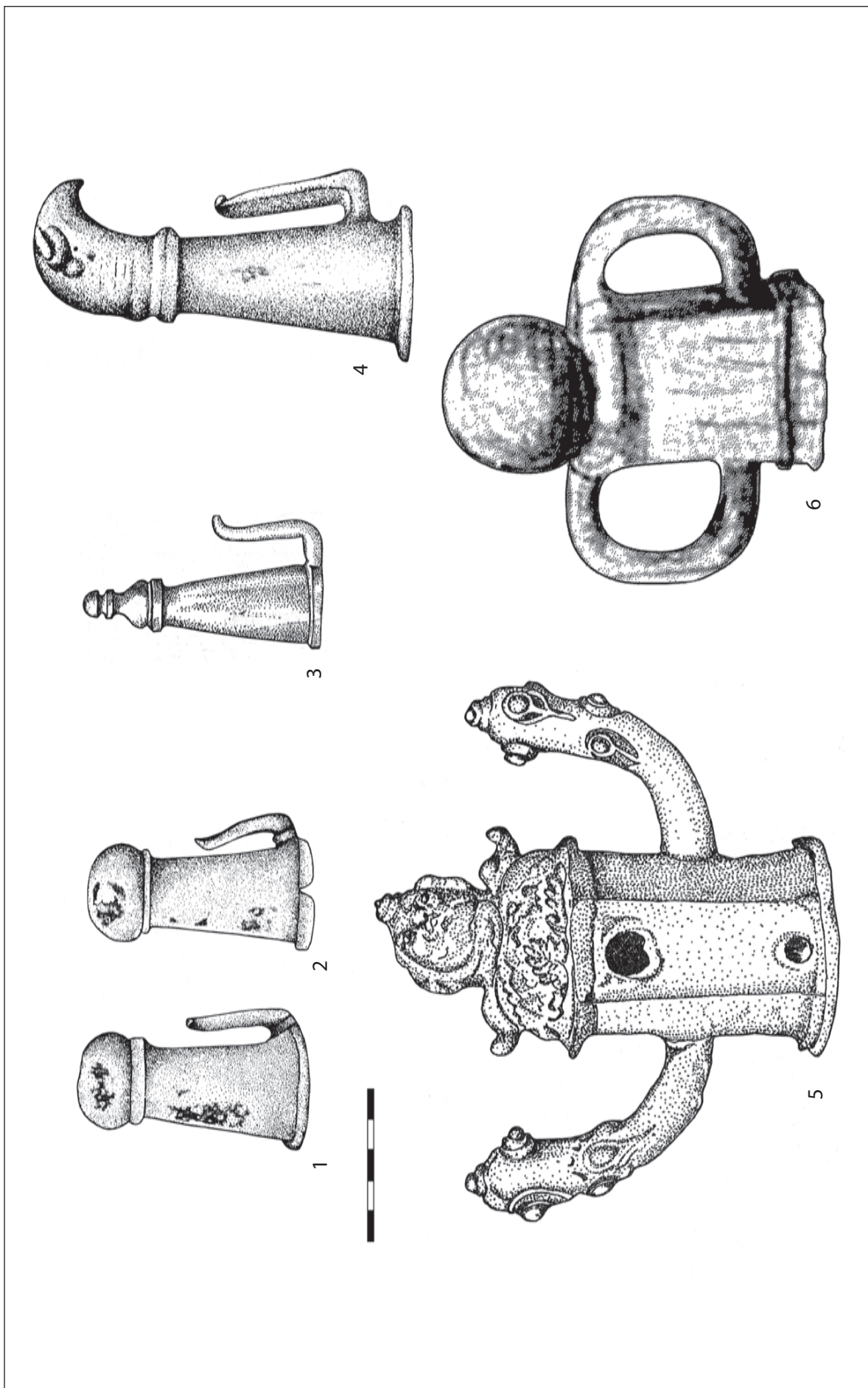
- DA C. V. Daremberg, E. Saglio (eds.), *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris, 1873–1919.
- Lexikon Roscher W. H. Roscher (ed.), *Ausführliche Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig, 1886–1937.
- RIC *Roman Imperial Coinage*, London, 1923–1994.

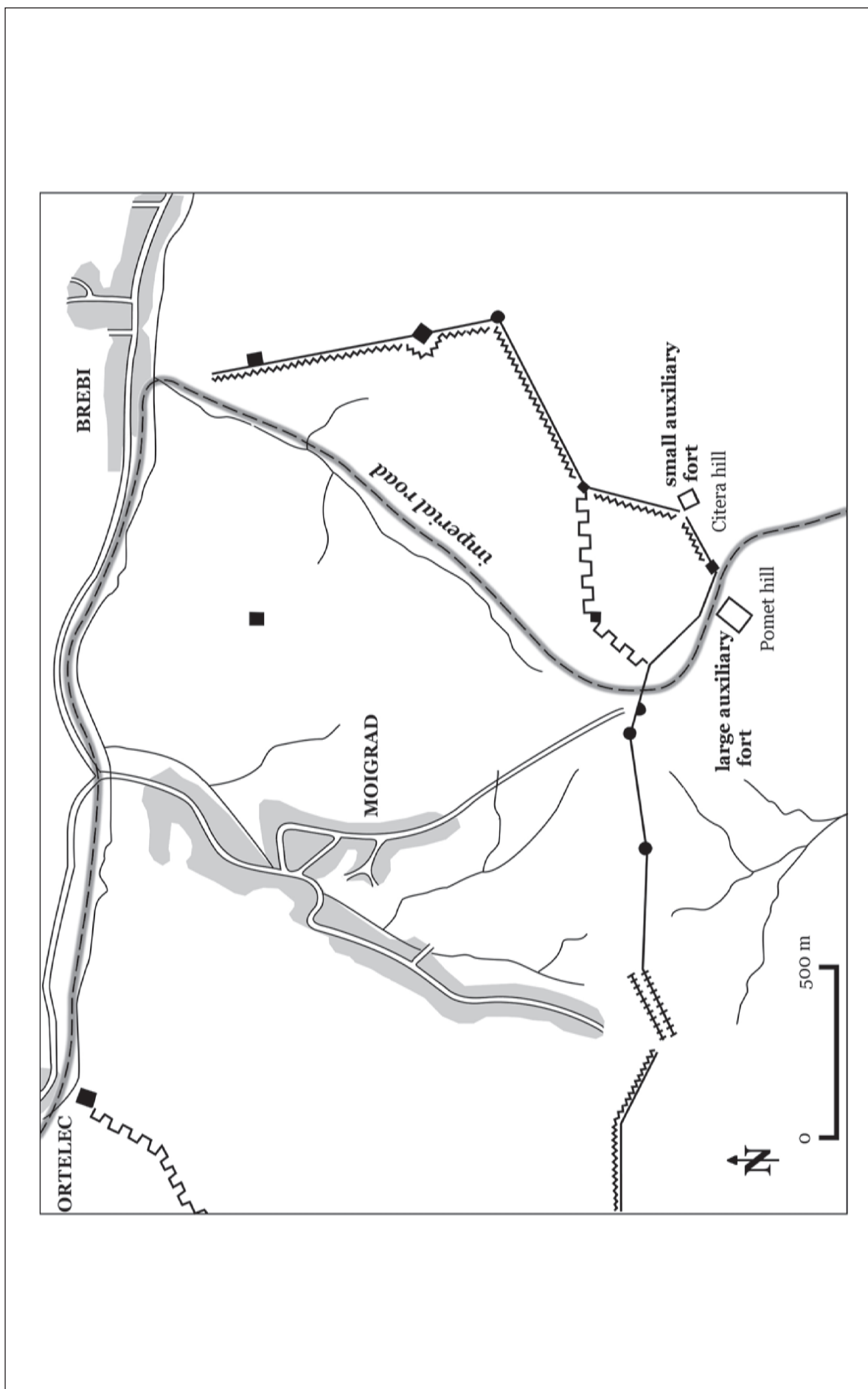
Pl. I. The hippocamp figurine from Ortelec (photo: the author, courtesy of the County Museum of History and Art in Zaláu).

Pl. II. 1. Carriage suspension with strap holders (after Röring 1983, Plan 1, 3); **2.-3.** Modes of suspension (after Meschekov 2007, Abb. 7/a-b).

PL. III. Strap holders from Dacia: **1.-2.** *Romula*; **3.** *Porolissum*; **4.** *Dolj* – not to scale (after Gudea 1996, fig. 38a/1–2, fig. 38b/2, fig. 38a/3); **5.** *Gherla* (after Protase, Gudea, Ardevan 2008, Pl. XXIII); **6.** *Potaissa* – not to scale (after Ardevan, Rusu 1979, fig. 5).

Pl. IV. The Roman imperial road in the environs of *Porolissum* (after Gudea 1996, fig. 2).

MONEDA ANTICĂ DE AUR DIN COLECȚIA NUMISMATICĂ A MUZEULUI JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ ZALĂU

EMANOIL PRIPON*

REZUMAT: Prin modesta contribuție de față ne propunem să prezentăm monedele antice de aur din colecția Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău. Patru dintre cele cinci monede au fost introduse în circuitul științific de-a lungul timpului, iar una este inedită. Câteva dintre ele nu au beneficiat de condiții grafice deosebite la publicare (în special fotografii color), de aceea am considerat utilă prezentarea lor într-o formă care să le pună cât mai bine în valoare calitățile estetice. Piese aduse în discuție sunt deja etalate în expoziția de bază a Muzeului Județean de Istorie și Artă din Zalău și urmează să fie propuse pentru clasarea în categoria tezaur.

CUVINTE-CHEIE: monede din aur, monede antice, aureus, solidus.

SUMMARY: Through modest contribution we intend to present ancient coins in the County Museum's collection of History and Art from Zalău. Four of the five coins were introduced in scientific circuit over time, and one is unique. Some of them did not have outstanding graphics upon publishing conditions (especially color photographs), so I considered it useful to them in a form that will be placed as well worth the aesthetic qualities. The pieces brought to the discussion are already arranged in the basic exhibition of the Museum of history and art of the county from Zalău and to be proposed for ranking in the category of Treasury bills.

KEYWORDS: gold coins, ancient coins, aureus, solidus.

Patrimoniul numismatic al Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău include și un număr de cinci monede antice din aur de factură romană imperială. Patru dintre ele au fost descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice de la Moigrad-Porolissum și Buciumi, iar a cincea în mod întâmplător la Doba Mare, comuna Dobrin, județul Sălaj. Cronologic, monedele au fost emise în două perioade de timp distincte, respectiv a doua jumătate a secolului I d. Chr. și prima jumătate a secolului V d. Chr. Cele patru monede romane imperiale au fost emise în a doua jumătate a secolului I d. Chr., și au ajuns în Dacia odată cu masa monetară intrată în provincie după cucerire. Așa cum se știe, *aureii* emiși pe parcursul secolelor II – III d. Chr. constituie descoperiri de excepție (rarissime) în siturile din Dacia romană. Acest fapt se poate datora pe de-o parte valorii în sine – ceea ce i-a determinat pe posesori să fie mai atenți pentru a nu le pierde, a valorii intrinseci a materialului în timpurile moderne, dar și o posibilă difuziune mai mică a acestui nominal (pentru segmentul cronologic amintit) în provincia Dacia¹. Trei dintre monede au fost publicate anterior. Mai exact, este vorba despre un *aureus* de la Vespasian descoperit la Buciumi² și două piese descoperite la Moigrad-Porolissum: un *aureus* emis de Nero, ce provine din amfiteatru³ iar un altul emis de Vespasian pentru Domițian (*Caesar*), descoperit în templul zeului Iupiter Dolichenus⁴. A patra monetă descoperită până în acest moment la Moigrad-Porolissum – tot un *aureus*, este inedită. Descoperirea se datorează regretatului

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, județul Sălaj, emanoilprapon@yahoo.com

¹ Găzdac 2002, p. 67.

² Chirilă *et al.* 1972, p. 94, nr. 19. Găzdac, Pripon 2012, p. 17, p. 34, nr. 39, p. 121, pl. I, nr. 12.

³ Găzdac, Gudea 2006, p. 24, p. 58, nr. 4, p. 119, nr. 75; Pripon 2014, p. 19.

⁴ Gudea, Tamba 2001, p. 39, nr. 1; Găzdac, Gudea 2006, p. 24, p. 64, nr. 1, p. 176, pl. IV, nr. 143; Pripon 2014, p. 10.

coleg Al. V. Matei. Acest *aureus* provine din așezarea civilă (oraș) și a fost emis tot de către Vespasian pentru Domițian (*Caesar*). Cea de-a cincea monedă din aur pe care o aducem în discuție, este un *solidus* emis de Teodosius II (408–450)⁵. La numărul acestor monete din aur ar mai putea fi adăugată o descoperire de dată mai recentă (2013) de la Porolissum-Sub Ferice/*Drumul Vacilor*. Practic, este vorba despre un denar emis de Hadrian, *placat cu foiță de aur*⁶, o piesă care putea trece în epoca romană drept *aureus*, cu precădere în cadrul relațiilor comerciale cu locuitorii din *Barbaricum*. Piesa respectivă nu face obiectul acestei prezentări.

Ce anume ne-a determinat să prezentăm și sub această formă cele cinci piese numismatice cu valoare patrimonială deosebită? Cu toate că – așa cum s-a afirmat la început, patru din cele cinci monede au fost introduse în circuitul științific, câteva dintre aceste valori numismatice nu au beneficiat însă de condiții grafice/editoriale pe măsură. Iată de ce considerăm utilă prezentare lor într-o formă editorială prin care să fie pe deplin valorizate și din punct de vedere estetic. Un alt motiv pentru care s-a decis publicarea în forma de față a celor cinci exponate de excepție etalate deja în expoziția de bază a MJIA Zalău, este iminența declanșării procedurilor de clasare, cu propunerea de încadrare a lor în categoria *tezaur*.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR:

1. NERO (Foto 1).

Nominal: aureus

Axa: 6; D: 18,4 mm; G: 7,1 g.

Monetăria: Roma

Datare: 64–65

Av: NERO CAESAR – AVGVSTVS

Cap laureat, dreapta.

Rv: AVGVSTVS – AVGVSTA

Nero în picioare, spre stânga, coroana radiată și togă, ține patera și sceptrul; Poppea spre stânga, ține patera și *cornucopiae*.

Determinator: RIC, I, 44

Context: MOIGRAD-POROLISSUM 1985, S 4, m 16–20.

MJIAZ, c.c. 8/1985.

Bibliografie: Gudea *et al.* 1986, p. 137; Pripon 2014, p. 19; Găzdac, Gudea 2006, p. 24; p. 58, nr. 4, p. 119, nr. 75.

2. VESPASIANVS (Foto 2).

Nominal: aureus

Axa: 6; D: 18,8 mm; G: 6,1 g.

Monetăria: Roma

Datare: 73

Av: IMP CAES VESP AVG P M COS IIII CEN

Cap laureat, dreapta.

Rv: PAX – AVG

Pax stă în picioare, spre stânga, ține caduceul la un tripod și ramura de măslin.

Determinator: RIC, II, 1, 521

Context: BUCIUMI 1968, baraca 5, – 0,80 m, faza Ib.

MJIAZ, c.c. 33/1968.

Bibliografie: Chirilă *et al.* 1972, p. 94, nr. 19; Găzdac, Pripon 2012, p. 17, p. 34 nr. 39.

⁵ Lucăcel 1968, p. 18, p. 35, pl. VIII, nr. 55.

⁶ Opreanu *et al.* 2014, p. 191; Opreanu, Lăzărescu, 2015, p. 130, 134–135.

3. VESPASIANVS: *Domitianvs caesar* (Foto 3).

Nominal: aureus

Axa: 6; D: 20,0 mm; G: 7,0 g.

Monetăria: Roma

Datare: 76

Av: CAESARAVGF – DOMITIANVS

Cap laureat, dreapta.

Rv: fără legendă

Cornucopiae; în câmp COS IIII

Determinator: RIC, II, 237

Context: MOIGRAD-POROLISSUM, Templul zeului Iupiter Dolichenus 1999, încăperea a (caseta K1, m. 3,00/3,50, – 2,05 m).

MJIAZ, c.c. 278/2000.

Bibliografie: Gudea, Tamba 2001, p. 39, nr. 1. Găzdac, Gudea 2006, p. 24; p. 64, nr. 1; p.176, pl. IV, nr. 143. Pripon 2014, p. 10.

4. VESPASIANVS: *Domitianvs caesar* (Foto 4).

Nominal: aureus

Axa: 7; D: 18,4 mm; G: g.

Monetăria: Roma

Datare: 79

Av: CAESAR AVG F DOMITIANVS COS VI

Cap laureat, dreapta.

Rv: PRINCEPS – IVVENTVTIS

Vesta șade stânga, ține *palladium* și sceptrul

Determinator: RIC, II, 244

Context: MOIGRAD-POROLISSUM, Oraș/Sub Bisericuță, 2002, caseta nr. 5, latura estică, m: 3, – 0,20 m, (“dintr-o pată de pământ negru”).

MJIAZ, c.c. 871/2002.

Bibliografie: INEDIT.

5. THEODOSIU II (Foto 5).

Nominal: solidus

Axa: 6, D: 22,01 × 20,02 mm, G: 4,51 gr.

Monetăria: Constantinopol

Datare: 441- 450

Av: D N THEODOSI – VS P F AVG

Bust cu cască și armură, întors trei sferturi spre dreapta. Ține lancea pe umăr și un scut decorat cu un călăreț.

Rv: IMP XXXX II COS – XVII P P

Constantinopolis pe tron spre stânga, ține globul cruciger și sceptrul. Piciorul stâng pe o proră. Lângă tron un scut. În câmp o stea.

COMOB

Determinator: RIC, X, 285

Context: descoperire întâmplătoare efectuată la Doba Mare la locul numit *Lighet*, com Dobrin, jud. Sălaj.

MJIAZ, c.c. 2/1958.

Bibliografie: Lucăcel 1968, p. 18, p. 35, pl. VIII/55.

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

Acta MP	Acta Mvsei Porolissensis, 1977 .
c.c.	completarea colecției (MJIA Zalău).
MJIAZ	Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.
RIC	The Roman Imperial Coinage, London, 1923–.

BIBLIOGRAFIE

Chirilă <i>et. al.</i> 1972	E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C-tin Pop, <i>Castrul roman de la Buciumi</i> , Cluj-Napoca, 1972.
Găzdac 2002	C. Găzdac, <i>Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I</i> , Cluj-Napoca, Editura Nerea Mia Napocae, 2002.
Găzdac, Gudea 2006	C. Găzdac, N. Gudea, <i>Porolissum</i> , Cluj-Napoca, Editura Mega, 2006.
Găzdac, Pripon 2012	C. Găzdac, E. Pripon, <i>Castrul auxiliar de la Buciumi</i> , Cluj-Napoca, Editura Mega, 2012.
Gudea <i>et al.</i> 1985 N.	Gudea, E. Chirilă, Al. V. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, <i>Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice executate la Moigrad (Porolissum) în anii 1983–1985</i> , în <i>Acta MP</i> , X, 1985, p. 119–155.
Gudea, Tamba 2001	N. Gudea, D. Tamba, <i>Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din municipium Septimium (Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman, III)</i> , Zalău, 2001.
Lucăcel 1968	V. Lucăcel, <i>Muzeul Zalău. Catalogul colecției de monete antice</i> , Zalău, 1968.
Opreanu <i>et al.</i> 2014	C. H. Opreanu, V-A. Lăzărescu, C. Onofrei, D. Blaga, D. Deac, M. Gui, H. Pop, <i>Porolissum, punct Sub Ferice/Drumul Vacilor</i> , în <i>Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2013</i> , Oradea, 2014, p. 191.
Opreanu, Lăzărescu 2015	C. H. Opreanu, V-A Lăzărescu, <i>Roman Frontier Marketplace at Porolissum in the Light of Numismatic Evidence</i> , Cluj-Napoca, Zalău, Editura Mega, Editura Caiete Silvane, 2015.
Pripon 2014	<i>Moneda romană de la Porolissum (Ghid de prezentare generală)</i> , Cluj-Napoca, Editura Mega, 2014.

LIST OF PICTURES

- Picture 1. *Aureus*, Nero – obverse/reverse
 Picture 2. *Aureus*, Vespasianus – obverse/reverse.
 Picture 3. *Aureus*, Vespasianus: Domitianus (*Caesar*) – obverse/reverse.
 Picture 4. *Aureus*, Vespasianus: Domitianus (*Caesar*) – obverse/reverse.
 Picture 5. *Solidus*, Theodosius II – obverse/reverse.

Foto 1. *Aureus* emis de Nero – avers/revers.

Foto 2. *Aureus* emis de Vespasian – avers/revers.

Foto 3. *Aureus* emis de Vespasian pentru Domițian (*Caesar*) – avers/revers.

Foto 4. *Aureus* emis de Vespasian pentru Domițian (*Caesar*) – avers/revers.

Foto 5 . *Solidus* emis de Theodosius II – avers/revers

UN PINTEN DIN BRONZ, DIN EPOCA ROMANĂ, DESCOPERIT LA BĂDĂCIN, JUDEȚUL SĂLAJ

HOREA POP*, ROBERT GINDELE**

ABSTRACT: *The artifact in question which we will describe in the following paper is a bronze spur discovered in the locality of Bădăcin in the point called Gozuri. The spur was cast in bronze, the pin is conic, has a height of 2.8 cm, and has a diameter of the area of the arms of 2.1 cm. In the area of the connection of the pin with the arms, the pin is decorated with two ribbings. On the body of the pin one may observe the traces of hardly distinguishable bevels while the areas at the bottom of the pin do have to carved pearls. The pin is empty in the inside. The maximum opening of the arms is 6.7 cm, while the length is 3.5 cm. The maximum width of the arms, in the area of the pin is 2.4 cm, the arms having at the edge two buttons with a diameter of 0.9 cm. The total height of the spur is 5.6 cm. From the typological point of view the spur discovered at Bădăcin is placed in the E5 Group of Ginalschi, being dated in the chronological phase of B2/C1 a, which corresponds to the period of the Marcomannic Wars.*

KEYWORDS: Bădăcin, Roman era, spur, Germanic Tribes, tumuli.

Rezumat *Piesa, pe care o vom descrie în cele ce urmează, este un pînten din bronz descoperit în localitatea Bădăcin în punctul Gozuri. Pîntenul a fost turnat în bronz, spinul este conic, are o înălțime de 2,8 cm, iar la întâlnirea cu brațele un diametru de 2,1 cm. La punctul de întâlnire spinul este ornamentat cu două nervuri. Pe corpul spinului se pot observa urmele unor fațete foarte puțin pronunțate, iar profilaturile de la baza acestuia prezintă perle adâncite. Spinul este gol în interior. Deschiderea maximă ale brațelor este de 6,7 cm, iar lungimea lor de 3,5 cm. Lățimea maximă a brațelor, la întâlnirea cu spinul, este de 2,4 cm, acestea terminându-se într-un buton cu diametrul de 0,9 cm. Înălțimea totală a pîntenului este de 5,6 cm. Din punct de vedere tipologic pîntenul descoperit la Bădăcin se încadrează în Grupa E5 al Ginalschi, fiind datate în faza cronologică B2/C1a, care corespunde perioadei războaielor marcomanice.*

CUVINTE-CHEIE: Bădăcin, epoca romană, pînten, germanici, tumuli

Piesa, pe care o vom descrie în cele ce urmează, este un pînten din bronz descoperit în localitatea Bădăcin în punctul Gozuri (fig. 1). Acesta definește o pădure existentă pe culmea dealurilor (altitudine 330 m) care despart hotarul satului Bădăcin de cel al satului Pericei, comuna din care face parte și localitatea descoperirii noastre. Pîntenul a fost descoperit cu detectorul de metale în anul 2015 în data de 5 octombrie¹. Verificarea locului apariției piesei, indicat de către descoperitor, a confirmat faptul că avem de-a face cu o descoperire izolată, fără context arheologic, aflat pe culmea dealului, în pădure, pe traseul unor drumuri forestiere, exploatate de către localnici de multă vreme. Mai mult, au fost observate numeroase linii defensive, foarte probabil din ultimele războaie mondiale.

Pîntenul (fig. 2 și 3) a fost turnat în bronz, spinul este conic, are o înălțime de 2,8 cm, iar la întâlnirea cu brațele un diametru de 2,1 cm. La punctul de întâlnire spinul este ornamentat cu două nervuri. Pe corpul spinului se pot observa urmele unor fațete foarte puțin pronunțate, iar profilaturile de la baza acestuia prezintă perle adâncite. Spinul este gol în interior. Deschiderea maximă ale brațelor este de 6,7 cm, iar

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, horeapopd@yahoo.com

** Muzeul Județean Satu Mare, robigindele@yahoo.com

¹ Descoperitorul este C. Giurgiu din Zalău, care a donat piesa Muzeului Județean de Istorie și Artă din Zalău

lungimea lor de 3,5 cm. Lățimea maximă a brațelor, la întâlnirea cu spinul, este de 2,4 cm, acestea terminându-se într-un buton cu diametrul de 0,9 cm. Înălțimea totală a pintenului este de 5,6 cm. Din punct de vedere tipologic pintenul descoperit la Bădăcin se încadrează în Grupa E5 al Ginalski, fiind datate în faza cronologică B2/C1a, care corespunde perioadei războaielor marcomanice². Pintenii de acest tip apar masiv pe teritoriul culturii Przeworsk, din Polonia și Bazinul Tisei Superioare și apar sporadic în mediu quad de la Dunărea Mijlocie.

Pintenii din Barbaricum, în zona Bazinului Tisei Superioare, au fost cuprinși într-un catalog și pe urmă analizați de M. Ardeleanu. Din 38 de exemplare, concentrate în 19 locuri de descoperire, doar unul este confecționat din bronz (Muhi)³. Situația este chiar inversă pe limesul provinciei Dacia unde din cei 5 piteni germanici cunoscuți, 4 au fost confecționați din bronz (Jac, Moigrad, Orheiu Bistriței, Toarcla)⁴, fiind puși pe seama prezenței unor războinici germanici în provincie⁵. Problematika pitenilor de bronz a fost detaliat tratată cu referință specială la limesul Pannonic și mediul quad/marcoman. Aceștia apar pe limesul pannonic și în zone frecventate de trupe romane în Barbaricum. Astfel, după părerea lui Tejral, pitenii se pot lega de activități militare romane⁶. Asemănător situației din bazinul Tisei Superioare, pitenii din bronz de pe teritoriul culturii Przeworsk, sunt o apariție rară, în general ei fiind confecționați din fier⁷. Cei câțiva piteni de bronz nu au o concentrație geografică anume și nu se pot lega de un anumit fenomen istoric, poate mai degrabă de un statul special al proprietarilor acestora.

Aceste abordări diferite al prezenței pitenilor de bronz pe limesul pannonic și dacic, precum și prezența lor în Barbaricum-ul învecinat, după părerea noastră trebuie nuanțate. Într-un studiu recent Masek leagă pitenii din bronz din provincia Pannonia de mediul militar și crede că sunt rezultatul unei confluente romano-barbare și nu exclude o legătură directă cu o prezență barbară în mediul militar roman⁸. După părerea noastră o situație asemănătoare putem constata și pe limesul Porolissens, unde acești piteni foarte probabil au fost purtați de luptători germanici aflați în slujba Imperiului. În ceea ce privește pintenul de la Bădăcin din Barbaricum, după părerea noastră, în stadiul actual al cercetărilor, apariția lui nu se poate lega în mod direct de activități militare romane în vecinătatea limesului, însă dacă apar mai multe asemenea descoperiri aceasta imagine se poate nuanța în viitor.

O prezență militară romană în Barbaricum-ul învecinat Daciei Porolissensis, asemănătoare celor de la Dunărea Mijlocie, nu poate fi presupusă, spațiul nord-vestic al României fiind în cu totul altă relație strategică și militară cu Imperiul. În cazul teritoriul nostru ar trebui să presupunem un eventual control sporit militar/economic al Depresiunii Șimleului și văii Zalăului până la războaiele marcomanice⁹ și apoi mai mult un control economic după aceste războaie sau scurte incursiuni militare la anumite ținte stabile în Barbaricum-ul apropiat limesului.

La Bădăcin se cunoaște un sit arheologic, în punctul Ogrăzi/Vatra Bătrână, în care au apărut și materiale datând din epoca romană. Acesta este amplasat în spatele ultimelor case din Bădăcin, spre nord, pe o terasă aflată pe malul drept al văii Tomii (fig. 1). Situl a fost descoperit în anul 1994 în urma unor cercetări de suprafață¹⁰. Materialele arheologice descoperite aparțin epocii bronzului, epocii romane și evului mediu (sec.VIII–XVI). Un alt punct, cu materiale din epoca romană din hotarul satului Bădăcin, este Viile de Jos (descoperit în anul 1995¹¹), dar consistența acestuia este net inferioară primului punct.

² Ginalski 1991, 62, 72, Ryc.19.

³ Ardeleanu 2009, 56.

⁴ Horedt 1982, 56–57.

⁵ Opreanu/Cociș 2002, 241.

⁶ Tejral 2003, 255.

⁷ Ginalski 1991, 75–79. În catalogul alcătuit de autor din 334 de piteni doar 9 sunt din bronz (2%).

⁸ Masek 2013, 141.

⁹ Gindele 2013, 350.

¹⁰ Punctul a fost semnalat de către D. Mateș din Șimleu Silvaniei și cercetat ulterior prin periegeze de către H. Pop

¹¹ Cercetarea a fost efectuată de către H. Pop și I. Bejinariu (Pop, 1997, 458, 468)

În hotarul comunei Pericei, din care face parte și satul Bădăcin, cercetările de teren din ultimii ani au identificat și alte situri aparținând acestui orizont cronologic, fără a se fi executat săpături sau alte intervenții de specialitate majore. Este vorba despre așezarea de la Miliceri Tag, la extremitatea vestică a hotarului localității, descoperită în anul 1998, așezarea de la fosta C.A.P. identificată tot în anul 1998. În același an fost descoperită o astfel de așezare la marginea estică a satului Pericei, iar în anul 1995 a fost identificată o așezare asemănătoare în punctul Darvas, la sud de sat¹².

Situl de la Pericei-Strada Gouț¹³ este amplasat pe o terasă nu foarte înaltă a Văii Crasnei (200 m altitudine față de nivelul mării), terasă avansată a complexului de dealuri ce domină cursul râului la nord. Situl de epocă romană (sec. II e.n.), identificat pe această terasă în anul 1995 ocupă câteva hectare. Acesta a beneficiat de 12 cercetări de teren, care au vizat suprafețele neafectate de construcțiile edilitare moderne și contemporane¹⁴.

În pădurea, în care a fost descoperit pintenul descris la început (fig. 1), au fost semnalati și tumuli¹⁵. O cercetare recentă de teren a confirmat existența acestor monumente¹⁶. Este vorba de un număr însemnat de movile care se distribuie pe culmea dealului împădurit. Unii dintre tumuli sunt chiar secționati de tranșeele săpate în războaiele amintite. Ne propunem să realizăm o cercetare mai amplă a fenomenului tumular din zonă, care ar putea fi pus în legătură cu locuirile datate în epoca romană de la baza formațiunilor deluroase pe care au fost ridicate movilele, sau cu locuirea preistorică identificată în acest areal.

Pe alt palier trebuie să analizăm relația economico-militară cu centrele de producție ceramică și de fier din Câmpia Someșului din zona Medieșu Aurit/Iojib/Apa, unde cu ocazia cercetării centrului de producție ceramică de la Medieșu Aurit-Șuculeu au apărut mai multe piese militare romane¹⁷. Un alt aspect sunt posibilele construcții militare romane în Barbaricum, cum ar fi castelele romane de pământ de marș sau de exercițiu de la Zalău-Dealul Lupului¹⁸ sau fortificația liniară de la Supuru de Sus¹⁹. Elementele de construcții romane în Barbaricum (țigle, olane, paviment) nu pot fi legate în mod nemijlocit de o prezență militară sau economică, ele pot fi urmele unor reședințe barbare construite după model roman. Asemenea indicii avem la Zalău-Bd. Mihai Viteazul nr. 102–104²⁰ sau la Șimleul Silvaniei²¹.

Problematika relațiilor romano-barbare în vecinătatea limesului Porolissens este una complexă, necesită un studiu detaliat din mai multe puncte de vedere. Considerăm că publicarea pintenului de la Bădăcin aduce informații suplimentare pentru această temă de cercetare și va putea fi integrată în viitoarele sinteze al acestui subiect.

BIBLIOGRAFIE-BIBLIOGRAPHY

- Ardeleanu 2009: M. Ardeleanu, *Pintenii germanici din Barbaricum (sec. II–III P. Chr.)*. *Germanische Sporen aus Barbaricum (II–III. Jahrhundert n. Chr.)*, **Crisia**, 39, 2009, 55–73.
- Fetzer 1899: J. F. Fetzer, *Szilágyságiletekrol*, **AE**, 19, 1899, 260–269.
- Ginalski 1991: J. Ginalski, *Ostrogoi kablakowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna. Bügelsporen der Przeworsk-Kultur. Eine Typologische Klassifikation*. **Przegląd Archeologiczny**, 38, 1991, 53–84.
- Gindele 2013: R. Gindele, *Probleme legate de evoluția culturii materiale din sec. II–V în spațiul nord-vestic al României*, **Studii și Comunicări Satu Mare**, XXIX/1.2013, seria Arheologie, 342–378.

¹² Toate aceste situri au fost descoperite de către H. Pop. La unele cercetări periegetice au participat și cercet. Sanda și Dan Băcuț-Crișan, cercet. I. Bejinariu, D. Sana, E. Pripon și Zsolt Csok, (Pop, 1997, 462, 472).

¹³ Pop, 1997, 463, 472

¹⁴ Situl fost descoperit în anul 1995 de H. Pop, I. Bejinariu

¹⁵ Semnalarea a fost făcută de descoperitorul pintenului, dl. C. Giurgiu, căruia îi mulțumim pe această cale.

¹⁶ Periegează H. Pop

¹⁷ Gindele 2014, 342.

¹⁸ Matei/Pop 2004.

¹⁹ Matei/Gindele 2006.

²⁰ Matei/Stanciu 2000, Pl.232:11, Pl.242:5.

²¹ Fetzer 1899; Matei 1980, nr. 14, 242; Pop 1997, nr. 36.1., 464; Matei/Stanciu 2000, 81.

- Gindele 2014: R.Gindele, *Ein im römerzeitlichen Töpferzentrum von Medieșu Aurit – Șuculeu entdeckter römischer militärischer Beschlag*. In: R. Madyda-Legutko/J. Rodzinska-Nowak (red.), **Honoratissimum assensus genus es tarmis laudare, Festschrift Kaczanowski 70. Geburtstag**, Krakow, 2014, 337–343.
- Horedt 1982: K.Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982.
- Masek 2013: Zs. Masek, *Római kori bronz sarkantyú Pér–Mindszentpusztáról. Ein römerzeitlicher bronzener Sporn von Pér–Mindszentpuszta*. In: Farkas I., G. – Szabó A., (Szerk.): **SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTO HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS, SUPPLEMENTUM XII**, Res Militares Antiquae (ReMiA), PTE-BTK TTI Régészeti Tanszék, 135–149.
- Matei 1980: Al.V.Matei, *Repertoriul așezărilor aparținând dacilor liberi (sec. II–IV e.n.) descoperite pe teritoriul județului Sălaj. Verzeichnis der in Kreis Sălaj entdeckten Siedlungen der freier Daker (2–4 Jh.)*, **Acta M.P.**, 4, 1980, 229–243.
- Matei, Gindele 2006: Al. V. Matei, R.Gindele, *Sistemul defensiv roman din nord-vestul Daciei descoperit prin cercetările arheologice de la Supurul de Sus (jud. Satu Mare) și pe baza documentației din izvoarele scrise. Roman defensive system from north-west part of Dacia. Field researches at Supuru de Sus (Satu Mare County) and literature sources*. In: E. S. Teodor, O. Țentea (eds.), **DACIA AVGVSTI PROVINCIA. CREAREA PROVINCIEI**. Actele simpozionului desfășurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României, București, 2006, 181–206.
- Matei, Pop 2004: Al. V. Matei, H. Pop, *Zalău, jud. Sălaj. Punct: Valea Mâții-Dealul Lupului*, **Cronica Cercetărilor Arheologice din România**, 2004, nr. 246.
- Matei, Stanciu 2000: Al. V. Matei, I. Stanciu, *Vestigii din epoca romană (sec. II–IV p. Chr.) în spațiul nord-vestic al României. Funde der römischen Kaiserzeit (2.–4. Jh. N. Chr.) im Nordwestgebiet Rumäniens*, Zalău, 2000.
- Opreanu, Cociș 2002: C. Opreanu, S. Cociș: *Artefakte barbarischer Herkunft aus dem römischen Dakien*. In: Rustoiu A., Ursuțiu A. (Hrsg.): **Interregionelle und kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr.–1. Jahrtausend n. Chr.)**, Cluj-Napoca, 2002, 227–266.
- Pop 1997: H. Pop, *Repertoire of Discoveries from the Roman Age Beyond the Limes on the Territory of Salaj County (2 nd–4th Centuries A. D.). Repertoriul descoperirilor de epoca romană din afara limesului pe teritoriul județului Sălaj (secolele II–IV. p. Ch.)*, **Acta M.P.**, 21, 1997, 457–486.
- Tejral 2003: J. Tejral, *Zur Frage der germanisch–sarmatischen kulturellen Beziehungen an der Wende von der älteren zur jüngeren Kaiserzeit*. In: von Carnap-Bornheim, C. (ed.): **Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität**, Marburg, 12–16. Februar. (Marburg, 1998), 239–274.

Figura 1. Locul descoperirii pintenului (1) și așezarea de epoca romană de la Bădăcin-Ogrăzi/Vatra Bătrână (2)

Figure 1. The place of discovery of the spur (1) and the Roman era settlement from Bădăcin- Ogrăzi/Vatra Bătrână (2)

Figura 2. Pintenul din bronz de la Bădăcin (foto)
Figure 2. The bronze spur from Bădăcin (photo)

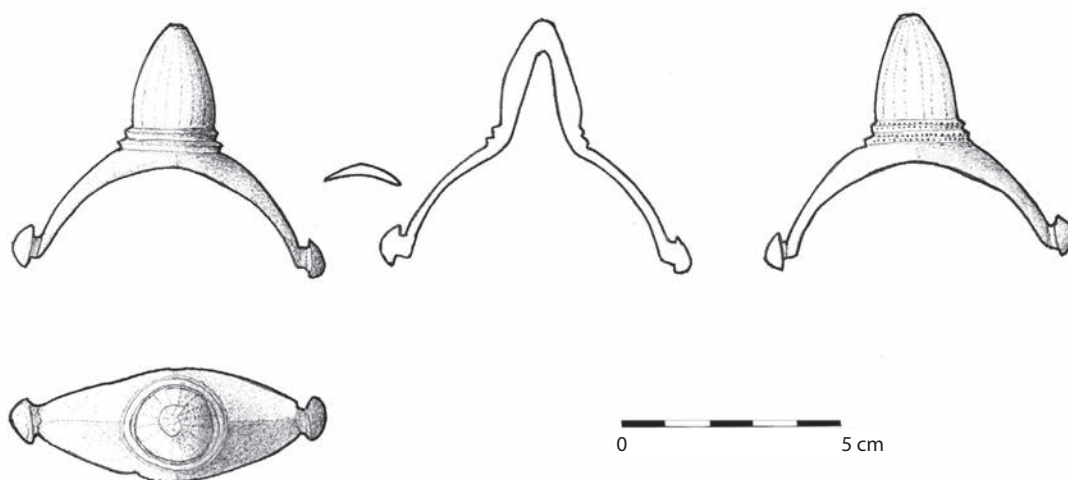

Figura 3. Pintenul din bronz de la Bădăcin (desen)
Figure 3. The bronze spur from Bădăcin (drawing)

MIGRAȚII, EV MEDIU

RĂZBOINICI AVARI ÎN NORD-VESTUL ROMÂNIEI ÎN SECOLELE VII–VIII. CONSIDERAȚII REFERITOARE LA STATUTUL POLITIC AL NORD-VESTULUI ROMÂNIEI ÎN SECOLELE VII–VIII

CĂLIN COSMA*

AVAR WARRIORS IN NORTH-WEST ROMANIA DURING THE VII TH – VIII TH CENTURIES. NOTES ON THE POLITICAL STATUS OF THE NORTH-WESTERN TERRITORY OF ROMANIA DURING THE VII TH – VIII TH CENTURIES

ABSTRACT: *In the north-western territory of Romania (Fig. 1), four sites were recorded where cemeteries and graves were discovered, which, based on the grave-goods, belonged, beyond any doubt, to Avar warriors. The archaeological remains come from: Căuaș, Dindești, Săcueni/Veresdomb, Valea lui Mihai/Rétalj (see table 1 and the catalogue of finds).*

According to the chronology of the metal pieces, the Avar warrior graves from north-west Romania may be framed in the last two great periods within the evolution of the Avar Khaganate (Table 2). Northwest Romania lay on the periphery of the “political border” of the Avar Khaganate. Very likely, the north-western corner of Romania represented a territory which politically was subordinated to the secondary Avar centre of power located on the territory of the city of Nyíregyháza, on the Upper Tisza. From there, high-ranking warriors within the hierarchy of the Khaganate, like the ones from Valea lui Mihai/Rétalj, Căuaș, and Dindești were sent to control the human communities in the north-western areas of Romania.

As a general conclusion, one may argue that strategically, not the entire north-western territory of Romania was an area of interest for the Avar Khagans from Pannonia during the 7th–8th centuries. The Avar cemeteries and graves are found and cluster only in the Upper Er River Basin. The northern part of Sătmar, Oaș, Maramureș and the western parts of Sălaj lay outside the effective borders of the Avar Khaganate. For Maramureș, current data disprove even the existence of a “control” of the territory carried out by Avar warriors. Instead, for Oaș, north of Sătmar, and the western parts of Sălaj one may invoke the term of “control from a distance”,

a strategy used by the Avar Khagans for certain territories situated outside of the effective borders of the empire.

KEYWORDS: *Avars, warriors, cemeteries, political status, borders.*

REZUMAT: *În teritoriul nord-vestic românesc (Fig. 1), am înregistrat patru localități în care au fost descoperite cimitire și morminte care, conform inventarului funerar pe care l-au conținut, au aparținut, fără nici un fel de rezerve, unor războinici avari. Vestigiile arheologice provin de la: Căuaș, Dindești, Săcueni/Veresdomb, Valea lui Mihai/Rétalj (vezi tabelul nr. 1 și catalogul descoperirilor).*

Conform cronologiei pieselor din metal, mormintele de războinici avari din arealul nord-vestic românesc, pot fi plasate temporal în ultimele două mari perioade din evoluția Kaganatului avar (Tabelul nr. 2).

Nord-vestul României s-a aflat la periferia „graniței politice” a Kaganatului avar. Foarte probabil, colțul nord-vestic românesc a fost un spațiu care din punct de vedere politic se afla în subordinea centrului de putere avar secundar, localizat pe teritoriul orașului Nyíregyháza, de pe Tisa superioară. De acolo erau trimiși în teritoriu, războinici de rang superior în ierarhia Kaganatului, precum cei de la Valea lui Mihai/Rétalj, Căuaș și Dindești, pentru a controla comunitățile umane din zonele nord-vestice ale României.

Ca și concluzie generală se poate afirma, că din punct de vedere strategic, nu întreg teritoriul nord-vestic al României a fost în secolele VII–VIII, o zonă de interes pentru Kaganii avari din Pannonia. Cimitirele și mormintele avare sunt întâlnite și se concentrează numai în bazinul superior al Erului. Partea de nord a Sătmarului, Oașul, Maramureșul

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, cosma.calin@yahoo.com

și părțile vestice ale Sălajului se aflau în afara granițelor efective ale Kaganatului avar. Pentru Maramureș, datele actuale înfirmă chiar și numai o „supraveghere” a teritoriului, efectuată de războinici avari. În schimb, pentru Oaș, nordul Sătmarului și părțile vestice ale Sălajului, se poate

invoca termenul de „control de la distanță”, strategie utilizată de Kaganii avari pentru anumite teritorii de dincolo de granița efectivă a Imperiului.

CUVINTE CHEIE: Avari, războinici, cimitire, statut politic, granițe.

Cercetarea pe care o propunem se rezumă la arealul geografic care cuprinde provinciile istorice românești: Maramureșul, Oașul, Sătmarul și părțile vestice ale actualului județ Sălaj. Din punct de vedere geografic, respectivul spațiu delimitează nord-vestul României. De mai multă vreme a fost precizat în istoriografie că teritoriul de nord-vest se individualizează în geografia fizică a României¹. Fac precizarea, dacă mai este nevoie, că actualele granițe interstatale dinspre nord-vest, nu reprezentau în antichitate și Evul Mediu timpuriu limite precise a teritoriului. Poziția distinctă a nord-vestului românesc pe harta geografică a României, este unul dintre motivele, justificate de altfel, pentru tratarea fenomenului istoric din respectivul areal geografic, independent de toate celelalte provincii românești ce formează Transilvania, inclusiv pentru perioada celei de-a doua jumătăți a primului mileniu creștin².

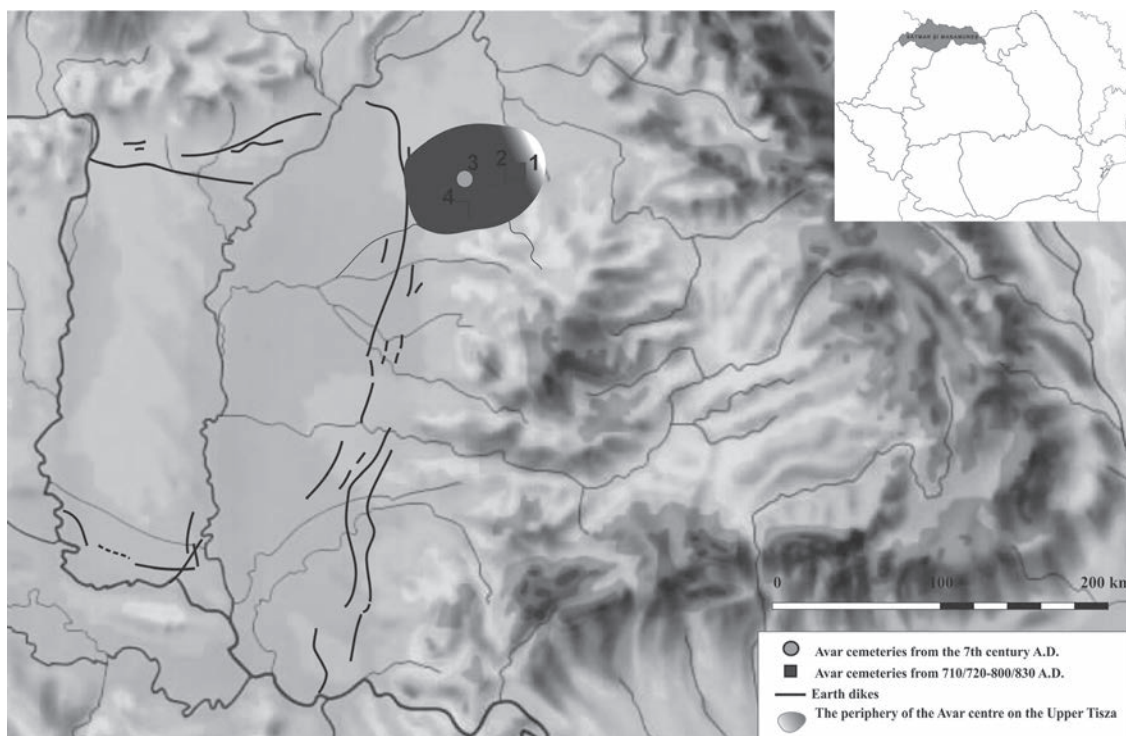

Fig. 1. Harta descoperirilor: 1. Căuaș (jud. Satu Mare); 2. Dindești (jud. Satu Mare); 3. Valea lui Mihai (jud. Bihor); 4. Săcueni (jud. Bihor).

Fig. 1. Map of finds: 1. Căuaș (Satu Mare county); 2. Dindești (Satu Mare county); 3. Valea lui Mihai (Bihor county); 4. Săcueni (Bihor county).

În cadrul acestui demers științific, vor fi prezentate numai cimitirele și mormintele care au aparținut fără rezerve unor războinici avari. La acestea am adăugat doar acele artefacte care, deși descoperite întâmplător, sunt totuși piese care cu certitudine provin din morminte avare. Ele se concretizează în arme, piese de harnașament, dar și obiecte ce împodobeau vestimentația războinicilor avari, de diferite ranguri, precum și a suitelor militare, sau a persoanelor cu rang înalt în ierarhia societății avare (tabelul 1). Am exclus intenționat din catalogul descoperirilor toate acele artefacte fără putere cronologică și etnică, descoperite

¹ Cosma 2002, p. 16–19; Stanciu 2011, p. 16–21.

² Cosma 2002, p. 13–24; Stanciu 2011, p. 13–26.

întâmplător în diferite localități din nord-vestul României. Sunt piese despre care nu există informații topografice și de asemenea nu dispun de context arheologic.

PREZENTAREA DATELOR. ÎNCADRARE ETNO-CULTURALĂ

În teritoriul nord-vestic românesc am înregistrat patru localități în care au fost descoperite cimitire și morminte care, conform inventarului funerar pe care l-au conținut, au aparținut, fără nici un fel de rezerve, unor războinici avari. Vestigiile arheologice provin de la: Căuaș, Dindești, Săcuieni/Veresdomb, Valea lui Mihai/Rétalj (vezi tabelul nr. 1 și catalogul descoperirilor).

Tabelul nr. 1. Cimitire, morminte și descoperiri cu caracter funerar din nord – vestul României.

Situri	C	M	A	PH	ÎC	LC	Ac	Ca	P	Ah	Ce	OCG
1. Căuaș	X			X		X	X	X				
2. Dindești		X	X			X		X				
3. Săcuieni/Veresdomb	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
4. Valea lui Mihai/ Rétalj		X	X	X		X	X					

Legendă: C – Cimitire; M – Morminte; A – Arme, PH- Piese de harnașament; ÎC – Însmormântare cu cal; LC – Limbă de curea; Ac – Aplici de centură; Ca – Cataramă; P – Podoabe; Ah – Aplici de harnașament; Ce – Ceramică; OUC – Obiecte de uz casnic și gospodăresc.

Mormintele de la Dindești, Săcuieni/Veresdomb (M. 2) și Valea lui Mihai/Rétalj, conțin schelete umane așezate în groapă în poziție dorsală, direct pe pământ. În nici un caz nu s-au descoperit urme de lemn sau cuie din fier care să certifice prezența sicriilor. La Săcuieni/Veresdomb, defunctul din Mormântul nr. 2, a fost învelit probabil într-un giulgiu, documentat de un praf alb, care acoperea fundul mormântului și obiectele de inventar, praf alb care a provenit de la descompunerea unor materii organice. Faptul că la Dindești a fost descoperită doar partea superioară a scheletului uman, nu certifică o practică rituală deosebită. Lipsa părții inferioare se datorează bulversărilor pe care le-a suferit mormântul într-o perioadă ulterioară înhumării.

Inventarul metalic al tuturor mormintelor îl formează diferite tipuri de accesorii vestimentare din bronz și fier, dar și piese de harnașament și arme (pl. 1- 6). La Săcuieni/Veresdomb, pe lângă obiecte din metal, în morminte au fost depuse oale din lut, fusaiole, precum și alte ustensile. Într-un singur caz (Săcuieni/Veresdomb, mormântul nr. 2), s-a observat jefuirea parțială a mormântului încă din vechime. Dispunerea mobilierului funerar în cadrul mormintelor este destul de dificil de reconstituit, datorită bulversării ulterioare însmormântărilor. Ceea ce se poate totuși remarca, este că obiectele de vestimentație au fost descoperite printre oasele scheletelor umane, iar armele, piesele de harnașament, precum și alte obiecte au fost depuse alături de schelet sau la picioarele acestuia (Săcuieni/Veresdomb, Valea lui Mihai/Rétalj).

Conform datelor publicate, mormântul nr. 2 de la Săcuieni/Veresdomb era orientat N-E/S-V, cu capul spre S-V (catalog nr. 3). Din planul publicat rezultă că avem de-a face mai degrabă cu o groapă ovală, sau rotundă, decât dreptunghiulară (pl. 3/1). Orientarea aproximativă a scheletului de la Dindești a fost N (capul) – S (picioarele), sau N-V (capul) / S-E (picioarele). La Valea lui Mihai/Rétalj, scheletul uman a fost orientat cu capul spre nord și picioarele spre sud.

În mormântul nr. 2 de la Săcuieni/Veresdomb, alături de cel decedat, a fost depus și un cal sacrificat, împreună cu obiectele de harnașament. Calul era într-o groapă dispusă în partea sudică, în dreapta scheletului uman, săpată lateral în peretele mormântului, în prelungirea acestuia. Nu este vorba de o groapă separată, ci de o lățire a mormântului uman, prezentându-se ca o nișă realizată în perete. Calul a fost așezat în poziția culcat pe partea dreaptă și puțin chircit. A avut aceeași orientare cu cea a corpului uman.

La Valea lui Mihai/Rétalj, deși nu este atestată existența unui schelet de cal alături de defunct, inventarul mormântului constă și din piese de harnașament. În ceea ce privește Mormântul nr. 1 de la Săcuieni/

Veresdomb, sau cel/cele de la Căuaș este imposibil de precizat dacă ele au avut și schelete, sau numai resturi de schelete de cai, alături de defunct. Sigur însă mormintele au conținut piese de harnașament și arme (catalogul descoperirilor nr.1, 3).

Caracteristicile comune ale mormintelor prezentate în paragrafele anterioare, se rezumă la înhumarea defunctului împreună cu toate accesoriile vestimentare, folosite de acesta în timpul vieții, la care se adaugă armele și piesele de harnașament, precum și o serie de recipiente din ceramică depuse în cadrul mormântului. La acestea, se adaugă depunerea în mormânt alături de cel decedat și a unor schelete de cai (sigur în unele cazuri, prezumtiv în altele). Toate aceste atribute conferă omogenitate mormintelor din nord-vestul României. Distincția descoperirilor este accentuată de identitatea mobilierul funerar și în special de obiectele din metal, care, prin particularitățile pe care le prezintă (tip de piese, stil, mod de realizare, etape cronologice), formează o grupă aparte, bine definită în cadrul artefactelor de gen. Toate aceste elemente (rit și ritual funerar, piese din metal), se regăsesc în mediul avar din Pannonia. Aceste corespondențe/date științifice, susțin fără rezerve faptul că mormintele din nord-vestul României, prezentate în paragrafele anterioare, au aparținut unor războinici avari.

Inhumația, în cadrul unor necropole plane, constituie unul dintre elementele esențiale ale modului de înmormântare al avarilor din centrul Europei³. Orientarea mormintelor în cadrul necropolelor este în general N-E, NE-SV, S-V, V-E, existând firește și deviații. Pentru perioada secolelor VII-VIII, cimitire plane de inhumație sau morminte izolate atribuibile mediului avar sunt prezente și pe teritoriul Transilvaniei⁴, sau al Banatului⁵.

Mediul avar este caracterizat de înhumarea indivizilor cu accesoriile vestimentare purtate de către aceștia în timpul vieții. Artefactele respective, și în special piesele din metal, prin caracteristicile lor (mod de realizare, stil și ornament), se constituie într-o categorie aparte de astfel de obiecte, conferind specificitate mediului avar sau „avarizat”. Mai cu seamă centura, simbol deosebit în cadrul lumii avar⁶, ornamentată cu o serie de pandantive, aplici și curele anexe, este printre cele mai importante obiecte depuse în cadrul mormintelor de bărbați/războinici⁷. Alături de o serie de accesorii vestimentare și podoabe, armele și piesele de harnașament descoperite în morminte, atestă atât existența războinicilor în cadrul societății, cât și faptul că luptătorii avari, indiferent de rangul lor, beneficiau de depunerea în mormânt a unor artefacte care să le ateste statutul social. Cu cât mobilierul funerar era mai bogat, cu atât războinicul a avut un rang mai înalt în societatea avară⁸. Sepulturele feminine conțin în special podoabe pentru urechi și gât⁹. Pe lângă artefactele menționate mai sus, alături de defuncți erau depuse vase ceramice¹⁰, precum și alte ustensile din metal și lut¹¹. La avari consemnăm și ritualul depunerii în cadrul sepulturelor, mai ales de bărbați/războinici, și a calului sacrificat, cu toate piesele de harnașament. Alături de centură, armele și calul au avut o importanță deosebită în cadrul societății avar, toate acestea însoțindu-l pe războinic și în

³ Afirmatia este probată de numeroasele necropole avar care se masează cu precădere în Câmpia Pannonică, valorificate științific în cadrul unor monografii arheologice sau studii, elaborate de către istoricii maghiari. Toate sunt importante din punct de vedere științific. În acest cadru amintesc doar o parte dintre acestea: Csallány 1953, p. 133–141; László 1955; Csallány 1956; Kovrig 1963; Bóna 1970, p. 243–263; *Cemeteries* 1975; Kiss 1977; Garam 1979; Kiss, Somogyi 1984; Garam 1995; Bárdos, Garam 2009. La fel de importante sunt și cimitirele avar ori slavo-avar descoperite pe teritoriul Slovaciei, publicate în monografii. Și în acest caz amintesc doar câteva dintre studiile monografice: Čilinská 1966; Točík 1968; Točík 1968a; Čilinská 1973; Budinský-Krička, Točík 1991; *Problematike* 1991; Zábajník 2004.

⁴ Horedt 1958, p. 61–108; Winkler, Takács, Păiuș, p. 1977, 269–283; Zaharia 1977, p. 62; Horedt 1986, p. 66–72.

⁵ Mare 1998, p. 285–306; Mare 2004, p. 115–128.

⁶ Csallány 1962, p. 445–480; Medgyesi 1992, p. 253–267.

⁷ Garam 1987, p. 191–202.

⁸ Vezi de exemplu: László 1955; Garam 1987, p. 191–202; Pohl 1988, p. 178–185; Čilinská 1991, p. 187–212; Kovács, Garam 2002, p. 81–112; Cosma *et alii* 2013, p. 9–17.

⁹ Garam 1987, p. 191–202.

¹⁰ Sós, Salaman 1995; Cosma 2011, p. 26–32, 121–133.

¹¹ Vezi de exemplu: Kovrig 1963; Čilinská 1966; Čilinská 1973; *Cemeteries* 1975; Kiss 1977; Garam 1979; Kiss, Somogyi 1984; Garam 1993; Garam 1995; Juhász 1995; Rosner 1999.

mormânt¹². În funcție de mai multe elemente precum: arderea scheletului calului; depunerea întreagă sau numai a unor părți din corpul calului în groapa sepulcrală; poziția și orientarea scheletului cabalin alături de defunct în aceeași groapă, într-o groapă săpată pe una dintre laturile mormântului uman, prin lărgirea acesteia, sau în gropi separate intercalate printre sepulturele umane, s-a realizat o tipologie a înmormântărilor cu cai din perioada avară din Pannonia. Tipologia înmormântărilor cu cai, corelată cu tipologia și cronologia pieselor de metal care au constituit inventarul funerar, au oferit o serie de date referitoare la evoluția în timp a practicii înmormântării calului, precum și informații utilizabile în studiul problemelor referitoare la diferențierile etnice la nivelul populațiilor avar, pentru perioada secolelor VI–IX¹³.

În paragrafele de mai sus am descris foarte pe scurt doar câteva elemente ce țin de domeniul funerar al lumii avar. Motivul pentru care am făcut această incursiune, se datorează dorinței de a oferi date pertinente care să certifice plasarea etno-culturală a grupului de morminte de inhumație din arealul nord-vestic românesc, descrise, în rândul descoperirilor ce aparțin mediului avar din Bazinul Carpatic. Atribuirea etnică propusă, susținută de ritualul funerar, este confirmată și de faptul că principalele tipuri de piese care constituie mobilierul funerar al mormintelor în discuție, sunt artefacte specifice orizontului cultural avar. Piese din mormintele din nord-vestul României, după cum se va vedea în continuare, își găsesc numeroase analogii în cadrul necropolelor avar. De altfel, situația arheologică concretă, ce stă la baza plasării culturale a mormintelor de războinici din nord-vestul României mediului avar, nu contravine realităților politice ale acelor timpuri. Zone din nord-vestul ale României au fost vizate de politica de expansiune a Kaganatului avar, după stabilirea centrului de putere avar în Câmpia Pannonică¹⁴.

ÎNCADRAREA CRONOLOGICĂ A VESTIGIILOR

Faptul că limba de curea de la Căuaș este turnată din bronz și ornamentată cu animale fantastice, conform descrierii din literatura de specialitate, ea poate fi încadrată în faza timpurie a perioadei avar târzii, secvență cronologică căreia îi sunt specifice limbi de curea ornamentate cu grifoni, cu scene de lupte între animale sălbatice, sau vrejul terminat în lob cruciform¹⁵. Obiecte de tipul celor două plăcuțe de fixare pe centură, care provin de la două cataramă descoperite tot la Căuaș, ornamentate cu grifoni și/sau alte animale fantastice, sunt piese care au fost utilizate cu precădere în faza timpurie și mijlocie a perioadei avar târzii¹⁶. Asocierea celor două tipuri de artefacte în cadrul complexului funerar de la Căuaș presupune datarea lui în primele două etape ale perioadei avar târzii.

Catarama din bronz de formă trapezoidală din mormântul de la Dindești, este o piesă cu largă utilizare, fiind întâlnită pe tot parcursul secolului VIII (pl. 1/2). Dimensiunile mari ale piesei, presupun utilizarea ca accesoriu al centurii principale. Datarea obiectelor de genul respectiv s-a făcut în general pe baza asocierii lor cu alte obiecte (limbi de curea, aplici pentru centură), care se pretează unei datări mai fine. Z. Čilinská, conform descoperirilor din necropola de la Nové Zámky, include cataramele din bronz trapezoidale în tipul I de centură principală, pe care apar pandantive, aplici și limbi de curea ornamentate cu scene animaliere ajurate. Aceasta, consideră că tipul respectiv este anterior tipurilor II și III, ale căror cataramă sunt de formă ovală, placa de prindere fiind ornamentată cu motive vegetale, asociate cu piese decorate în același mod¹⁷. În cadrul necropolelor avar există numeroase exemple care dovedesc utilizarea artefactului respectiv pe tot parcursul secolului VIII (inclusiv în partea finală a acestuia) și, de asemenea,

¹² Csallány 1953, p. 133–141; Némethi, Klima 1992, p. 173–176.

¹³ Csallány 1953, p. 133–141; Némethi, Klima 1992, p. 173–176.

¹⁴ Kovrig 1955, p. 163–184 și Fig. 1–2; Erdély Története 1986, p. 159–177; Bóna 1990, p. 63–106; Rusu 1977, p. 172–173, 178; Szentpéteri 1996, p. 151–165, harta 1.

¹⁵ Kovrig 1963, p. 235–236; Garam 1987, p. 197; Daim 1992, p. 1035; Garam 1995, p. 188–263.

¹⁶ Kovrig 1963, p. 235–236; Garam 1987, p. 197–198; Daim 1992, p. 1034–1035; Zoll-Adamikowa 1992, p. 297–315; Garam 1995, p. 187–234.

¹⁷ Čilinská 1966, p. 176–179, Fig. 19.

asocierea cu piese ornamentate prin ajurare cu motive vegetale¹⁸. Dintre acestea, le amintesc doar pe cele mai concludente: Kisköre¹⁹, Szob²⁰, Pilismarót²¹, Gyód-Máriahegy²², Kékesd²³, Tiszafüred²⁴. În funcție de toate cele de mai sus, catarama de la Dindești, poate fi plasată în secolul VIII.

Săbii de formă dreaptă, cu un singur tăiș, cu mânerul lipsit de gardă pronunțată, cum pare a fi artefactul descoperit la Dindești (pl. 1/1), sunt întâlnite pe parcursul perioadei avare mijlocii și târzii²⁵. Starea de conservare a piesei de la Dindești nu permite însă aprecieri mai detaliate, referitoare la o eventuală încadrare tipologică și cronologică mai exactă.

Edificatoare în datarea complexului de la Dindești este limba de curea din bronz (pl. 1/3a-b). Aceasta își găsește corespondențe în fazele II și III din perioada avară târzie. Cea mai bună analogie pentru piesa de la Dindești, referitoare la modul de ornamentare (pe o parte grifoni, pe cealaltă vrejuri ale căror capete se termină cruciform), o oferă o limbă de curea de la Keszthely²⁶. Piese ornamentate pe o față cu grifoni, iar pe cealaltă cu vrejuri au fost descoperite de exemplu și la Szebeny I²⁷, Kékesd²⁸, Regöly²⁹, Romonya I³⁰, Homokmégy-Halom³¹. În funcție de obiectele cu care se asociază, complexe în care au apărut piesele respective au fost datate în etapa mijlocie a epocii avare târzii, primele patru cazuri, și în ultima fază a perioadei avare târzii, ultimul exemplu. Faptul că majoritatea limbilor de curea care prezintă cele două tipuri de ornamente pe aceeași piesă, sunt încadrate în ultimele două etape ale perioadei avare târzii, oferă argumente pentru o datare asemănătoare și pentru piesa de la Dindești. Există însă diferențe în ceea ce privește modul în care se termină capetele vrejurilor (lob cruciform la Dindești, formă de palmetă în cazurile amintite mai sus). Conform acestui detaliu, consider că limba de curea de la Dindești se înscrie cronologic aproximativ la mijlocul secolului VIII, cu o prelungire spre sfârșitul acestei perioade. În cronologie absolută piesa poate fi inclusă în faza a doua și începutul fazei a treia a perioadei avare târzii. În aceeași perioadă datează, în funcție și de alte obiecte de metal, și piesa de la Regöly³², care prezintă cele mai bune analogii referitoare la forma vrejului pentru artefactul de la Dindești. O datare a piesei pe tot parcursul fazei a treia a epocii avare târzii nu poate fi susținută, tocmai datorită diferențelor sesizate în ceea ce privește forma palmetei. Ultimei secvențe cronologice îi sunt caracteristice vrejurile cu capetele în formă de palmetă, iar la finalul secolului VIII vrejul se transformă într-o palmetă³³.

În Catalogul descoperirilor (nr. 3), am precizat faptul că armele și piesele de harnașament, din Mormântul nr. 1 de războinic de la Săcuieni, nu au putut fi identificate, lucru care face imposibilă plasarea exactă a mormântului într-una dintre fazele cronologice ale istoriei Kaganatului avar. Atât mărgelile cât și vasul ce provin din Mormântul nr. 1 (pl. 2/1-2), sunt artefacte care se regăsesc printre obiectele vehiculate de lumea avară în secolul VIII³⁴.

¹⁸ Chiar în cadrul cimitirului de la Nové Zámky, în M. 98 catarama de tipul respectiv apare asociată doar cu piese cu ornament vegetal: Čilinská 1966, p. 25, Pl. XXVIII/M.98.

¹⁹ Garam 1979, mormânt nr. 136, p. 27, 74-76, Pl. 21/28.

²⁰ Kovrig 1975b, mormânt nr. 161, p. 200, Fig. 3/1/3.

²¹ Szabó 1975, mormânt nr. 1, p. 245, 277, Fig. 3/1/1.

²² Kiss 1977, mormânt nr. 74, p. 42-43, Pl. X/74/1.

²³ Kiss 1977, mormânt nr. 135, 137, p. 54, 59, Pl. XVII/135/1, XVII/137/1.

²⁴ Garam 1995, p. 187-234.

²⁵ Garam 1979, p. 61-64, 78; Garam 1987, p. 196, 198; Garam 1995, p. 342-345; Csiky 2009, p. 131-136.

²⁶ Hampel 1905, III, Pl. 161/1-2.

²⁷ Garam 1975, mormânt nr. 11, p. 76, 109, Fig. 3/ 11/8a-b, p. 43, 77-78, 109, Fig. 5/ 43/10a-b.

²⁸ Kiss 1977, mormânt nr. 85, p. 52, 59, Pl. XV/85/4.

²⁹ Kiss, Somogyi 1984, mormânt nr. 95, p. 134, Pl. 72/95/1.

³⁰ Kiss 1977, mormânt nr. 31, p. 112, Pl. XLVI/31/8, mormânt nr. 41, 112, pl. XLVII/41/5.

³¹ Garam 1975b, p. 31, 27-28, 44, Fig. 5/31/11a-b, mormânt nr.60, p. 29, 44, fig. 7/60/17a-b.

³² Kiss, Somogyi 1984, mormânt nr. 95, p. 134, pl. 72/95/1.

³³ Garam 1987, p. 197.

³⁴ Pentru mărgelile vezi: Pásztor 1997, p. 213-230; Garam 1995, p. 290-298. Pentru ceramică vezi: Cosma 2011, p. 26-32, 121-134.

În ceea ce privește prezența scheletului de cal din Mormântul nr. 2 de la Săcueni/Veresdomb, doresc doar să remarc faptul că, dacă într-adevăr avem de a face cu un mormânt în care calul a fost depus într-o „nișă”, ceea ce nu este foarte sigur, atunci el se include în tipul 7 Némethi/Klima 1992³⁵. Astfel de morminte sunt întâlnite începând din perioada avară mijlocie și se masează pe cursul inferior al Tisei, în stânga fluviului. Un singur exemplu este atestat și pe Tisa superioară, în nord-estul Ungariei. Oricum, practica depunerii calului în groapa sepulcrală este bine atestată pe parcursul secolului VIII, exemple în acest sens oferind situațiile prezente în necropolele de la: Szebény (M. 123–124)³⁶, Dévaványa³⁷, Szob³⁸, Pilismarót³⁹, Gyód-Máriahegy⁴⁰, Kékesd⁴¹, Terehegy-Márfai Dögkút⁴².

Dintre piesele descoperite în Mormântul nr. 2 de la Săcueni/Veresdomb, care se pretează la o plasare cronologică mai precisă, se remarcă, în primul rând, aplicile/pandantiv realizate din tablă subțire de bronz și ornamentate prin presare, utilizate atât ca accesorii vestimentare la împodobirea curelelor anexe, cât și la placarea curelelor harnașamentului (pl. 3/11–12, 4/2–3). În general, tipul respectiv de artefact este specific modei avară din perioada timpurie și mijlocie⁴³. Există numeroase exemple care oferă analogii aplicelor ornamentate prin presare de la Săcueni/Veresdomb⁴⁴. Agrafta pentru păr, prezentă în mormântul de la Săcueni/Veresdomb (pl. 3/3a-c), este o piesă caracteristică pentru moda avară bărbătească din perioada mijlocie și târzie a epocii avară⁴⁵. Artefactele din etapa mijlocie au în general o formă pătrată sau rotundă, fiind placate cu foițe din metal ornamentate prin presare⁴⁶. Faptul că piesa în discuție a fost realizată din bronz prin turnare și aurită, presupune datarea ei în epoca avară târzie, eventual la începutul acestei perioade⁴⁷. Aplicile în formă de potcoavă de tipul celor de la Săcueni/Versdomb (pl. 3/6–7), sunt prezente în cadrul necropolelor avară pe tot parcursul ultimei etape din evoluția Kaganatului⁴⁸. Aplicile în formă de palmetă (pl. 3/2, 5), precum și limba de curea anexă (pl. 3/4), prezente în mormântul nr. 2 de la Săcueni/Veresdomb, prin forma și ornamentul pe care îl comportă se înscriu cronologic în ultimele două secvențe ale perioadei avară târzii⁴⁹. Sunt numeroase exemple care oferă analogii celor două tipuri de piese⁵⁰.

Dacă ținem cont de ultimele două tipuri de artefacte prezentate mai sus, complexul funerar de la Săcueni/Versdomb ar putea fi datat la sfârșitul secolului VIII. Unei încadrări cronologice extrem de ferme în perioada respectivă i se opune însă prezența în cadrul mormântului, a aplicelor din foițe de metal, ornamentate prin presare. Dar, atât aplicile/pandantiv ornamentate prin presare, cât și nasturii confecționați din tablă de bronz (pl. 3/8–9), sunt piese atestate și în perioada avară târzie. Astfel, ca exemple pot fi citate Mormintele nr. 66 și 125 de la Szob, complexe care oferă foarte bune analogii Mormântului nr. 2 de la Săcueni/Veresdomb, atât în ceea ce privește tipul de înmormântare (om și cal), precum și referitor la

³⁵ Némethi, Klima 1992, p. 176–178, Fig. 4.

³⁶ Garam 1975, p. 93, 104.

³⁷ Kovrig 1975a, p. 141–142, 150.

³⁸ Kovrig 1975b, p. 186–187, 200.

³⁹ Szabó 1975, p. 262.

⁴⁰ Kiss 1977, p. 42.

⁴¹ Kiss 1977, p. 58.

⁴² Kiss 1977, p. 149.

⁴³ Garam 1987, p. 194–197.

⁴⁴ Vezi în acest sens: Kovrig 1963; Čilinská 1966; Čilinská 1973; Cemeteries 1975; Kiss 1977; Garam 1979; Garam 1992, 153–156; Garam 1993; Juhász 1995; Garam 1995; Rosner 1999.

⁴⁵ Garam 1979, p. 54–55, 74; Garam 1987, p. 196–197.

⁴⁶ Čilinská 1975, p. 81–82, Fig. 7.

⁴⁷ Pentru prezența agrafelor în cadrul mormintelor avară vezi: Garam 1979, p. 85–93.

⁴⁸ Pentru primele două etape din perioada avară târzie pot fi citate situațiile surprinse la Szebény I: Garam 1975, mormânt nr. 46, P. 78, Fig. 5/ 46. Pentru ultima etapă din perioada avară târzie pot fi citate situațiile surprinse la: Szebény I: Garam 1975, mormânt nr. 139, p. 82, fig. 11/139; Tiszafüred: Garam 1995, p. 238.

⁴⁹ Garam 1987, p. 197–201.

⁵⁰ Vezi de exemplu: Kovrig 1963; Čilinská 1966; Čilinská 1973; Cemeteries 1975; Kiss 1977; Juhász 1995; Garam 1995, 188–263.

asocierea artefactelor în cadrul sepulturelor, ambele morminte fiind încadrate aproximativ la mijlocul secolului VIII⁵¹. O posibilă restrângere a datării Mormântului nr. 2 de la Săcueni/Veresdomb, numai în a doua jumătate a secolului VIII, o susțin pandantivele în formă de palmetă și limba de curea cu ornament specific acestei perioade. Pentru a doua jumătate a secolului VIII, pledează și falera din fier utilizată la împodobirea harnașamentului (pl. 4/6a-b). La sfârșitul perioadei avare mijlocii, dar mai ales în perioada avară târzie apar și cunosc o utilizare frecventă atât falerele realizate din tablă de metal prețios, cât și cele turnate din bronz, ornamentate cu motive vegetale și zoomorfe⁵². Perioadei finale a epocii avare târzii îi sunt însă specifice falerile din fier ornamentate prin încrustare⁵³. În concluzie, se poate afirma că din punct de vedere cronologic Mormântul nr. 2 de la Săcueni/Veresdomb, se plasează în perioada avară târzie. Eventual poate fi propusă o restrângere a datării doar în ultimele două faze cronologice ale perioade avare târzii.

Morminte lipsite de schelet cabalin, precum pare a fi cel de la Valea lui Mihai/Rétalj, dar care conțin piese de harnașament depuse alături de defunct, formează tipul 5 Némethi/Klima 1992⁵⁴. Tipul respectiv este atestat, pentru perioada avară mijlocie, în bazinul superior și mijlociu al Tisei, în stânga fluviului, precum și în dreapta Dunării, în sudul Ungariei. Numeric însă, exemplele de acest gen sunt extrem de puține, constituindu-se în practica funerară cea mai rar întâlnită în cadrul necropolelor avare.

Cele trei vârfuri de săgeți cu trei aripioare descoperite în mormântul de la Valea lui Mihai/Rétalj (pl. 6/8,10), se includ, în grupa B tipul 6 Ruttkay⁵⁵. Ele nu reprezintă un indicator cronologic precis, fiind vorba de artefacte care acoperă un interval destul de mare de timp, cuprins între secolele VI–IX⁵⁶. Sunt o prezență obișnuită în cadrul mormintelor din Bazinul Carpatic⁵⁷. Zăbala din fier descoperită în același mormânt (pl. 6/3), poate fi plasată în tipul IA Ruttkay⁵⁸. Respectivul tip de zăbală este întâlnit pe tot parcursul secolelor VII–VIII⁵⁹ și chiar în perioada următoare⁶⁰. Sunt numeroase exemple care oferă analogii zăbalei de la Valea lui Mihai/Rétalj⁶¹. În zona Dunării Mijlocii, piese identice cu toporul de la Valea lui Mihai/Rétalj (pl. 6/6), apar în complexe datate pe parcursul secolelor VII–VIII, prezența lor în arealul geografic și în perioada respectivă fiind pusă pe seama avarilor⁶².

Scărițele de șa de la Valea lui Mihai/Rétalj (pl. 6/1–2), se înscriu în tipul II Čilinská, și au fost datate în a doua jumătate a secolului VII⁶³. Folosite cu precădere în cea de-a doua jumătate a secolului VII, utili-

⁵¹ Kovrig 1975b, mormânt nr. 66, p. 178, Fig. 6/ 66, 7/66, mormânt nr. 125, p. 182, fig. 14/125, 200.

⁵² Garam 1987, p. 197; Profantová 1992, p. 633–635. Spre exemplificare pot fi citate complexele funerare de la: Szob: Kovrig 1975b, mormânt nr. 90, p. 180, Fig. 10/90/31–32, mormânt nr. 125, p. 182, fig. 14/ 125/14–19; Tiszaderzs: Kovrig 1975c, mormânt nr. 88, p. 223, fig. 10/88/1; Pilismarót: Szabó 1975, mormânt nr. 82, p. 259, fig. 8/82/1–7; Regöly: Kiss, Somogyi 1984, mormânt nr. 175, p. 138, pl. 84/175/21; Cicău: Winkler, Takács, Păiuș 1977, mormânt nr.3, p. 271, Fig. 5/20–24, Pl. II/18–19.

⁵³ Garam 1987, p. 197.

⁵⁴ Némethi, Klima 1992, p. 176–178, fig. 4.

⁵⁵ Ruttkay 1976, p. 331, Fig. 54/B/6.

⁵⁶ Ruttkay 1976, p. 331.

⁵⁷ Săgeți cu trei aripioare apar atât în cadrul necropolelor avare din spațiul Europei central-vestice, pentru toată perioada evoluției Chaganatului (vezi de exemplu: Kalmár 1944–1945, p. 283–294; Eisner 1952; Kovrig 1963; Čilinská 1966; Čilinská 1973; Cemeteries 1975; Kiss 1977; Kiss, Somogyi 1984; Garam 1979; Rosner 1999), cât și la Dunărea de Jos: Fiedler 1992, II, Pl. 65/3, Pl. 89/4. Prezența lor este atestată și în cadrul așezărilor: Comșa 1978, p. 126.

⁵⁸ Ruttkay 1976, p. 357, fig. 75, tip IA.

⁵⁹ Ruttkay 1976, p.357; Mechurová 1984, p. 265–276.

⁶⁰ Kyzlasov 1955, 250, 256, Pl. 40/4.

⁶¹ Exemplele sunt numeroase pentru a fi citate în totalitate. Vezi în acest sens mai ales: Eisner 1952; Horedt 1958, p. 91–105; Horedt 1968, p. 103–120; Čilinská 1966; Cemeteries 1975; Kiss 1977; Winkler, Takács, Păiuș 1977, M. 3, p. 270, Fig. 4/5, Pl. I/6; Kiss, Somogyi 1984; Rosner 1999.

⁶² Szabo 1975, p. 273; Kiss, Somogyi 1984, p. 34. Pentru analogii vezi: Hampel 1905, III, Pl. 241/4; Hampel 1905, III, M. 85, Pl. 198/M. 85/4; Eisner 1952, mormânt nr. 79, 24–26, Pl. 13/6; Čilinská 1973, 137, mormânt nr. 575, pl. XCIII/5; Szabó 1975, mormânt nr. 99, p. 259, Fig. 9/99/1; Kiss, Somogyi 1984, p. 32, mormânt nr. 2, pl. 1/2/1, p. 133, mormânt nr. 85, pl. 70/ 85/5.

⁶³ Čilinská 1966, p. 190, Fig. 22/II/2.

zarea lor se întinde pe tot parcursul perioadei avar mijlocii⁶⁴. Exemple sunt piesele din mormântul 3 de la Teiuș⁶⁵. Obiecte de genul respectiv sunt întâlnite chiar și în primele etape ale perioadei avar târzii, dovadă în acest sens fiind artefactele din mormântul nr. 82 de la Pilismarórt⁶⁶. Deși conformația sabiei de la Valea lui Mihai/Rétalj este dreaptă (pl. 6/5), faptul că dispune de un singur tăiș, presupune o datare a artefactului într-o perioadă posteroară epocii avar timpurii, când săbiile au cu precădere două tăișuri⁶⁷. Încadrarea ei în perioada avară mijlocie este susținută de observațiile conform cărora, în această etapă apar săbii cu un singur tăiș (multe dintre ele au lama curbată), existența acestora fiind atestată și pe parcursul perioadei avar târzii⁶⁸. De asemenea, în perioada avară mijlocie dispar urechiușele în formă de „P” de la teci. Acest element din fier nu este atestat pe piesa de la Valea lui Mihai/Rétalj, în cazul căreia s-au păstrat totuși urmele tecii din lemn. În ceea ce privește garda sabiei, ea își găsește analogii relativ apropiate, de exemplu la Kisköre⁶⁹ sau Zelovce⁷⁰. Exemplarele din cele două cimitire menționate aparțin atât unor săbii drepte cu două tăișuri, cât și unor săbii cu un singur tăiș, dar cu lama curbată. În funcție de materialele cu care se asociază, piesele se datează pe parcursul epocii avar mijlocii și târzii. Čilinská bune, atât pentru gardă, cât și pentru lamă, sunt oferite de sabia descoperită la Romonya I⁷¹, sau de cele descoperite la Tiszafüred⁷², piese care se plasează, pe baza materialelor cu care se asociază, în etapa mijlocie a perioadei avar târzii. Ținând cont de faptul că majoritatea analogiilor pentru cele două scărițe se încadrează în perioada avară mijlocie, precum și de considerațiile referitoare la evoluția tipului de sabie, putem plasa cronologic mormântul de la Valea lui Mihai/Rétalj în perioada mijlocie din evoluția Kaganatului avar. În sprijinul datării propuse pot fi aduse și constatările, prezentate deja, conform cărora tipul de înmormântare din care lipsește calul, dar în care sunt prezente diferite piese de harnașament, este caracteristic perioadei avar mijlocii⁷³.

În concluzie, conform cronologiei pieselor din metal, mormintele de războinici avari din arealul nord-vestic românesc, pot fi plasate temporal în ultimele două mari perioade din evoluția Kaganatului avar⁷⁴.

Tabelul nr. 2. Cronologia mormintelor de războinici avari din nord-vestul României.

Cronologie	Faze	Perioada avară mijlocie 650/670–710/720	Perioada avară târzie 710/720–810/830		
			Faza I 710/720–725	Faza II 725–760	Faza III 760–810/830
Localități					
Valea lui Mihai/Rétalj					
Căuaș					
Dindești					
Săcueni/Veresdomb					

CONSTATĂRI FINALE. CONSIDERAȚII REFERITOARE LA STATUTUL POLITIC AL NORD-VESTULUI ROMÂNIEI ÎN SECOLELE VII-VIII

Motivul pentru care am abordat doar mărturiile arheologice atribuibile fără îndoială războinicilor avari este unul simplu: luptătorii avari, de diferite ranguri și suitele lor militare, se remarcă în Bazinul

⁶⁴ Garam 1987, p. 194, 196.

⁶⁵ Horedt 1958, p.104, nr. 2, 4, 5, Fig. 12/17, 20, Fig. 17/9.

⁶⁶ Szabó 1975, mormânt nr. 82, p. 259, 262, 276–277, Fig. 9/82/3.

⁶⁷ Garam 1987, p. 194–195; Garam 1995, p. 358; Csiky 2009, p. 131–136.

⁶⁸ Garam 1979, p. 61–64, 78; Garam 1987, p. 196, 198; Csiky 2009, p. 31–136.

⁶⁹ Garam 1979, mormânt nr. 32, p. 13, 15, 62–64, Pl. 29/3, mormânt nr. 109, p. 24, 62–64, Pl. 29/4.

⁷⁰ Čilinská 1973: menționez în mod expres mormânt nr. 79, 175.

⁷¹ Kiss 1977, mormânt nr. 41, p. 112, Pl. XLVII/41/10.

⁷² Garam 1995, p. 342–345.

⁷³ Némethi, Klima 1992, 176–178, Fig. 4.

⁷⁴ Pentru diferite opinii referitoare la periodizarea epocii avar vezi de exemplu: Kovrig 1963; Garam 1987, p. 191–203; Medgyesi 1992, p. 253–267; Szameit 1993, p. 217; Daim 2003, p. 463–570; Stadler 2008, p. 47–82.

Carpatice printr-o ținută vestimentară, printr-un mod de viață, de luptă și mai ales de înmormântare inconfundabile, specifice etniei lor⁷⁵. Astfel, prezența avarilor în nord-vestul României, detectabilă la nivelul cimitirelor sau mormintelor izolate, este foarte greu de contestat. Aceste realități arheologice concrete se constituie în cele mai importante dovezi pentru a defini relația dintre Kaganatul avar și spațiul nord-vestic românesc în secolele VII–VIII. Utilizarea informațiilor care îi vizează doar pe războinicii avari creează posibilitatea unei analize pertinente ce poate oferi răspunsuri plauzibile la o serie de întrebări care, sintetizate, se referă la statutul politic, militar și economic al nord – vestului României în secolele VII–VIII.

Pentru intervalul cronologic cuprins între ultimele două decenii ale secolului VI și primele patru decenii ale secolului VII, lipsesc argumente arheologice, cel puțin până acum, care să certifice prezența efectivă a războinicilor avari în spațiul nord-vestic al României⁷⁶. Nu există nici un cimitir sau mormânt atribuit vreunui războinic avar, care prin prezența sa să susțină un control avar nemijlocit al teritoriului nord-vestic românesc, în prima jumătate a secolului VII.

Afirmația de mai sus, bazată de certitudini arheologice, este extrem de tranșantă. Totuși, se poate lua în calcul o primă secvență cronologică în care Kaganatul avar și-a extins dominația până la „valurile sarmatice”, etapă ce poate fi plasată aproximativ la mijlocul secolului VII⁷⁷. Aici poate fi încadrat cimitirul de inhumație descoperit la Cheșereu (jud. Bihor). Însă, în nici unul dintre cele 9 morminte, nu au fost descoperite artefacte care să poată fi puse pe seama unor războinici avari⁷⁸. Este foarte probabil ca cimitirul de la Cheșereu să fi aparținut unei comunități avare din zona nord-vestică a României, care se ocupa cu păstoritul. Tot pe seama unei astfel de comunități de avari, poate fi pus și cimitirul de la Valea lui Mihai/Via lui Bujanovici-Ferma lui Bujanovici, cimitir în care, în câteva morminte de inhumație au fost descoperite și oale din lut⁷⁹. Ca și în cazul necropolei de la Cheșereu, în nici unul din mormintele de la Valea lui Mihai/Via lui Bujanovici-Ferma lui Bujanovici (cel puțin trei morminte), nu au fost descoperite artefacte care să certifice prezența unor războinici avari.

Un prim obiectiv arheologic care atestă prezența militară avară în nord – vestul României este mormântul de la Valea lui Mihai/Rétalj. Mormântul datează în a doua jumătate a secolului VII. A aparținut unui războinic, de rang superior, înmormântat cu piese de armament, obiecte de harnașament și o aplică din bronz. Remarc existența în mormânt a vârfurilor de săgeți. Prezența unor astfel de artefacte în mormintele avare, este considerată un atribut al elitelor militare⁸⁰.

Pentru secolul VIII, vestigiile arheologice din nord-vestul României care atestă prezența unor războinici avari, se rezumă la mormântul izolat de la Dindești, cel/cele prezumtive de la Căuaș și cimitirul de la Săcueni/Veresdomb. Indiferent dacă mormintele de la Dindești ori Căuaș, sunt singulare în respectivele locuri, sau au făcut parte din cimitire mai mari, artefactele descoperite în cadrul lor sunt piese purtate de luptători avari de rang superior⁸¹.

După toate datele existente, cimitirul de la Săcueni/Veresdomb, a fost utilizat pe tot parcursul secolului VIII. Mormântul nr. 2 din acel cimitir, conform inventarului funerar (centură cu aplici din metal, ornamente pentru harnașament), poate fi atribuit, cu certitudine, unui războinic cu rang înalt în ierarhia militară avară. Mormântul nr. 1 de la Săcueni/Veresdomb, a conținut doar arme și piese de harnașament. El a aparținut unuia dintre războinicii din cetele avare ce au campat la Săcueni. Este foarte posibil, ca respectivul

⁷⁵ De exemplu: Mauricius, XI, 2; Agathias I, 3.30; Horedt 1958, p. 62–69; Bóna 1980, p. 31–95; Erdély Története 1986, p. 164–166; Garam 1987, p. 191–202; Pohl 1988; Pohl 2003, p. 574–578; Cosma *et alii* 2013, p. 9–17.

⁷⁶ Stanciu 2000, p. 422–423; Cosma 2002, p. 71–80.

⁷⁷ Stanciu 2000, p. 422–423; Cosma 2002, p. 63, 71–80; Cosma 2012, p. 138–144.

⁷⁸ Cosma 2002, p. 59–62, 71–72, 184–185.

⁷⁹ Comșa 1966, p. 173–174, pl. XXIV; Repertoriu Bihor 1974, p. 84; Dumitrașcu 1978, p. 74–75; Stanciu 2000, p. 411–413, 433–434, nr. 12.A; Cosma 2011, p. 144.

⁸⁰ Pohl 1988, p. 26.

⁸¹ Vezi de exemplu: László 1955; Garam 1987, p. 191–202; Čilinská 1991, p. 187–212; Kovács, Garam 2002, p. 81–112; Cosma *et alii* 2013, p. 9–17.

războinic să fi făcut parte chiar din suita militară a căpeteniei avar, îngropată în Mormântul nr. 2 de la Săcueni/Veresdomb.

Cele de mai sus sunt singurele date care certifică existența unor războinici avari în nord-vestul României, în secolele VII–VIII. Se concretizează în patru obiective funerare, descoperite la Valea lui Mihai/Rétalj, Căuaș, Dindești și Săcueni/Veresdomb. Din punct de vedere geografic toate aceste localități („puncte arheologice”), sunt dispuse aproape în colțul de nord-vest al României, în bazinul superior al Erului, la est de linia așa numitelor „valuri sarmatice”⁸² (Fig. 1). În cronologie absolută ele datează doar începând cu a doua jumătate a secolului VII și în secolul VIII (tabelul nr. 2).

Pe de o parte, numărul redus de descoperiri din nord – vestul României, atribuibile unor războinici avari, poate fi pus pe seama cercetărilor arheologice extrem de puține în arealul respectiv, pentru Evul Mediu timpuriu. Pe de altă parte, lipsa unor morminte de războinici avari în spațiul nord-vestic românesc, se poate datora politicii militare pe care Kaganii avari au manifestat-o față de anumite teritorii îndepărtate de centrul avar din Pannonia. Astfel, este foarte posibil ca avarii să nu fi fost foarte interesați de o cucerire efectivă a zonei de nord-vest a României⁸³. S-a apreciat că nord-vestul României, și mai ales teritoriile situate la est de „valurile sarmatice”, nu au reprezentat un interes deosebit pentru Kaganatul avar, motivul fiind pus pe seama faptului că teritoriul nu prezenta condiții naturale optime modului de viață al avarilor⁸⁴.

Totuși, nu se poate nega vehement lipsa de interes a avarilor pentru teritoriul respectiv. Conform dovezilor arheologice, ce constau din așezări databile în secolele VII–VIII din Câmpia Erului și a Careiului, se poate susține o extindere a controlului avar, poate chiar a „granițelor” Kaganatului avar până la, sau imediat după „valurile sarmatice”⁸⁵. Pentru prima jumătate a secolului VII, chiar dacă lipsesc dovezi concrete privind existența unor războinici avari în zona superioară a Erului, totuși aceasta poate fi presupusă. Pe de o parte, prezența războinicilor, era necesară pentru a asigura siguranța comunităților avar care se ocupau cu creșterea vitelor, comunități umane aflate la o mai mare distanță de principalele centre de putere avară. Pe de altă parte, războinicii avari trebuiau să apere granița Imperiului. În acele zone de graniță, cu siguranță, avarii au instituit un control asupra comunităților umane, de altă etnie decât cea avară, prezente acolo, de la care au perceput un anumit tribut. Modelul a fost, cu siguranță, aplicat și în cazul zonei de nord – vest a României.

Nord-vestul României sa aflat la periferia „graniței politice” a Kaganatului avar. Foarte probabil, colțul nord-vestic românesc a fost un spațiu care din punct de vedere politic se afla în subordinea centrului de putere avar secundar, localizat pe teritoriul orașului Nyíregyháza, de pe Tisa superioară⁸⁶. De acolo erau trimiși în teritoriu, războinici de rang superior în ierarhia Kaganatului, precum cei de la Valea lui Mihai/Rétalj, Căuaș și Dindești, pentru a controla comunitățile umane din zonele nord-vestice ale României. Trebuie luat în calcul și ipoteza conform căreia, unii dintre acei războinici și-au creat mici centre de putere, cu scopul de a supraveghea mai bine respectivele areale geografice. O astfel de situație poate să fi presupusă pentru teritoriul localității Săcueni. La Săcueni, pe Veresdomb, a existat, cu siguranță, un cimitir avar destul de extins (catalog nr. 3). Din cadrul acestei necropole au făcut parte și cele două morminte de războinici, prezentate deja, dintre care unul a avut un rang superior în ierarhia războinicilor avari, care poate fi considerat o căpetenie avară, venită din centrul de putere situat pe Tisa Superioară. În acest context, trebuie însă precizat, că șefii militari avari care se găseau în fruntea micilor centre de putere create în diferite zone ale Imperiului avar, nu au fost „autonomi”. Acele mici centre de putere și implicit conducătorii acestora, se aflau în subordinea directă a unui mare șef avar, cu un rang superior în ierarhia Kaganatului. El coordona un teritoriu mai mare, o provincie avară, în care se găseau și acele mici

⁸² Stanciu 2000, p. 422–423, n. 159; Cosma 2002, p. 57–63, 71–76, 160–161; Cosma 2012, p. 138–144.

⁸³ Bóna 1993, p. 115, 120; Cosma 2012, p. 143–144.

⁸⁴ Bóna 1993, p. 115.

⁸⁵ Cosma 2002, p. 25–42, 155–161; Cosma 2012, p. 138–144.

⁸⁶ Bóna 1993, p. 116–118; Garam 1994, p. 179.

centre de putere. Acel mare șef militar conducea respectiva provincie în numele și prin voința Kaganului avar⁸⁷. Astfel, pentru nord – vestul României, în nici un caz nu se poate vorbi pentru secolele VII–VIII, de existența unor centre de putere avare independente. Șeful militar de la Săcuieni/Veresdomb, era dependent de conducătorul „Aul”-ului, creat în zona Tisei superioare, provincie avară condusă de însuși Iugurul, care a fost a doua personalitate în ierarhia politică a conducerii Kaganatului avar⁸⁸. Conducătorul acestui centru secundar de putere de pe Tisa Superioară, ca de altfel toți ceilalți șefi avari ce se aflau la conducerea diferitelor provincii ale Imperiului avar, își exercitau funcția prin voința și în numele Kaganului, ce-și avea sediul în Pannonia undeva între Tisa și Dunăre, personaj considerat stăpânul sau despotul absolut al Kaganatului avar⁸⁹.

Am prezentat mai sus cauzele care trebuie avute în vedere, atunci când se tratează subiectul referitor la numărul redus de cimitire și morminte de războinici avari în nord-vestul României. Dar, chiar dacă este prematur și puțin forțat, trebuie abordat și subiectul referitor la diferențele numerice, sesizate la nivelul mormintelor avare din secolul VII, în comparație cu cele din secolul VIII. Cu rezervele impuse de stadiul cercetării arheologice, se poate aprecia că este posibil ca în secolul VII, avarii să nu fi dorit cucerirea efectivă a colțului nord-vestic al României. Este probabil ca în aceea perioadă, Kaganii avari să fi preferat doar să controleze comunitățile din respectivul areal geografic, numai prin prezența unor războinici de elită trimiși din marele centru avar de Tisa superioară. Un astfel de războinic a fost cel de la Valea lui Mihai/Rétalj, care, din diverse cauze, și-a pierdut viața și a fost înmormântat acolo unde el a decedat. Este posibil ca la Valea lui Mihai să fi existat o comunitate avară mai mare, de crescători de vite, care și-a îngropat morții în punctul Via lui Bujanovici-Ferma lui Bujanovici, pe care războinicul înmormântat în punctul Rétalj, din hotarul aceleiași localități, a controlat-o și/sau a apărut-o.

Începând cu a doua jumătate a secolului VII și în secolul VIII au loc importante transformări în tot Kaganatul avar⁹⁰, schimbări care au afectat cu siguranță și centrul avar secundar de pe Tisa Superioară și implicit arealul nord-vestic românesc. În această ultimă zonă se înmulțesc numărul de așezări umane data-bile în secolul VIII sau VIII/IX⁹¹. Și în domeniul funerar se observă o creștere a numărului de morminte avare. Astfel, dacă în secolul VII avem de-a face cu un singur obiectiv atribuibil războinicilor avari (mormântul de la Valea lui Mihai/Rétalj), în secolul VIII numărul unor astfel de descoperiri crește la trei (Căuaș, Dindești, Săcuieni/Veresdomb). În același timp, tot pentru secolul VIII, se poate presupune creșterea numărului de războinici avari în nord – vestul României, în comparație cu secolul VII, ceea ce a favorizat inclusiv crearea unor mici centre de putere, precum cel presupus a fi existat la Săcuieni. Să fi sporit în secolul VIII, interesul Kaganilor avari pentru periferia „Aul” ului de pe Tisa Superioară? Este o întrebare la care doar cercetările viitoare vor putea răspunde.

În ceea ce privește definirea statutului politic al nord-vestului României în secolele VII–VIII, mai trebuie luat în considerare și faptul, cunoscut de altfel, că anumite zone ale Imperiului avar (mai îndepărtate și fără o importanță economică foarte mare), au fost controlate de Kagani prin intermediul unor șefi locali proveniți din rândul unor populații de altă origine, pe care i-au cointerestat în efortul de dominație⁹². Șefii avarii au fost interesați să întrețină relații de bună vecinătate cu comunitățile atestate în zonele menționate. Acest lucru se făcea prin oferirea de daruri căpeteniilor locale, cadouri ce constau din piese din metal purtate de elita avară. Obiectele atestă recunoașterea de către avari a șefilor locali, cu care au întreținut relații pe diverse paliere. O astfel de situație este reflectată de descoperirile din cimitirul tumular slav de la Nușfalău. O serie de obiecte, dar și aspectele de ritual funerar de sorginte avară, descoperite în cadrul unora dintre

⁸⁷ Lázló 1955; Erdély Története 1986, p. 166; Garam 1993; Kováci, Garam 2002, p. 81–112.

⁸⁸ Rusu 1977, p. 194–195; Pohl 1988, p. 293–300; Garam 1994, p. 171–181; Rusu 1997, p. 232–233.

⁸⁹ Rusu 1977, p. 194–195; Erdély Története 1986, p. 166; Pohl 1988, p. 293–300; Garam 1994, p. 171–181; Rusu 1997, p. 232–233; Pohl 2003, p. 577.

⁹⁰ Erdély Története 1986, p. 169; Daim 2003, p. 481–482.

⁹¹ Cosma 2002, p. 25–42, 155–162.

⁹² Comșa 1987, p. 229; Fiedler 1996, p. 197, 210–211.

tumului cercetați de la Nușfalău, certifică relațiile dintre șefii avari și cei slavi⁹³. În cazul cimitirului de la Nușfalău, nu este exclusă chiar o „colonizare oficială”, coordonată de șefii Kaganatului avar⁹⁴. Dispunerea geografică a necropolei în discuție, aflată pe cursul unei căi de comunicație importante care lega Podișul Transilvaniei de pusta panonică, poate fi pusă pe seama dorinței șefilor avari de a controla prin intermediul unor potențați locali, în cazul de față slavi colonizați, accesul dinspre Transilvania intracarpatică spre vest⁹⁵.

În literatura de specialitate este menționată o cataramă avară, care ar avea loc de descoperire localitatea Cicârlău, sat situat în câmpia Someșului spre Oaș, la o distanță mare de valurile de pământ din zona de nord – vest a României⁹⁶. Informațiile despre artefact sunt extrem de vagi, astfel încât respectiva piesă trebuie privită cu circumspecție. Aceasta nu se regăsește în colecțiile Muzeul de Istorie din Baia Mare⁹⁷, și nu sunt date care să susțină faptul că artefactul a fost găsit într-un mormânt. Poate piesa nici nu a fost descoperită la Cicârlău. De asemenea, rămân încă semne de întrebare dacă Khaganii avari au fost interesați în a institui un control asupra zăcămintelor de cupru, fier și sare din Depresiunea Maramureșului. În momentul actual, harta descoperirilor arheologice încadrabile în secolul VII–IX, și nici o informație nu lasă să se întrevadă o activitate de extracție a respectivelor minereuri⁹⁸ în epoca avară târzie⁹⁹. Din zona Maramureșului lipsesc orice dovezi care să ateste o prezență avară în teritoriu. Nu există date care să confirme nici măcar un „control de la distanță” asupra comunităților umane din zona respectivă¹⁰⁰.

Ca și concluzie generală se poate afirma, că din punct de vedere strategic, nu întreg teritoriul nord-vestic al României a fost în secolele VII–VIII, o zonă de interes pentru Kaganii avari din Pannonia. Cimitirele și mormintele avare sunt întâlnite și se concentrează numai în bazinul superior al Erului. Chiar dacă sunt puține, totuși aceste realități arheologice indică extinderea granițelor Kaganatului avar până la linia valurilor de pământ din Câmpia Erului și al Careiului¹⁰¹.

Partea de nord a Sătmărilor, Oașul, Maramureșul și părțile vestice ale Sălajului se aflau în afara granițelor efective ale Kaganatului avar. Pentru Maramureș, datele actuale infirmă chiar și numai o „supraveghere” a teritoriului, efectuată de războinici avari. În schimb, pentru Oaș, nordul Sătmărilor și părțile vestice ale Sălajului, se poate invoca termenul de „control de la distanță”, strategie utilizată de Kaganii avari pentru anumite teritorii de dincolo de granița efectivă a Imperiului. În literatura de specialitate, se susține faptul că Kaganatul avar a creat pentru zonele din afara granițelor din estul teritoriului stăpânit, un sistem de pază al principalelor drumuri de acces dinspre și spre Pannonia¹⁰². Paza era exercitată de către războinici avari, sau de către șefii locali cointeresați de avari în dominația teritoriului. Un astfel de „drum strategic”, a fost cel care făcea legătura între bazinul superior al Tisei și Câmpia Someșului¹⁰³. Un alt drum important, a fost cel care traversa Tisa pe la Solnoc și înainta spre Transilvania prin bazinul Crasnei, trecând apoi prin Porțile Meseșului în Podișul Transilvaniei. În acest caz, avarii au efectuat controlul zonei prin intermediul unor potențați locali, în cazul de față slavi estici, înmormântați la Nușfalău¹⁰⁴. Se poate astfel afirma că, cu excepția Maramureșului, toate celelalte zone din nord –vestul României au fost afectate de puterea avară, într-o mai mare sau mai mică măsură.

Închei prin a preciza că pe parcursul studiului, am încercat pe cât a fost posibil, să redau cât mai exact, realitățile arheologice din nord-vestul României, ce pot fi puse pe seama războinicilor avari. Datele, le-am

⁹³ Cosma 2002, p. 70.

⁹⁴ Stanciu 1999, p. 263.

⁹⁵ Stanciu 1999, p. 263.

⁹⁶ Stanciu 2000, p. 420, 428; Cosma 2002, p. 185, nr. 65.

⁹⁷ Stanciu 2000, p. 420, 428.

⁹⁸ Stanciu 2000, p. 425–426.

⁹⁹ K. Horedt presupune pentru Maramureș o activitate de extragere a sării și metalelor în perioada avară: Horedt 1987, p. 26.

¹⁰⁰ Cosma 2012, p. 144.

¹⁰¹ Stanciu 2000, p. 423; Cosma 2012, p. 138–144.

¹⁰² Bóna 1993, p. 115; Istvánovits 2003, p. 253–254.

¹⁰³ Istvánovits 2003, p. 254.

¹⁰⁴ Stanciu 1999, p. 263; Cosma 2012, p. 144.

utilizat pentru a emite o serie de ipoteze referitoare la definirea statutului politic al nord-vestului României, în secolele VII–VIII. Sunt convins de faptul că noile cercetări arheologice, imperios necesare în nord-vestul României, vor aduce un plus de informație, fapt care va permite o nouă abordare a diverselor probleme pe care le-am dezvoltat pe parcursul acestui studiu.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. Căuaș (com. Căuaș, jud. Satu Mare) – Fostul teren a lui Kovács István”.

A. Probabil mormânt cu cal (necropolă?). Descoperire întâmplătoare. **B.** 710/720–760. **C.** Fetzter 1897, p. 435; Horedt 1968, p. 116, nr. 5; Comșa 1972, p. 211.

Inventar: Piese din bronz turnate: Două cataramă (plăcile de fixare la centură, probabil ajurate cu grifoni, eventual alte accesorii pentru centură); Capăt de curea (pe o parte doi grifoni șezând și un cerb, pe cealaltă grifoni); Piesă din garnitura unei centuri; Piese de harnașament. Piese se păstrează la Muzeul Național Maghiar Budapesta (neidentificate).

2. Dindești (com. Andrid, jud. Satu Mare) – Latura brazilor

A. Mormânt de înhumăție. Descoperire întâmplătoare. Războinic, deranjat de groapa unui mormânt recent. A fost recuperată numai partea superioară a scheletului. Orientare: aproximativ N-S sau NV-SE. Forma mormântului: necunoscută. Dimensiunile mormântului: necunoscute. Poziția scheletului: necunoscută. **B.** 725–780. **C.** Némethi 1983, p. 137–139, fig. 3/1–3.

Inventarul mormântului: 2. 1. Fragment dintr-o sabie de fier, foarte corodat. Se distinge o bucată din mâner și o parte din lamă, având un singur tăiș. L: 48,7 cm. MOC, nr. inv. 3292 (pl. 1/1); **2. 2.** Cataramă trapezoidală, turnată din bronz. Acul este ornamentat la mijloc cu un mic prag reliefat constând din două linii în zigzag. L: 4,5 cm. MOC, nr. inv. 3293 (pl. 1/2). **2. 3.** Limbă de curea din bronz, realizată prin turnare într-un tipar bivalv. Pe o parte este ornamentată cu o scenă de luptă animalieră, înfățișând doi grifoni care atacă un cerb. La capătul unde se assemblează pe curea, separat cu o bară de scena de luptă animalieră, este reprezentat un iepure. Pe partea cealaltă limba de curea este decorată cu lujeri care se desfășoară în spirală, cu capetele în formă de palmetă. Separat de acesta cu o bară, tot la capătul unde se assemblează pe curea, apare un motiv vegetal în formă de spirală. L: 11,5 cm; l_{max} : 3,5 cm. MOC, nr. inv. 3294 (pl. 1/3a-b).

MOC = Muzeul Orășenesc Carei

3. Săcuieni (com. Săcuieni, jud. Bihor) – Veresdomb

A. Necropolă: Multe morminte distruse datorită surpării pantelor dealului. Au fost recuperate informații și piese din două morminte: Mormântul nr. 1 – Descoperire întâmplătoare; Mormântul nr. 2 – Săpătură de salvare. **Precizare:** Primele date concrete despre două morminte descoperite la Săcuieni/Veresdomb, au apărut în literatura de specialitate în anul 1996. În anul 2002 am publicat M. 2 de la Săcuieni, preluând atunci ilustrația după cea existentă în bibliografie. Între timp am reușit să cercetez personal piesele și să ofer acum desenele reale ale obiectelor pe care le-a conținut Mormântul nr. 2. De asemenea, am primit o serie de informații de la Z. Nánási și I. Wilhelm (Săcuieni), ceea ce a permis clarificarea materialului arheologic descoperit în mormântul distrus, catalogat Mormântul nr. 1. **B.** 725–810/830. **C.** Nánási, Wilhelm 1996, p. 125–131

Mormântul nr. 1: Războinic; Orientare: necunoscută; Forma mormântului: necunoscută; Dimensiunile mormântului: necunoscute; Poziția scheletului: necunoscută. Scheletul uman a fost trimis la Institutul de Arheologie din București (neidentificat).

Inventar: 3.1. 1. Sabie din fier; MIS, inv. nr. 546. **3.1.2.** Vârf de suliță; MIS, inv. nr. 507. **3.1.3.** Zăbală din fier; MIS, inv. nr. 511. **3.1.4.** Două scărițe de șa din fier; MIS, inv. nr. 505–506 (Trimise la Institutul de Arheologie din București, neidentificate). **3.1.5.** Colier de mărgelă; Inedit, MIS, inv. nr. 513–529 (pl. 2/1).

3.1.6. Oală; descoperită în partea dreaptă a craniului; roată cu turație medie; pastă fină, degresată cu microprundiș; culoare cărămiziu-cenușie; fără urme de ardere secundară; ornamentată imediat sub buză și sub diametrul maxim cu câte o linie incizată orizontal; $\hat{I} = 7,7$ cm, $D_g = 5,8$ cm, $D_f = 3,9$ cm, $D_m = 7,9$ cm. MIS, inv. nr. 88 (pl. 2/2). Cu excepția mărgelilor și a vasului ceramic nici una dintre piesele amintite mai sus nu au fost identificate în depozitul din Săcuieni și nici cele trimise la Institutul de Arheologie din București. Sunt informații conform cărora piesele au fost total distruse de o inundație pe care a suferit-o Muzeul din Săcuieni.

Mormântul nr. 2: Războinic înmormântat cu cal, accesorii vestimentare, podoabe, piese de harnament. Adâncime groapă: $-1,85$ m. Lățime groapă: $1,40$, $1,50$ m. Lungimea nu a putut fi stabilită precis datorită surpării malului. Mormântul a fost răvășit și parțial prădat încă din vechime, astfel că nici orientarea scheletului nu este suficient de clară. Autorii cercetării consideră că scheletul era orientat N-E/S-V, cu capul spre S-V. Fundul mormântului și obiectele de inventar au fost acoperite cu un humus alb „provenit din descompunerea unor materii organice”. În partea sudică, în dreapta scheletului, exista o altă groapă săpată lateral în peretele mormântului (lățirea acestuia), în care a fost depus un cal, culcat pe partea dreaptă și puțin chircit (pl. 3/1).

Inventar: Între oasele craniului și ale bazinului, în stânga coloanei vertebrale și la baza acesteia, au fost găsite câteva accesorii din bronz ale unei centuri: **3.2.1.** Aplică-pendantiv (bronz turnat), ajurată cu motive fitomorfe simetrice, asemănătoare unei palmete. În partea superioară se păstrează – clar vizibilă – împletitura unei țesături. Partea care se atașă la centură este flexibilă. Pe partea inferioară se văd urmele cuielelor cu care a fost fixată pe centură; $L = 48$ mm, $l = 30$ mm, $l_{\text{părții inferioare}} = 20$ mm, $Gr = 3$ mm; MȚCO, nr. inv. 1249 (pl. 3/5). **3.2.2.** Aplică-pendantiv asemănătoare cu cea de la numărul 1. Îi lipsește însă partea superioară. Ajurată, motiv ornamental alcătuit din lujeri; MȚCO, fără nr. inv. (pl. 3/2). **3.2.3.** Limbă de centură ajurată, din bronz turnat, decorată cu un motiv în formă de „S”, alături de motive fitomorfe. $L = 35$ mm, $l = 25$ mm, $Gr = 3$ mm. MȚCO, fără nr. inv. (pl. 3/4). **3.2.4.** Aplică, din bronz turnat, în formă de potcoavă ornamentată cu incizii. Fixată pe curea prin nituire. $D = 22$ mm, $l = 15$ mm, $Gr = 2$ mm. MȚCO, nr. inv. 1251 (pl. 3/6). **3.2.5.** Aplică, din bronz turnat, în formă de potcoavă, ornamentată cu cerculețe incizate, în formă de colier. Fixată pe curea prin nituire. $D = 24$ mm, $l = 25$ mm, $Gr = 2$ mm. MȚCO, nr. inv. 1251 (pl. 3/7). **3.2.6.** Patru aplici, lucrate din tablă de bronz subțire, pentru curea anexă. Sunt pătrate și decorate prin presare cu un chenar bombat, în interiorul acestuia cu un umbo, înconjurat de motive excizate în formă de colier. Dimensiuni = 15×15 mm. MȚCO, nr. inv. 1245–1248 (pl. 3/11). **3.2.7.** Patru aplici, lucrate din tablă de bronz subțire, pentru curea anexă. Ornamentate prin presare, cu nodoziți. Dimensiuni = 14×10 mm. MȚCO, nr. inv. 1255 (pl. 3/12). **3.2.8.** Doi nasturi de formă poligonală, cu 7 respectiv 8 laturi. Primul de formă regulată, al doilea alungit prin deformare. Au fost confecționați dintr-o placă subțire de bronz, prin presare. Nasturii au putut fi fixați pe haine prin găurile părții proeminente. $D = 20$ mm, $\hat{I} = 9$ mm, $D = 25 \times 15$ mm, $\hat{I} = 9$ mm. MȚCO, nr. inv. 1252–1253 (pl. 3/8–9). **3.2.9.** Agrafă pentru păr din bronz turnat, aurită. Ornamentată în partea centrală și pe cele două capete cu câte trei caneluri transversale. $L = 50$ mm, $l = 4$ mm, $\hat{I} = 3$ mm. MȚCO, nr. inv. 1245 (pl. 3/3a-c). **3.2.10.** Lama unui cuțit din fier puternic oxidată. $L = 134$ mm, $l = 13$ mm; MȚCO, nr. inv. 1245 (pl. 5/6). **3.2.11.** Fusaiolă din lut, de culoare roșcată. $D = 28$ mm, $Gr = 20$ mm. MȚCO, nr. inv. 1263 (pl. 3/10). **3.2.12.** Plăcuțe subțiri din bronz, arcuite. Folosite probabil la repararea vasului din mormânt. Sunt prevăzute cu niște cuie din bronz, printre care se văd urmele pastei din lut, asemănătoare cu cea din care a fost confecționat vasul. $L = 75$ mm/ 76 mm; $l = 15$ mm. MȚCO, fără nr. inv. (pl. 4/4–5). **3.2.13.** Două aplici (una fragmentară) circulare, confecționate din tablă subțire de bronz. Ornamentate prin presare: umbo central delimitat de proeminente concentrice, în formă de colier. $L_{\text{laturii întregi}} = 48$ mm, $L_{\text{laturii fragmentare}} = 40$ mm. MȚCO, nr. inv. 1250 (pl. 4/2–3). **3.2.14.** Două bucăți de bandă de legătură dublă, lucrată din plăci de fier cu capetele rotunjite, prinse între ele cu nituri. Distanța dintre acestea este de 15 mm, între ele fiind vizibile fibre lemnoase. Provin de la șaua calului. $L = 65$ mm, $l = 15$ mm, $Gr = 3$ mm. MȚCO, nr. inv. 1257–1258 (pl. 5/4–5).

3.2.15. Fragmente dintr-o bandă ușor arcuită. În mijlocul rupturii există o gaură, iar la un capăt se observă urmele nituirii. Provine de la șaua calului. $L = 125$ mm, $l = 18$ mm, $Gr = 3$. MȚCO, fără nr. inv. (pl. 5/3). **3.2.16.** Disc, cel mai probabil faleră, din tablă de fier, puternic oxidat. Pe margini, din 2 în 2 cm, se păstrează urmele a 10 cuie, utilizate la fixare. Pe partea superioară se păstrează urme imprimate din țesătura învelișului șeii. Provine de la șaua calului. $D = 75$ mm, $Gr = 2$ mm. MȚCO, nr. inv. 1256 (pl. 4/6a-b). **3.2.17.** Oală, fragment din partea superioară; în zona bazinului; roată cu turație medie; pastă compactă, degresată cu microprundiș; culoare brun-cărmizie; neornamentată; fragmentul ceramic este acoperit pe ambele fețe cu o placă subțire din bronz, fixată pe vas prin nituire; neornamentată (prezentată la nr. 12, pl. 4/4-5). MȚCO, nr. inv. 1255 (pl. 4/1a-b). **3.2.18.** Două cataramă din fier, probabil de la curelele harnașamentului; Fragmentară, MȚCO, nr. inv. 1259 (pl. 5/1-2).

MȚCO = Muzeul Țării Crișurilor Oradea

4. Valea lui Mihai (oraș, jud. Bihor) – Rétalj

A. Mormânt de înhumăție. Descoperire întâmplătoare. Războinic. Orientare: N-S. Forma mormântului: necunoscută. Dimensiunile mormântului: necunoscute. Poziția scheletului: decubit dorsal. **B.** 650/670-710/720. **C.** Némethi 1983, p. 145-148, Fig. 6/7-9, 7/1-5, 8/1-3.

Inventar mormânt: 4. 1. Sabie de fier cu lama dreaptă și cu un singur tăiș. Găsită pe partea stângă a scheletului de la umăr până la bazin. Garda este realizată dintr-o bară transversală de fier. Mânerul se termină într-un semicerc executat din fier, cu brațele alungite și fixate pe tija mânerului. În momentul descoperirii erau vizibile amprente de la teaca de lemn. $L: 93$ cm; $L_{\text{mâner}}: 10,2$ cm. MOC, nr. inv. 2280 (pl. 6/5). **4.2-4.** Trei vârfuri de săgeți cu trei muchii depuse lângă pe partea dreaptă a bazinului. Două dintre ele au forma romboidală cu diametrul mare aproximativ la mijlocul celor trei muchii. $L = 4,5$ cm, $D_{\text{maxim}} = 2,5$ cm; $L = 3$ cm; $D_{\text{maxim}} = 1,8$ cm. MOC, nr. inv. 2283-2284, 2289 (pl. 6/8,10). **4.5.** Topor de fier cu aripioare, descoperit pe partea dreaptă a bazinului. $L = 4,6$ cm; $l_{\text{tăișului}} = 3,5$ cm, $D_{\text{găurii de prindere a cozii}} = 1,9$ cm. MOC, nr. inv. 2281 (pl. 6/6). **4.6.** Zăbală de fier, articulată, cu bare laterale. Descoperită lângă labele picioarelor, împreună cu celelalte piese de harnașament. Cele două bare au capetele terminate în formă de opt. Între ele, cele două bare sunt prinse prin intermediul a două bucle. Psaliile sunt îndoite la capete (o parte a capetelor sunt rupte) și prezintă câte două găuri alungite, așezate simetric, de o parte și de alta a celor două bare ale zăbalei. Au fost introduse în găurile dinspre interior ale celor două bare. În găurile exterioare au fost introduse inele pentru curele. $L_{\text{totală}} = 20$ cm, $L_{\text{psaliilor}} = 14$ cm. MOC, nr. inv. 2282 (pl. 6/3). **4.7-8.** Două scărițe de șă din fier, identice, descoperite lângă labele picioarelor. Au formă rotunjită, talpa este plată, ușor arcuită spre exterior. Ochiul de prindere este format din aceeași bară de fier cu corpul scărițelor. $\hat{I}_{\text{maximă}} = 12,8$ cm, $l_{\text{maximă}} = 11$ cm. MOC, nr. inv. 2285-2286 (pl. 6/1-2). **4.9.** Verigă de fier cu trei plăcuțe, tot din fier (probabil distribuitor de curea aparținând harnașamentului). Descoperită lângă labele picioarelor. $D = 2,9$ cm. MOC, nr. inv. 2287 (pl. 6/7). **4.10.** Aplică/Nasture din tablă subțire de bronz. Formă semisferică. MOC, nr. inv. 2289 (pl. 6/9). **4.11.** Fragment dintr-un obiect de fier cu funcționalitate nedeterminabilă. **4.12.** Fibulă de bronz cu piciorul întors pe dedesubt și înfășurat pe arc. Resortul lipsește. Apartenența ei la mormânt este nesigură. MOC, nr. inv. 2288 (pl. 6/11). **4.13.** Obiect de os. Ulterior a dispărut.

MOC = Muzeul Orășenesc Carei

ACKNOWLEDGMENTS

This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0278.

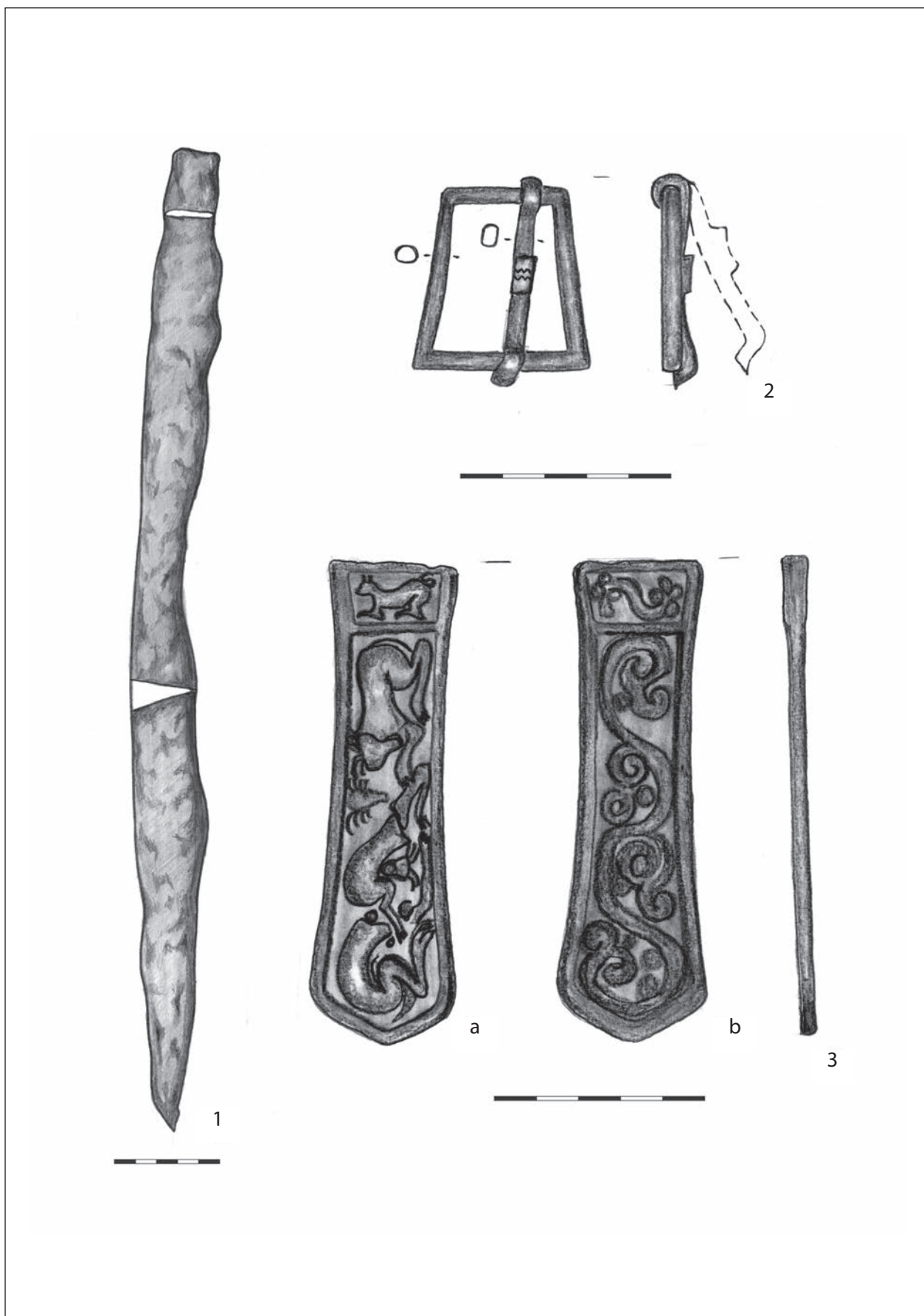
BIBLIOGRAFIE

- Agathias I, 3.30 E. Lung, *Istoricii și politica la începutul Evului Mediu european*, București 2001, 125, n. 138.
- Awarenforschungen 1992 F. Daim (Hrsg.), *Awarenforschungen. Band 1 und 2, Archaeologia Austriaca Monographien, Studien zur Archäologie der Awaren 4*, Wien, 1992.
- Bárdos, Garam 2009 E. Bárdos/ É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek, Teil I, Monumenta Avarorum Archaeologica*, Budapest, 2009.
- Bóna 1970 I. Bóna, *Avar lovassír Iváncsáról*, în *Archeologiai Értesítő*, 97, 1970, 243–263.
- Bóna 1973 I. Bóna, VII. Századi Avar Települések és Árpád-kori Magyar Falu Dunaújvárosban, Budapest, 1973.
- Bóna 1980 I. Bóna, *Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 32, 1–4, p. 31–95.
- Bóna 1990 I. Bóna, *II. Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895)*. în B. Köpeczi (Hrsg), *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 63–106.
- Bóna 1993 I. Bóna, *A honfoglalás előtti kultúrák és népek. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. I. Kötet-Történelem és kultúra*, Nyíregyháza, 1993, p. 115–121.
- Budinský-Krička/ Tocík 1991 V. Budinský-Krička, A. Tocík, Šebastovce. Graberfeld aus der Zeit des Awärischen Reiches, Katalog, Nitra, 1991.
- Cemeteries 1975 E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 1*, Budapest, 1975.
- Čilinská 1966 Z. Čilinská, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, *Archaeologica Slovaca – Fontes*, Bratislava, 1966.
- Čilinská 1973 Z. Čilinská, *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, *Archaeologica Slovaca – Catalogi*, Bratislava, 1973.
- Čilinská 1975 Z. Čilinská, *Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken*, în *Slovenská Archeológia*, XXIII, 1975, 1, p. 63–96.
- Čilinská 1991 Z. Čilinská, *Soziale Differenzierung und ihre Spiegelung im Bestattungsritus des 7.–8. Jahrhunderts in der Slowakei*, în *Acta Archaeologica Carpathica*, XXX, 1991, p. 187–212.
- Comşa 1966 M. Comşa, *Frühawarenzeitliche Funde aus Valea lui Mihai*, în *Sborník Národního Muzea v Praze*, XX, 1966, 1–2, p. 173–174.
- Comşa 1972 M. Comşa, *Unele date privind regiunile din nord-vestul României în secolele V–IX*, în *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 209–213.
- Comşa 1978 M. Comşa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII–X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978.
- Comşa 1987 M. Comşa, *Slawen und Awaren auf rumänischem Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frühromänischen Bevölkerung*, în B. Hänsel (Hrsg), *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert*, Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 219–230.
- Cosma 2002 C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H. Ethnic and cultural interferences in the 1st millennium B.C. to the 1st millennium A. D.* 6, Cluj-Napoca, 2002.
- Cosma 2011 C. Cosma, *Funerary pottery in Transylvania of the 7th–10th century. Ethnic and cultural interferences in the 1st millennium B.C. to the 1st millennium A. D.* 18, Cluj-Napoca, 2011.
- Cosma 2012 C. Cosma, *Ethnische und politische Gegebenheiten im Westen und Nordwesten Rumäniens im 8.–10. Jh. n.Chr.*, în *Ephemeris Napocensis*, XXII, 2012, p. 137–158.
- Cosma et alii 2013 C. Cosma, A. Dobos, G.T. Rustoiu, A. Rustoiu, O. Oargă, *Războinici în Transilvania din epoca avară*, Cluj-Napoca, 2013.
- Csallány 1953 D. Csallány, *A bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához*, în *Archeologiai Értesítő*, 80, 1953, 1–2, p. 133–141.
- Csallány 1956 D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest, 1956.
- Csallány 1962 D. Csallány, *Der awarische Gürtel*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIV, 1962, 3–4, p. 445–480.
- Csikó 2009 G. Csikó, *Az avar kori szűrő- és vágófegyverek. Osztályozás – tipológia – kronológia – technológia. Doktori disszertáció*, Budapest, 2009, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/csikygergely/diss.pdf>, accesat la data de 1.10.2014

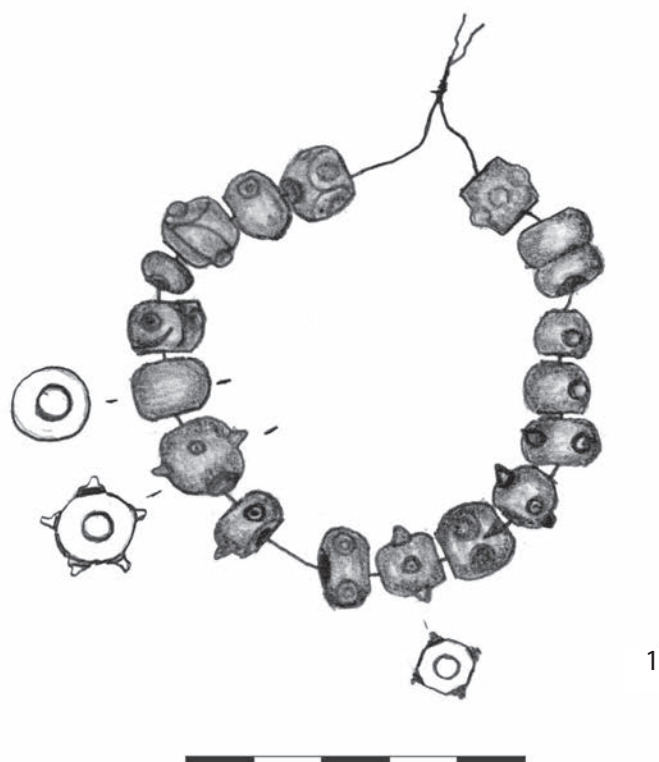
- Daim 1992 F. Daim, *Zum chronologischen Aufbau des awarischen Gräberfeldes von Münchendorf*, p. 1031–1035, M. Bender, H. Kritscher, J. Szilvássy, *Die Skelette der awarischen Gräberfeldes von Münchendorf, Niederösterreich*, in F. Daim (Hrsg.), *Awarenforschungen*. Band 1 und 2, *Archaeologia Austriaca Monographien*. Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, Band 2, 1027–1191.
- Daim 2003 F. Daim, *Avars and Avar Archaeology. An Introduction*, in H-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (Eds), with the collaboration of S. Kasche. *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, I. Wood (Series Editor), *The Transformation of the Roman World*, vol. 13, Leiden-Boston, 2003, p. 463–570.
- Dumitrașcu 1978 S. Dumitrașcu, *Ceramică românească descoperită în Crișana (sec. VIII–XI)*, in *Crisia*, VIII, 1978, p. 51–111.
- Eisner 1952 J. Eisner, *Devínska Nová Ves*. Slovenské pohrebiste, Bratislava, 1952.
- Erdély Története 1986 L. Makkai, A. Mócsy (Szerkesztette), *Erdély Története. Első Kötet. A Kezdetektől 1606-IG*, Budapest, 1986, p. 159–177.
- Fetzer 1897 J. F. Fetzer, *Szilágysági Régiségekről*, in *Archeologiai Értesítő*, XVII, 1897, 5, p. 435–436.
- Fiedler 1992, 1–2. U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. Bis 9. Jahrhunderts an der untern Donau*, Teil 1–2, UPA, Bonn, 1992.
- Fiedler 1996 U. Fiedler, *Die Slawen im Bulgarenreich und im Awarenkhaganat. Versuch eines Vergleichs*, in D. Bialeková, J. Zábojník (Hrsg.), *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. Bis. 11. Jahrhundert*, Symposium Nitra 6. Bis 10. November 1994, Bratislava, 1996, p. 195–214.
- Garam 1975 É. Garam, *The Szébény I–III Cemetery*, in E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 1, Budapest 1975, p. 49–120.
- Garam 1975b É. Garam, *The Homokmégy-Halom Cemetery*, in E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 1, Budapest, 1975, p. 11–48.
- Garam 1979 É. Garam, *Das Awarzeitliche Gräberfeld von Kisköre*. *Fontes Archaeologici Hungarie*, Budapest, 1979.
- Garam 1987 É. Garam, *Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung*, in B. Hänsel (Hrsg.), *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert Südosteuropa Jahrbuch*, München/Berlin, 1987, p. 191–202.
- Garam 1992 É. Garam, *Die münzdatierten Gräber der Awarzeit*, in F. Daim (Hrsg.), *Awarenforschungen*, Band 1 und 2, *Archaeologia Austriaca Monographien*, Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, Band 1, p. 135–250.
- Garam 1993 É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. *Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica*. I., Budapest, 1993.
- Garam 1994 É. Garam, *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen)*, in W. Schuller (Hrsg.), *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Band 29, Böhlau Verlag Köln/ Weimar/ Wien, 1994, p. 171–181.
- Garam 1995 É. Garam, *Das Awarzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. *Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary* 3, Budapest, 1995.
- Hampel 1905 J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, vol. I – III, 1905.
- Horedt 1958 K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei*. Sec. IV – XIII, București, 1958.
- Horedt 1968 K. Horedt, *Das Awarproblem in Rumänien*, in *Studijné Zvesti* (Nitra), 16, 1968, p. 103–120.
- Horedt 1986 K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, *Antiquitas* R. 3, 28 Bonn, 1986.
- Istvánovits 2003 E. Istvánovits, *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékhelye*, Nyíregyháza, 2003.
- Juhás 1995 I. Juhás, *Awarzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza*. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 1, Budapest, 1995.
- Kalmár 1944–1945 J. Kalmár, *Az avar nyílhegy*, in *Archaeológiai Értesítő*, Budapest, V–VI, 1944–1945, p. 283–294.
- Kiss 1977 A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya*. *Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary* 2, Budapest, 1977.
- Kiss, Somogyi 1984 G. Kiss, P. Somogyi, *Tolna megyei avar temetők/Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna*. *Dissertationes Pannonicae, Series III*, vol. 2, Budapest, 1984.
- Kovács, Garam 2002 T. Kovács (General editor), É. Garam (Ed.), *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós treasure*, Budapest, 2002.
- Kovrig 1955 I. Kovrig, *Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars*, in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, VI, 1955, 1–2, p. 163–192.

- Kovrig 1963 I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, *Archaeologia Hungarica*, Series Nova, XL, Budapest, 1963.
- Kovrig 1975a I. Kovrig, *The Dévaványa Cemetery*, in E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 1*, Budapest, 1975, p. 121–155.
- Kovrig 1975b I. Kovrig, *The Szob Cemetery*, in E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 1*, Budapest, 1975, p. 157–208.
- Kovrig 1975c I. Kovrig, *The Tiszaderzs Cemetery*, E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 1*, Budapest, 1975, p. 209–239.
- Kyzlasov 1955 L. P. Kyzlasov, *Syrskij Caa-Tas*, in *Sovetskaja Arheologija*, XXIV, 1955, p. 243–256.
- László 1955 G. László, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, in *Archaeologia Hungarica*, XXXIV, Budapest, 1955.
- Mare 1998 M. Mare, *Rituri și ritualuri de înmormântare în Banatul românesc între secolele IV–IX*, in *Analele Banatului*, Serie nouă, Arheologie – Istorie, VI, 1998, p. 285–306.
- Mare 2004 M. Mare, *Banatul între secolele IV–IX*, Timișoara 2004.
- Mauricius, XI,2 Mauricius, *Arta Militară*, in *Fontes Historiae Dacaromanae 2*. București, 1970, p. 552–565.
- Mechurová 1984 Z. Mechurová, *Součásti uzdení kone ve velkomoravském období*, in *Archaeologia Historica*, 9, 1984, p. 263–292.
- Medgyesi 1992 P. Medgyesi, *Néhány megjegyzés a közép és a késő avar kor időrendjéhez*, in *A nyíregyházy Jós András Múzeum. Évkönyve, XXX–XXXII (1987–1989)*, Nyíregyháza, 1992, p. 253–267.
- Nánási, Wilhelm 1996 Z. Nánási, I. Wilhelm, *Un mormânt din epoca târzie a migrațiilor la Săcuieni*, in *Acta Musei Porolissensis*, XX, 1996, p. 125–131.
- Németi 1983 I. Németi, *Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (jud. Satu Mare)* in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 34, 2, 1983, p. 134–150.
- Némethi, Klima 1992 M. Némethi, L. Klima, *Kora avar kori lovas temetkezések*, in *A nyíregyházy Jós András Múzeum. Évkönyve, XXX–XXXII (1987–1989)*, Nyíregyháza, 1992, p. 173–244.
- Pásztor 1997 A. Pásztor, *Typologische Untersuchungen der früh- und mittellawarenzeitlichen Perlen aus Ungarn*, in U. von Freeden, A. Wiczorek (Hrsg.), *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposium in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994. Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte*. Band. 1, Bonn 1997, p. 213–230.
- Pohl 1988 W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München, 1988.
- Pohl 2003 W. Pohl, *A non-roman empire in Central Europe: The Avars*, in H-W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (Editors), with the collaboration of S. Kasche, in *Regna and Gentes, The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, I. Wood (Series Editor), *The Transformation of the Roman World*, vol. 13, Leiden/ Boston, 2003, p. 571–595.
- Problematike 1991 K Preoblematike Osídlenia Stredodunajskej Oblasti vo Včasnóm Stredoveku, Nitra, 1991.
- Profantová 1992 **N. Profantová**, *Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der avarischen Siedlungsgrenzen*, in **F. Daim (Hrsg.)**, *Awarenforschungen, Band 1 und 2, Archaeologia Austriaca Monographien, Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, Band 2, p. 605–778.*
- Repertoriu Bihor 1974 Repertoriul Monumentelor din județul Bihor, Oradea 1974.
- Rosner 1999 G. Rosner, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszloi Strase*, *Monumenta Avarorum Archaeologica* 3, Budapest, 1999.
- Rusu 1977 M. Rusu, *Transilvania și Banatul în secolele IV–IX*, in *Banatica*, 4, 1977, p. 169–213.
- Rusu 1997 M. Rusu, *Continuitatea daco-romană în perioada 275–568*, in *Istoria Transilvaniei*, Cluj-Napoca 1997, p. 177–450.
- Ruttkay 1976 A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II*, in *Slovenská Archeológia*, 24/2, 1976, p. 245–395.
- Sós, Salaman 1995 Á. Cs. Sós, Á. Salamon, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th Centuries A.D.) at Pókaszepetk*, Budapest, 1995.
- Stadler 2008 P. Stadler, *Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar qaganate*, in Fl. Curta with the assistance of R.Kovalev (Ed.) *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450*, Leiden/ Boston, 2008, p. 47–82.

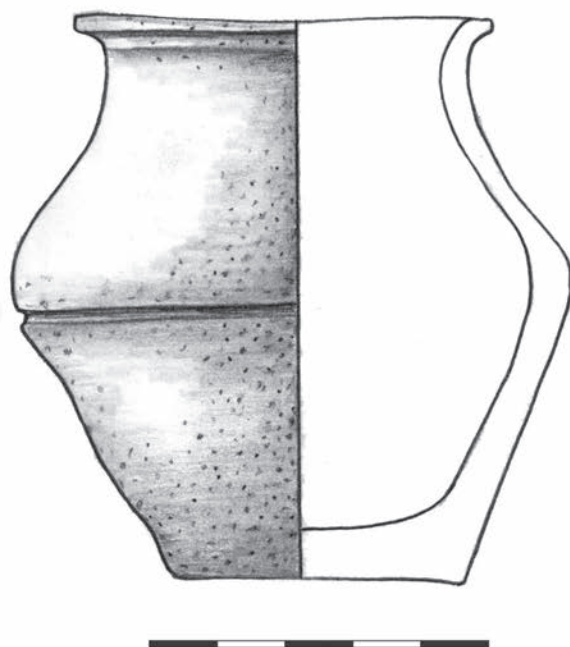
- Stanciu 1999 I. Stanciu, Über die Slawischen Brandhügelgräber vom typ Nuşfalău-Someşeni (Nordwesten Rumäniens), in *Acta Musei Napocensis*, 36/1, 1999, p. 245–263.
- Stanciu 2000 I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic al României şi Khaganatul Avar*, in *Acta Musei Porolissensis*, XXIII, 2000, I, p. 403–451.
- Stanciu 2011 I. Stanciu, Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie şi perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V-sec. VII timpuriu), *Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum* 4, Cluj-Napoca, 2011.
- Szabó 1975 J. Gy. Szabó, *The Pilismarót Cemetery*, in E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török. *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 1. Budapest 1975, p. 241–281.
- Szameit 1992 E. Szameit, *Zur chronologischen Stellung des frühmittelalterlichen Gräberfelds von Sieghartskirchen, Niederösterreich, und die Grabfunde aus Proleb, Steiermark*, in F. Daim (Hrsg.), *Awarenforschungen*, Band 1 und 2, *Archaeologia Austriaca Monographien*, Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, Band 2, p. 803–839.
- Szameit 1993 E. Szameit, *Das frühmittelalterliche Grag von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinersee, Kärnten. Ein Beitrag zur Datierung und Deutung awarischer Bronzen im Ostalpenraum*, in *Archaeologia Austriaca*, 77, 1993, p. 213–242.
- Szentpéteri 1996 J. Szentpéteri, *Cartographia avarica, Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan*, in D. Bialeková, J. Zábojník (Hrsg.), *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert*, Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994, Bratislava, 1996, p. 151–165.
- Tocík 1968 A. Tocík, Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Holiare, *Archaeologica Slovaca – Catalogi*, Bratislava, 1968.
- Tocík 1968a A. Tocík, Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Štúrovo, *Archaeologica Slovaca – Catalogi*, Bratislava, 1968.
- Winkler, Takacs, Păiuş 1977 I. Winkler, M. Takacs, Gh. Păiuş, *Necropola avară de la Cicău*, in *Acta Musei Napocensis*, XIV, 1977, p. 269–283.
- Zábojník 2004 J. Zábojník, *Slovensko a Avarský Kaganát*, in *Studia Archaeologica et Medievalia* 6, Bratislava 2004.
- Zaharia 1977 E. Zaharia, Populaţia românească în Transilvania în secolele VII–VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei), Bucureşti, 1977.
- Zoll-Adamikowa 1992 H. Zoll-Adamikowa, *Zur chronologie der awarenzeitlichen funde aus Polen. Probleme der relativen und absoluten chronologie AB Laténezeit bis zum Frühmittelalter*, in *Materialien des III. Internationalen Symposium: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet, Kraków-Karniowice* 3.–7. Dezember 1990, Kraków, 1992, p. 297–315.

Pl. 1. Dindești/Latura Brazilor. M.: 1. Sabie din fier; 2. Cataramă din bronz; 3a-b. Limbă de curea din bronz.
Pl. 1. Dindești/Latura Brazilor. M.: 1. Iron sword; 2. Bronze buckle; 3a-b. Bronze belt tongue.

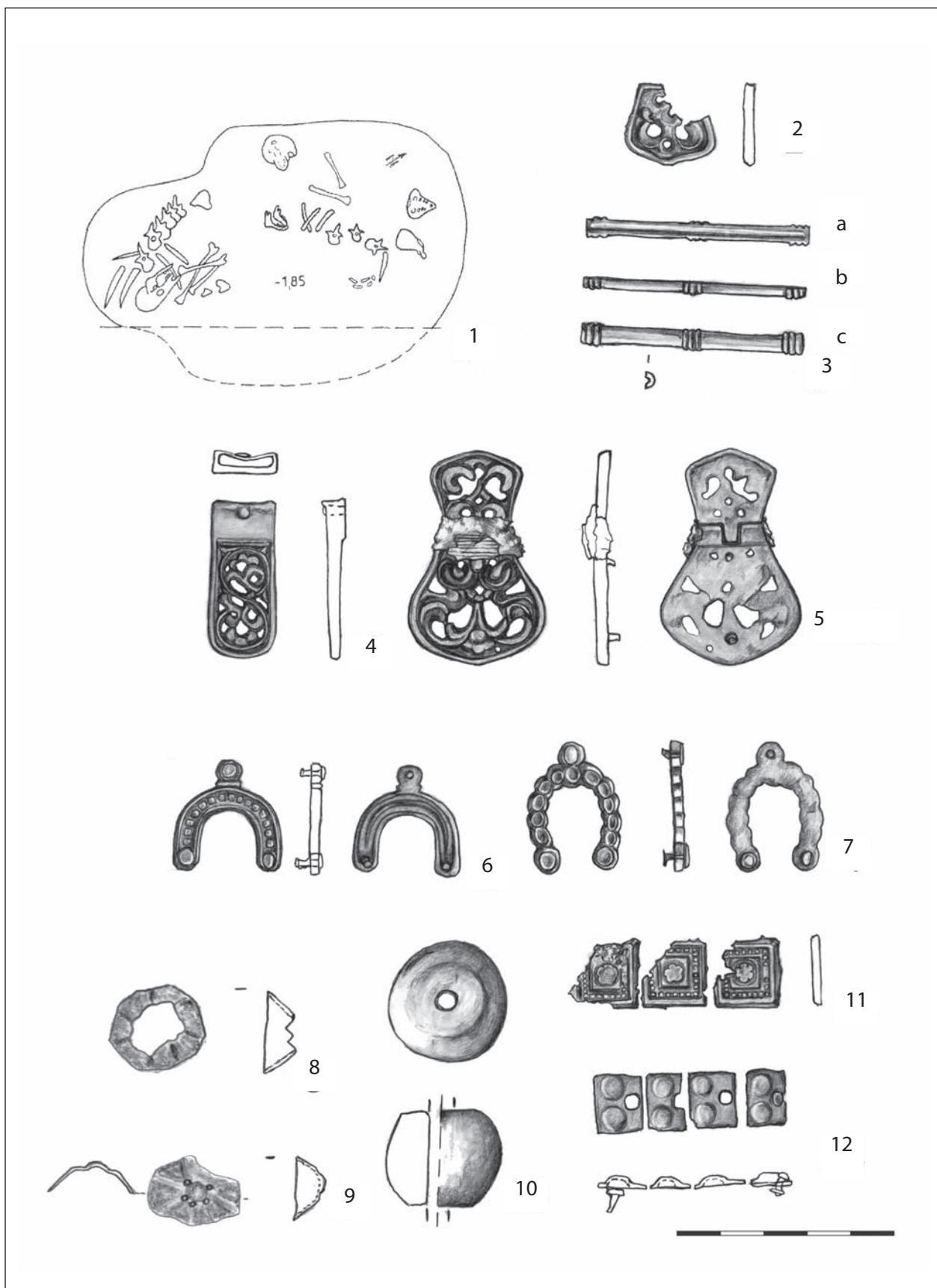

1

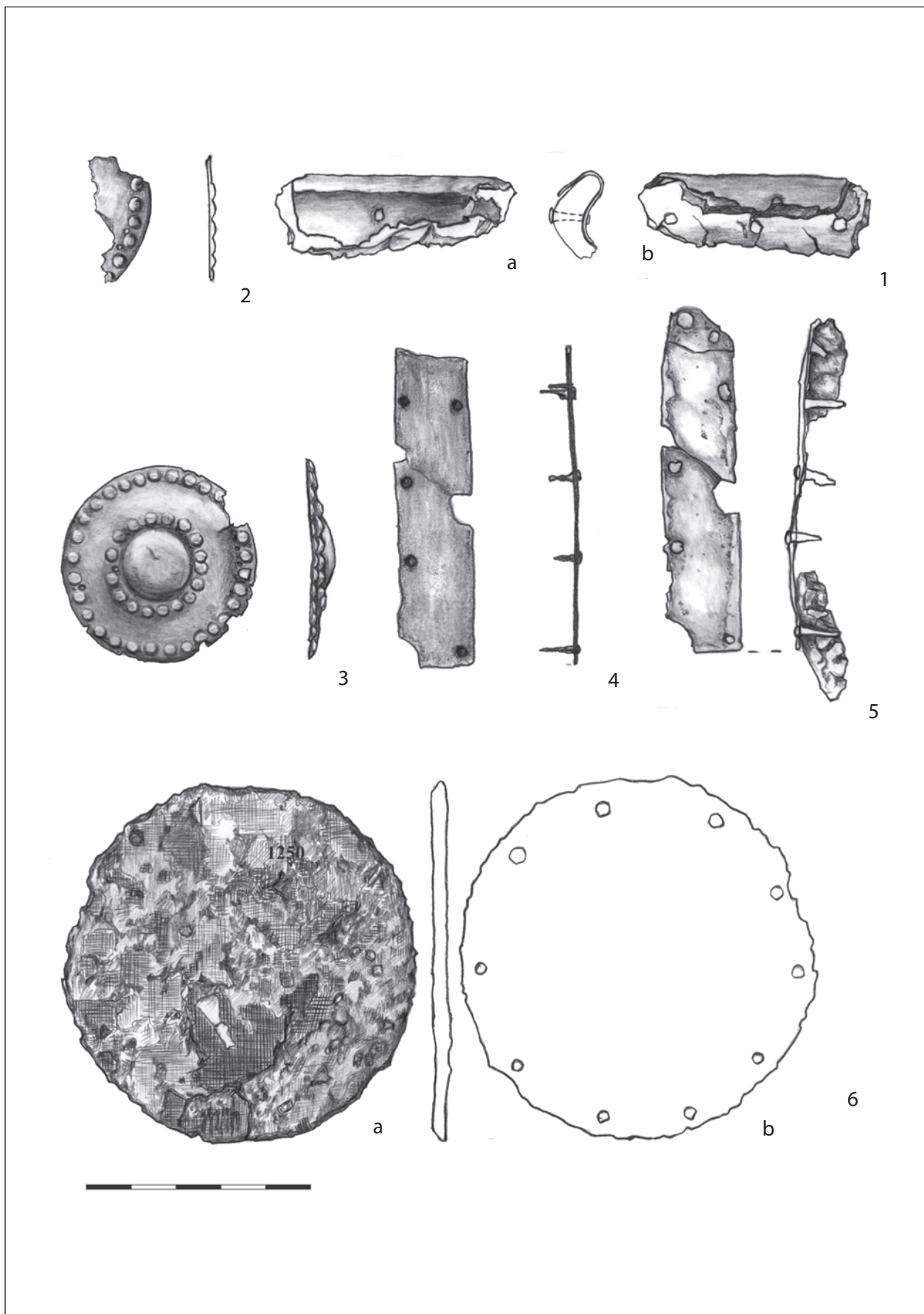
2

Pl. 2. Săcueni/Versdomb. M. 1: 1. Colier de mărgel din lut; 2. Oală din lut.
Pl. 2. Săcueni/Versdomb. M. 1.: 1. Clay beads necklace; 2. Clay pot.

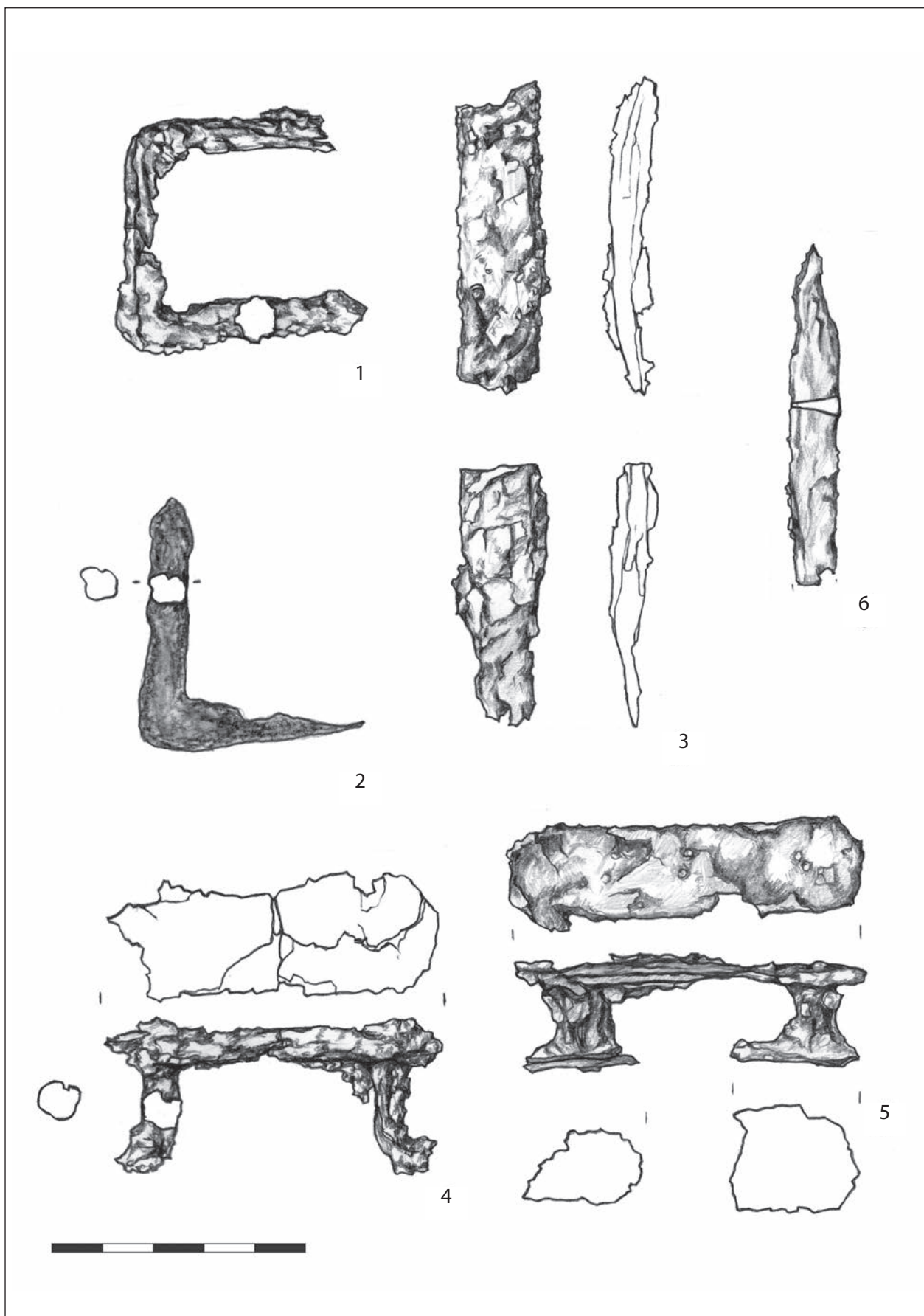
Pl. 3. Săcueni/Veresdomb. M. 2: 1. Planul Mormântului nr. 2; 2. Aplică din bronz; 3. Agrafă bronz turnat; 4. Limbă de curea din bronz; 5. Aplică-pendantiv din bronz; 6-7. Aplici din bronz; 8-9. Nasturi din foiță de bronz; 10. Fusaioală din lut; 11-12. Aplici din foiță de bronz.

Pl. 3. Săcueni/Veresdomb. M. 2: 1. Layout of grave 2; 2. Bronze applique; 3. Cast bronze hairpin; 4. Bronze belt tongue; 5. Pendant-applique of bronze; 6-7. Bronze appliques; 8-9. Buttons of bronze foil; 10. Clay loomweight; 11-12. Appliques of bronze foil.

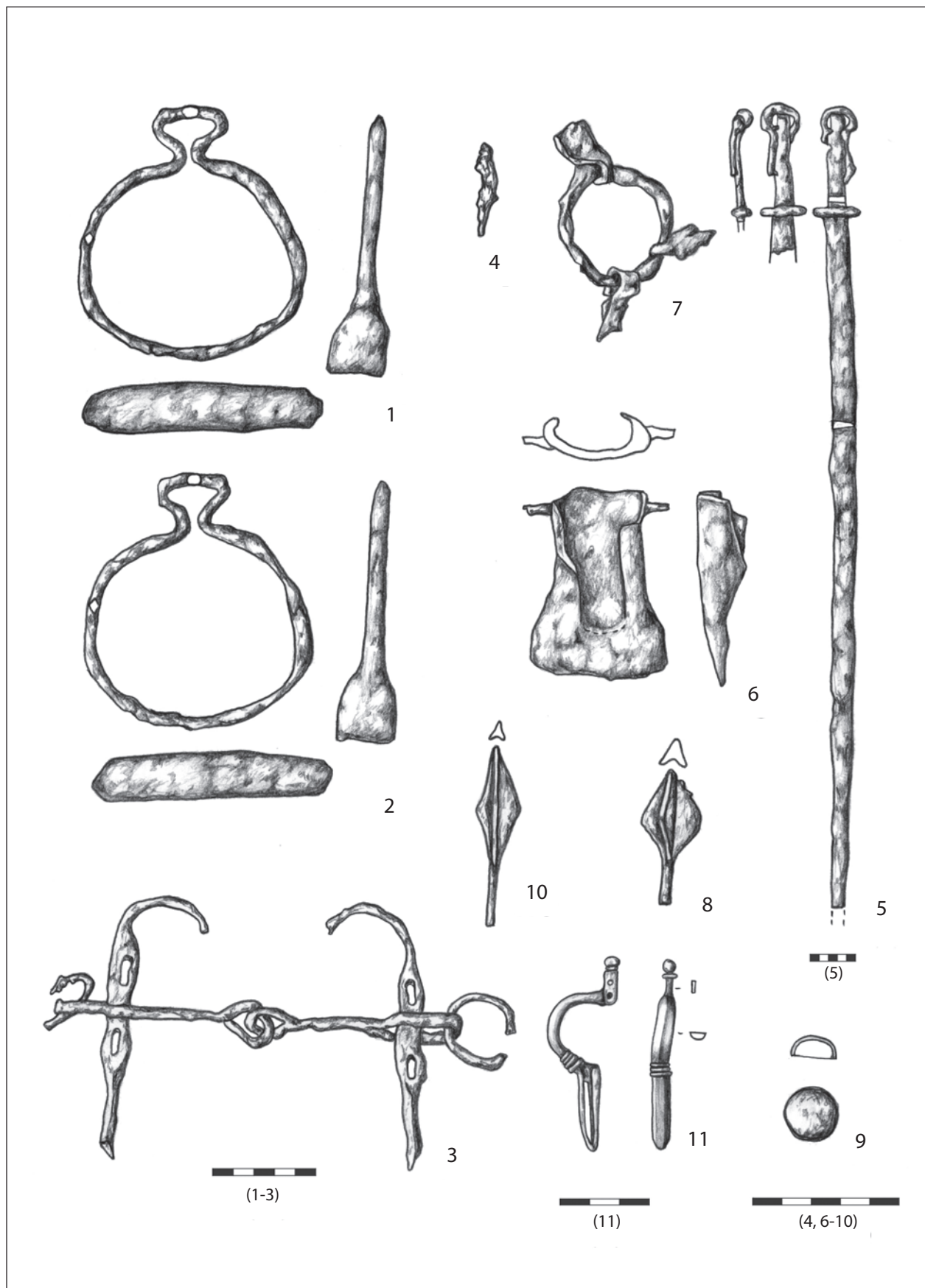

Pl. 4. Săcueni/Veresdomb. M. 2: 1-2. Fragmente vas ceramic; 2-3. Aplici circulare din foiță de bronz; 4-5. Benzi din fier; 6a-b. Faleră din fier.

Pl. 4. Săcueni/Veresdomb. M. 2: 1-2. Potshards; 2-3. Circular appliques of bronze foil; 4-5. Iron hoops; 6a-b. Iron phalera.

Pl. 5. Săcueni/Veresdomb. M. 2: 1-2. Catarames din fier; 3 a-b Bandă din fier; 4-5. Bandă de legătură dublă; 6. Cuțit din fier.
Pl. 5. Săcueni/Veresdomb. M. 2: 1-2. Iron buckles; 3 a-b Iron hoop; 4-5. Double hoop; 6. Iron knife.

Pl. 6. Valea lui Mihai/ Rétalj. M.: 1–2. Scărițe de șa; 3. Zăbală din fier; 4. Bucată de fier; 5. Sabie din fier; 6. Topor din fier; 7. Distribuitor pentru curelele harnașamentului; 8, 10. Vârfuri de săgeți din fier; 9. Aplică din bronz; 11. Fibulă din bronz.
Pl. 6. Valea lui Mihai/ Rétalj. M.: 1–2. Stirrups; 3. Iron horse bit; 4. Iron fragment; 5. Iron sword; 6. Iron axe; 7. Harness belt terret; 8, 10. Iron arrowheads; 9. Bronze applique; 11. Bronze brooch.

SĂGEȚI MEDIEVALE TIMPURII DESCOPERITE ÎN DEPRESIUNEA SILVANIEI

DAN BĂCUEȚ-CRIȘAN*

EARLY MEDIAEVAL ARROWS DISCOVERED IN SYLVANIAN BASIN**

ABSTRACT: A special group, belonging to the category of artifacts made of metal, is the group of the arrows, pieces that appear rarely in early mediaeval inventories. So far, 15 iron arrows were discovered in Sylvanian Basin. They were discovered as a result of systematic or rescue excavations. Regarding the type of the site from which they come from, 10 arrows come from settlements and 5 arrows were discovered in fortresses. Archaeological features from which they come from are also of several types: houses, households. The archaeological sites from which these arrows come from, cover a large chronological area that stretches from the middle of the VIIIth century until XIIIth–XIVth centuries.

KEYWORDS: arrows, Sylvanian Basin, classification, chronology, typology.

REZUMAT: Din categoria artefactelor confecționate din metal, o grupă aparte o constituie cea a săgeților, piese care apar rar în inventarele medievale timpurii. Din datele pe care le deținem, până în prezent în Depresiunea Silvaniei au fost descoperite 15 săgeți din fier. Acestea au fost descoperite în urma unor cercetări sistematice sau preventive. În ceea ce privește tipul de sit din care provin, 10 exemplare sunt din așezări și 5 exemplare sunt din fortificații. Complexele arheologice din care provin sunt și ele de mai multe tipuri: locuințe, anexe gospodărești. Siturile arheologice din care provin aceste săgeți acoperă o secvență cronologică care se întinde de la mijlocul sec. VII până în perioada sec. XIII–XIV.

CUVINTE-CHEIE: săgeți, Depresiunea Silvaniei, clasificare, cronologie, tipologie.

A. CADRUL GEOGRAFIC. MOTIVAȚIE

Existența mai multor studii privind nord-vestul României în perioada medievală timpurie m-a determinat să-mi îndrept atenția spre o zonă geografică de mai mică întindere, care face parte de asemenea din spațiul nord-vestic românesc (pl. I/a-b).

Spațiul geografic de care ne ocupăm poartă denumirea de *Depresiunea Silvaniei* sau *Depresiunea Centrală a Silvaniei*. Aceasta mai apare în literatura de specialitate ca Depresiunea Colinară Sălăjană¹.

Limitele geografice sunt trasate în nord-vest de Culmea Sălajului, spre est, de Munții Meseșului, iar în vest de Munții Plopișului și Dealurile Silvaniei (pl. I/c).

Din păcate, cercetările arheologice privind perioada medievală timpurie desfășurate până în prezent au avut și au încă un caracter restrâns, astfel că și cunoștințele acumulate au un nivel corespunzător. Pe lângă faptul că cercetări noi s-au făcut numai în câteva obiective, nu puține sunt cazurile în care din săpăturile mai vechi nu au fost publicate încă rezultatele².

* Muzeul Județean de Istorie și Artă-Zalău, bacuetz@yahoo.com

** Versiunea în limba engleză a fost publicată în Băcuetz-Crișan 2015, 305–320.

¹ Morariu, Sorocovschi 1972, p. 27; Mac, Idu 1992, p. 39.

² Băcuetz-Crișan 2014, p. 17.

Fig. 1. Depresiunea Silvaniei

Din cele 93 situri arheologice databile în sec. VII–XI identificate până acum în Depresiunea Silvaniei numai în 35 obiective s-au făcut săpături arheologice (sondaje, sistematice, preventive).

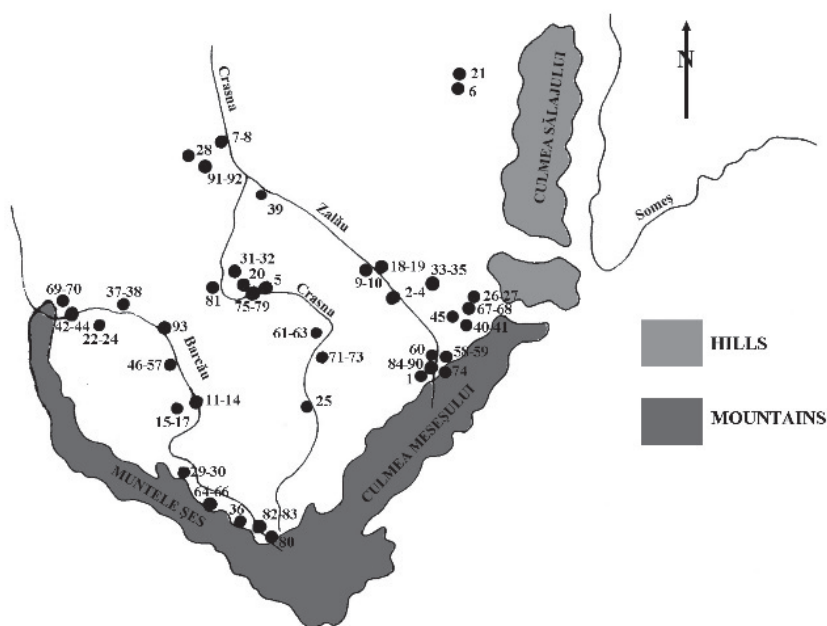

Fig. 2. Depresiunea Silvaniei. Descoperirile arheologice din sec. VII–XI.

Dintre aceste situri cercetate prin diverse săpături arheologice, 21 situri se datează în a doua jumătate a sec. VII- prima jumătate a sec. X, iar 14 situri în a doua jumătate a sec. X-sec. XI³.

După cum se cunoaște, obiectivele arheologice medievale timpurii sunt caracterizate de prezența dominantă a artefactelor confecționate din lut (ceramica). Cu toate acestea, contextele arheologice surprinse în urma cercetărilor au oferit într-o cantitate extrem de redusă și alte categorii de artefacte confecționate din diverse materii prime: os, piatră, metal.

³ Băcuet-Crișan 2014, p. 23, 53.

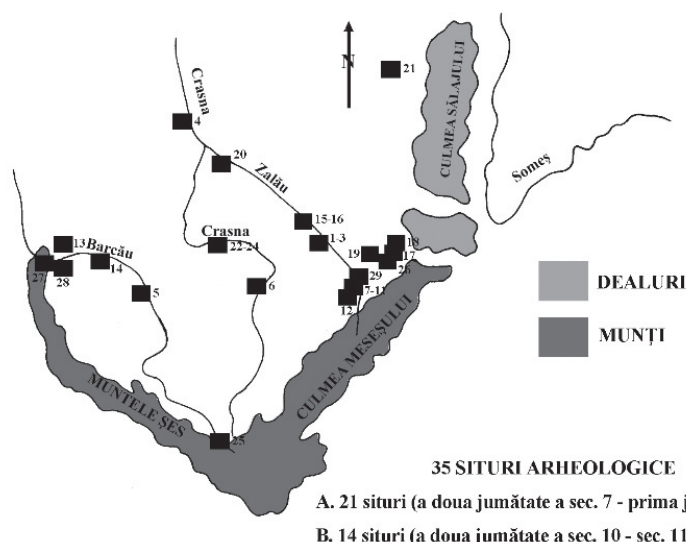

Fig. 3. Depresiunea Silvaniei. Siturile databile în sec. VII–XI în care s-au efectuat săpături arheologice.

Din categoria artefactelor confecționate din metal, o grupă aparte o constituie cea a săgeților, piese care apar rar în inventarele medievale timpurii. Până în prezent în Depresiunea Silvaniei sunt cunoscute 15 exemplare – toate confecționate din fier – care provin din cinci așezări și din trei fortificații (pl. II)⁴.

NR. CRT.	DENUMIRE SIT	TIP SIT	NR. PIESE
1	Popeni „Pe pogor”	așezare	1
2	Cuceu „Valea Bochii”	așezare	2
3	Aghireș „Sub pășune”	așezare	5
4	Marca „Sfârăuș” I	așezare	1
5	Zalău „Piața Agroalimentară Centrală”	așezare	1
6	Șimleu Silvaniei „Observator”	fortificație	3
7	Giurtelecu Șimleului „Coasta lui Damian”	fortificație?	1
8	Ortelec „Cetate”	fortificație	1

Fig. 4. Tabel cu tipul de sit și numărul săgeților.

B. DESCRIEREA ARTEFACTELOR

Săgețile medievale timpurii din Depresiunea Silvaniei au fost descoperite în urma mai multor tipuri de cercetări arheologice: de suprafață, sistematice și preventive.

1. Așezarea de la Popeni „Pe pogor” (a doua jumătate a sec. VII-prima jumătate a sec. VIII). Din zona unor vestigii distruse de arături, în anul 1979 a fost recuperată o săgeată din fier⁵ cu trei aripioare și peduncul de fixare (pl. III/3). Dimensiuni: 10 cm.

2. Așezarea de la Cuceu „Valea Bochii” (a doua jumătate a sec. VIII-prima jumătate a sec. IX). Canalul săpat în 1978 în vederea aducțiunii apei de la Someș la Zalău a secționat o locuință din care a fost recuperată o săgeată din fier⁶. Nu s-a păstrat decât tubul de înmănușare (pl. IV/3). Probabil că a avut două aripioare lungi.

3. Așezarea de la Cuceu „Valea Bochii” (a doua jumătate a sec. VIII-prima jumătate a sec. IX). **În locuința** L2/1999 a fost descoperită o săgeată din fier⁷ cu trei aripioare (pl. III/2). Lipsește pedunculul. Dimensiuni actuale: lungime 4,5 cm.

⁴ Precizăm faptul că avem în vedere numai piesele publicate deja în literatura de specialitate. Nu excludem posibilitatea existenței și a altor descoperiri, mai vechi, nepublicate încă.

⁵ Băcuet-Crișan 2006, Pl. 7/1.

⁶ Băcuet-Crișan 2006, Pl. 44/1.

⁷ Băcuet-Crișan 2006, Pl. 64/6.

4. Așezarea de la Aghireș „*Sub pășune*” (locuirea din sec. XIII–XIV). În complexul C. 30/2008 (locuință) a fost descoperită o săgeată din fier de formă romboidală de mici dimensiuni cu peduncul (pl. III/7)⁸.

5. Așezarea de la Aghireș „*Sub pășune*” (locuirea din a doua jumătate a sec. X–începutul sec. XI). În complexul C. 35/2008 (anexă gospodărească) a fost descoperită o săgeată din fier de formă triunghiulară, **îngustă și** alungită, prevăzută cu peduncul (pl. III/4)⁹.

6. Așezarea de la Aghireș „*Sub pășune*” (locuirea din sec. VIII–**începutul/prima jumătate a sec. IX**). În complexul C. 68/2008 (locuință?) a fost descoperită o săgeată din fier, foliacee cu peduncul (pl. III/8)¹⁰.

7. Așezarea de la Aghireș „*Sub pășune*” (locuirea din sec. VIII–**începutul/prima jumătate a sec. IX**). În complexul C. 72/2008 (anexă gospodărească?) a fost descoperită o săgeată din fier cu tija lungă și tub de înmănușare. Lipsește o porțiune din vârful săgeții (pl. IV/5)¹¹.

8. Așezarea de la Aghireș „*Sub pășune*” (locuirea din a doua jumătate a sec. X–**începutul sec. XI**). Din nivelul de locuire provine o săgeată din fier de formă triunghiulară, îngustă și scurtă, prevăzută cu peduncul (pl. III/5)¹².

NR. CRT.	DENUMIRE SIT	TIP SIT	CRONOLOGIE SIT
1	Popeni „ <i>Pe pogor</i> ”	așezare	a doua jumătate a sec. VII– prima jumătate a sec. VIII
2	Cuceu „ <i>Valea Bochii</i> ”	așezare	a doua jumătate a sec. VIII– prima jumătate a sec. IX
3	Aghireș „ <i>Sub pășune</i> ”	așezare	nivelul de locuire din sec. VIII – începutul/prima jumătate a sec. IX nivelul de locuire din a doua jumătate a sec. X– începutul sec. XI nivelul de locuire din sec. XIII–XIV
4	Marca „ <i>Sfârăuș</i> ” I	așezare	a doua jumătate a sec. VII
5	Zalău „ <i>Piața Agroalimentară Centrală</i> ”	așezare	sec. XI–XIII
6	Șimleu Silvaniei „ <i>Observator</i> ”	fortificație	prima jumătate a sec. X
7	Giurtelecu Șimleului „ <i>Coasta lui Damian</i> ”	fortificație?	sec. X–XI
8	Ortelec „ <i>Cetate</i> ”	fortificație	sec. XI

Fig. 5. Tabel cu cronologia siturilor în care au fost descoperite săgețile.

9. Așezarea de la Marca „*Sfârăuș*” I (a doua jumătate a sec. VII). Din complexul C. 32/2012 (anexă gospodărească) provine o săgeată din fier cu trei aripioare și cu peduncul (pl. III/1)¹³.

10. Așezarea de la Zalău „*Piața Agroalimentară Centrală*” (sec. XI–XIII). Din complexul C. 67/2011 (locuință) provine o săgeată din fier, foliacee cu peduncul (pl. III/9)¹⁴.

11. Fortificația de la Șimleu Silvaniei „*Observator*” (sec. X). Săgeată din fier descoperită în secțiunea magistrală S1/1994, campania de cercetări din anul 1995¹⁵. Piesa are două aripioare foarte lungi, cu o tijă și un tub de înmănușare de asemenea lung (pl. IV/2).

⁸ Băcuet-Crișan et al. 2009, Pl. 179/3.

⁹ Băcuet-Crișan et al. 2009, Pl. 191/7.

¹⁰ Băcuet-Crișan et al. 2009, Pl. 266/8.

¹¹ Băcuet-Crișan et al. 2009, Pl. 266/9.

¹² În momentul descoperirii s-a considerat că piesa este o mică dălțiță din fier (Băcuet-Crișan et al. 2009, 56, Pl. 266/10), după restaurare am constatat că de fapt piesa este un vârf de săgeată (Băcuet-Crișan 2014, Pl. 82/4). Piesa a fost descoperită în strat, în momentul conturării urmelor locuinței C. 71/2008 (din sec. VIII–IX) și nu aparținea de umplutura locuinței! Săgeata este ulterioară locuinței C. 71/2008 și aparține orizontului de locuire din sec. X–XI.

¹³ Piesă inedită. Rezultatele cercetărilor arheologice din această așezare sunt în curs de prelucrare.

¹⁴ Piesă inedită. Rezultatele cercetărilor arheologice din această așezare sunt în curs de prelucrare. Un raport al săpăturilor arheologice preventive vezi la Băcuet-Crișan, Pripon 2012, p. 260–261.

¹⁵ Pop et al. 2006, Pl. 17/8.

12. Fortificația de la Șimleu Silvaniei „*Observer*” (sec. X). Săgeată din fier descoperită în secțiunea magistrală S1/1994, campania de cercetări din anul 1994. Piesa este prevăzută cu două aripioare foarte lungi iar la capătul inferior cu un tub de înmănușare¹⁶. Tubul de înmănușare este îndoit (pl. IV/1).

13. Fortificația de la Șimleu Silvaniei „*Observer*” (sec. X). Săgeată din fier descoperită în campania de cercetări din anul 2000¹⁷. Piesa este de același tip ca și celelalte două exemplare numai că tija este torsadată (pl. IV/4).

14. Giurtelecu Șimleului „*Coasta lui Damian*” (sec. X–XI). Săgeată din fier de formă romboidală (pl. III/6)¹⁸ descoperită în anul 1998 în urma unor cercetări arheologice sistematice derulate într-un sit preistoric. Piesa a apărut în umplutura unui șanț defensiv săpat în epoca dacică, șanț care pare să fi fost refolosit și în perioada medievală timpurie¹⁹.

15. Ortelec „*Cetate*” (sec. XI). În secțiunea S. IV/1980 la adâncimea de 0,30-0,35 m a fost descoperit un vîrf de săgeată²⁰ foliacee cu tub de înmănușare (pl. IV/6).

NR. CRT.	DENUMIRE SIT	TIP COMPLEX
1	Popeni „ <i>Pe pogor</i> ”	complex distrus
2	Cuceu „ <i>Valea Bochii</i> ”	complex distrus, locuință
3	Aghireș „ <i>Sub pășune</i> ”	locuințe, anexe gospodărești, nivel
4	Marca „ <i>Sfărâuaș</i> ” I	anexă gospodărească
5	Zalău „ <i>Piața Agroalimentară Centrală</i> ”	Locuință
6	Șimleu Silvaniei „ <i>Observer</i> ”	incinta fortificată
7	Giurtelecu Șimleului „ <i>Coasta lui Damian</i> ”	șanțul fortificației
8	Ortelec „ <i>Cetate</i> ”	incinta fortificată

Fig. 6. Tabel cu tipurile de complexe arheologice în care au fost descoperite săgețile.

C. PROPUNERE DE CLASIFICARE TIPO-CRONOLOGICĂ

Pentru a clasifica tipologic aceste artefacte ne-am propus să urmărim în primul rând modul de prindere/fixare a vârfului din fier de tija de lemn a săgeții și apoi caracteristicile formale ale vârfului din fier.

Astfel că, pe baza modului de prindere/fixare a vârfului din fier distingem două categorii principale:

– *Categoria A.* Săgeți prevăzute cu peduncul.

– *Categoria B.* Săgeți prevăzute cu tub de înmănușare.

După separarea celor două categorii principale, urmărind caracteristicile formale ale pieselor, în cadrul fiecărei categorii pot fi identificate mai multe tipuri cu variantele/subtipurile lor.

Având în vedere caracteristicile formale, săgețile din *Categoria A* pot fi clasificate în:

– *Tip A. I. Săgeată cu trei aripioare, prevăzută cu peduncul.* Tip identificat în *așezările de la* Popeni „*Pe pogor*”, Cuceu „*Valea Bochii*” și Marca „*Sfărâuaș*” I.

– *Tipul A. II. Săgeată de formă triunghiulară, alungită sau scurtă, prevăzută cu peduncul.* Tip identificat în *așezarea de la* Aghireș „*Sub pășune*”.

– *Tipul A. III. Săgeată de formă romboidală, prevăzută cu peduncul.* Variante: romboidală de mari dimensiuni (identificată la Giurtelecu Șimleului „*Coasta lui Damian*”), romboidală de mici dimensiuni (identificată în *așezarea de la* Aghireș „*Sub pășune*”).

– *Tipul A. IV. Săgeată foliacee, prevăzută cu peduncul.* Tip identificat în *așezările de la* Aghireș „*Sub pășune*” și Zalău „*Piața Agroalimentară Centrală*”.

Având în vedere caracteristicile formale, săgețile din *Categoria B* pot fi clasificate în:

¹⁶ Pop et al. 2006, Pl. 14/7.

¹⁷ Pop et al. 2006, Pl. 21/4.

¹⁸ Băcuet-Crișan 2000, Fig. III.

¹⁹ Băcuet-Crișan 2014, p. 126.

²⁰ Cosma 2000, p. 473, Fig. 7/2; Cosma 2002, p. 150, 210, Pl. 182/10.

– *Tip B. I. Săgeată cu două aripioare și cu tub de înmănușare.* Variante: săgeată cu tija lungă simplă – *Tip. B. I.a.* – (identificată în așezarea de la Popeni „Pe pogor” și în fortificația de la Șimleu Silvaniei „Observator”) și cu tija lungă torsadă – *Tip B. I. b.* – (identificată în fortificația de la Șimleu Silvaniei „Observator”)

– *Tip B. II. Săgeată foliacee cu tija alungită și subțire, prevăzută cu tub de înmănușare.* Tip identificat la Aghireș „Sub pășune”.

– *Tip B. III. Săgeată foliacee cu tija scurtă, prevăzută cu tub de înmănușare.* Tip identificat la Ortelec „Cetate”.

D. RAPORTĂRI LA ALTE CLASIFICĂRI TIPOLOGICE

Rezultatele cercetărilor arheologice arată faptul că săgețile din Tipul A.I. (diverse variante) au fost în utilizate între sec. VI–IX pe spații geografice largi²¹, secolele VII–VIII reprezentând în fapt perioada maximă de răspândire a acestui tip de săgeată²², exemplarele cu vârful alungit și aripioarele mai înguste fiind caracteristice îndeosebi sec. IX²³. Săgețile din Tipul A. II și A. III. au foarte bune analogii în necropolele războinicilor unguri din sec.X–XI din Ungaria²⁴. Pe un areal geografic foarte vast au fost utilizate și săgețile din Tipul B. I., pe parcursul secolelor VII–XII/XIII²⁵.

Raportând clasificarea propusă de noi – pentru săgețile descoperite în Depresiunea Silvaniei – la clasificarea tipologică propusă de A. N. Kirpičnikov pentru săgețile din Rusia (sec. IX–XV)²⁶ constatăm următoarele corespondențe:

- Tip A. II. (Băcuet-Crișan) = Tip II (Kirpičnikov).
- Tip A. III. (Băcuet-Crișan) = Tip VI (Kirpičnikov).
- Tip A. IV. (Băcuet-Crișan) = Tip VII (Kirpičnikov).
- Tip B.I. (Băcuet-Crișan) = Tip IX (Kirpičnikov).
- Tip B. II. (Băcuet-Crișan) = posibil Tip XIII (Kirpičnikov).

Raportând clasificarea propusă de noi – pentru săgețile descoperite în Depresiunea Silvaniei – la clasificarea tipologică propusă de A. Nadolski pentru săgețile din Polonia (sec. X–XII)²⁷ constatăm următoarele corespondențe:

- Tip A. III. (Băcuet-Crișan) = Tip III (Nadolski).
- Tip A. IV. (Băcuet-Crișan) = Tip III (Nadolski).
- Tip B.I. (Băcuet-Crișan) = posibil Tip II (Nadolski).
- Tip B. II. (Băcuet-Crișan) = posibil Tip II (Nadolski).

Raportând clasificarea propusă de noi – pentru săgețile descoperite în Depresiunea Silvaniei – la clasificarea tipologică propusă de A. Ruttkay pentru săgețile din Slovacia (sec. IX-prima jumătate a sec. XIV)²⁸ constatăm următoarele corespondențe:

- Tip A. I. (Băcuet-Crișan) = Tip B. 6. (Ruttkay)
- Tip A. II. (Băcuet-Crișan) = Tip B. 4. (Ruttkay).
- Tip A. III. (Băcuet-Crișan) = Tip B. 2. (Ruttkay).
- Tip A. IV. (Băcuet-Crișan) = Tip B. 1 (Ruttkay).

²¹ Stanciu, Matei 1994, p. 140; Ruttkay 1976, p. 331.

²² Stanciu, Matei 1994, p. 141.

²³ Fiedler 1992, p. 217.

²⁴ Istvánovits 2003, p. 314, 334.

²⁵ Kraskovská 1972, p. 150; Török 1973, Fig. 6/1; Ruttkay 1976, p. 327–328; Budinský-Krička, Točík 1991, Pl. XXI–XXII, XXXII, XXXIX, XLII, XLVII; Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994, p. 131; POPOVIĆ 1999, Fig. 219/1; Bláha 2001, p. 54.

²⁶ Kirpičnikov 1986, Tab. XIII.

²⁷ Nadolski 1954, p. 270–272, Tab. XXX–XXXII.

²⁸ Ruttkay 1976, p. 327, Abb. 54.

- Tip B.I. (Băcuet-Crișan) = Tip A. 1. (Ruttkey).
- Tip B. II. (Băcuet-Crișan) = Tip A. 5. (Ruttkey).
- Tip B. III. (Băcuet-Crișan) = Tip A. 7. (Ruttkey)

Urmărind clasificările propuse tot de A. Ruttkey, dar de data aceasta pentru săgețile databile în perioada Moraviei Mari (sec. IX)²⁹, avem următoarele corespondențe:

- Tip A. I. (Băcuet-Crișan) = Tip. IX. (Ruttkey)
- Tip A. II. (Băcuet-Crișan) = Tip. VII. (Ruttkey).
- Tip. A. III. (Băcuet-Crișan) = Tip. VI. (Ruttkey).
- Tip A. IV. (Băcuet-Crișan) = Tip. V (Ruttkey).
- Tip B.I. (Băcuet-Crișan) = Tip. I. (Ruttkey).
- Tip B. II. (Băcuet-Crișan) = Tip. II. (Ruttkey).
- Tip B. III. (Băcuet-Crișan) = Tip. IV. (Ruttkey)

E. CONSIDERAȚII DE ORDIN ISTORICO-ARHEOLOGIC. CÂTEVA CONCLUZII

Din datele pe care le deținem, până în prezent în Depresiunea Silvaniei au fost descoperite 15 săgeți din fier. Acestea au fost descoperite în urma unor cercetări sistematice sau preventive. În ceea ce privește tipul de sit din care provin, 10 exemplare sunt din așezări și 5 exemplare sunt din fortificații. Complexele arheologice din care provin sunt și ele de mai multe tipuri: locuințe, anexe gospodărești. Siturile arheologice din care provin aceste săgeți acoperă o secvență cronologică care se întinde de la mijlocul sec. VII până în perioada sec. XIII–XIV.

Realitățile arheologice surprinse aici arată faptul că Depresiunea Silvaniei se afla la periferia lumii gepide³⁰ și în afara zonei ocupate de avarii timpurii³¹. Analizând descoperirile de săgeți din Depresiunea Silvaniei pe etape cronologice observăm următoarele situații:

– săgețile descoperite în așezările de la Popeni „*Pe pogor*”, Cuceu „*Valea Bochii*”, Marca „*Sfărăuș*” I, Aghireș „*Sub pășune*” (locuirea din sec. VIII–IX) se datează între mijlocul sec. VII și prima jumătate a sec. IX, etapă ce caracterizează orizontul mijlociu și târziu al Khaganatului Avar.

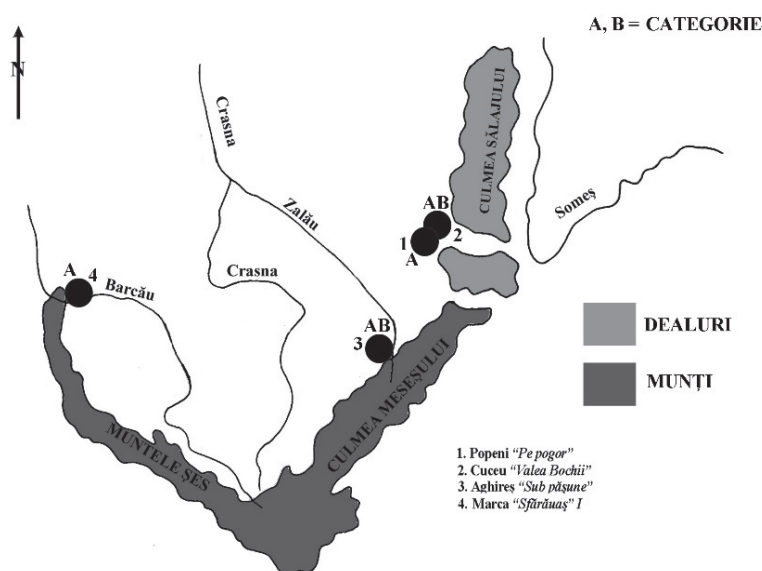

Fig. 7. Depresiunea Silvaniei. Săgeți databile în orizontul mijlociu și târziu al Khaganatului Avar.

²⁹ Ruttkey 1982, p. 177, Tab. II.

³⁰ Stanciu 2011, p. 68.

³¹ Stanciu 2011, p. 87.

– săgețile descoperite în fortificația de la Șimleu Silvaniei „*Observator*” se datează în prima jumătate a sec. X, etapă *post* Khaganat și *ante* pătrunderii ungurilor în zonă.

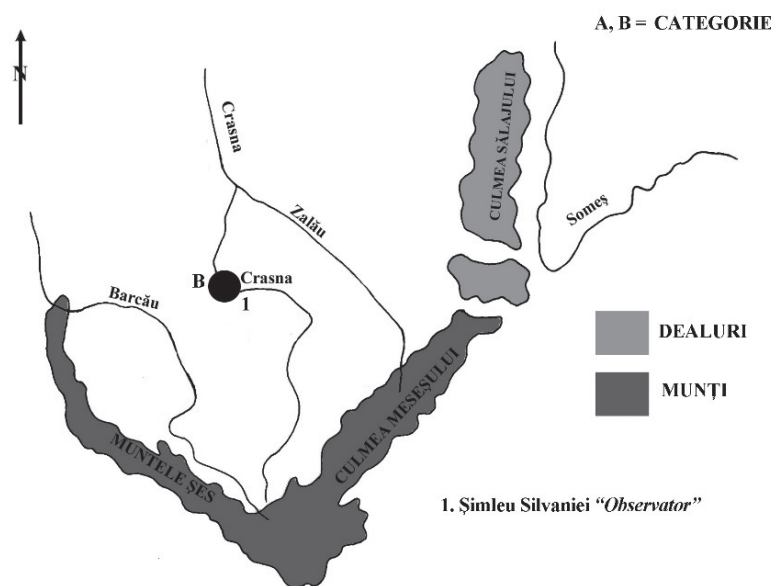

Fig. 8. Depresiunea Silvaniei. Săgeți databile în etapa *post* Khaganat și *ante* pătrunderii ungurilor în zonă.

– săgețile descoperite în nivelul de locuire din sec. X–XI din așezarea de la Aghireș „*Sub pășune*” (eventual și săgeata de la Giurtelecu Șimleului „*Coasta lui Damian*”) pot fi atribuite primelor pătrunderi ale ungurilor în zonă, pătrunderi care –după cum arată realitățile arheologice de aici- nu au avut loc mai devreme de mijlocul sec. X.

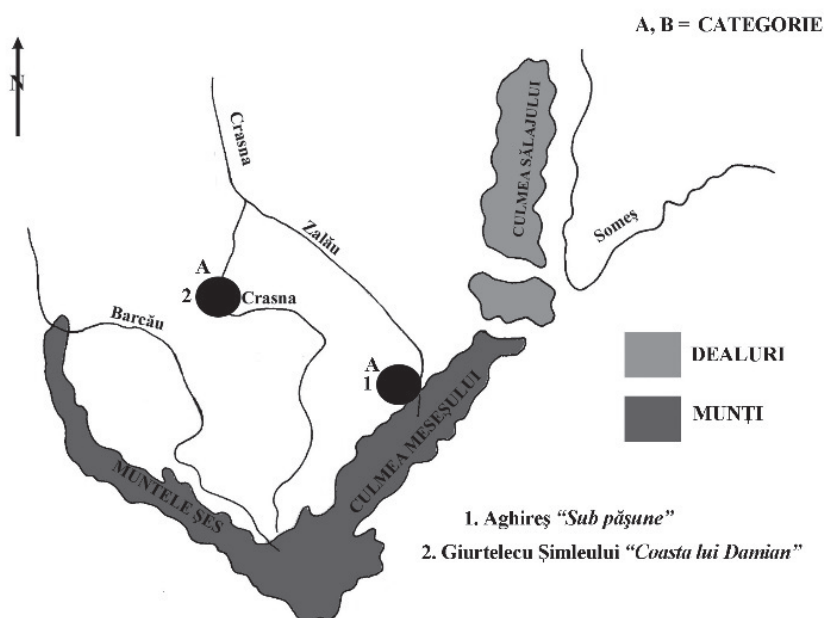

Fig. 9. Depresiunea Silvaniei. Săgeți atribuite primelor pătrunderi ale ungurilor în zonă.

– săgeata descoperită în fortificația de la Ortelec „*Cetate*” și cele din așezările de la Zalău „*Piața Agroalimentară Centrală*”, Aghireș „*Sub pășune*” (nivelul de locuire din sec. XIII–XIV) se datează în perioada regatului ungar.

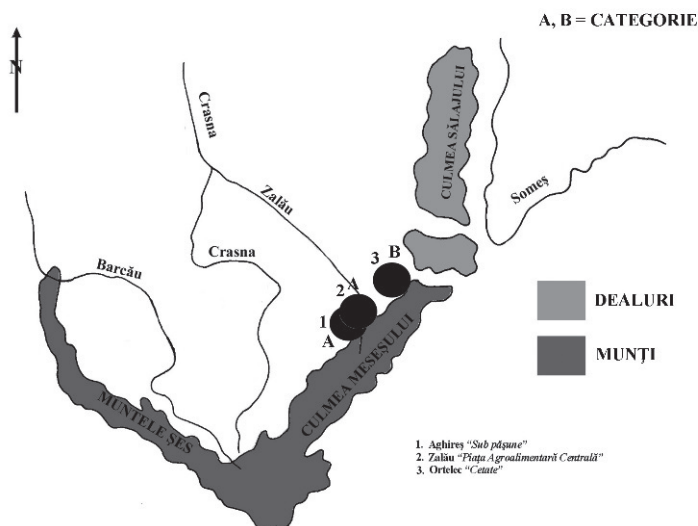

Fig. 10. Depresiunea Silvaniei. Săgeți databile în perioada regatul ungar.

Urmărind dispunerea geografică a săgeților medievale timpurii din Depresiunea Silvaniei constatăm că ele provin din locații plasate strategic pe principalele rute de deplasare (văile/cursul râurilor), în punctele importante de trecere sau din centrele de putere ori din apropierea acestora:

- pe cursul râurilor Barcău și Crasna (ori pe afluenții acestora).
- în zona unor importante puncte de trecere/căi de acces: așezarea de la Marca „Sfărăuș” I – defileului prin care râul Barcău părăsește ultimele ramificații ale Munților Plopiș; așezările de la Popeni „Pe pogor”, Cuceu „Valea Bochii”, Aghireș „Sub pășune” și fortificația de la Ortelec „Cetate” în apropierea Porții Meseșene.
- în centre de putere ori în apropierea lor: avem în vedere piesele din fortificația de la Șimleu Silvaniei „Cetate” (centru de putere) și cea descoperită în apropiere la Giurtelecu Șimleului „Coasta lui Damian”.

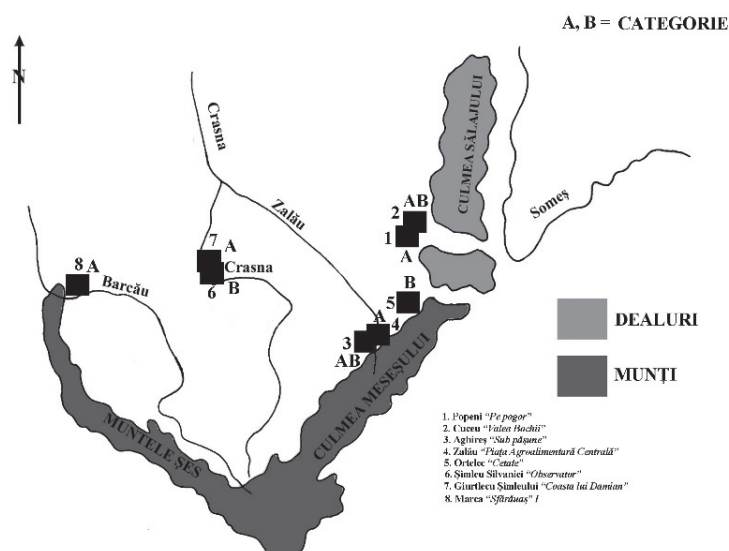

Fig. 11. Depresiunea Silvaniei. Amplasarea siturilor în care au fost descoperite săgeți și categoriile de săgeți prezente în acestea.

Coroborând datele formulate pentru siturile arheologice din care provin săgețile cu clasificarea tipologică propusă acum, putem urmări ce tipuri și subtipuri erau utilizate în anumite etape cronologice (pl. VI):

Categoria A

– *Tip A. I.* = mijlocul sec. VII, a doua jumătate a sec. VII – prima jumătate a sec. VIII, a doua jumătate a sec. VIII-prima jumătate a sec. IX.

– *Tip A. II.* = a doua jumătate a sec. X – începutul sec. XI.

– *Tip A. III.* = a doua jumătate a sec. X – începutul sec. XI, sec. XIII–XIV.

– *Tip A. IV.* = sec. VIII – începutul/prima jumătate a sec. IX, sec. XI–XIII.

Categoria B

– *Tip B. I.* = a doua jumătate a sec. VIII – prima jumătate a sec. IX, prima jumătate a sec. X.

– *Tip B. II.* = sec. VIII – începutul/prima jumătate a sec. IX.

– *Tip B. III.* = sec. XI.

Un aspect care încă nu este pe deplin clarificat este cel legat de modul concret de utilizare a acestor săgeți: care dintre acestea erau pentru vânat și care erau pentru luptă? Anumite tipuri erau de la bun început destinate luptei, noi credem însă că, în caz de forță majoră, toate tipurile de săgeți ar fi putut fi utilizate în luptă. De asemenea, în cadrul săgeților destinate vânatului presupunem că exista o anumită specializare în funcție de categoria de vânat.

Conform clasificării tipologice propusă mai sus, săgețile cu peduncul (*Categoria A*) sunt de mai multe tipuri decât cele cu tub de înmănșare (*Categoria B*). De asemenea, numeric, cele cu peduncul sunt mai multe decât cele cu tub de înmănșare.

Cu siguranță, sistemul de clasificare propus acum pentru săgețile descoperite în Depresiunea Silvaniei poate fi îmbunătățit. O astfel de clasificare este utilă în procesul de analiză și clasificare internă a materialului arheologic descoperit în sit (așezare, cimitir, fortificație), poate fi studiată evoluția cronologică a acestui tip de artefact și poate completa celelalte sisteme de clasificare întocmite pentru alte categorii de artefacte. Considerațiile și concluziile exprimate mai sus se referă strict la descoperirile din Depresiunea Silvaniei și au la bază stadiul actual al cercetărilor din zona supusă prezentei analize.

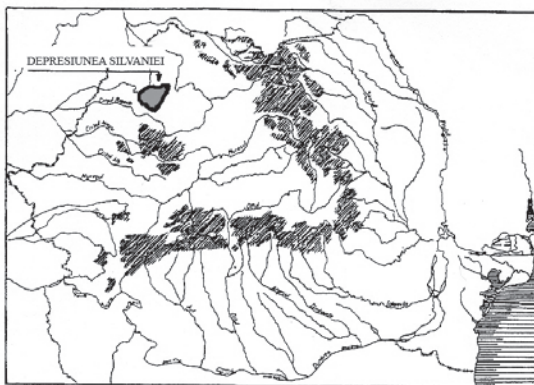
BIBLIOGRAFIE

Băcuet-Crișan	2000	D. Băcuet-Crișan, <i>Câteva piese medievale (arme) din Muzeul de Istorie și Artă Zalău, în AMP, XXIII, 2000, I, p. 577–588.</i>
Băcuet-Crișan	2006	D. Băcuet-Crișan, <i>Așezările medievale timpurii de la Popeni “Pe pogor” și Cuceu “Valea Bochiu” (jud. Sălaj), Zalău, 2006.</i>
Băcuet-Crișan	2014	D. Băcuet-Crișan, <i>Contribuții arheologice privind nord-vestul României în sec. VII–XI. Cercetări în Depresiunea Silvaniei, Cluj-Napoca, 2014.</i>
Băcuet-Crișan	2015	D. Băcuet-Crișan, <i>Early mediaeval arrows discovered in Sylvanian Basin (Romania), în C. Cosma (Ed.), Warriors, weapons and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin, Cluj-Napoca, 2015, p. 305–320.</i>
Băcuet-Crișan et al.	2009	D. Băcuet-Crișan, S. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, H. Pop, Al. V. Matei, <i>Cercetări arheologice preventive pe traseul șoselei ocolitoare a municipiului Zalău, Cluj-Napoca, 2009.</i>
Băcuet-Crișan, Pripon	2012	D. Băcuet-Crișan, E. Pripon, <i>Șantierul arheologic Zalău “Piața Agroalimentară Centrală”, în Cronica Cerc. Arh. Campania 2011, Târgu Mureș, 2012, p. 260–261.</i>
Bláha	2001	J. Bláha, <i>Archeologické poznatky vyvoji a významu Olomouce v období Velkomoravské rise, în L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřinský (Eds.), Velka Morava mezi vychodem a Zapadem, Brno, 2001, p. 41–68.</i>
Budinský-Krička, Točík	1991	V. Budinský-Krička, A. Točík, <i>Sebastovce. Gräberfeld aus der zeit des awarischen reiches, Nitra, 1991.</i>
Cosma	2000	C. Cosma, <i>Fortificații din secolele X–XI din vestul și nord-vestul României. Considerații privind stadiul actual al cercetărilor, în AMP, XXIII, 2000, I, p. 472–475.</i>
Cosma	2002	C. Cosma, <i>Vestul și nord-vestul României în secolele VIII–X d. H., Cluj-Napoca, 2002.</i>
Fiedler	1992	U. Fiedler, <i>Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau/2, Bonn, 1992.</i>

- Hilczer-Kurnatowska, Kara 1994 Z. Hilczer-Kurnatowska, M. Kara, *Die Keramik vom 9. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Großpolen*, in H. Brachmann, F. Daim, L. Poláček, Č. Staňa, J. Tejral (Hrsg.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert/I*, Brno, 1994, p. 121–142.
- Istvánovits 2003 E. Istvánovits, *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*, Nyiregyháza, 2003.
- Kirpičnikov 1986 A. N. Kirpičnikov, *Russische Waffen des 9.–15. Jahrhunderts. Waffen- und Kostümkunde. Zeitschrift der Gesellschaft für historische Waffen- und Kostümkunde/I*, 1986, p. 1–22.
- Kraskovská 1972 L. Kraskovská, *Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici*, Bratislava, 1972.
- Mac, Idu 1972 I. Mac, P. D. Idu, *Dealurile și depresiunile Silvaniei*, în *Geografia României*, IV, 1992, p. 39–48.
- Morariu, Sorocovschi 1972 T. Morariu, V. Sorocovschi, *Județul Sălaj*, București, 1972.
- Nadolski 1956 A. Nadolski, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź, 1954.
- Pop *et al.* 2006 H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, D. Sana, Zs. Csók, Șimleu Silvaniei. Monografie arheologică, Cluj-Napoca, 2006.
- Popović 1999 M. Popović, *The fortress of Ras*, Beograd, 1999.
- Ruttkey 1976 A. Ruttkey, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. Bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, in *Slov. Arch.*, 24, 1976, 2, p. 245–395.
- Ruttkey 1982 A. Ruttkey, *The organization of the troops, warfare and arms in the period of the great Moravian state*, in *Slov. Arch.*, XXX, 1982, 1, p. 165–198.
- Stanciu 2011 I. Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V-sec. VII timpuriu)*, Cluj-Napoca, 2011.
- Stanciu, Matei 1994 I. Stanciu, Al. V. Matei, *Sondajele din așezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observații cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania*, în *AMP*, XVIII, 1994, p. 135–163.
- Török 1973 Gy. Török, *Sopronköhida IX. századi temetője*, Budapest, 1973.

a

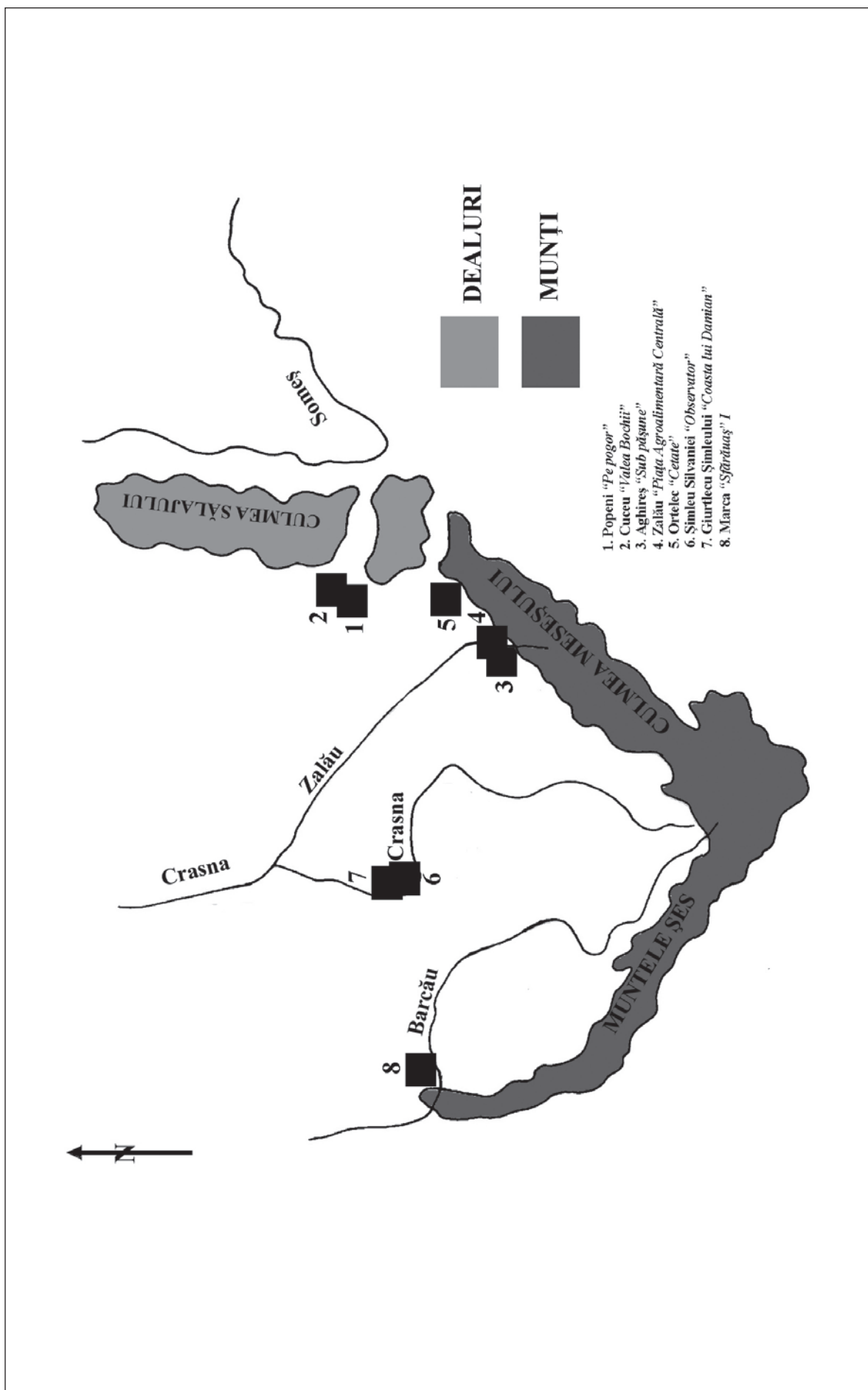

b

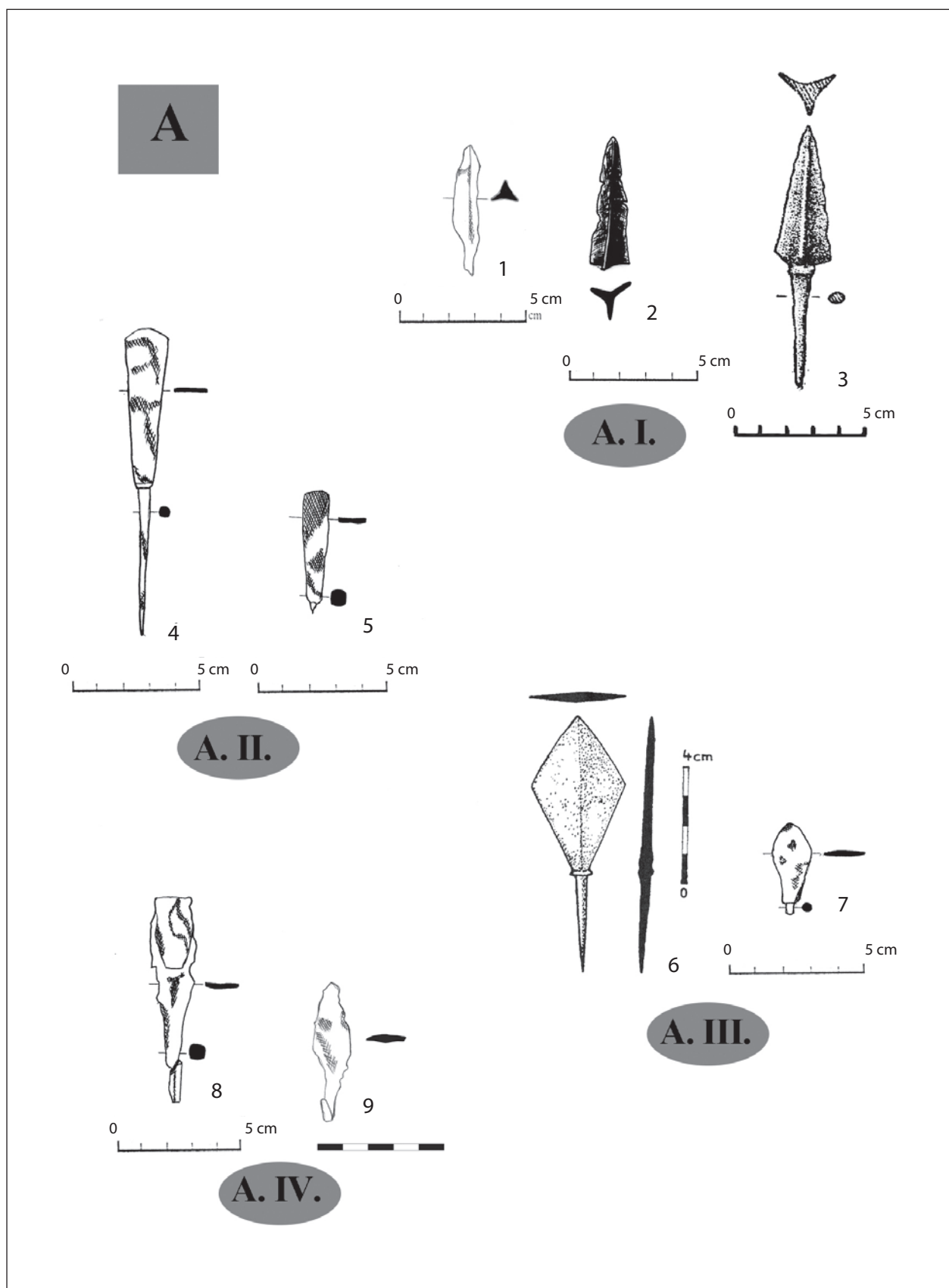
c

Pl. I. Depresiunea Silvaniei. Amplasare și caracteristici geografice.
Pl. I. The Sylvanian Basin map.

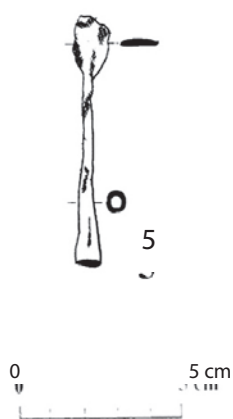
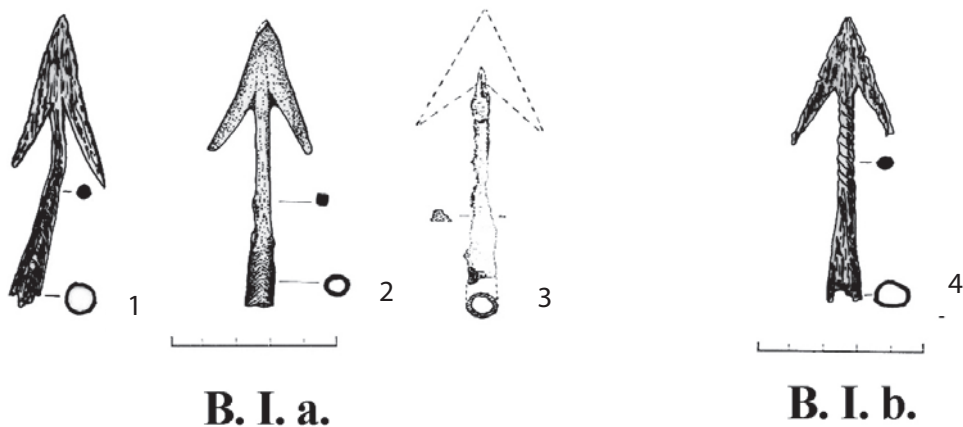

Pl. II. Depresiunea Silvaniei. Siturile în care au fost descoperite săgeți medievale timpurii.

Pl. II. Early mediaeval arrows discovered in the Sylvania Basin.

Pl. III. Depresiunea Silvaniei. Săgeți din Categoria A: Marca „Sfărăuș” I (1), Cuceu „Valea Bochiu” (2), Popeni „Pe pogor” (3), Aghireș „Sub pășune” (4–5, 7–8), Giurtelecu Șimleului „Coasta lui Damian” (6), Zalău „Piața Agroalimentară Centrală” (9) (2–3 după Băcueț-Crișan 2006; 4–5, 7–8 după Băcueț-Crișan et al. 2009; 6 după Băcueț-Crișan 2000).
 Pl. III. Sylvanian Basin. Arrows (A Category) discovered at: Marca „Sfărăuș” I (1), Cuceu „Valea Bochiu” (2), Popeni „Pe pogor” (3), Aghireș „Sub pășune” (4–5, 7–8), Giurtelecu Șimleului „Coasta lui Damian” (6), Zalău „Piața Agroalimentară Centrală” (9) (2–3 after Băcueț-Crișan 2006; 4–5, 7–8 after Băcueț-Crișan et al. 2009; 6 after Băcueț-Crișan 2000).

B**B. I.****B. II.****B. III.**

Pl. IV. Depresiunea Silvaniei. Săgeți din Categoria B: Șimleu Silvaniei „Observator” (1–2, 4), Cuceu „Valea Bochii” (3), Aghireș „Sub pășune” (5), Ortelec „Cetate” (6) (1–2, 4 după Pop et al. 2006; 3 după Băcucet-Crișan 2006; 5 după Băcucet-Crișan et al. 2009; 6 după Cosma 2002).
 Pl. IV. Sylvanian Basin. Arrows (B Category) discovered at: Șimleu Silvaniei „Observator” (1–2, 4), Cuceu „Valea Bochii” (3), Aghireș „Sub pășune” (5), Ortelec „Cetate” (6) (1–2, 4 after Pop et al. 2006; 3 after Băcucet-Crișan 2006; 5 after Băcucet-Crișan et al. 2009; 6 after Cosma 2002).

1

2

3

4

5

Pl. V. Depresiunea Silvaniei. Săgeți descoperite în așezarea de la Aghireș „Sub pășune” – foto (după Băcueț-Crișan 2014).
Pl. V. Sylvanian Basin. Arrows discovered in the settlement from Aghireș „Sub pășune” – photo (after Băcueț-Crișan 2014).

		sec. 7	sec. 8	sec. 9	sec. 10	sec. 11	sec. 12	sec. 13-14
CATEGORIA A	A. I.							
	A. II.							
	A. III.							
	A. IV.							
CATEGORIA B	B. I.							
	B. II.							
	B. III.							

Pl. VI. Cronologia tipurilor de săgeți medievale timpurii descoperite în Depresiunea Silvaniei.

Pl. VI. The chronology of the early mediaeval arrows types discovered in the Sylvania Basin.

WHEN DID THE FIRST MAGYAR WARRIORS AT THE PORTA MESESINA/MESEȘ GATE ARRIVE? FROM HYPOTHESES TO ARCHAEOLOGICAL REALITIES

DAN BĂCUEȚ-CRIȘAN*

CÂND AU AJUNS PRIMII RĂZBOINICI MAGHIARI LA PORTA MESESINA/
POARTA MESEȘEANĂ? DE LA IPOTEZE LA REALITĂȚI ARHEOLOGICE**

ABSTRACT: Among the historical sources that refer to the first incursions of the Hungarians in Transylvania during the 10th century, the *Gesta Hungarorum* or *Chronicle of Anonymus* is an important document, despite the criticism/appeals it has received in the specialist literature. In chapters XXI and XII of the *Gesta Hungarorum*, Anonymus describes the moment when the two groups of Magyar warriors, the first group led by Zobolsu and Thosu, the second one by Tuhutum and his son, Horca, reach the area of Meseș Gate.

Even though numerous hypotheses have been considered, the dating of the moment of arrival of the Magyar warriors to the Porta Mesesina/Meseș Gate remains an open issue. This may be due to the state of the research conducted here, but might have other causes as well, which, at the moment, we can not identify with certainty.

KEYWORDS: Porta Mesesina/Meseș Gate, Magyars warriors, hypotheses, archaeological realities, artifacts.

REZUMAT: Dintre sursele istorice care fac referiri la primele

incursiuni ale maghiarilor în Transilvania pe parcursul sec. X., *Gesta Hungarorum* sau *Cronica lui Anonymus* reprezintă un important document, în ciuda criticilor/contestărilor formulate în literatura de specialitate. În Capitolele XXI și XXII din *Gesta Hungarorum*, Anonymus descrie momentul în care cele două grupuri de războinici maghiari, primul condus de Zobolsu și Thosu iar al doilea de către Tuhutum împreună cu fiul său Horca, ajung în zona Porții Meseșene.

Deși s-au avansat mai multe ipoteze, datarea momentului în care războinicii maghiari au ajuns la Porta Mesesina/Poarta Meseșeană rămâne încă un subiect deschis. De remarcat faptul că, până acum, în spațiul nord-vestic al României din care face parte Depresiunea Silvaniei împreună cu Poarta Meseșeană nu au fost descoperite morminte ale războinicilor maghiari timpurii. Acest fapt se poate datora stadiului cercetărilor dar poate avea și alte cauze pe care în acest moment nu le putem identifica cu certitudine.

CUVINTE-CHEIE: Porta Mesesina/Poarta Meseșeană, războinicii maghiari, ipoteze, realități arheologice, artefacte.

A. INTRODUCTION

Among the historical sources that refer to the first incursions of the Magyars in Transylvania during the 10th century, the *Gesta Hungarorum* or *Chronicle of Anonymus* is an important document¹, despite the criticism/appeals it has received in the specialist literature².

* County Museum of History and Art-Zalău, bacuetz@yahoo.com

** A romanian version of this text was published in Băcuetz-Crișan 2015, p. 27–30.

¹ Alimov 2012, p. 91, 96.

² See Kristó 1983, p. 132 and next; Engel 2006, p. 39; etc.

In chapters XXI and XII of the *Gesta Hungarorum*, *Anonymus* describes the moment when the two groups of Magyar warriors, the first group led by *Zobolsu* and *Thosu*, the second one by *Tuhutum* and his son, *Horca*, reach the area of Meseș Gate³.

Even though numerous hypotheses have been considered, the dating of the moment of arrival of the Magyar warriors to the *Porta Mesesina*/Meseș Gate remains an open issue. This may be due to the state of the research conducted here, but might have other causes as well, which, at the moment, we can not identify with certainty.

B. HYPOTHESES

Based on traces of burning identified in some early medieval fortifications, I. A. Pop argues that the events discussed occurred sometime in the early 10th century⁴. Al. Madgearu considers that the attacks of the Magyars took place after the year 927, more specifically in the third decade of the 10th century, starting with the year 934⁵. In contrast, T. Sălăgean believes that the attacks in north-western Transylvania happened at least a generation earlier than the conquest of central Transylvania, the Alba Iulia area⁶. M. Țiplic claims that in 934, the north-western areas were already under the control of the Magyar warriors⁷.

Evidently, those who have addressed this issue have made various proposals concerning the chronology of the events described by *Anonymus*. Even though the authors of these hypotheses utilized data from the research conducted in the area, they have not considered a rigorous revaluation/reinterpretation of the archaeological sites identified in the area of Meseș Gate.

C. THE ARCHAEOLOGICAL REALITIES OF THE MESEȘ GATE ZONE

The only elements that can be credited to early Magyars in the western part of Meseș Gate are the three iron arrowheads discovered in a settlement (2 pieces) and in a fortification (1 piece). We are talking about the two triangular arrowheads discovered in the 10–11th century settlement layer at Aghireș “*Sub pășune*”⁸ and the diamond shaped arrowhead found at the fortification from Giurtelecu Șimleului “*Coasta lui Damian*”⁹.

These artifacts are joined by the silver sight/applied part from a quiver of arrows, a piece also discovered in the 10–11th century settlement layer at Aghireș “*Sub pășune*”¹⁰. The archaeological sites from which the mentioned artefacts come from are dated to the second part of the 10th century- the start of the 11th century (Aghireș “*Sub pășune*”)¹¹ and 10th–11th century (Giurtelecu Șimleului “*Coasta lui Damian*”)¹².

Other items that can be correlated with the presence of early Magyars in the area are the grooved neck vessels identified in 10–11th century settlements from Zalău “*Valea Mâții*”¹³ (TCI base), Aghireș “*Sub pășune*”¹⁴ and the 11th century fortification from Șimleu Silvaniei “*Cetate/Vârhegy*”¹⁵.

As I stated earlier, so far, in north-western Romania (including the Sylvanian Basin), no discoveries

³ *Anonymus Notarius*, Chapter XXI and XXII, p. 101.

⁴ Pop 1996, p. 135.

⁵ Madgearu 2001, p. 143–144.

⁶ Sălăgean 2006, p. 73.

⁷ Țiplic 2007, p. 67–68.

⁸ Băcuet-Crișan *et al.* 2009, Pl. 191/7, Pl. 266/10.

⁹ Băcuet-Crișan 2000, p. 579–580, Fig. III.

¹⁰ Băcuet-Crișan *et al.* 2009, 57, Pl. 191/5.

¹¹ Băcuet-Crișan *et al.* 2009, p. 57.

¹² Băcuet-Crișan 2014, p. 126.

¹³ Băcuet-Crișan 2013, p. 282, pl. III/1.

¹⁴ Băcuet-Crișan 2013, p. 282, pl. III/3, Pl. IV.

¹⁵ Pop *et al.* 2006, p. 125; Băcuet-Crișan 2013, p. 282, pl. III/2.

of the presence of early Magyars in a context dated to the first half of the 10th century exist. Given this reality, it can be assumed that the incursion of Magyars in the Meseş Gate took place after the middle of the 10th century, sometime in the second half of the 10th century, a hypothesis which contradicts the chronology advanced, so far, in the specialist literature.

D. A POSSIBLE ROUTE OF THE MAGYAR WARRIORS TO PORTA MESESINA/MESEŞ GATE, IMPLIED BY THE ARCHAEOLOGICAL CONTEXTS AND FINDS IN THE AREA

In chapters XXI and XXII of his chronicle, *Anonymus* describes the route followed by the two groups of warriors to the Meseş Gate¹⁶:

- after conquering the fortification from *Zotmar*, the group of warriors led by *Zobolsu* and *Thosu* begin their journey to *portas Mezezinas*
- the group of warriors led by *Tuhutum*, with his son *Horca*, start off from parts of the Nyr towards *Zyloc*, and from *Zyloc* they move to *partes Mezezinas*, where they join with the group of warriors led by *Zobolsu* and *Thosu*, who were already there

If the accounts related by *Anonymus* are real, and the first incursions of the Magyars followed the routes described in *Gesta Hungarorum*, we must try to identify these routes with the help of archaeological data.

The movement of the two groups of warriors in a virtually unknown territory probably happened with the help of local guides who knew the configuration of the terrain and easy access paths, especially the passes over hostile territory, controlled by *dux Menumorout*. They were forced to choose paths suited for a group that travels on horseback, with low and large areas, which benefit cavalry, making their maneuvering possible.

Given the places described in *Anonymus's* chronicle and the geography of the area, in order to to reach *Porta Mesesina*, the two groups of warriors should have followed the valleys:

- *Zobolsu* and *Thosu's* group started from *castrum Zotmar* on the wide Someş valley, then the course of the Sălaj valley, to *Porta Mesesina*.
- *Tuhutum* and *Horca's* group started from *partes Nyr* (Carei), following the Crasna valley, then the Zalău valley, to *Zyloc* and then to *Porta Mesesina*.

The second route appears to be supported by archaeological traces of the Magyars warriors that we mentioned earlier. In the Crasna valley, the Magyars warriors could have destroyed the fortification from Şimleu Silvaniei "*Observator*", strategically located on the Măgura Hill, a fort which according to existing data, was out of use in the second half of the 10th century¹⁷.

Close to this fort, at the end of a branch of Măgura Hill, at Giurtelecu Şimleului "*Coasta lui Damian*", archeological surveying was conducted on the top of the hill, which was fortified in the Dacian period with a palisade and two ditches¹⁸. The discovery in one of the two ditches of a big thorned romboid iron arrow¹⁹ suggests that the site has been fortified in the early medieval period. The presence of the romboid arrowhead at Giurtelecu Şimleului "*Coasta lui Damian*" can be placed in connection with the moment of the attack on the fortification from Şimleu Silvaniei "*Observator*".

Leaving the Crasna valley, the Magyars warriors should have followed the Zalău valley to the foothills of the Meseş Mountains. Their presence in the Meseş Mountains could be supported by the discovery of triangular iron arrowheads, of the sight/applied part of a quiver and of grooved neck pottery²⁰ in the

¹⁶ *Anonymus Notarius*, Chapter XXI and XXII, p. 101.

¹⁷ Băcuet-Crişan, Pop 2011, p. 312.

¹⁸ Băcuet-Crişan 2014, p. 126.

¹⁹ Băcuet-Crişan 2014, p. 126.

²⁰ We have to acknowledge the fact that there is another discovery of this sort in the settlement of Zalău „Valea Măţii” (Baza TCI)

settlement layer, datable to the second part of the 10th century in the settlement of Aghireș “*Sub pășune*”²¹, which is at 3,5 km away (in a north-west direction) from the archaeological site of Zalău “*Valea răchișorii/Pâlvâr*”.

E. ANONYMU’S ZYLOC. AN ATTEMPT AT LOCATING THE SITE

The two groups of warriors reunited at the Meseș Gate, *Anonymus* specifying that the group led by *Tuhutum* and his son *Horca* stopped first at *Zyloc*²². The mentioning of this *Zyloc* raises the question of why did the warriors decide to stop here, before reaching the Meseș Gate?

Anonymus doesn’t provide any data about *Zyloc* so we are forced to put forward several hypotheses:

- a toponym.
- a settlement which lies on the route taken by group of warriors.
- in the *Chronicle* fortifications, or centres of power are mentioned. If *Zyloc* would have been a fortification, *Anonymus* should have described its conquest by the warriors.
- at *Zyloc* there was a fortification, unmentioned by *Anonymus*.

Taking into consideration the points mentioned above, we believe that the stopping of the group of warriors was due to the importance/role/status of *Zyloc* at the time.

In the Romanian specialist literature there have been attempts at locating this *Zyloc* on the field, the sites considered being the fortification from Ortelec “*Cetate*”²³ and the settlement from Zalău “*Valea răchișorii/Pâlvâr*”²⁴. The chronology of the fortification from Ortelec “*Cetate*” takes this site out of the equation²⁵. If we analyse all the archaeological sites identified so far in the area of/in close proximity to the Meseș Gate we will find that there are 5 sites which could be datable (partially/totally) to the period in which the events described by *Anonymus* took place in:

- the settlement from Zalău “*B-dul M. Viteazul, nr. 104–106*” (settled from the second half of the 10th century – start of the 11th century).
- the settlement and the cemetery from Zalău “*Valea răchișorii/Pâlvâr*” (10th century).
- the settlement from Zalău “*Valea Mâții*” (TCI Base) (10th–11th century).
- the settlement from Zalău “*Valea Mâții-Școala veche*” (the second half/end of the 10th century- first half of the 11th century/ 11th century).
- the settlement from Aghireș “*Sub pășune*” (settled from the second half of the 10th century- start of 11th century).

Of all of the sites mentioned above, the only one covering the first half of the 10th century chronologically (possibly the end of the 9th century in case of settlement) is the one from Zalău “*Valea răchișorii/Pâlvâr*” (the settlement and the cemetery). The final traces of habitation and use for burial of this site (the second half of the 10th century) are on the same chronological level as the arrowheads, typical for steppe warriors, appear at Aghireș “*Sub pășune*”. In addition, the complexity of this site, the characteristics of the artefacts and the geographical position are factors that contribute to the sustainability of our hypothesis²⁶.

Assuming that the fortification from Zalău “*Valea răchișorii/Pâlvâr*” was contemporary with other archaeological features identified in the area, and that in the cemetery burial of the local elite took place,

(see Băcuet-Crișan 2013, p. 282, Pl. III/1).

²¹ Băcuet-Crișan *et al.* 2009, p. 57.

²² *Anonymus Notarius*, Chapter XXII, p. 101.

²³ Madgearu 2001, p. 175; Iambor 2005, p. 95–96.

²⁴ Sanda Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan 2003, p. 66.

²⁵ First phase of fortification can be dated in the early XI-th century (Băcuet-Crișan 2014, p. 48).

²⁶ This opinion is however supported by us, too, from the moment when we have published a detailed report regarding the archaeological excavations from this site (Sanda Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan 2003, p. 66).

its presence is justified by the fact that such constructions were clearly the product of social stratification, a privilege of the ruling elites, a “command centre” of the local leaders/elites²⁷. If the fortification was not contemporary with other features found here, we can assume that it was built by the Magyars immediately after the destruction/burning of the settlement sometime in the second half of the 10th century, or that it was built by the Magyar royalty in the 11th century, as a part of the system of border fortifications (*indagines*) on the line of the Meseş Mountains.

F. INSTEAD OF CONCLUSIONS: HYPOTHESES AGAIN

If the early Magyar warriors arrived in the area of Cluj in the first half of the 10th century²⁸, we are faced with the problem of their way of penetration in Transylvania, because, at least until now, the earliest discovered artifacts belonging to the Magyars to the west of Meseş Gate, are not dated to the first half of the 10th century!

In the study of artefacts belonging to the Magyar warriors in the Romanian literature (not exclusively) the problem of the moment/moments and the direction/directions of the incursions of these warriors has been addressed many times, several hypotheses being presented: through Meseş Gate, through the Crişul Repede valley, Căpuş valley, Mureş valley²⁹.

Even though the area of study sufficient for identifying these moment/moments and direction/directions of incursion of early Magyars exceeds the current studied area, we are inclined to formulate a few hypotheses:

- the possibility that the Magyars warriors buried in the Cluj area have arrived via the Meseş Gate, which would require the revision of the chronologies of the discoveries in the area of Cluj and their dating to after mid-10th century³⁰.

- the possibility that the Magyars warriors buried in the Cluj area arrived there earlier than the discoveries from the zone of the Meseş Gate suggest, the warriors not leaving any archaeological traces on their route.

- that they entered *Terra Ultrasilvana* from the north-west, but not through Meseş Gate.

- they entered through the course of the valley of Mureş river.

Corroborating all data to which I referred above, we have an more complex image:

- a first incursion could have happened using the Mureş valley, if we consider the opinion expressed by A. Madgearu, which places the attack against the Bulgarians near the third decade of the 10th century³¹. At the basis of this choice of path could have been the intention of attacking the area around the ancient *Apulum* (Alba Iulia)³², controlled by the Bulgarians. During this attack the area around ancient *Napoca* (Cluj) could have been occupied as well, for the control of sources of salt.

- on the other hand, if we take into consideration the recently formed opinion of A. Dragotă (in a study referring the battle axes found in the 10th century warrior graves), the Mureş valley was used by the Magyar warriors as approach path into Transylvania only after the middle of the 10th century³³.

- E. Gáll published recently the C₁₄ analysis results made on horse bones found in grave no. 10, of the Cluj- Zăpolya street burial, results that have identified the chronology set between 873–981. From this wide chronology, the author of the study chosed that period/sequence (meaning 900–963)³⁴ correspond-

²⁷ Băcuet-Crişan 2012, p. 287.

²⁸ Gáll *et al.* 2010, p. 112.

²⁹ Ţiplic 2007, p. 55–56.

³⁰ Moreover it was mentioned that there are artifacts dating in the interval of 940/950–980 AD (Gáll *et al.* 2010, p. 112).

³¹ Madgearu 2001, p. 195.

³² Incursion lead by *Gylas*?

³³ Dragotă 2015, p. 334.

³⁴ Gáll 2015, p. 391.

ing to its own chronology, or, this wide chronology does not exclude an interval set after the middle of the 10th century, more exactly 950–963/981!

– the second incursion, a later one, came from a north-west direction, through the Meseș Gate/*Porta Mesesina*, after the middle of the 10th century (probably at the end of the 10th century)³⁵.

The characteristics of the artifacts (discovered until now) susceptible to be attributed to early Magyar warriors (including those in the *Porta Mesesina*/Meseș Gate area), artifacts analysed on categories and types through several occasions in the archaeological literature, indicates that the path of these early warriors into Transylvania on any of the two main ways (1. Meseș-gate; 2. Mureș valley) happened sometime during the second half of the 10th century, but not earlier than the middle of the 10th century.

Regarding the conquest of the territory down to the Meseș Gate, essentially the territory controlled by *dux Menumorout*, this could have happened with the combined attack of the two groups of warriors, the first one led by *Zobolsu* and *Thosu*, and the second by *Tuhutum* and his son *Horca*.

Our views expressed on this occasion are based strictly on the results of archaeological excavations carried out so far in the studied area. The data future research will provide could confirm or refute our position on the subject, provided that the research is continued and deepened.

(translated by Zsolt CSÓK)

LITERATURE

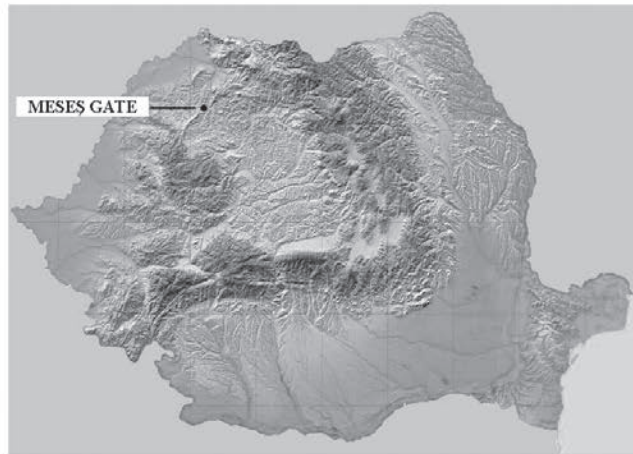
Anonymus Notarius		Anonymus Notarius, <i>Gesta Hungarorum</i> /Faptele Ungurilor. Traducere, prefață, introducere și note de G. Popa-Lisseanu, București, 2001.
Alimov	2012	D. Alimov, <i>On the problem of the Post-Avar "Ethnogenesis": The 9th century Politics of Banat, Crișana and Transylvania in Comparative-Historical Context (II)</i> , în <i>Transylvanian Revue/Revue de Transylvanie</i> , XXI, 2012, 4, p. 77–96.
Băcuet-Crișan	2000	D. Băcuet-Crișan, <i>Câteva piese edieval (arme) din Muzeul de Istorie și Artă Zalău</i> , în <i>AMP</i> XXIII, 2000, I, p. 577–588.
Băcuet-Crișan	2012	D. Băcuet-Crișan, <i>Contributions to the Study of Elites and Power Centers in Transylvania during the second Half of the 9th – first Half of the 10th Centuries. Proposal of Identification Criteria Based on archaeological Discoveries</i> , în <i>Eph. Nap.</i> XXII, 2012, p. 279–299.
Băcuet-Crișan	2013	D. Băcuet-Crișan, <i>Contribuții la studierea ceramicii medievale timpurii din Depresiunea Silvaniei. Vasele cu gât canelat</i> , în <i>AMP</i> , XXXV, 2013, p. 281–294.
Băcuet-Crișan	2014	D. Băcuet-Crișan, <i>Contribuții arheologice privind nord-vestul României în sec. VII–XI. Cercetări în Depresiunea Silvaniei</i> , Cluj-Napoca, 2014.
Băcuet-Crișan	2015	D. Băcuet-Crișan, <i>Porta Mesesina în preajma anului 1000. Cercetări. Situri. Artefacte</i> , Cluj-Napoca, 2015.
Băcuet-Crișan et al.	2009	D. Băcuet-Crișan, S. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, H. Pop, Al. V. Matei, <i>Cercetări arheologice preventive pe traseul șoselei ocolitoare a municipiului Zalău</i> , Cluj-Napoca, 2009.
Băcuet-Crișan, Pop	2011	D. Băcuet-Crișan, H. Pop, <i>Contributions regarding the north-western part of Romania during the 10th century A.D. The early mediaeval fortress from Șimleu Silvaniei/Szilágyosomlyó – Observator (Sălaj county, Romania)</i> , în B. Kolozsi, K. A. Szilágyi (Eds.), <i>Sötét idők falvai/I</i> , Debrecen, 2011, p. 307–342.
Sanda Băcuet-Crișan, Băcuet-Crișan	2003	S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, <i>Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Zalău. Descoperirile neo-eneolitice și medievale timpurii (sec. VII–XI)</i> , Zalău, 2003.
Dragotă	2015	A. Dragotă, <i>Battle-axes in the cemeteries from Banat, Crișana and Transylvania (10th century)</i> , în C. Cosma (Ed.), <i>Warriors, weapons and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin</i> , Cluj-Napoca, 2015, p. 331–341.
Engel	2006	P. Engel, <i>Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale (895–1526)</i> , Cluj-Napoca, 2006.

³⁵ Incursion lead by *Tuhutum* and *Horca*?

- Gáll *et al.* 2010 E. Gáll, B. Gergely, Sz. Gál, La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul oraşului Cluj-Napoca în secolele X–XIII, Cluj-Napoca, 2010.
- Gáll 2015 E. Gáll, *An attempt to classify the stirrups dating from the 10th century and the first quarter of the 11th century in the Transylvanian Basin, the Crişana/Partium and the Banat with an outlook to the Carpathian Basin*, in C. Cosma (Ed.), *Warriors, weapons and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*, Cluj-Napoca, 2015, p. 355–406.
- Iambor 2005 P. Iambor, *Aşezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)*, Cluj-Napoca, 2005.
- Kristó 1983 Gy. Kristó, *Tanulmányok az Árpád-korról*, Budapest, 1983.
- Madgearu 2001 Al. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.
- Pop 1996 I. A. Pop, *Românii şi maghiarii în secolele IX–XIX. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996.
- Pop *et al.* 2006 H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crişan, D. Băcuet-Crişan, D. Sana, Zs. Csók, Şimleu Silvaniei. Monografie arheologică/I, Cluj-Napoca, 2006.
- Sălăgean 2006 T. Sălăgean, *Ţara lui Gelou. Contribuţii la istoria Transilvaniei de Nord în secolele IX–XI*, Cluj-Napoca, 2006.
- Ţiplic 2007 M. Ţiplic, *Istoria fortificaţiilor edievale timpurii din Transilvania (927/934–1257) între mit, naţionalism şi arheologie*, Iaşi, 2007.

1

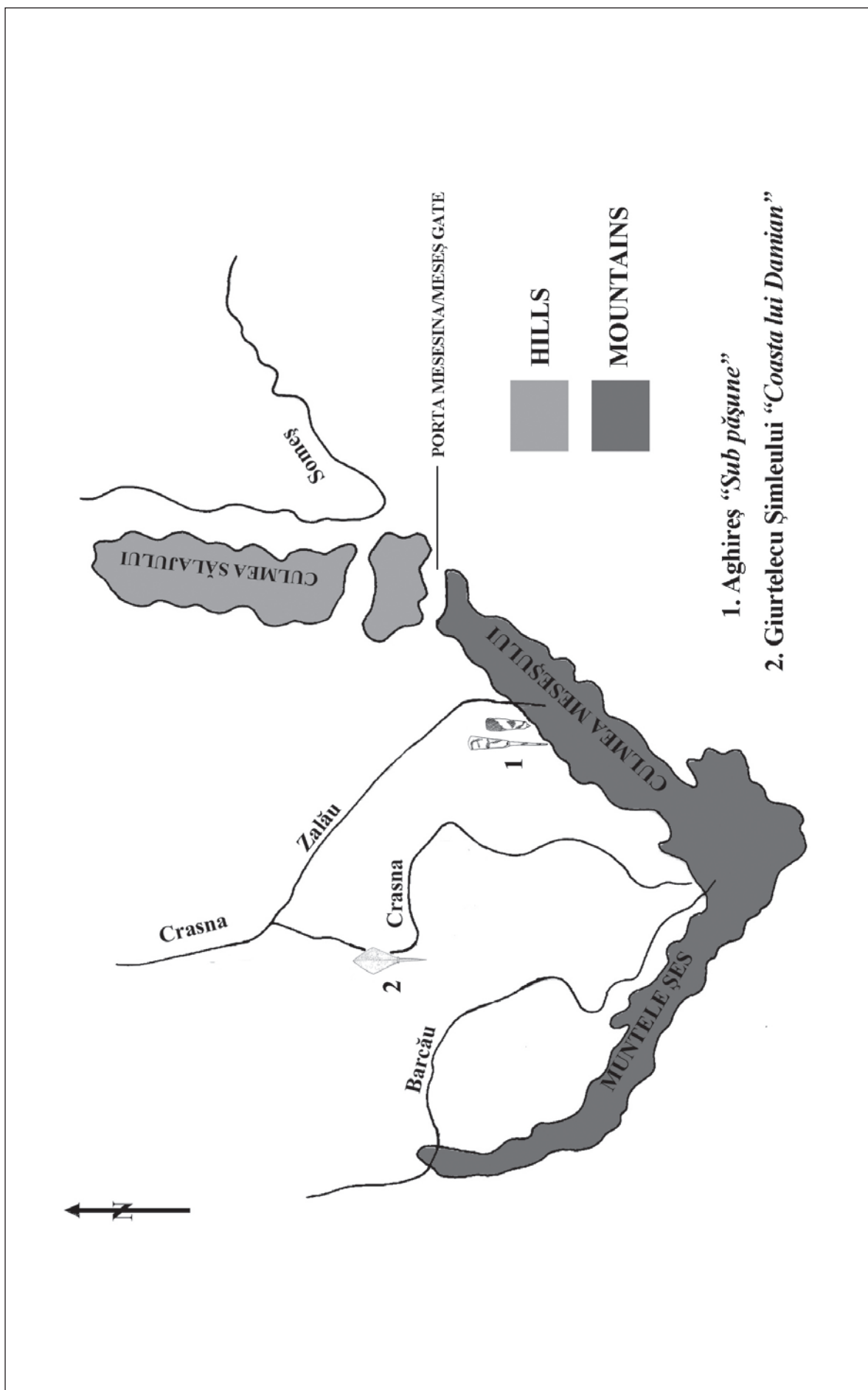

2

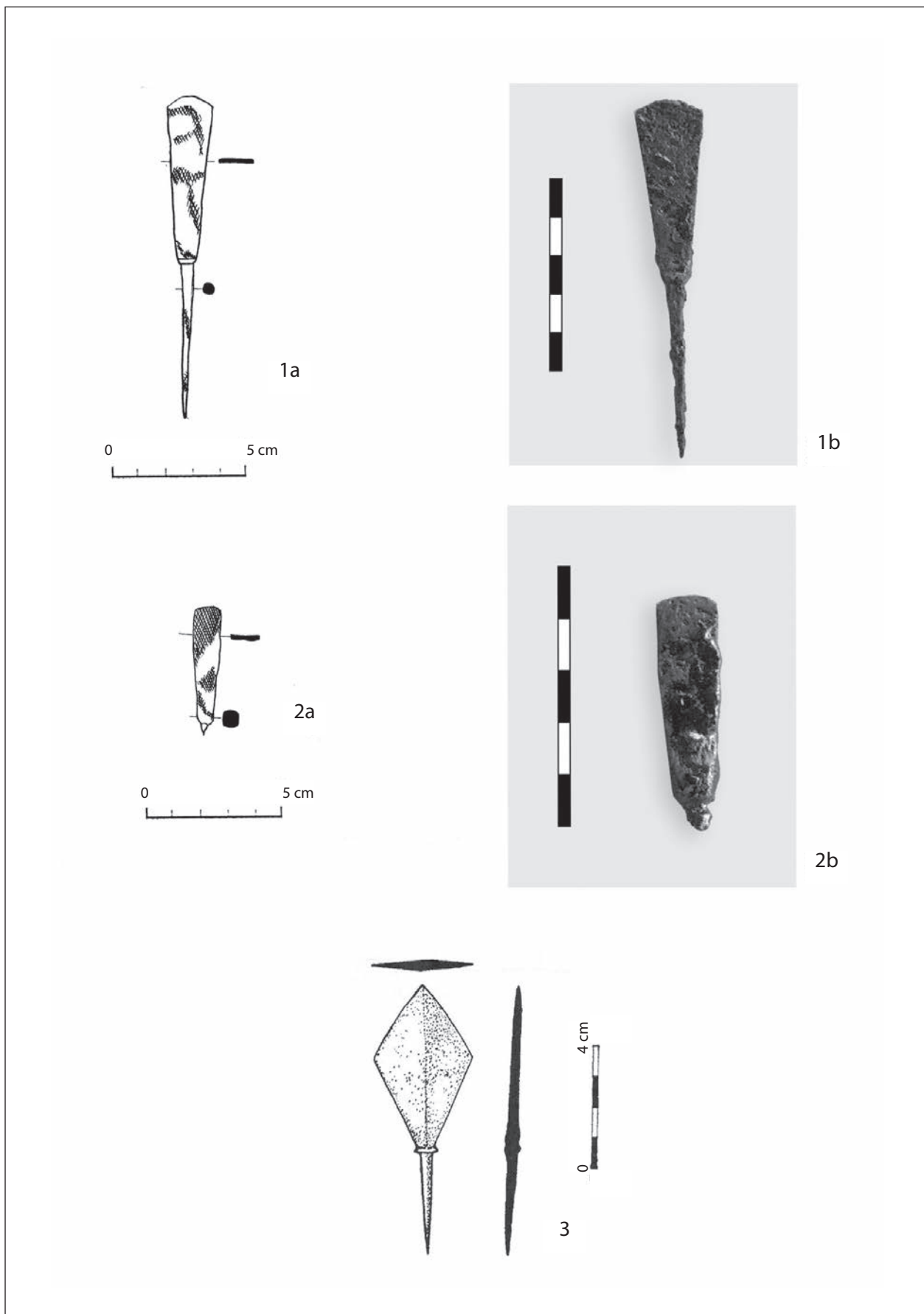

3

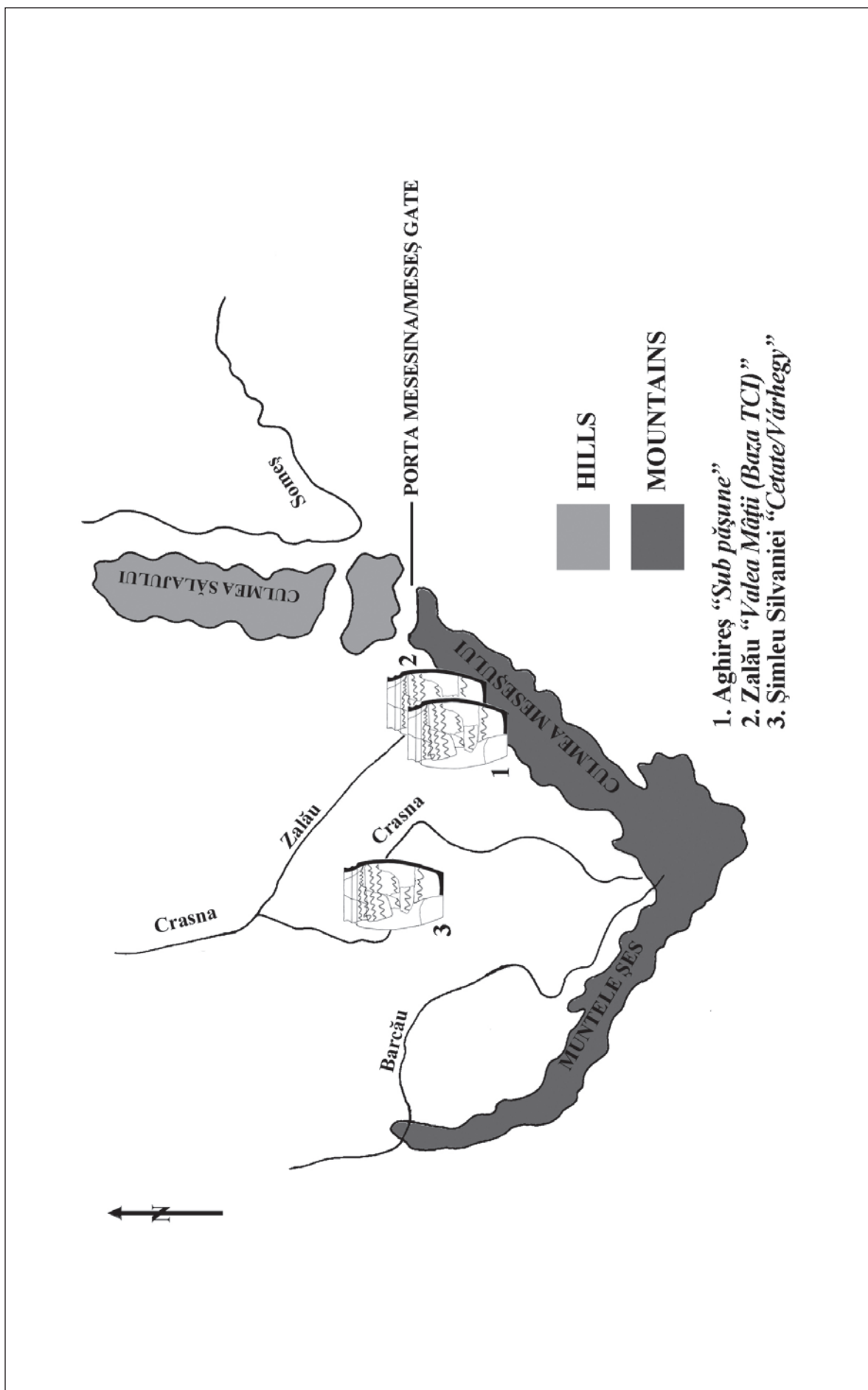
Pl. I. The location of the Porta Mesesina/Meseș Gate.

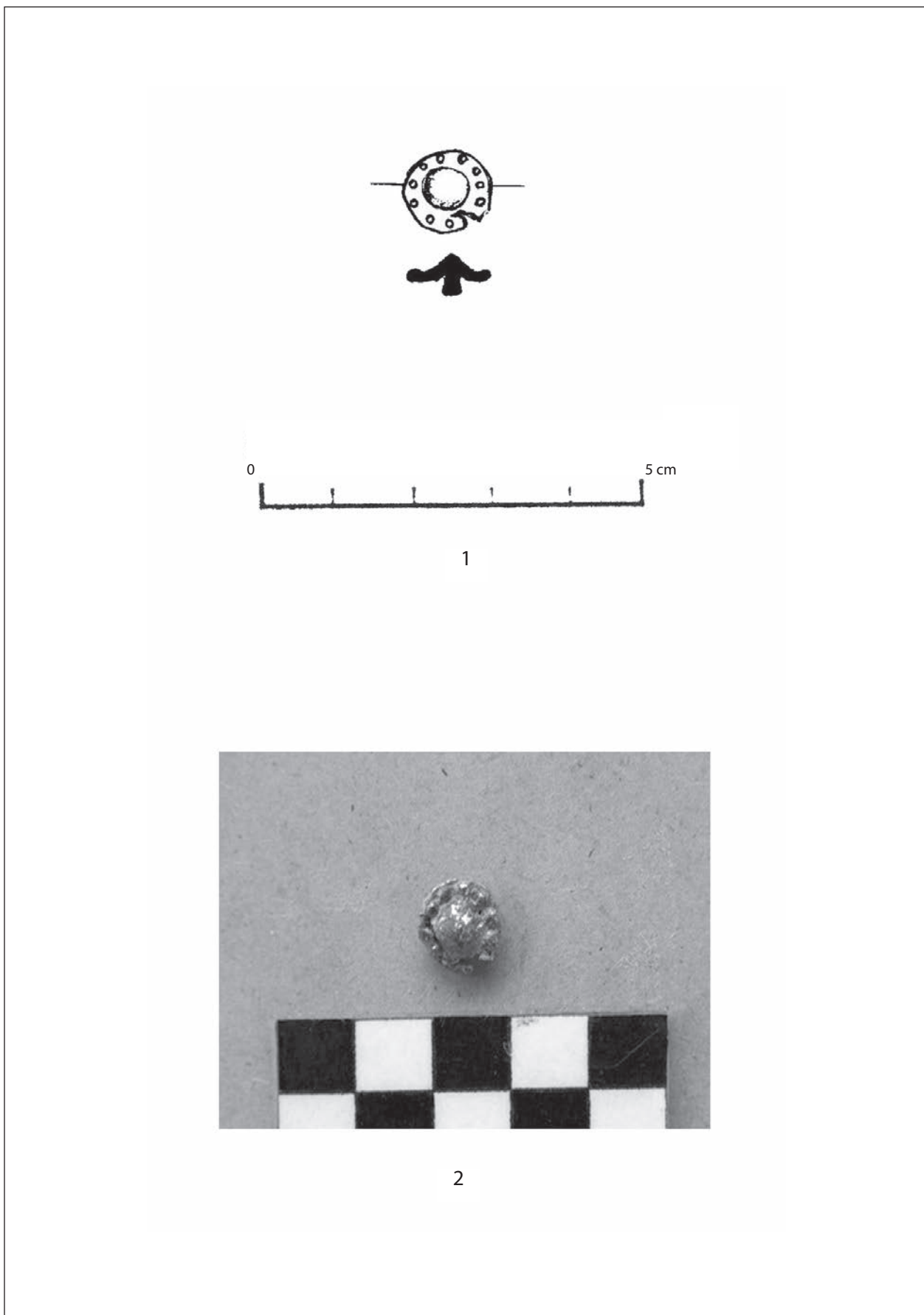
Pl. II. Arrows. The distribution of the finds in the Sylvania Basin and the location of the Porta Mesesina/Meseş Gate.

Pl. III. Arrows discovered in the Sylvania Basin: Aghireș „Sub pășune” (1a–1b, 2a–2b), Giurtelecu Șimleului „Coasta lui Damian” (1a–1b, 2a–2b after Băcueț-Crișan et al. 2009; 3 after Băcueț-Crișan 2000).

Pl. IV. Grooved neck pots. The distribution of the finds in the Sylvania Basin and the location of the Porta Mesesina/Meseş Gate.

Pl. V. Aghireș „Sub pășune”. (1–2) Silver ornament for quiver.

RESTAURARE – CONSERVARE

RESTAURAREA UNUI VAS DECORAT CU ȘERPI APLICAȚI ÎN RELIEF

EMANOIL PRIPON*

THE RESTORATION OF THE POT DECORATED WITH SNAKES IN RELIEF

REZUMAT: Reorganizarea expoziției de bază a Secției de Istorie „Vasile Lucăcel” din cadrul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău a atras după sine și reevaluarea stării de conservare a întregului patrimoniu mobil ce urma să fie din nou expus. Printre artefactele etalate în vechea expoziție de bază figura și un splendid vas decorat cu șerpi aplicați în relief descoperit la Moigrad – Porolissum. În urma observațiilor macro și microscopice s-a constatat necesitatea unei noi intervenții de restaurare-conservare asupra vasului decorat cu șerpi aplicați în relief. Motivele majore care au stat la baza acestei decizii au fost fenomenul de îmbătrânire a liantului (pierderea proprietăților liantului utilizat pentru lipire) și friabilizarea materialului folosit la începutul anilor optzeci ai secolului trecut pentru completarea zonelor lacunare (gips). Prin reluarea procesului de restaurare-conservare a crater-ului decorat cu șerpi aplicați în relief, s-a conferit piesei viabilitate în timp și au fost puse mai bine în valoare calitățile estetice ale acestei descoperiri arheologice de excepție.

CUVINTE-CHEIE: conservare, înlăturarea depunerilor, restaurare ceramică, vas decorat cu șerpi aplicați în relief, Liber Pater.

SUMMARY: The reorganization of the base exhibition of the History Department „Vasile Lucăcel” within the County Museum of History and Art Zalău entailed also the conservation status of all mobile assets that would be again exhibited. Among the exhibited artifacts in the old permanent exhibition appeared a splendid vessel decorated with snakes in relief discovered at Moigrad – Porolissum. Following macro – and microscopic observations was found that a new restoration-conservation intervention of the vessel was needed. The main reasons behind this decision were the aging phenomenon of the binding agent (loss of binding properties) and the breakability of the material used at the beginning of the 1980s to fill the missing areas (gypsum). The resumption of the restoration-conservation process of the vessel decorated with snakes in relief gave the artifact viability in time and emphasized the esthetic qualities of this exceptional finding.

KEYWORDS: conservation, pottery restoration, removing deposits, vessel decorated with snakes in relief, Liber Pater.

Reamenajarea expoziției de bază a Secției de Istorie „Vasile Lucăcel” din cadrul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău¹, a atras după sine și reevaluarea stării de conservare a întregului patrimoniu mobil ce urma să fie expus. Astfel, toate artefactele, indiferent de natura suportului de constituție (anorganic sau organic) au fost minuțios examinate pentru a corespunde pe deplin cerințelor de etalare.

Printre artefactele prezentate în vechea expoziție de bază figura și un splendid vas decorat cu șerpi aplicați în relief, descoperit la Moigrad – Porolissum (Terasa Sanctuarelor: templul lui Liber Pater) în primii

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, județul Sălaj, emanoilprapon@yahoo.com

¹ În intervalul 2010–2014, Secția de Istorie „Vasile Lucăcel” a fost închisă deoarece clădirea a intrat într-un amplu proces de reabilitare inițiat prin proiectul cu finanțare europeană „Restaurarea patrimoniului istoric și cultural al Consiliului Județean Sălaj – clădirile Centrului Militar Județean, Muzeul de Istorie Zalău și Galeria de Artă Ioan Sima”. La încheiere lucrărilor de reabilitare a clădirii secției de istorie, printr-un alt proiect, finanțat de această dată numai de către Consiliul Județean Sălaj, proiect intitulat „Amenajarea expoziției permanente a MJIAZ prin reconstituiri istorico-tematice” a fost reorganizată și reamenajată expoziția de bază, redeschisă publicului vizitator la jumătatea lunii mai 2014.

anii de la debutul cercetării arheologice sistematice din acest sit². Dat fiind importanța descoperirii – deși numeroase ca tip de artefact în Dacia romană, există însă puține vase de acest tip întregi sau întregibile³ – la scurt timp după aducerea la lumina zilei piesa a intrat în procesul de restaurare-conservare⁴ iar mai apoi a fost valorificată din punct de vedere științific prin publicare⁵ și etalare în expoziția cu caracter permanent a Muzeului Județean de Istorie și Artă din Zalău.

În urma observațiilor macro și microscopice s-a constatat necesitatea unei noi intervenții de restaurare-conservare asupra vasului decorat cu șerpi aplicați în relief. Motivele majore care au stat la baza acestei decizii au fost fenomenul de îmbătrânire al liantului (pierderea proprietăților liantului utilizat pentru lipire) și friabilizarea materialului folosit la începutul anilor optzeci ai secolului trecut pentru completarea zonelor lacunare (gips). Reîntregirea formei vasului la începutul anilor optzeci, nu a fost precedată de operațiunea de înlăturare a depunerilor din mediul de zacere, cu excepția depunerilor humice. Ca atare, unele fragmente ceramice prezentau depuneri de carbonați. Prezența depunerilor silicaticice și calcaroase pe suprafața interioară și exterioară a unora dintre fragmentele ceramice, dar în special pe zonele de ruptură a biscuitului (în zona de îmbinare a unor fragmente ceramice) a reclamat necesitatea aplicării unui tratament chimic. Acest inconvenient nu a fost doar unul de natură estetică ci și-a pus amprenta și asupra operațiunilor de asamblarea și lipire a fragmentelor ceramice, realizate din acest motiv defectuos pe alocuri. Completarea zonelor lacunare la vremea respectivă nu a vizat integrarea cromatică a materialului de completare și nici refacerea în zonele completate a elementelor de decor aplicat sau incizat, cu excepția unuia dintre șerpii de pe toarta și porțiunea de buză lipsă.

Analiza în detaliu a fragmentelor ceramice a evidențiat faptul că acestea au o densitate excepțională, pasta este omogenă (cu degresant foarte fin), foarte bine arse oxidant, de culoare gălbui-cărămizie, angobate. Unele dintre fragmente prezentau urme de ardere secundară.

Operațiunile de restaurare și conservare au decurs după următorul algoritm:

- imersia fragmentelor ceramice în apă distilată pentru saturare.
- imersia repetată a fragmentelor ceramice în baie de EDTA (*Complexon III*), urmată de perieri sub jet de apă și intervenții mecanice cu instrumente de detartraj până la înlăturarea totală a depunerilor⁶ și a vechilor urme de lipitură (Foto 1 – Foto 2).
- spălare/„neutralizare” sub jet de apă.
- uscarea liberă la temperatura camerei.
- asamblarea și lipirea fragmentelor ceramice cu *poliacetat de vinil* fără plastifiant.
- completare zonelor lacunare cu *ipsos de modelaj* colorat în masă.
- refacerea decorului incizat și aplicat.
- uscarea liberă la temperatura camerei.
- conservare finală prin pensulare cu *lac nitro-celulozic* incolor.

Prin complexitatea operațiunilor de restaurare (sau mai bine zis de re-restaurare) “vasul cu șerpi” – cum este cunoscut în limbaj colocvial, a oferit un adevărat regal restauratorului, piesa trecând prin aproape toate fazele procesului tehnologic tipic pentru ceramica arheologică: de la intervenții mecanice la tratamente chimice pentru înlăturarea urmelor de zacere în sol, de la operațiuni de completare a zonelor lacunare la intervenții de refacere a decorului aplicat și incizat⁷. Completarea zonelor lacunare și în special refacerea decorului pierdut (poate datorită unor accidente de epocă, a unor erori tehnologice sau a condițiilor de zacere din sol), s-a transformat, în anumite etape de lucru într-o adevărată provocare. Astfel, după asamblarea tuturor fragmentelor ceramice s-a constatat existența unui profil complet al vasului de tip *crater*, cu

² Chirilă et alii 1980, p. 81–100.

³ Rusu-Bolindeț 2007, p. 362–364 (cu întreaga bibliografie).

⁴ Matei 1982, p. 18 (vezi nota 9).

⁵ *Ibidem*, p. 17–22.

⁶ Ciugudean 2001, p. 38–39.

⁷ Plenderleith, Werner 1981, p. 506–510.

Reintroducerea în procesul de restaurare-conservare a *crater*-ului decorat cu șerpi aplicați în relief, a conferit piesei viabilitate în timp și a pus mai bine în valoare calitățile estetice ale acestei descoperiri arheologice de excepție. În urma finalizării operațiunilor de restaurare-conservare vasul avea o înălțime 42,5 cm, cu diametrul buzei de 31 cm, diametrul bazei de 14,5 cm iar diametrul în zona maximei bombări de 41 cm. La puțin timp după încheierea intervențiilor de restaurare-conservare piesa a făcut obiectul expunerii în cadrul Salonului Național de Restaurare organizat de Muzeul Olteniei din Craiova în anul 2014⁹.

BIBLIOGRAFIE

- ## PERIODICAL ABBREVIATIONS

- ## LIST OF PICTURES

- www.muzeuzalau.ro / www.cimec.ro

Foto 1. Vas decorat cu șerpi aplicați în relief – după înlăturarea depunerilor de pe suprafața exterioară a fragmentelor ceramice.

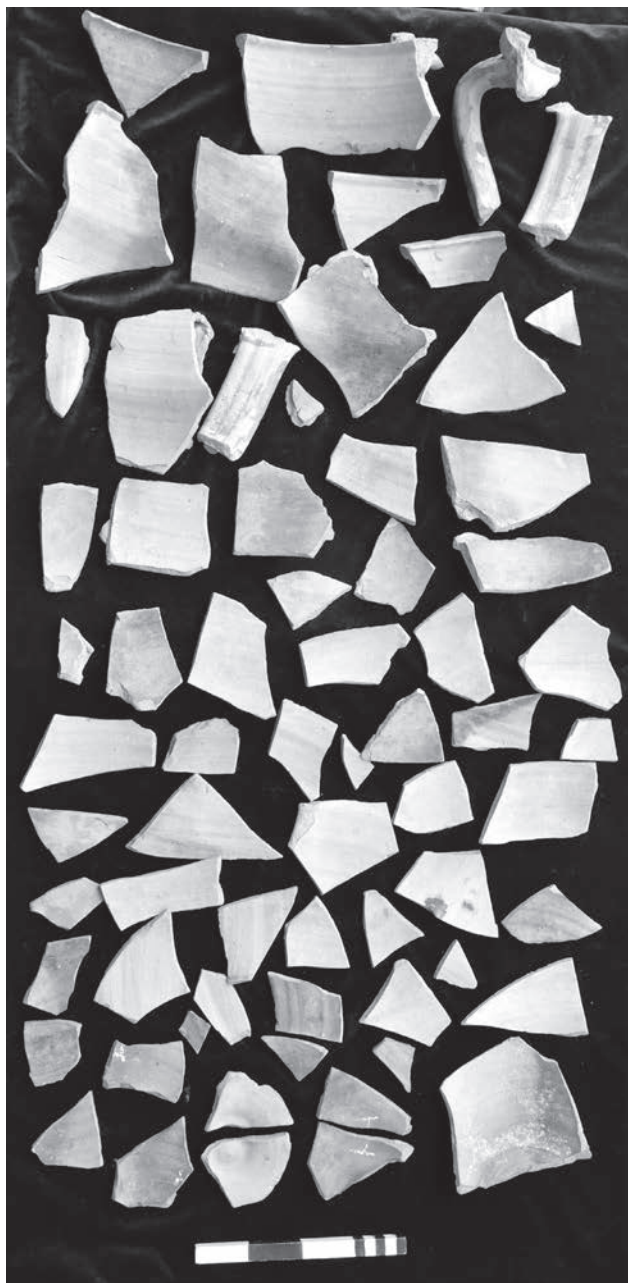

Foto 2. Vas decorat cu șerpi aplicați în relief – după înlăturarea depunerilor de pe suprafața interioară a fragmentelor ceramice.

Foto 3. Vas decorat cu șerpi aplicați în relief – în timpul restaurării.

Foto 4. Vas decorat cu șerpi aplicați în relief – după restaurare (completarea zonelor lacunare și refacerea decorului).

CONSIDERAȚII ASUPRA RESTAURĂRII ȘI CONSERVĂRII UNOR ARTEFACTE DIN BRONZ DESCOPERITE LA POROLISSUM

ELISABETA MARIANCIUC, TEODORA JUGRĂSTAN*

ASPECTS ABOUT THE RESTORATION AND CONSERVATION OF THE BRONZE ARTIFACTS FOUND AT POROLISSUM

ABSTRACT: *The article brings out the interventions done on some artifacts made of bronze found at Porolissum. The complex process of restoration adapted to the problems of each artifact, include mechanical, physical and chemical procedures.*

KEYWORDS: *restoration, chemistry, patrimony items, conservation.*

REZUMAT: *Lucrarea prezintă intervențiile realizate asupra unor piese din bronz descoperite la Porolissum. Procesul complex de restaurare, adaptat problemelor pe care le ridică fiecare piesă în parte include proceduri mecanice, fizice, chimice.*

CUVINTE-CHEIE: *restaurare, chimie, obiecte de patrimoniu, conservare.*

Porolissum, așezare antică a daco-romanilor ocupă o suprafață foarte mare, comparabilă cu a unui oraș de dimensiune medie din zilele noastre. Perioada romană a însemnat cea mai importantă perioadă din istoria acestei așezări. Cercetările arheologice sistematice efectuate an de an, scot la suprafață artefacte din metal, ceramică, sticlă, piatră. Aceste descoperiri sunt cu adevărat remarcabile de foarte multe ori.

În urma acestor cercetări, ajung în laboratorul de restaurare o mare varietate de artefacte confecționate din bronz, cu specific atât militar, cât și civil: aplici, fibule, cataramă, inele, pandantive, vârfuri de suliță, dar și pensete, lingurițe, ace de păr sau instrumente chirurgicale.

Spre deosebire de alte tipuri de materiale anorganice (ceramică, piatră), aliajele metalice (implicit și cele din bronz), sunt unele dintre cele mai susceptibile la acțiunea mediului înconjurător și reacționează semnificativ la cele mai mici variații de temperatură și umiditate. Factorul antropic joacă și el un rol esențial în privința stării de conservare în care artefactele pot fi descoperite. Principalii factori de degradare de natură antropică se exemplifică prin evenimentele pe care obiectele le-au suferit în vechime cu repercusiuni directe asupra factorilor ulteriori cu potențial de degradare. De exemplu, abandonarea, depunerea lor voită sau întâmplătoare în gropi menajere sau de cult, favorizează o stare satisfăcătoare de conservare și un procentaj ridicat al materialului poate fi recuperat și salvat prin operații de restaurare și conservare. Pe de altă parte, incendierea locuințelor sau ritualurile funerare de incinerare, favorizează apariția unor deformări și mai ales modificarea structurii metalice și amplificarea coroziunii. Forma inițială a pieselor poate fi afectată de îngroșări, cruste groase cu aspect cornos, fisurări, iar rezistența mecanică se poate degrada semnificativ. Corelarea acestor factori are ca urmare apariția unor procese de coroziune care pot continua până la transformarea totală a metalului în produși de coroziune.

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău. elamarianciuc@ yahoo.com, dora.jugrastan@ yahoo.com

Din punct de vedere fizico-chimic, artefactele din metal sunt stabile atât timp cât condițiile de mediu în care s-au păstrat nu suferă modificări majore. În momentul decopertării și extragerii materialului din mediul de zacere, se realizează ruperea echilibrului cu mediul înconjurător. Un rol extrem de important îl are modificarea umidității care produce un fenomen fizic de recristalizare a sărurilor din porii și fisurile obiectului și are ca rezultat, uneori în intervale de timp foarte scurt, degradarea completă a respectivului obiect. În paralel, pot fi reactivate procesele de coroziune prin expunerea obiectului la oxigenul atmosferic, chiar dacă miezul metalic este complet transformat în produși de coroziune se pot forma noi legături chimice soldate cu apariția de noi forme de degradare (Mourey, 1998, p. 21).

Intervenția rapidă asupra obiectelor aflate în stare de conservare precară reprezintă una dintre prioritățile activității de restaurare. De aceea prezența conservatorului/restauratorului pe șantierul arheologic este imperios necesară (Opriș, 2006, p. 8)

Piesele confecționate din bronz, în unele cazuri sunt acoperite cu un strat de patină numită *patină nobilă*. Numim patină nobilă acel strat de produși de coroziune format dintr-un amestec de săruri care este compact, neporos, cu o rezistență sporită, nedizolvabil în apă, care protejează suprafața piesei și nu diminuează aspectul estetic al acesteia. Patina nobilă conferă unicitate și autenticitate unui artefact din bronz (Mihalcu, 1970, p. 57).

Produșii de coroziune care acoperă în timp o piesă din bronz sunt: oxizii de cupru, clorurile de cupru, sulfitul de cupru, sulfații de cupru, carbonații bazici de cupru, etc.

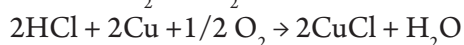
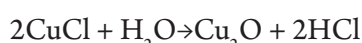
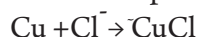
Piesele confecționate din bronz, sub influența inevitabilă a oxigenului din atmosferă, formează pe suprafața lor un strat roșiatic de Cu_2O , care stă la baza transformărilor în săruri de cupru.

În prezența sulfului din atmosferă, se formează sulfitul de cupru care colorează piesa de la brun închis până la negru. Dacă stratul format va fi un strat subțire și uniform el va proteja suprafața piesei. Dacă însă stratul este întrerupt și neuniform umiditatea din aer va ajunge la suprafața aliajului și va declanșa un proces electrochimic din care va rezulta cu ajutorul dioxidului de carbon din aer un amestec de carbonați bazici de cupru: $\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$ malachit (verde) și $2\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$ azurit (albastru).

Sub acest strat cu siguranță vom găsi un strat de cuprit.

Piesele arheologice se degradează în funcție de natura solului în care zac timp îndelungat. Pericolul cel mai mare pentru toate piesele muzeale, care duce la coroziune, îl reprezintă clorurile. Clorura cuproasă este un produs de culoare verde deschis, care se manifestă punctiform, și care deschide un proces de coroziune activ care înaintază în profunzimea pieselor (Moldoveanu, 1999, p. 43)

Dacă în mediul de zacere al piesei este prezent și oxigenul, atunci se declanșează un proces continuu de coroziune care poate fi schițat astfel (Nenițescu, 1972, p. 269):

Viteza de degradare a pieselor din bronz crește o dată cu creșterea cantității de umiditate din mediul înconjurător. Pentru a testa existența produșilor de coroziune activi pe suprafața pieselor, se folosește în mod frecvent camera umedă, unde piesele sunt testate timp de 24 de ore. Prezența clorurii cuproase iese în evidență după câteva ore. Această testare în camera umedă este foarte importantă și în fazele intermediare ale proceselor de restaurare cât și înaintea conservării lor. Dacă observăm pete verzi de cloruri trebuie aplicate tratamente locale pentru completa distrugere a clorurilor. Tratamentele chimice utilizate în restaurare au un avantaj major: pot fi aplicate simultan la mai multe piese, timpul alocat unei piese fiind mai mic (Colan, 1983, p. 38)

Apar însă o serie de probleme:

- nu există un tratament chimic tip, care să poată fi utilizat la toate piesele
- tratamentele chimice, în general trebuie atent supravegheate pentru că timpul de reacție variază de la o piesă la alta în funcție de compoziția piesei, produșii de coroziune, mărimea piesei, etc.

– alegerea tipului de reactivi este diferit în funcție de gradul de coroziune

În general, se recomandă începerea tratamentelor chimice folosind reactivi mai puțin agresivi.

Piesele muzeale confecționate din bronz pot avea patină protectoare, nobilă. Alegerea metodelor de tratament depinde în primul rând de existența acesteia.

Tratarea chimică a pieselor care nu au pe suprafața lor patină protectoare, în schimb sunt încărcate cu centre punctiforme care se dezvoltă radial atât pe suprafață cât și în profunzime, este foarte dificilă. Pericolul extinderii acestei maladii numite „boala bronzului” nu ocolește nici piesele care au patină nobilă, dacă acestea au fisuri care ajung până la suprafața aliajului.

Infecția pieselor din cupru cu clor sau cu cloruri este cauzată numai de împrejurări externe piesei și nu țin de compoziția aliajului.

Expunerea obiectelor în atmosferă poluată cu clor gazos sau cu aerosoli ai sărurilor clorurate duc la apariția patinei active. Activitatea foarte agresivă a clorurilor încetează la o umiditate relativă mai mică de 50% și temperaturi de peste 20°C.

Boala bronzului se recunoaște după culoarea ei de un verde albicios și un aspect prăfos. Momentele de activitate a patinei dăunătoare sunt facilitate de umiditatea mediului și duc la o evoluție în plăci de forme diverse și concentrice. Înlăturarea clorurilor de pe suprafața obiectelor se poate face prin mai multe metode.

O primă etapă în cazul tuturor pieselor a constat în îndepărtarea parțială a depunerilor de sol prin curățiri mecanice uscate, insistând în special asupra marginilor pieselor pentru obținerea unor zone curate. Următorul pas îl reprezintă îndepărtarea umedă a depunerilor de sol mai puțin aderente prin imersare și spălare în baie de alcool etilic utilizând perii de durități diferite. După uscarea acestora se face testarea în camera umedă. Această procedură are ca scop activarea controlată a centrelor de coroziune de pe suprafața piesei (mai ales a clorurii cuproase, de culoare verde-albicios).

Din lotul de piese ales, la piesele la care nu s-a pus în evidență prezența clorurii cuproase după expunerea în camera umedă timp de 24 de ore, s-a trecut la conservarea piesei prin imersie în soluție de Paraloid B72 dizolvat în toluen.

La piesele la care în urma acestui test este evidentă coroziunea activă s-a trecut la metoda de îndepărtare totală a produșilor de coroziune prin metoda Emmerling cu o soluție de Complexon III. Soluția de Complexon are proprietatea de a se combina cu compușii metalului cu care formează complexe de foarte mare stabilitate. Baia de Complexon în care se imersează piesa este compusă din două soluții: o soluție de bază de concentrație 37,2 g/l Complexon III și o soluție tampon cu care se reglează și se menține pH-ul la valoarea 10. Soluția tampon este formată din acetat de amoniu dizolvat în apă. S-a lucrat la cald, la temperaturi de 70–80 grade Celsius. După tratament au urmat spălări sub jet de apă și reluarea tratamentului de câte ori este nevoie.

După finalizarea tratamentului, urmează o neutralizare sub jet de apă și uscare liberă la temperatura camerei. În final se realizează conservarea piesei cu soluție de Paraloid B72 dizolvat în toluen.

Fotografiile atașate la lucrare, prezintă piese care au fost restaurate și care și-au păstrat starea de conservare după tratamentele prezentate, chiar dacă uneori condițiile de expunere au fost mai vitrege.

BIBLIOGRAFIE

Colan 1983	Horea Colan, <i>Știința materialelor</i> , Editura Didactică și Pedagogică, 1983
Mihalcu 1970	Mihai Mihalcu, <i>Conservarea obiectelor de artă și a obiectelor istorice</i> , București, Editura Științifică, 1970
Moldoveanu 1999	Aurel Moldoveanu, <i>Conservarea preventivă a bunurilor culturale</i> , București, 1999
Mourey 1998	William Mourey, <i>Conservarea antichităților metalice, de la săpătură la muzeu</i> , București, Editura Tehnică, 1998
Nenițescu 1972	Costin D. Nenițescu, <i>Chimie generală</i> , București, Editura Didactică și Pedagogică, 1972
Opriș, 2006	Ioan Opriș, <i>Museosophia</i> , București, Editura Oscar Print, 2006

Foto1a: fragment buză vas din bronz
înainte de restaurare
Fragment rim bronze vessel before the restoration

Foto1b: fragment buză vas din bronz – după restaurare
Fragment rim bronze vessel after the restoration

Foto 2a: toartă vas figurativ- înainte de restaurare
Decorated bronze vessel handle before the restoration

Foto 2b: toartă vas figurativ- după restaurare
Decorated bronze vessel handle after the restoration

Foto 3a: toată vas figurativ- înainte de restaurare
Decorated bronze handle before the restoration

Foto 3b: toartă vas figurativ- după restaurare
Decorated bronze handle after the restoration

Foto 4a: aplică înainte de restaurare

Applique bronze before the restoration

Foto 4b: aplică după restaurare

Applique bronze after the restoration

Foto 5a: aplică înainte de restaurare
Applique bronze before the restoration

Foto 5b: aplică după restaurare
Applique bronze after the restoration

Foto 6a: aplică înainte de restaurare
Applique bronze before the restoration

Foto 6b: aplică după restaurare
Applique bronze after the restoration

CONCEPEREA ȘI EXECUȚIA PROIECTULUI DEPOZITULUI DE MATERIAL ARHEOLOGIC PROVENIT DIN SITUL ARHEOLOGIC DE LA SUPLACU DE BARCĂU/PORȚ „CORĂU”

MONICA DRUȚA*

PROJECT DESIGN AND IMPLEMENTATION REPOSITORY OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL COMING FROM THE ARCHAEOLOGICAL SITE SUPLACU DE BARCĂU/PORȚ „CORĂU”

ABSTRACT: *This paper presents the design and implementation of the project repository of archaeological material coming from the archaeological site Suplacu de Barcău/Port „Corău”.*

Port archaeological site Suplacu de Barcău/Port „Corău” is one of the most intensively studied sites in north-western Romania illustrating all elements that define a neolithic human community.

At the end of 2012 archaeological research in the years 2010, 2011 and 2012, the site of the Suplacu de Barcău/Port „Corău” entered the heritage Museum of History and Art Zalău 1864 cartons with archaeological material (ceramics, pottery whole, bone, horn, metal) and 49 ceramic vessels restored and whole.

For arranging store on archaeological material from the archaeological site of Suplacu de Barcău/Port „Corău” was assigned a room with a usable space of 97.8 m² situated on the first floor of the building belonging Restoration Conservation Laboratory.

After designing and implementing the project repository of archaeological material coming from the archaeological site Suplacu de Barcău/Port „Corău”, County Museum of History and Art Zalău enjoys a deposit modern existence, arranged according to the rules on conservation of cultural goods, which puts above a clean and tidy space, historical existence and safety of goods under its precincts.

KEYWORDS: *archaeological material, deposit, project, conservation rules, cardboard box.*

REZUMAT: *Lucrarea prezintă conceperea și punerea în aplicare a proiectului depozitului de material arheologic provenit din situl arheologic Suplacu de Barcău/Port „Corău”.*

Situl arheologic Suplacu de Barcău/Port „Corău” este unul dintre cele mai intens cercetate situri din nord-vestul României ce ilustrează toate elementele ce definesc o comunitate umană din neolitic.

La sfârșitul anului 2012 în urma cercetărilor arheologice din anii 2010, 2011 și 2012, din situl de la Suplacu de Barcău/Port „Corău” au intrat în patrimoniul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău 1864 de cutii din carton cu material arheologic (ceramică, vase ceramice întregibile, os, corn, metal) și 49 vase ceramice restaurate și întregi.

Pentru amenajarea depozitului de materialele arheologice provenite de pe șantierul arheologic de la Suplacu de Barcău/Port „Corău” s-a repartizat o încăpere cu un spațiu utilizabil de 97,8 m² situată la etajul I al clădirii ce aparține Laboratorului de Conservare Restaurare.

După conceperea și punerea în aplicare a proiectului depozitului de material arheologic provenit din situl arheologic de la Suplacu de Barcău/Port „Corău”, Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău se bucură de existența unui depozit modern, aranjat conform Normelor de Conservare a bunurilor culturale, ce pune mai presus de un aspect curat și ordonat al spațiului, existența și siguranța bunurilor istorice aflate în incinta sa.

CUVINTE-CHEIE: *materiale arheologice, depozit, norme de conservare, proiect, cutii de carton.*

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, druta_monica1@yahoo.com

Lucrarea prezintă conceperea și punerea în aplicare a proiectului depozitului de material arheologic provenit din situl arheologic Suplacu de Barcău/Port „Corău”.

Situl arheologic Suplacu de Barcău/Port „Corău” este unul dintre cele mai intens cercetate situri din nord-vestul României. Situl arheologic este situat în zona de delimitare a județelor Sălaj și Bihor (fiind tăiat de șanțul de demarcare), pe raza localității Port, comuna Marca¹. A fost cercetat sistematic pentru prima dată în anul 1973, de către Doina Ignat, chiar dacă așezarea de la Suplacu de Barcău a fost semnalată pentru prima dată de către Emeric Salanki ce colectase materiale arheologice de pe suprafața sitului, materiale care au ajuns în colecțiile muzeelor din Oradea și Zalău. Cercetările arheologice au continuat de-a lungul anilor până în anul 1992².

În anii 2002³–2003⁴ datorită lucrărilor de construcție ale barajului de acumulare de la Suplacu de Barcău, ce afectează o parte a sitului de la Suplacu de Barcău/Port „Corău”, încep cercetările arheologice preventive efectuate de către cercetătorii Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău și ai Muzeului Țării Crișurilor de la Oradea. Cercetările au evidențiat intensă locuire a sitului, cu locuri din cele mai diverse, atribuite unei lungi perioade de timp, începând cu Starčevo-Criș și până în perioada romană sec. II – III.

Din anul 2003 și până în anul 2010 a existat o pauză în ceea ce privește cercetările arheologice de la Suplacu de Barcău/Port „Corău”, datorate imposibilității beneficiarului de a mai finanța continuarea cercetărilor arheologice.

În anul 2010 cercetările arheologice de la Suplacu de Barcău/Port „Corău” reîncep și continuă până în anul 2012, dar cercetarea sitului nu a fost încheiată.

La finalul campaniei arheologice din anul 2012 în patrimoniul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău a intrat un număr de 1864 de cutii de carton cu material arheologic (ceramică, os, corn, metal) și 49 vase ceramice restaurate. Materialul arheologic atât de numeros este rezultatul a trei ani de săpături arheologice întreprinse în cadrul sitului arheologic de la Suplacu de Barcău/Port „Corău”, este vorba de anii 2010, 2011 și 2012.

Pentru amenajarea depozitului de materialele arheologice provenite din situl arheologic de la Suplacu de Barcău/Port „Corău” s-a repartizat un spațiu de 97,8 m² (lungime 14,8 m, lățime 6,7 m și înălțime maximă de 2,80 m) situat la etajul I al clădirii ce aparține Laboratorului de Conservare Restaurare. Spațiul este traversat perpendicular de 3 stâlpi de lemn ce susțin învelitoare clădirii.

Primul pas făcut în amenajarea unui depozit de bunuri culturale este determinarea calității spațiului destinat. Un spațiu în care vor fi depozitate bunuri culturale trebuie să fie salubru și stabil din punct de vedere al microclimatului, cu instalații fiabile, cu plafoane rezistente, lipsit de poluare alcalină și prevăzut cu mijloace tehnice ce îl asigură împotriva furturilor și a incendiilor.

Spațiul ales este salubru și stabil din punct de vedere al microclimatului. În bună parte stabilitatea microclimatică este dată de izolația termică cu polistiren expandat a tuturor pereților. Pentru a determina stabilitatea microclimatului s-au executat măsurători ale umidității relative și ale temperaturii pe o perioadă de 6 luni cu ajutorul unui dezumidificator electric Veroca. Valorile înregistrate (U.R. max 63,6% și T. Max 20,8° C) nu au depășit valorile recomandate de Normele de Conservare.

Toate instalațiile (instalația de energie electrică, termică, de apă curentă și de canalizare) din clădire sunt fiabile.

Plafoanele au fost verificate în ceea ce privește rezistența lor de către persoane abilitate, deoarece spațiul a fost conceput special pentru a adăposti un depozit cu material arheologic.

Spațiul este lipsit de poluarea alcalină (emisiunea de particule alcaline pe care zidurile unor construcții

¹ Sanda Băcuet Crișan, *Cultura Starčevo – Criș în depresiunea Șimleului*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008, p. 20–26.

² Doina Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Editura Mirton, Timișoara, 1998, p. 19–20.

³ Alexandru V. Matei și colaboratorii, *Șantierul arheologic Port „Corău”*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2002*, Covasna, 2003, p. 246–249.

⁴ Ioan Bejinariu și colaboratorii, *Șantierul arheologic Port „Corău”*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2003*, Cluj-Napoca, 2004, p. 245–247.

noi sau renovate, restaurate, reparate, vărute le emit după încheierea lucrărilor respective într-un flux care descrește, lent, în timp⁵), deoarece au trecut 6 luni de la construirea încăperii.

Pentru siguranță bunurilor culturale împotriva furturilor și a incendiilor depozitul a fost prevăzut cu un sistem de alarmă performant, ce restricționează accesul în incintă și identifică eventualele focare de incendii.

Alături de condițiile pe care un spațiu în care se depozitează bunuri culturale trebuie să le respecte există o serie de condiții pe care organizarea efectivă a depozitului (ne referim aici la aranjarea obiectelor) trebuie să le îndeplinească, astfel:

- doar obiectele din colecție să fie prezente în depozit,
- toate obiectele amplasate pe sau în „mobilier”, niciun obiect amplasat pe podea,
- pornind de la sistemul de documentare regăsirea obiectului în 3 minute fără a muta mai mult de alte două obiecte,

- posibilitatea de a te deplasa cu un obiect fără a risca periclitarea sa sau a unui alt obiect⁶.

Conform Normelor de Conservare aflate în vigoare organizarea unui depozit de bunuri culturale implică parcurgerea unor pași:

- codificarea încăperilor;
- efectuarea inventarului,
- etichetarea obiectelor,
- măsurarea obiectelor,
- stabilirea tipurilor morfologice,
- stabilirea formatelor,
- stabilirea modului de așezare a obiectelor prin elaborarea modelului grafic și matematic al modulelor de depozitare,
- calcularea necesarului de spațiu și proiectarea acestuia,
- proiectarea mobilierului de depozit,
- elaborarea catalogului topografic și a celorlalte forme de organizare a informației de orice natură privind regăsirea obiectului.

Încăperea destinată depozitării materialelor arheologice provenite de pe șantierul arheologic de la Suplacu de Barcău/Port, „Corău” a fost numerotată cu numărul 1.

După ce piesele au fost inventariate, etichetarea s-a efectuat astfel: pentru pungile de polietilenă cu material arheologic numărul de inventar a fost trecut pe biletul de șantier iar pentru piesele întregi sau restaurate s-a trecut pe ambalaj (pungă de hârtie) în cazul pieselor de dimensiuni mici și pentru piesele de dimensiuni mai mari pe baza lor pe o etichetă și pe biletul de șantier, care a fost pus în interiorul lor. Pungile de polietilenă cu material arheologic au fost puse în cutii de carton, pe fiecare cutie s-a aplicat o etichetă ce oferă date care localizează piesa în contextul arheologic (șantier, campanie, secțiune) și numerele de inventar ale bunurilor culturale ce se află în interior.

În urma măsurării pieselor s-au stabilit tipurile morfologice și formatele. Tipul morfologic este modelul reprezentativ al unui grup de obiecte grupate conform formei, funcției, proprietăților fizico-mecanice⁷. În cazul materialelor noastre arheologice în funcție de înălțime putem distinge patru formate:

1. vase ceramice restaurate cu înălțimea cuprinsă între 21,3 cm și 11,3 cm și diametrul gurii maxim de 22,1 cm, în număr de 13;
2. vase ceramice restaurate și întregi cu înălțimea cuprinsă între 11 cm și 4,9 cm și diametrul gurii maxim de 20,1 cm, în număr de 36;

⁵ Aurel Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, Centrul Pentru Formare, Educație Permanentă și Management în Domeniul Culturii, Ministerul Culturii și Cultelor, București, 2003, p. 156.

⁶ Gaël de Guichen, *Reorganizarea unui depozit: atenție!*, în *Tendințe în conservarea preventivă*, Editura ASTRA Museum, Sibiu, 2009, p. 117.

⁷ Aurel Moldoveanu, *Op. cit.*, p. 181.

3. cutii de carton ale căror dimensiuni sunt: înălțimea de 21 cm, lățimea de 21 cm și lungimea 41 cm; dar cum ele nu se închid rămânând întredeschise vor avea o înălțime mai mare astfel: înălțimea de 31 cm, lățimea de 21 cm și lungimea 41 cm.

4. suprapunerea a două cutii de carton: înălțime 52 cm (21 cm + 31 cm), lățime 21 cm și lungime 41 cm.

Tipul morfologic reprezentativ pentru formatul 1. este dat de către o strachină cu picior restaurată cu înălțimea de 21,3 cm.

Tipul morfologic reprezentativ pentru formatul 2. este dat de către un vas ceramic cu o înălțime de 11 cm.

Tipul morfologic reprezentativ pentru formatul 3. este dat de către dimensiunea unei cutii de carton cu capacul întredeschis, astfel înălțimea acestei grupe este de 31 cm.

Tipul morfologic reprezentativ pentru formatul 4. este dat de către suprapunerea a două cutii de carton, astfel înălțimea acestei grupe este de 52 cm (21 cm + 31 cm).

Următorul pas, este alegerea celor mai bune modalități de așezare ale obiectelor, prin elaborarea modelului grafic și matematic al modulelor de depozitare.

Vasele ceramice restaurate cu înălțimi mici au fost ambalat în cutii de carton în funcție de diametrul lor, obținându-se încă 8 cutii. Astfel acum avem 8 cutii cu vase ceramice restaurate la care se adăuga 1864 cutii cu material arheologic deci 1872 cutii. Cutiile cu material arheologic din ceramică au o greutate cuprinsă între 5 și 7 kg, astfel am decis să nu fie suprapuse mai mult de două, pentru ca polița pe care sunt așezate să nu fie supusă unei greutăți prea mari. Vasele restaurate ce au dimensiuni mai mari vor fi puse pe o poliță în partea de jos a raftului, datorită faptului că nu au o bază foarte stabilă. În modul de așezare al cutiilor am decis să separăm cutiile cu material arheologic special (piese ceramice întregi, piese de os, corn, piese metalice, piese ceramice restaurate) și material arheologic din morminte de cutiile cu material arheologic, punându-le într-un modul de depozitare metalic cu rafturi mobile (Fig. 1). Este vorba de aproximativ 100 de cutii cu material special. Modulul mobil este format din 18 rafturi grupate astfel: șase rafturi fixe, așezate trei câte trei pe laturile modulului și doisprezece rafturi mobile aranjate trei plus trei, respectiv tot trei plus trei. Cele trei rafturi fixe simple au lungimile de 1,03 m, 1 m și iar 1 m, înălțimea de 2,25 m și adâncimea poliței de 0,40 m. Rafturile mobile formate din două rafturi fixe alăturate, au lungimea de 3,03 m, înălțimea de 2,25 m și adâncimea poliței de 0,80 m. Polițele sunt așezate la o distanță de 36,5 cm, pentru toate rafturile. Modulul mobil are o capacitate de 360 de cutii (4 cutii pe o poliță × 5 polițe într-un raft = 20 cutii pe un raft, 20 cutii pe un raft × 18 rafturi = 360 cutii). Astfel după așezarea cutiilor cu material special în cadrul modulului mobil de depozitare am mai rămas cu 1772 cutii (1872 cutii – 100 cutii) cu material arheologic.

Modul de depozitare ales pentru materialul arheologic este raftul cu polițe mobile de diferite dimensiuni:

1. lungime 1,34 m, înălțime 2,10 m, adâncime poliță 0,60 m (Fig. 2);

2. lungime 1,05 m, înălțime 2,10 m, adâncime poliță 0,60 m (Fig. 3);

Lungime rafturilor va fi aleasă în funcție de locul pe care îl vor ocupa în depozit. La calcularea lungimi se va avea în vedere faptul că unirea mai multor rafturi va duce la eliminarea unor picioare de susținere, lucru care va duce la schimbarea dimensiunilor, astfel:

– când se vor îmbina două rafturi de lungimea 1,34 m unul dintre ele va fi de 1,29 m deoarece s-a eliminat un picior de susținere, cu dimensiunea de 0,05 m;

– când se vor îmbina două rafturi de lățime 1,05 m unul dintre ele va fi de 1 m deoarece s-a eliminat un picior de susținere cu dimensiunea de 0,05 m.

Polițele în modul vor fi așezate respectând dimensiunile cutiilor de carton întredeschise (înălțime de 31 cm, lățimea de 21 cm și lungimea 41 cm), la care se adaugă 4 cm pentru o mai bună manevrarea și grosimea PAL-ului 1,7 cm, deci suma tuturor dimensiunilor este 36,7 cm, astfel că polița va fi așezată la 37 cm. În partea de jos a raftului polița a fost așezată la 57 cm pentru că am suprapus două cutii (o cutie închisă cu

înălțimea de 21 cm și o cutie întredeschisă cu înălțimea de 31 cm, la care se adaugă 3 cm pentru manevrarea și 1,7 cm grosimea PAL-ului). Astfel pe un raft aveam trei polițe așezate la 37 cm și o poliță la 57 cm, la care se adaugă spațiul din partea superioară unde se vor așeza iar două rânduri de cutii.

Următorul pas este calcularea necesarului de spațiu și proiectarea sa. Pentru calcularea necesarului de spațiu este nevoie de proiectarea viitorului depozit, astfel am alcătuit o imagine virtuală (Fig. 4) a spațiului repartizând modulii în încăpere și punând pe moduli cutiile cu material inventariat.

Așezarea modulelor în depozit s-a făcut respectând spațiul și șarpanta de lemn.

Pe peretele opus zonei de acces este așezat un modul de depozitare format din 5 rafturi ce au următoarele dimensiuni: lungime 6,5 m ($1,34\text{ m} + 1,29\text{ m} + 1,29\text{ m} + 1,29\text{ m} + 1,29\text{ m}$), lățime 0,60 m și înălțime 2,10 m. Polițele vor fi așezate la 0,37 m și 0,54 m. Pe un raft simplu o să încapă 6 cutii + 6 + 6 + 6 + 6 = 30 cutii. Pe un raft dublu o să încapă 12 cutii + 12 + 12 + 12 + 12 = 60 cutii. Pentru trei rafturi simple o să avem $30 \times 3 = 90$ cutii și pentru două rafturi duble $60 \times 2 = 120$ cutii. Numărul total de cutii este de 210 ($90 + 120$).

Următorul modul așezat este unul compus din 6 rafturi așezate alăturat, ceea ce dă naștere unui spațiu de depozitare de mărimea a 9 rafturi. Dimensiunile sunt: lungime 3,05 m ($1\text{ m} + 1\text{ m} + 1,05\text{ m}$), adâncime poliță 1,21 m și înălțime 2,10 m. Pe polița simplă a modulului o să încapă $4 + 4 + 5 = 13$ cutii, iar pe polița dublă $8 + 8 + 10 = 26$ cutii, la final o să avem pe un raft $13 \times 3 = 39$ cutii și $26 \times 2 = 52$ cutii. Cum noi avem 3 rafturi o să avem $39 \times 3 = 117$ cutii și $52 \times 3 = 156$ cutii. Totalul de cutii în modul este de 273 ($117 + 156$).

Modul următor este format din 4 rafturi alăturate, deci spațiul pentru cutii este de 6 rafturi. Lungimea sa este de 2,63 m ($1,34\text{ m} + 1,29\text{ m}$), lățime 1,21 m și înălțime 2,10 m. Pe polițele simple ale modulului o să avem așezate 6 cutii + 6 cutii = 12 cutii, pe cele duble 12 cutii + 12 cutii = 24 cutii. Cum avem 3 polițe simple pe raft avem $12 \times 3 = 36$ cutii și 2 polițe duble $24 \times 2 = 48$ cutii. Cum modulul are 3 rafturi o să înmulțim cutiile de pe un raft cu 3, astfel $36 \times 3 = 108$ cutii și $48 \times 3 = 144$ cutii, totalul cutiilor din modul va fi de 252 ($108 + 144$).

Spațiul rămas până la stâlpul de lemn nu permite așezarea unui alt modul. După stâlpul de lemn au fost așezate module simple, de o parte și de alta a culoarului principal.

Modul de depozitare simplu format din două rafturi cu dimensiunile: lungime 1,34 m ($1,05\text{ m} + 1,29\text{ m}$), lățime 0,60 m și înălțime 2,10 m. Pe polița simplă o să fie $5 + 6 = 11$ cutii, iar pe polița dublă $10 + 12 = 22$ cutii. Pe un raft o să încapă deci: 11 cutii X 3 polițe = 33 cutii și 22 cutii X 2 = 44 cutii, în total 77 cutii ($33 + 44$).

Vizavi o să fie un modul de depozitare simplu format din 3 rafturi cu dimensiunile: lungime 3,05 m ($1,05\text{ m} + 1\text{ m} + 1\text{ m}$), lățime 0,60 m și înălțime 2,10 m. Pe polița simplă o să fie $5 + 4 + 4 = 13$ cutii, iar pe polița dublă $10 + 8 + 8 = 26$ cutii. Pe raft o să încapă deci: 13 cutii X 3 polițe = 39 cutii și 26 cutii X 2 = 52 cutii, în total 91 cutii ($39\text{ cutii} + 52\text{ cutii}$).

Acum spațiul permite așezarea unui modul dublu format din 6 rafturi puse alăturat (trei și trei), din care rezultă un spațiu total de depozitare de capacitatea a 9 rafturi. Dimensiunile modulului sunt: lungime 3,34 m ($1,05\text{ m} + 1\text{ m} + 1,29\text{ m}$), lățime (adâncime) de 1,21 m și înălțime 2,10 m. Pe polița simplă a modulului o să fie 5 cutii + 4 cutii + 6 cutii = 15 cutii, iar pe cea dublă 10 cutii + 8 cutii + 12 cutii = 30 cutii, avem 3 polițe simple X 15 = 45 cutii și 2 polițe duble 30 cutii X 2 = 60 cutii, în total o să aveam 45 cutii + 60 cutii = 105 cutii. Cum aveam spațiu de trei ori mai mare decât cel calculat mai sus o să aveam în total 105 cutii X 3 = 315 cutii.

Vizavi de modul format din 6 rafturi puse alăturat o să fie pus un modul format din 4 rafturi alăturate (spațiu de depozitare de 6 rafturi), cu dimensiunile: lungime 2,34 m ($1,05\text{ m} + 1,29\text{ m}$), lățime (adâncime) 1,21 m și înălțime 2,10 m. Pe polița simplă o să aveam $5 + 6 = 11$ cutii, iar pe cea dublă $10 + 12 = 22$, cum aveam 3 polițe simple $11 \times 3 = 33$ cutii și 2 polițe duble $2 \times 22 = 44$, în total cutii pe polițe simple și duble o să avem 77 cutii. Cum spațiul este de 3 ori mai mare o să aveam 231 cutii în total (77×3).

Următoarele module aranjate o să fie simple, unul format din 2 rafturi și unul din 3 rafturi,

pentru că există stâlpul din lemn. Un modul simplu format din 2 rafturi cu dimensiunile: lungime 2,39 m (1,29 m + 1 m), adâncime 0,60 m și înălțime 2,10 m. Pe o poliță simplă o să aveam $6 + 4 = 10$ cutii, iar pe polița dublă $12 + 8 = 20$ cutii. Cum aveam 3 polițe simple o să aveam $10 \times 3 = 30$ cutii și 2 polițe duble $20 \times 2 = 40$ cutii, o să aveam în total 70 cutii ($30 + 40$).

Modulul cu 3 rafturi are dimensiunile: lungime 3,05 m (1,05 m + 1 m + 1 m), lățime 0,60 m și înălțime 2,10 m. Pe un raft simplu al modului aveam $5 + 4 + 4 = 13$ cutii, iar pe un raft dublu aveam $10 + 8 + 8 = 26$ cutii. În total aveam 3 rafturi simple $13 \times 3 = 39$ și 2 rafturi duble $26 \times 2 = 52$ cutii, adică $39 + 52 = 91$ cutii.

Următoarele module așezate sunt: un modul simplu format din 2 rafturi, un modul format din 4 rafturi alăturate și un modul simplu format din 2 rafturi.

Modul simplu format din 2 rafturi cu dimensiunile: lungime 2,34 m (1,34 m + 1 m), adâncime 0,60 m și înălțime 2,10 m. Pe o poliță simplă o să aveam $6 + 4 = 10$ cutii, iar pe polița dublă $12 + 8 = 20$ cutii. Cum aveam 3 polițe simple o să aveam $10 \times 3 = 30$ cutii și 2 polițe duble $20 \times 2 = 40$ cutii, o să aveam în total 70 cutii ($30 + 40$).

Următorul modul este format din 4 rafturi alăturate (spațiu de depozitare de 6 rafturi), cu dimensiunile: lungime 2,05 m (1,05 m + 1 m), lățime (adâncime) 1,21 m și înălțime 2,10 m. Pe polița simplă o să aveam $5 + 4 = 9$ cutii, iar pe cea dublă $10 + 8 = 18$, cum aveam 3 polițe simple $9 \times 3 = 27$ cutii și 2 polițe duble $2 \times 18 = 36$, în total cutii pe polițe simple și duble o să avem $27 + 36 = 63$ cutii. Cum spațiul este de 3 ori mai mare o să aveam 189 cutii în total (63×3).

Lângă modulul format din 4 polițe alăturate am montat ultimul modul simplu cu 2 polițe, cu dimensiunile: lungime 2,34 m (1,34 m + 1 m), adâncime 0,60 m și înălțime 2,10 m. Pe o poliță simplă o să aveam $6 + 4 = 10$ cutii, iar pe polița dublă $12 + 8 = 20$ cutii. Cum aveam 3 polițe simple o să aveam $10 \times 3 = 30$ cutii și 2 polițe duble $20 \times 2 = 40$ cutii, o să aveam în total 70 cutii ($30 + 40$).

După așezarea virtuală a cutiilor de carton și a pieselor restaurate pe rafturi au fost ocupați 12 moduli. Pe toți acești moduli pot fi puse 1939 cutii ($210 + 273 + 252 + 77 + 91 + 315 + 231 + 70 + 91 + 70 + 189 + 70 = 1939$ cutii) din care vom scădea 12 cutii în locul cărora au fost așezate piesele restaurate. Deci pe cei 12 moduli se vor așeza $1939 - 12 = 1927$ cutii. După aranjarea cutiilor cu material arheologic a mai rămas un spațiu liber pentru 155 cutii ($1927 - 1772 = 155$).

Spațiul de acces la moduli diferă în funcție de poziția stâlpilor de lemn, de la dimensiunea de 0,55 m până la 1,10 m culoarul principal.

Spațiul de depozitare necesar descoperirilor arheologice din situl de la Suplacu de Barcău/Port „Corău” acoperă o suprafață de 11,2 m lungime și 6,7 lățime, adică $75,04 \text{ m}^2$ din spațiul total de depozitare ($97,8 \text{ m}^2$).

Spațiul rămas liber va fi utilizat pentru depozitarea pieselor ceramice ce vor intra pe viitor în patrimoniul Muzeului Județean de Istorie și Artă din Zalău. Se mai pot monta aproximativ 3 moduli simplii (8 rafturi) și doi moduli alăturați cu o capacitate de 15 rafturi (4 rafturi alăturate cu un spațiu de 6 rafturi și 6 rafturi alăturate cu un spațiu de 9 rafturi).

Pentru a avea o evidență bună a pieselor pe moduli și pentru o identificare ușoară a lor pe raft și pe poliță, modulii au fost numerotați astfel:

- modulii formați din mai multe rafturi s-au numerotat cu litere de tipar: A, B, C, etc.;
- rafturile au fost numerotate cu cifre: 1, 2, 3, etc.;
- polițele s-au numerotat cu cifre romane: I, II, III, IV, V.

Mobilierul de depozitare ales este raftul metalic cu poliță mobilă din PAL, pentru că este stabil și permite așezarea poliței diferit în funcție de dimensiunile obiectelor depozitate. Montarea mobilierului a fost executată sub atenta supraveghere a conservatorului de către firma care l-a proiectat în conformitatea cu cerințele Normelor de Conservare.

Următorii pași parcurși în organizarea depozitului au fost aducerea și așezarea obiectelor în modulii stabiliți, avându-se în vedere faptul că integritatea bunurilor culturale depinde de felul în care le manevrăm

și păstrăm. Persoanele ce au fost implicate în desfășurarea operațiunilor de transport și așezare a cutiilor cu material arheologic au fost instruite temeinic să execute cu atenție toate manevrele pentru a nu pune în pericol existența pieselor depozitate.

După finalizarea așezării pieselor în modulii de depozitare s-a trecut la conceperea și editarea Catalogului topografic și a Registrului de evidență a circulației bunurilor.

Catalogul topografic este editat în format electronic și pe suport de hârtie. Rolul Catalogului Topografic este de a ajuta la identificarea ușoară a pieselor pentru cercetare, pentru verificarea stării de conservare, etc.. Catalogul topografic are următoarea rubricatură: număr curent, denumirea piesei/pieselor, numărul de bucăți, număr de inventar, locul în care piesa se află în depozit (modulul, raftul, polița), detalii despre locul descoperirii și observații.

Pentru o evidență clară a obiectelor care vor fi scoase din depozit pentru diferite activități de cercetare, am alcătuit un Registru de evidență a circulației bunurilor, cu următoarea rubricatură: număr curent, denumirea pieselor scoase din depozit, numărul de inventar al pieselor scoase, numele persoanei care scoate piesa din depozit, scopul pentru care piesa este scoasă, data reîntoarcerii piesei în depozit, observații.

După conceperea și punerea în aplicare a proiectului depozitului de material arheologic provenit din situl arheologic de la Suplacu de Barcău/Port „Corău” (Fig. 5, Fig. 6), Muzeul Județean de Istorie și Artă din Zalău se bucură de existența unui depozit modern, aranjat conform Normelor de Conservare a bunurilor culturale, ce pune mai presus de un aspect curat și ordonat al spațiului, existența și siguranța bunurilor istorice aflate în incinta sa.

BIBLIOGRAFIE

- Băcuet Crișan, Sanda, *Cultura Starčevo – Criș în depresiunea Șimleului*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2008.
- Bejinariu, Ioan și colaboratorii, *Șantierul arheologic Port „Corău”*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2003*, Cluj-Napoca, 2004, p. 245–247.
- Gaël de Guichen, *Reorganizarea unui depozit: atenție!*, în *Tendințe în conservarea preventivă*, Editura ASTRA Museum, Sibiu, 2009, p. 115–120.
- Matei, Alexandru V. și colaboratorii, *Șantierul arheologic Port „Corău”*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2002*, Covasna, 2003, p. 246–249.
- Moldoveanu, Aurel, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, Centrul Pentru Formare, Educație Permanentă și Management în Domeniul Culturii, Ministerul Culturii și Cultelor, București, 2003.

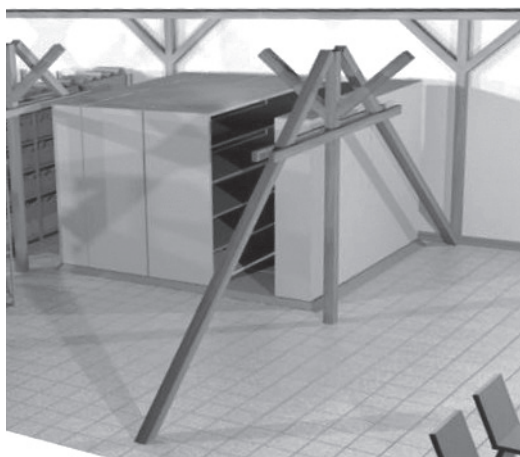

Fig. 1. Modul de depozitare cu rafturi mobile/
Module with mobile shelving storage

Fig. 2 Raft – 1,34 m /
Shelf – 1.34 m

Fig. 3 Raft – 1,05 m
/ Shelf – 1.05 m

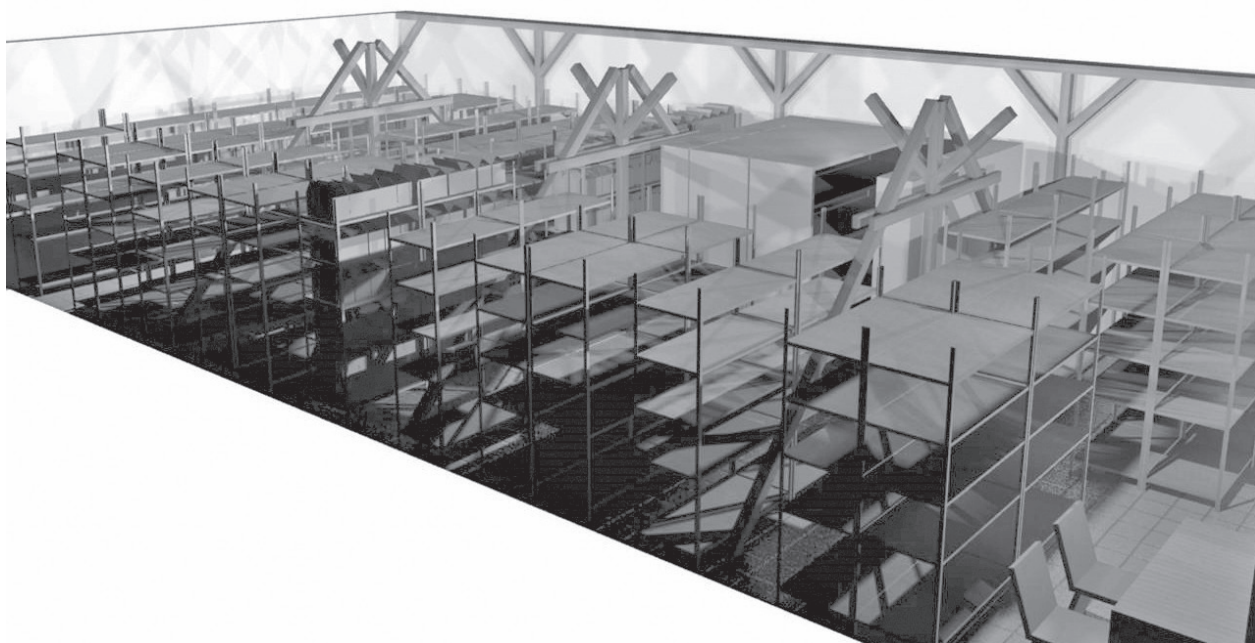

Fig. 4. Imaginea virtuală a depozitului/ Virtual image of the deposit

Fig. 5. Fotografie cu depozitul/ Photo by deposit

Fig. 6. Fotografie cu depozitul/ Photo by deposit

IN MEMORIAM

PROF. UNIV. DR. IACOB MÂRZA (1946–2015)

După o lungă și grea suferință, pe data de în 29.11.2015, a încetat din viață cel care a fost pentru noi mult respectatul și iubitul Prof. univ. dr. Iacob Mârza. S-a născut la data de 18 august 1946, în satul Galtiu, județul Alba. După absolvirea Școlii Medii „Horea, Cloșca și Crișan” din Alba Iulia (1960–1964) a urmat cursurile Facultății de Istorie și Filosofie a Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca (1964–1969), având ca specializare Istoria Medie a României. A lucrat mai întâi ca muzeograf la Muzeul de Istorie din Alba Iulia (1969–1972), apoi ca bibliotecar principal și șef de birou la Biblioteca Batthyaneum, Alba Iulia (1972–1993). A fost decan al Facultății de Istorie (1996–2000, 2004–2008) și rector al Universității „1 Decembrie 1918” Alba Iulia (2000–2004). De asemenea, a înființat și condus Centrul de Cercetări Istorice și Politologice „Iuliu Maniu”, sub auspiciile căruia a publicat, fiind unul dintre coordonatori, volumul *Semantică politică iluministă în Transilvania (sec. XVII–XIX): Glosar de termeni* (Alba Iulia, 2002). Este autorul a câtorva cărți fundamentale în domeniu

(*Școală și națiune (Școlile din Blaj în epoca renașterii naționale*, Cluj-Napoca, 1987, *Etape și momente din istoria învățământului în Transilvania*, Sibiu, 2002) și redactor, împreună cu Eva Mârza, a mai multor cărți (de exemplu, *Vasilie Popp, Disertație despre tipografiile românești în Transilvania* și idem, *Despre înmormântările comune la daco-români* etc.), precum și a câtorva sute de articole și studii publicate în țară și în străinătate.

Prof. Iacob Mârza, polihistorul, a fost, așa cum, pe drept cuvânt, s-a spus: „peste 40 de ani, aristocratul prin excelență, care a impus prin vasta sa cultură, prin alura și eleganța gesturilor și discursului său academic”. În perioada cât a fost rectorul Universității „1 Decembrie 1918”, preocupările pentru cartea veche au luat un avânt într-atât încât, astăzi, putem vorbi cu certitudine despre faptul că Școala de bibliologie de la Alba Iulia a devenit și este pe de parte cea mai bună instituție de acest fel din țară.

Există cel puțin trei aspecte care ne îndreptățesc să vorbim despre o foarte bună legătură sufletească și intelectuală pe care o avea cu Sălajul. Încă din anul 1981 a participat la Sesiunea de comunicări științifice „Istorie și civilizație în Nord-Vestul Transilvaniei”, ediția a V-lea cu lucrarea *Simion Bărnuțiu — profesor de filosofie la liceul din Blaj. Trei documente inedite*, (vezi *Acta MP*, V, 1981, p. 693—706), după care va urma *Din istoriografia Supplex-ului: cercetările lui Zenovie Pâclișanu*, (v. *Acta MP*, 1996, p. 321—328). Tot aici, îi va mai apare un ultim articol, intitulat *Itinerarii ale operei lui Nicolaus Olahus (Exemplare din Biblioteca Batthyaneum)*, (v. *Acta MP*, XXIII/2, 2000, p. 387–393).

Pe de altă parte, având în vedere anvergura istoricului și profesorului, lui Iacob Mârza i se solicită și acceptă să facă parte din colegiul de onoare al anuarului muzeului, începând cu numărul pe 2004

și până la restructurarea revistei, respectiv, odată cu numărul dublu pe 2009–2010, inclusiv. Corespondența purtată cu secretarul de redacție, în această perioadă, stă dovadă a interesului și grijii pentru ținuta științifică a *Actei Mvsei Porolissensis* de la Zalău.

Și nu întâmplător, poate, Centrul de studii istorice și politologice „Iuliu Maniu”, înființat de către Profesor, la Alba Iulia, poartă numele marelui sălăjean.

Câțiva dintre noi, cei de la Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, am avut șansa să ne fie profesor sau am ajuns cu îndreptățită mândrie să fim doctoranzi ai Universității alba-iuliene, De aceea, lui IACOB GAL(A)TIANUL, „tatăl spiritual al lui Zevedei și al lui Ioan, doctorul”, precum și al multor vestiți alumni de Bălgrad, îi vom purta veșnică recunoștință.

A fost înmormântat pe data de 1 Decembrie, în Cimitirul Mare din Alba Iulia; din păcate, drumurile și vremurile ne-au împiedecat pe noi, cei din Sălaj, care l-am prețuit atât de mult, să fim acolo, la Marea Despărțire de cel care a fost Profesorul nostru. Nu știm dacă dintre marii dascăli ai neamului s-au ridicat eroi sau sfinți, deși, chiar și în cazul de față, numai suferințele îndurate de-a lungul vieții L-ar fi îndreptățit să fie asemenea lor.

Fie ca, de acum înainte, faldurile steagurilor înălțate de fiecare 1 Decembrie la Alba Iulia să-L acopere și pe Prof. Iacob Mârza, cu toată gloria lor.

dr. Dan Băcueț-Crișan
dr. Sanda Băcueț-Crișan
dr. Ioan Bejinariu
dr. Ioan Maria Oros
dr. Emanoil Pripon

ALEXANDRU V. MATEI (1950–2010)

S-au împlinit în această toamnă cinci ani de la trecerea fulgerătoare și prematură în neființă a fostului nostru coleg, dr. Alexandru V. Matei. A plecat la ceruri într-un moment când avea încă multe proiecte de realizat, mai toate legate de muzeu și de Complexul arheologic de la Porolissvm. Dorea să continue cercetarea vestigiilor romane de la Moigrad și, în egală măsură, să reia lucrările de restaurare la unele dintre obiectivele cercetate. Se gândea la amenajarea complexului arheologic după noile concepte europene ale muzeelor și parcurilor arheologice în aer liber, care să transforme Porolissvm-ul într-o destinație căutată, într-un loc unde turiștii să vină cu plăcere pentru a se bucura de splendida îmbinare între un peisaj de excepție și ruinele trecutului. Porolissvm-ul era Mecca lui Matei, locul unde simțea că-și realizează menirea pământească, unde uita de zbuciumul și consumul cotidian (de care, din păcate, a avut parte din plin!), locul despre care putea vorbi ore în șir vizitatorilor, într-un cuvânt, locul unde se simțea bine.

Ne amintim, în egală măsură cu regret dar și cu plăcere, despre farmecul serilor târzii de vară, petrecute în tabăra arheologică de la Porolissvm, în care ne povestea nouă, mai tinerilor săi colegi despre întrebările la care căuta să afle răspuns prin cercetarea arheologică și despre temerile că timpul și, mai ales, sănătatea nu-i vor permite să facă mai mult. Pentru noi, care știam cât de grave erau problemele sale de sănătate, energia și zbaterea acestui om erau un miracol, dar înțelegeam că sursa lor era dorința de a lăsa ceva în urma lui care să-i fixeze un loc în posteritate. Convingerea noastră este că a reușit. A fost cel care s-a zbatut cel mai mult pentru amenajarea parcului arheologic și transformarea lui într-un obiectiv turistic, pe care, astăzi, sălăjenii și-l asumă ca un veritabil brand. De numele lui și grație inițiativelor avute în perioada primului său mandat de director al muzeului din Zalău (1983–1999) se leagă primele lucrări de conservare și restaurare a majorității obiectivelor cercetate la Porolissvm, precumși primele restaurări realizate în castrul roman de la Buciumi. Organizarea la Zalău, în anul 1997 a celui de-al XVII-lea Congres Internațional de Studii asupra Frontierelor Imperiului Roman venea ca o recunoaștere a muncii colectivului de la Porolissvm. În cel de-al doilea mandat a inițiat primul festival de reconstituire istorică din țară, menit să facă și mai atractiv

Porolissvmul și să permită publicului să retrăiască, puțin câte puțin, istoria. Era o mai veche dorință a lui de a transforma parcul arheologic, cel puțin în anotimpul estival, într-un muzeu viu.

Sandu Matei a fost în egală măsură un vizionar dar și un visător. Era încrezător în forța sa de a mișca lucruri care păreau împietrite pe veșnicie. Îi era străină expresia „*nu se poate*” și nu abandona niciodată în realizarea proiectelor propuse. Din păcate, nu întotdeauna a fost înțeles și apreciat la justa sa valoare, acest om care practic s-a consumat ca o torță, adesea departe de familie, pentru a realiza ceva în care credea cu adevărat. Energia și implicarea lui, zbaterea continuă pentru a împinge lucrurile înainte s-au izbit adesea de ostilitatea celor încremeniți în proiecte, care nu erau dispuși la implicare și erau preocupați doar de confortul personal și conservarea imaginii și poziției. Programul lui de lucru începea dimineața, la prima oră și se încheia târziu în noapte. Frecvente erau și zilele de sîmbătă și duminică în care colinda anumite zone ale Sălajului pentru a verifica informații sau propriile ipoteze și nu o dată pentru a se bucura de farmecul naturii în care căuta vestigii ori indicii arheologice.

A fost unul dintre primii arheologi din țară care a demarat proiecte de cercetare non-invazivă în Complexul de la Porolissvm, care a încercat să atragă echipe și specialiști din străinătate pentru cercetarea vestigiilor romane din zona Moigradului, conștient că aceștia pot veni cu perspective noi de abordare în sfera arheologiei și pot aprecia descoperirile într-un mod, poate mai obiectiv, lipsit de inerentele exagerări cu care scrisul istoric românesc încă se mai confruntă. În ciuda problemelor de sănătate și indiferent de vreme era zi de zi pe parcursul campaniilor de cercetare în mijlocul acestor colaboratori externi, vorbindu-le despre istoria locului, împărtășindu-le celor mai tineri din experiența lor, bucurându-se de oportunitatea de a le arăta peisajul transilvănean în excursiile efectuate la sfârșit de săptămână. Toți acești studenți sau colegi mai tineri l-au iubit și l-au apreciat, venind dintr-o lume în care spiritul de echipă (iar Matei era Șefu!) era o garanție a succesului individual. Mărturie stau în acest sens numeroasele mesaje trimise, după moartea sa prin poșta electronică.

Acum la cinci de la trecerea sa în neființă nu ne rămâne altceva decât să-i păstrăm vie amintirea și cum altcumva, decât prin continuarea proiectelor pe care nu a mai apucat să le vadă realizate.

Requiescat in pace!

REDACȚIA